

**Л.М. Москвич, С.О. Іваницький,
І.О. Русанова**

Правовий статус носіїв судової влади в Україні

*(професійні судді, народні засідателі,
суд присяжних)*

Монографія

Харків
Видавництво “ФІНН”
2009

УДК 347.97/.99(477)
ББК 67.9(4УКР)70
П 68

Рецензенти:

Долежан В.В., професор кафедри організації судових та правоохоронних органів Одеської національної юридичної академії, доктор юридичних наук, професор;

Петришин О.В., Віце-президент Академії правових наук України, академік Академії правових наук України, завідувач кафедри теорії держави та права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор;

Каркач П.М., професор кафедри організації судових та правоохоронних органів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, професор

Авторський колектив:

Москвич Л.М., канд. юрид. наук, доцент – розд. 1 – 2;

Іваницький С.О., канд. юрид. наук, доцент – розд. 3 – 4;

Русанова І.О., канд. юрид. наук, доцент – розд. 5 – 6.

Москвич Л.М., Іваницький С.О., Русанова І.О.

П 68 Правовий статус носіїв судової влади в Україні (професійні судді, народні засідателі, суд присяжних) / За заг. ред. І.Є. Марочкіна: Монографія. – Харків: «Фінн», 2009. – 488 с.

ISBN 966-8030-02-8

У монографії комплексно досліджено правовий статус носіїв судової влади в Україні - професійних суддів, народних засідателів та присяжних, розроблено процедурні основи механізму формування корпусу професійних та непрофесійних суддів, визначено його оптимальну конструкцію та сформульовано пропозиції, спрямовані на вдосконалення структури, змісту й методики добору професійних суддів та представників народу, які залучаються до участі у здійсненні правосуддя.

Книга розрахована на наукових та практичних працівників, які обрали сферою своїх професійних інтересів правозастосовчу діяльність, студентів та курсантів юридичних вищих навчальних закладів, буде корисною для усіх, хто взаємодіє із судовою владою.

ББК 67.9(4УКР)70

ISBN 966-8030-02-8

© Л.М. Москвич, С.О. Іваницький,
І.О. Русанова, 2009.

© Видавництво “ФІНН”, оформлення, 2009.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРОФЕСІЙНИХ СУДДІВ	7
1.1. Поняття правового статусу професійного судді	7
1.2. Права суддів	24
1.3. Обов'язки суддів	55
1.4. Повноваження суддів	65
1.5. Правосуб'єктність як елемент правового статусу суддів	75
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО СУДДІВСЬКОГО КОРПУСУ	86
2.1. Вимоги до кандидатів на посади суддів	86
2.2. Процедура добору кандидатів на посаду судді	95
2.3. Діяльнісно-особистісний підхід до формування суддівського корпусу	115
2.4. Професійно важливі якості судді	132
2.4.1. Критерії визначення та оцінки професійно важливих якостей судді	147
2.5. Професійне навчання суддів	150
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ СТАТУС НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ	169
3.1 Участь народу у здійсненні правосуддя – принцип судової влади	169
3.1.1. Поняття, зміст і значення принципу участі народу в здійсненні правосуддя	169
3.1.2. Історія становлення і розвитку теорії та законодавчої регламентації добору народних засідателів в Україні	174
3.1.3. Порівняльна характеристика зарубіжних моделей добору представників народу для участі в здійсненні судочинства	189
3.2 Правові основи залучення народних засідателів до здійснення судової влади	197
3.2.1. Правовий статус народних засідателів	197
3.2.2. Вимоги до народних засідателів	217

РОЗДІЛ 4.	
ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ	229
4.1. Поняття, значення та структура механізму формування складу народних засідателів	229
4.2. Організаційно - правовий етап добору народних засідателів	234
4.3. Процесуальний етап добору народних засідателів	274
РОЗДІЛ 5.	
СУД ПРИСЯЖНИХ: ГЕНЕЗА, ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	285
5.1. Історико-правова генеза основних моделей суду присяжних	285
5.1.1. Історико-правова генеза суду присяжних у країнах загального права	285
5.1.2. Історико-правова генеза континентальної (європейської) моделі суду присяжних	303
5.2. Правова характеристика суду присяжних в Україні	323
5.2.1. Соціально-правова природа суду присяжних як форми участі народу в судочинстві	323
5.2.2. Проблеми нормативного регулювання вимог, що ставляться до присяжних	354
РОЗДІЛ 6.	
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ	381
6.1. Організаційно-правові проблеми складання списків присяжних	381
6.2. Методика відбору присяжних для розгляду конкретної справи	392
6.3. Проблеми організаційного забезпечення діяльності суду присяжних	404
ВИСНОВКИ	411
ДОДАТКИ	413
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	440

ПЕРЕДМОВА

Процес утвердження компетентного, незалежного, безстороннього і справедливого суду як гаранта прав і свобод людини та громадянина в сучасних умовах відбувається досить складно і повільно. Тяганина у судах, порушення правил судової етики, політизація та корупційні прояви з боку окремих служителів Феміди разом із іншими деструктивними явищами засвідчують наявність низки системних проблем.

Поряд із тенденцією посилення робочого навантаження на суддю, спричинену істотним збільшенням кількості звернень громадян до суду та ускладненням законодавчої бази, обмеженим ресурсним забезпеченням на роботу вітчизняної судової системи негативно впливають суб'єктивні чинники несумлінного виконання обов'язків судді, зловживання своїм статусом, тиску на суддів, нав'язування неправових підходів до вирішення спорів та конфліктів.

На перехідному етапі державно-правового будівництва актуальним є завершення судової реформи, повноцінна реалізація якої неможлива без підвищення статусу суддів та утвердження їхньої незалежності, удосконалення організації і діяльності судової влади згідно конституційних засад та міжнародно-правових стандартів, що узгоджуються із національними громадсько-політичними умовами. Важливість створення правових і фактичних передумов для становлення об'єктивного і справедливого правосуддя зумовлена особливою роллю суду у суспільстві та високими вимогами до осіб, яким довірено здійснення правосуддя на професійній та непрофесійній основі. В умовах недовіри громадян до публічних інститутів лише прийняття обґрунтованих і правових рішень, неухильне дотримання вимог закону, присяги та етики судді може забезпечити високий авторитет суду як державної інституції і судді як носія державної влади.

Отже, не зважаючи на стрімкий розвиток технічного прогресу, у сфері правосуддя ключовим залишається кадрове питання, від належного вирішення якого щонайперше залежить законність судових рішень. Викладене підкреслює важливість монографічної праці, у якій досліджуються питання формування корпусу професійних і непрофесійних суддів, уперше в Україні на рівні окремої наукової роботи комплексно проаналізовано усі три різновиди правового статусу судді – професійних суддів, народних засідателів та присяжних.

Останнім часом зазначені питання є предметом гострих дискусій та постійної уваги вищих посадових осіб держави, обов'язково піднімаються у кожному передвиборчому кампанію, однак спроб їх науко-

вого осмислення було зроблено небагато, що засвідчує своєчасність і прикладну спрямованість даного дослідження, покликаного сприяти вирішенню нагальних потреб вітчизняного судочинства.

*Завідувач кафедри організації судових
та правоохоронних органів
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
професор Марочкін І.Є.*

РОЗДІЛ 1. ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРОФЕСІЙНИХ СУДДІВ

1.1. Сутність правового статусу професійного судді

В теорії права досліджувалися особливості правового становища окремих груп суб'єктів права: народних депутатів, президента, державних службовців, керівників виконавчих органів та інших суб'єктів. Однак специфіка правового статусу судді як різновиду соціально-професійного статусу ще не була предметом спеціального комплексного теоретичного визначення у вітчизняній науці.

Необхідність дослідження даної проблеми актуалізується тим, що тільки судді мають виняткову можливість виконувати певну соціальну роль — реалізовувати судову владу. Особливе значення наукове визначення статусу професійного судді України й удосконалення його законодавчого врегулювання має саме в період проведення судової реформи, на етапі становлення самостійної судової влади в системі поділу влад.

Очевидно, дослідження юридичної природи статусу судді ставить своїм завданням з'ясування специфіки (особливостей), характерних ознак, властивих тільки статусу носія судової влади.

Етимологічно слово «статус» тотожно поняттю «становище» («стан») когось чи чогось.¹ При цьому статус суб'єкта являє собою насамперед певну сукупність його соціальних можливостей, обсяг і характер яких залежать від тієї ролі, соціальної функції, що виконується ним у суспільстві. Тому з метою найбільш повного осмислення сутності статусу судді звернемося до з'ясування його соціальної ролі.

Відомий соціолог І.С. Кон визначає роль як функцію, «нормативно схвалений зразок поведінки, яка очікується від кожного, хто займає дану позицію».² Виконання будь-якої соціальної ролі припускає наявність у суб'єкта необхідних, нормативно оформлених можливостей, що і визначають зміст його статусу. Саме від набору, сукупності тих можливостей, що надані конкретному суб'єктові (або групі суб'єктів), і визначається його статус, становище в соціальній системі, що індивідуалізується певними ознаками, специфічними для даної системи. Тому можна зробити висновок про те, що роль — **це динамічний**

¹ Юридический энциклопедический словарь / Гл. ред. А.Я. Сухарева. — 2-е изд., доп. — М.: Сов. энциклопедия, 1987. — С. 355.

² Кон И.С. Социология личности. — М.: Политиздат, 1967. — С. 23.

аспект статусу. Отже, статус визначає міру специфічних очікувань (експектації), що звернені до суб'єкта, який займає певну позицію в системі соціальних відносин.

Таким чином, сутність поняття «статус» для всіх суб'єктів тотожна і виражає те, що властиво цілому ряду чи роду явищ, а саме — *міру свободи, певну можливість поведінки* конкретного суб'єкта або соціальної групи. Тобто “статус” передбачає соціально-типові аспекти поведінки. Тому відрізнити статус одного суб'єкта від статусу іншого можливо через з'ясування його місця в системі соціальних відносин шляхом визначення тієї «міри свободи, певної можливості поведінки».

При зайнятті посади професійного судді людина наділяється специфічною роллю — можливістю розглядати всі правові спори, конфлікти, які виникають у суспільстві, державі в цілому. З моменту призначення чи обрання на посаду і протягом усього строку перебування в цьому статусі усі соціальні ролі, що виконуються суддею, можна розділити на службові та неслужбові.

Службові ролі пов'язані з виконанням суддею в державі функцій судової влади. Зміст службової ролі судді в конкретному суспільстві залежить від структури та змісту соціуму. Статус носія судових повноважень цілком залежить від становища суду, судової влади в конкретній державі, принципів функціонування суспільства. Саме тому статус судді в державі, суспільстві в цілому традиційно розглядається в сучасному світі як найточніший показник розвиненості правових засад, основним критерієм усвідомлення та сприйняття конкретним соціумом цінностей правової держави, громадянського суспільства.

В громадянському суспільстві суддям як персональним носіям судової влади надаються виняткові можливості, що дозволяють забезпечити належне (незалежне, об'єктивне, повне, неупереджене) відправлення функцій судової влади¹, а саме: здійснення від імені держави соціального контролю в механізмі поділу влади, з одного боку, та соціально значущої поведінки конкретного суб'єкта права, — з іншого.² Таким чином, зміст службової ролі судді становить обов'язок здійснювати функцію соціального контролю в умовах виникнення конфлікту між окремими членами суспільства, між ними та державою, конфліктів у будь-якій сфері життєдіяльності людини,

¹ Шмавонян Г.А. Конституционное правосудие в системе разделения властей. — М.: МАКС Пресс, 2001. — С. 91-102

² Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. — М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 11-13.

яка врегульована правом. Ефективне здійснення цієї соціальної функції передбачає надання судді певних можливостей, що одержали нормативне закріплення. Сукупність таких можливостей і становить зміст *правового статусу судді*. Правовим він називається тому, що йдеться не про загальне соціальне становище судді в суспільстві, а про правове чи юридичне його визначення.

Таким чином, правовий статус професійного судді характеризує обсяг правових можливостей, певну міру свободи поведінки носія судової влади. За своєю сутністю він є спеціальним різновидом професійного статусу, оскільки йдеться про виняткові правові можливості посадової особи судової влади, якій надаються відповідні правові можливості для ефективного здійснення професійної діяльності.

Неслужбові ролі судді нічим не відрізняються від соціальних ролей будь-якого іншого члена соціуму. Саме на цих позиціях будується і функціонує громадянське суспільство, одним із принципів якого виступає відносність автономності держави від суспільства як органічної цілості (соціального організму), хоча суб'єктами відносин, існуючих в кожному з них, є одні й ті ж самі індивіди, групи, об'єднання тощо.¹ Іншими словами, суддя є суб'єктом загальних правовідносин, котрі можуть виникати між ним і державою, іншими суб'єктами на основі норм національного (Конституція і закони України) і міжнародного (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права і т.д.) права. Адже, незважаючи на обіймання посади носія судової влади, людина продовжує нести загальні (конституційні) обов'язки та інші обов'язки, що впливають, наприклад, із шлюбно-сімейних, майнових правовідносин, або може займати будь-які інші соціальні позиції як повноправний громадянин, член певного суспільства. За справедливим зауваженням Л.С. Халдеева, цілком відокремити суддю від його справ, не пов'язаних із суддівськими функціями, не є ні можливим, ні розумним. Суддя не повинен бути ізольований від суспільства, в якому він живе.² Такої позиції дотримується більшість учених, які розглядають правовий статус як складну, збірну категорію, що відображає весь комплекс взаємозв'язків людини із суспільством, державою, колективом, оточуючими людьми.³

¹ Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. — М.: ООО «ТК Велби», 2003. — С. 40-42.

² Халдеев Л.С. Судья в уголовном процессе: Практическое пособие. — М.: Юрайт, 2000. — С. 396.

³ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. — М.: Юристъ, 2000. — С. 269.

Проте слід визнати, що неслужбові ролі судді тісно пов'язані зі службовими — вони впливають одна на одну і можуть викликати деякі обмеження свободи поведінки їх носія. Такі обмеження свідчать про зменшення обсягу правових можливостей, а отже, і прав судді, що здійснюється за допомогою встановлення певних заборон, обов'язків, відповідальності, котрі зводять різноманітність у його поведінці до певного «граничного» стану.

Сутність таких обмежень щодо правових можливостей людини, яка наділена статусом судді, полягає у виключенні (або обмеженні) свободи вибору поведінки в певній сфері правовідносин. Встановлюючи такі обмеження, законодавець, на його думку, запобігає проти-правному використанню суддею свого відповідального посадового становища з метою захисту й охорони інтересів інших суб'єктів або суспільних інтересів. Суддя обмежений у можливостях вчиняти будь-які дії, вступати у відносини, що можуть завдати шкоди його репутації, авторитету судової влади в цілому.

Так, щодо професійних суддів Конституцією України¹ (ч. 2 ст. 127) встановлені заборони на участь у будь-якій політичній діяльності, можливість мати представницький мандат або належати до політичної партії чи профспілки, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої. Ці обмеження спрямовані на створення гарантій незалежного і неупередженого правосуддя.

Отже, обмеження конституційних прав і свобод суддів здійснюються шляхом:

- заборони брати будь-яку участь у політичній або профспілковій діяльності;
- обмеження свободи вибору виду додаткової трудової діяльності.

Розглянемо їх.

Заборона брати участь у будь-якій політичній або профспілковій діяльності. Стаття 36 Конституції України встановлює право громадян на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Однак ч. 2 ст. 127 Конституції, ст. 5 Закону України “Про статус суддів”², ч. 2 ст. 16 Закону України “Про Конституційний Суд Украї-

¹ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

² Закон України від 15 грудня 1992 року № 2862 – XII “Про статус суддів” // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 8. — Ст. 56.

ни”¹ містять загальне правило, згідно з яким судді забороняється належати до політичної партії (брати участь у політичній діяльності) або професійної спілки (за логікою, в другому випадку виняток становлять професійні об’єднання суддів). Така вимога обґрунтовується тим, що ніякі політичні пристрасті чи уподобання судді не повинні впливати на справедливість винесеного ним рішення. Адже основним принципом діяльності судді є його незалежність, неупередженість, а належність судді до якої-небудь політичної партії, на думку законодавця, створює цьому загрозу. Судові рішення повинні ґрунтуватися виключно на законі, праві, забезпечуючи тим самим підтримання існуючого в державі режиму законності.

Запровадження такого обмеження щодо політичних прав суддів обумовлюється історичним досвідом становлення держави, традиціями, коли одержати посаду судді і зберегти її без партійного квитка було майже неможливо.² На практиці це призводило до обрання «бажаних, а не придатних суддів».³ Оцінюючи реалії того часу, російський вчений Ю.І. Стецовський справедливо констатує, що суддя з партійним квитком (неважливо, якої партії) завжди небезпечний. Його політична заангажованість перешкоджає неупередженості, змушує керуватися не Конституцією і правовим законом, а політичними ідеалами тієї чи іншої партії або руху навіть незалежно від формального зв’язку з ними.⁴

Пам’ятаючи сумний досвід диктату КПРС, при якому “партійна дисципліна” була основним засобом здійснення тиску на суддів, законодавці більшості країн колишнього СРСР закріпили щодо суддів заборону належати до політичних партій і профспілок та брати участь у будь-якій політичній діяльності. Але, на наш погляд, існуюче формулювання правової норми є надто категоричним. Суддя не може бути позбавлений права участі (пасивної) у виборчому процесі при формуванні органів законодавчої влади та органів місцевого самоврядування, тим більше неможливо контролювати його особистісні уподобання щодо ідей та програм тієї чи іншої партії (особливо в умовах багатопартійності) або політичного діяча, адже ці процеси вже

¹ Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР “Про Конституційний Суд України” // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272.

² Стецовский Ю.И. Судебная власть: Учебное пособие. — М.: Дело, 1999. — С. 59-62.

³ Смоленцев Е. Судебно-правовая реформа и совершенствование правосудия // Социалистическая законность. — 1990. — № 5. — С. 3.

⁴ Стецовский Ю.И. Судебная власть: Учебное пособие. — М.: Дело, 1999. — С. 94.

лежать у внутрішній, емоційній сфері людини. Крім того, положення п. 2 ст. 60 Закону «Про судоустрій України» гарантує, що політичні пристрасті кандидата в судді не можуть бути підґрунтям для відмови в занятті посади. Однак важко уявити собі політично заангажованого кандидата, який відразу після призначення на посаду судді став би політично нейтральним. Тому ми розділяємо точку зору тих вчених¹, які акцентують увагу саме на суб'єктивній неупередженості судді, тобто на відсутності упередженості при розгляді суддею конкретної справи, пов'язаних з прихильністю будь-яким ідеям, членством в будь-яких організаціях, особистими або сімейними симпатіями.

Безперечно, сьогодні необхідність існування заборони щодо політичної діяльності, як було відмічено вище, пов'язана зі зламанням стереотипів, історичних традицій, становленням авторитету суддів в суспільстві. Але вважаємо, що такий “жорсткий” підхід до обмеження політичних прав суддів є тимчасовим явищем на період побудови правової держави, формування громадянського суспільства.

Прагнення до реальної деполітизації суддів вимагає нормативного закріплення вичерпного переліку дій, котрі можуть бути розцінені як політична діяльність, заняття якими для суддів несумісне з професійною діяльністю. Тому, на наш погляд, доцільно в національному законодавстві визначити перелік тих дій, які можуть свідчити про відсутність політичної нейтральності судді, наприклад, участь судді у зборах, мітингах, пікетуваннях, виступи у пресі з матеріалами політичного характеру, агітації за кандидатів у депутати, матеріальна підтримка якоїсь партії та інша активна політична діяльність.

Цікаво, що таке категоричне ставлення щодо обмеження політичних прав суддів закріплено лише в Конституції Іспанії (ст. 127).² Законодавство ж більшості зарубіжних країн містить більш диференційований підхід до визначення меж участі суддів у політичній або громадянській діяльності. Так, у законодавстві Австрії встановлено, що участь у політичних партіях чи у політичній діяльності не перешкоджає заняттю посади судді, але §9 Закону про судоустрій цієї країни наказує, що ніякі політичні переваги не повинні проявлятися у практичній роботі судді.³ В Німеччині суддям не забороняється займатися

¹ Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. — М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 98-100; Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. — М.: ООО «ТК Велби», 2003. — С. 237-240. та ін.

² Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. В.В. Маклаков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: БЕК, 2000. — С. 173-214.

³ Австрийская Республика. Конституция и законодательные акты / Пер. с нем.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1985.— 427 с.; Судебные системы 12

політичною діяльністю, до них висувається лише вимога неприпустимості поведінки, яке ставить під сумнів незалежність судді як при виконанні службових повноважень, так і поза службою (§ 39 Закону про суддів).¹ В Англії хоча формально і визнається, що партійна належність не може бути перешкодою для призначення суддею, на практиці особи з будь-якими крайніми поглядами, наприклад, занадто поблажливі до злочинів, мають менше шансів бути призначеними, як і особи з особливо ліберальними чи особливо консервативними політичними поглядами навряд чи можуть сподіватися одержати суддівське місце.² В США у дванадцятьох штатах суддів обирає населення на основі партійних списків, при цьому законодавство країни встановлює, що судді не можуть проголошувати політичних промов і брати участь у висуванні кандидатів на державні посади чи засновувати фонди на їх підтримку.³

У деяких інших зарубіжних країнах суддям хоча прямо і не заборонено займатися політичною діяльністю, але до них висувається вимога лояльності до існуючого державного режиму. Так, в Угорщині від суддів вимагається додержання вірності Республіці, її народу та Конституції (§52 Закону про суди). У Франції Органічний закон про статус магістратури встановлює недопустимість з боку особи, що займає посаду судді, «будь-якого прояву ворожості до принципів і форми правління Республіки» (Ордонанс № 58 — 1270).⁴ Законодавство Німеччини вимагає від суддів зберігати лояльність до існуючого режиму, принципів і форми правління.⁵

В сучасних умовах цікавою є спроба виключити можливість інших форм соціального впливу на суддю. Так, Закон Польщі про судоустрій

європейських стран / Перевод Васильева Д.И., Кобякова О.Ю. — М.: Междунар. отношения, 2002. — С. 11-29.

¹ Немецкий закон о судьях // Материалы по вопросам политики и общества в Федеративной Республике Германия. — Бонн: Интер_Национес, 1993. — 72 с.

² Судьи в зарубежных странах / Законодательство зарубежных стран. Обзорная информация. — М.: ВНИИ советского государственного строительства и законодательства, 1991. — Вып.2 — С. 7.

³ Притика Д. Деякі аспекти організації діяльності та структури судової системи США // Збірник рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. — 1995. — № 1. — С. 156-164.

⁴ Французская республика. Конституция и законодательные акты / Пер. с франц.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1989. — С. 127.

⁵ Немецкий закон о судьях // Материалы по вопросам политики и общества в Федеративной Республике Германия. — Бонн: Интер_Национес, 1993. — С. 52; Федеральная Республика Германия. Конституция и законодательные акты / Пер. с нем.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1991. — С. 237.

загальних судів (ст. 62) передбачає неможливість виконувати обов'язки судді, якщо особа, з якої він одружений, займається адвокатською діяльністю. Законодавство Франції (ст. 9 Органічного закону про статус магістратури) встановлює неможливість збігу (повного або часткового) суддівського округу і департаменту, в якому особа, з якої одружений суддя, обрана депутатом або сенатором. Російський вчений М.І. Клеандров висловлює пропозиції щодо обмеження права обіймати суддівську посаду особами нетрадиційної сексуальної орієнтації або прихильниками будь-яких крайніх релігійних поглядів.¹ На думку автора, такі ситуації у більшості випадків пов'язані із психічними відхиленнями, а отже, треба ставити питання про нездоров'я судді та припинення повноважень. (Цікаво, що Конституція Азербайджанської республіки серед інших критеріїв прямо передбачає, що не можуть бути суддями релігійні діячі!)

У цілому, вважаємо, що введення таких обмежень щодо українських суддів стане надто суттєвим обмеженням їх конституційних прав і свобод. Процесуальний закон повною мірою регулює питання підстав та порядку відводу судді у випадках сумнівів у його об'єктивності або зацікавленості в певному результаті справи. Ми відстоюємо висловлену вище думку, згідно з якою існуючі обмеження конституційних прав судді є тимчасовим явищем, котре за умов функціонування правової держави і громадянського суспільства повинно зійти нанівець. Свобода кожного носія судової влади від ідейного або емоційного тиску в першу чергу пов'язана з принципами верховенства права і правової держави, здійснення судової влади лише на основі конституції і закону. Умовами, що забезпечують неупереджене здійснення суддею своїх професійних функцій, мають стати дійове та надійне законодавче закріплення незалежності суддів, високий рівень їх професійної правосвідомості, внутрішнє сприйняття кожним суддею правил змагальності судового процесу. Саме такий підхід до статусу носія судової влади забезпечить йому високий авторитет в суспільстві.

Обмеження свободи вибору виду додаткової трудової діяльності. В Європейській хартії про статус суддів (п. 4.2.) підкреслюється, що «суддя вільно може займатися різними видами діяльності, крім його службових повноважень, зокрема і тими, котрі є вираженням його прав громадянина. Однак ця свобода може (і повинна) бути обмежена в тій мірі, в якій зовнішній вигляд цієї діяльності є несумісним з довірою відносно неупередженості і незалежності

¹ Статус судьи: Учебное пособие / М.И. Клеандров. — Новосибирск: Наука. Сибирская изд. фирма РАН, 2000. — С. 87.

судді чи з професійною необхідністю уважно й у розумний строк розглядати справи».¹

Законодавство України щодо суддів встановлює заборону займатися будь-якою додатковою трудовою діяльністю, крім викладацької, наукової та творчої.

Вимога про несумісність обумовлюється декількома обставинами. По-перше, забороняючи поєднувати судову діяльність з іншою, крім дозволеною законом, законодавець прагне забезпечити незалежність судової влади. По-друге, це обмеження прав людини, яка обіймає посаду судді, спрямовано на забезпечення належного і сумлінного виконання професійних функцій. По-третє, зазначена заборона запобігає можливості використання суддею свого службового становища в особистих цілях, що сприяє збереженню необхідного авторитету судової влади (принцип безсторонності).

Стаття 5 Закону “Про статус суддів” встановлює, що суддя має право займатися дозволеним видом додаткової трудової діяльності лише *у вільний від роботи час*. Заборонити судді займатися викладацькою, науковою або творчою діяльністю практично неможливо. Але ми підтримуємо точку зору, згідно з якою повинні бути встановлені певні межі такої діяльності. Зокрема, М. Савенко пропонує виділити такі критерії можливої додаткової трудової діяльності судді. По-перше, вона повинна бути другорядною і не заважати здійсненню функцій судді; по-друге, вона не може здійснюватися з заняттям посади в науковому чи навчальному закладі, мати характер постійної роботи в межах загально визначеного робочого часу; по-третє, вона не повинна впливати на незалежність і неупередженість судді². Отже, критеріями оцінки допустимості додаткової трудової діяльності судді є те, що вона повинна містити ознаки передбаченої Законом викладацької, наукової або творчої діяльності та не завдавати шкоди виконанню основних службових обов’язків носія судової влади.

Слід зазначити, що подібні обмеження існують і в законодавстві про статус суддів інших країн світу. Так, у Бельгії, Болгарії, Іспанії, Румунії, Туреччині, Хорватії носіям судової влади взагалі забороняється займатися будь-якою іншою діяльністю на професійній основі. В законодавстві Португалії встановлено, що судді мають право викладати і проводити юридичні дослідження, але тільки безплатно. В Німеччині та Грузії — суддям дозволяється лише викладати право

¹ Європейська хартія про статус суддів // Вісник Верховного Суду України. — 1998. — № 4. — С. 2-9.

² Савенко М. Незалежність судді Конституційного Суду України // Вісник Конституційного суду України. — 2001. — № 1. — С. 77, 78.

в університетах. Викладацькою і творчою діяльністю можуть займатися судді Литви, викладацькою і науковою — Молдавії, науковою, творчою і літературною — Словаччини. В Словенії суддя може займатися викладацькою, видавничою, науково-дослідницькою або схожою діяльністю в сфері юриспруденції за умови, що вона не заважає виконанню ним обов'язків судді. При цьому суддя не має права працювати за наймом (ст. 133 Конституції Словенії).

У законодавстві Франції встановлено, що виконання обов'язків судді несумісне з мандатом члена парламенту, асамблеї Європейського Союзу, Економічної і Соціальної Ради.¹ Магістрати Італії не можуть обіймати державні посади, винятки встановлено тільки відносно обрання судді сенатором або членом Палати депутатів. Вони не можуть також обіймати посади на приватних підприємствах, за винятком неоплачуваної посади керуючого благодійною установою.² Федеральним суддям США суворо забороняється займатися адвокатською практикою. В Греції суддям забороняється займатися будь-якою іншою професійною діяльністю або надавати будь-які інші оплачувані послуги (ч.1 ст. 89 Конституції Греції) та входити до складу уряду (ч.4 ст. 89 Конституції Греції), однак є можливим обрання суддівських чиновників членами академії, професорами або доцентами вищих учбових закладів, а також їх участь в спеціальних адміністративних судах, радах або комісіях, за винятком адміністративних рад підприємств та торгових фірм (ч.2 ст. 89 Конституції Греції); дозволяється також покладання на суддів адміністративних функцій (ч.3 ст. 89 Конституції Греції). Конституція Словенії містить достатньо вичерпний перелік посад та видів діяльності, які є несумісними з посадою судді (ст. 133): суддя не має права виконувати роботу адвоката або нотаріуса, а також займатися комерційною або будь-якою іншою прибутковою діяльністю. Суддя не може займати керівну посаду або входити до складу правління комерційної фірми або іншої юридичної особи, яка займається комерційною діяльністю. У випадку обрання судді Президентом Республіки, депутатом парламенту, прем'єр-міністром, омбудсманом або заступником перелічених посадових осіб, або призначення на посаду міністра виконання ним обов'язків судді та всі пов'язані з цим права й обов'язки зупиняються. Тобто законодавство цієї країни

¹ Французская республика. Конституция и законодательные акты / Пер. с франц.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1989. — С. 254.

² Италия. Конституция и законодательные акты / Пер. с итал.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1988. — С. 147; Судебные системы западных государств / Ю.П. Урьяс, В.А. Туманов, С.А. Егоров и др. — М.: Наука, 1991. — С. 223.

акцентує, що суддя не має права прийняти пропозицію щодо роботи, яка могла би перешкодити виконанню ним обов'язків судді, нанести ушкодження репутації посади судді або створити уявлення про його пристрастність в роботі.

Як бачимо, законодавство більшості держав обмежує можливість судді займатися додатковою професійною діяльністю, тим самим підкреслюючи винятковість статусу судді. Але при цьому творча, викладацька чи наукова діяльність має сприяти підвищенню його професійного рівня, збагаченню його знань, утвердженню його статусу як фахівця найвищої категорії.

Таким чином, категорія «правовий статус судді» дозволяє окреслити рамки певних правових можливостей, свободи поведінки особи, наділеної правом вирішувати всі правові спори та конфлікти, що виникають у державі. Від інших суб'єктів суддю відрізняє те, що він є посадовою особою судової влади. Саме ця особливість його соціальної ролі, професійної функції і визначає правову природу, а відтак і зміст правового статусу.

Вважаємо, що в основу конструювання ідеальної моделі статусу судді слід покласти такі положення:

по-перше, правовий статус судді не повинен розглядатися поза зв'язку з конституційним статусом людини і громадянина, змістом та обсягом прав, основних свобод і обов'язків, закріплених у Конституції України, що є основою, фундаментом спеціального правового статусу судді;

по-друге, Закон України «Про статус суддів» наділив суддів статусом посадової особи державної (судової) влади, що свідчить про необхідність урахувати особливості правового становища цієї категорії осіб при визначенні структури і правової природи елементів правового статусу судді.

В юридичній літературі правовий статус посадової особи прийнято характеризувати через правовий статут посади, яку вона обіймає.

Так, на думку В.М. Манохіна, у статуті посади відтворюється основна функція, що виконується працівником, який її обіймає, а назва посади являє собою чітке формулювання, яке відображає ступінь індивідуалізації і спільності в системі функцій структурного підрозділу, органу в цілому і галузі в міжгалузевому масштабі¹. Торкаючись цієї проблеми, Л.О. Сергієнко вважає, що зміст персонального правового статусу службовця і зміст статуту самої посади багато в чому збігаються, оскільки функції, обов'язки і права, що охоплюються статутом

¹ Манохин В.М. Правовое регулирование государственной службы // Советское государство и право. — 1968. — №1. — С. 33-40.

посади, одночасно характеризують і статус службовця, який обіймає посаду.¹

В реальному ж житті виконання службових функцій здійснюється не посадою як такою, а людиною, яка її обіймає і яка керується у своїх діях не тільки службовими правилами і розпорядженнями, а й власними спонуканнями, цілями і мотивами, що спрямовують її поведінку, і яка взаємодіє з іншими суб'єктами соціуму не тільки згідно з формальним порядком, а й відповідно до загальних закономірностей міжособистісного спілкування.² Крім цього, очевидно, що кожна особистість має неповторний, властивий тільки їй набір соціально-психологічних якостей, які і впливають на ефективність праці судді в цілому. Це є одним із найважливіших елементів ефективної професійної діяльності. Про справедливість наведеної точки зору свідчать, зокрема, різні показники в роботі суддів, наділених однаковими повноваженнями, правами й обов'язками. Особлива правова природа професійної суддівської діяльності передбачає своєрідну єдність, взаємопроникнення виконуваної соціальної функції та особи судді (виконавця), а відтак потребує нового підходу до визначення статусу носія судової влади.

Вважаємо, що при характеристиці правового статусу судді повинно йтися не про правовий статус суддівської посади, а про правовий статус людини, яка обіймає посаду носія судової влади. Дане положення набуває особливого значення в умовах формування громадянського суспільства, налагодження соціальних відносин між його членами, між ними і правовою державою. Хоча, безперечно, статус не може існувати без посади, більше того, остання визначає позицію носія статусу в судовій системі та соціальній системі в цілому. Але й без особистості, безпосереднього виконавця соціальної ролі носія судової влади неможливо віднайти статус.

Крім того, особливість правової природи суддівської діяльності передбачає більш особистісний характер очікувань від судді, а отже, вимагає встановлення певних вимог, що ставляться до людини, яка заміщує цю посаду (або бажає обійняти). Для того щоб зрозуміти, прогнозувати ефективність, успішність здійснення судової влади, необхідно дослідити особливості змісту професійної діяльності судді, особи судді (безпосереднього її виконавця) та взаємовідносини цих особливостей.

¹ Сергиенко Л.А. Правовая регламентация управленческого труда. — М.: Наука, 1984. — С. 32-40.

² Проблемы общей теории социалистического государственного управления / Отв. ред. М.И. Пискотин. — М.: Наука, 1981. — С. 288.

Таким чином, **правовий статус судді** є цілісною правовою категорією, що характеризує весь спектр як юридичних можливостей, так і соціально-психологічних якостей людини, на яку покладена функція здійснення судової влади в державі.

Для забезпечення надійності правового статусу судді необхідно чітко теоретичне визначення і детальне закріплення в національному законодавстві всіх структурних елементів, що становлять зміст цієї правової категорії.

При визначенні структури правового статусу професійного судді ми виходимо з того, що, по-перше, «правовий статус» є цілісною правовою категорією, тобто має самостійну структуру і зміст. По-друге, всі структурні елементи даного явища повинні бути логічно взаємопов'язані. І, по-третє, кожний із структурних елементів статусу судді має бути чітко конкретизований.

В юридичній літературі відсутня єдність підходів до визначення структури досліджуваного поняття. Так, В.О. Кряжков у зміст правового статусу судді включає вимоги, що висуваються до суддів, їх права й обов'язки.¹ Л.О. Сергієнко як складові елементи статусу носія судової влади виділяє права, обов'язки, а також відповідальність, яка обумовлюється займаною посадою².

Інші вчені вирізняють більш широке коло елементів, що становлять зміст правового статусу посадової особи судової влади. Наприклад, О.М. Костюков включає до їх числа правосуб'єктність, завдання, які вирішуються згідно з посадою, основні функції, права й обов'язки, гарантії, правові форми діяльності, порядок взаємовідносин за посадою, відповідальність³. В.М. Розенфельд і Ю.М. Старілов до структурних елементів цього поняття відносять: принципи служби; найменування посадової особи, її місце в ієрархії посад; ранги і спеціальні звання; умови прийому на службу та порядок її проходження; посадові права й обов'язки; функції і повноваження, правові форми і методи їх реалізації; службову дисципліну; заохочення і відповідальність; умови служби; пільги, гарантії і компенсації.⁴

¹ Кряжков В.А. Конституционное правосудие в субъектах Российской Федерации (правовые основы и практика). — М.: Формула права, 1999. — С. 54.

² Сергиенко Л.А. Правовая регламентация управленческого труда. — М.: Наука, 1984. — С. 42.

³ Костюков А.Н. Должностное лицо: административно-правовой статус // Правоведение. — 1987. — № 2. — С. 21.

⁴ Розенфельд В.Г., Старілов Ю.Н. К вопросу о понятии и правовом статусе должностного лица // Правовая наука и реформа юридического образования. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1995. — Вып. 1. — С. 84-86.

Найбільш близьким до вірного визначення змісту правового статусу судді, на наш погляд, був М.В. Вітрук. Запропонована ним структура статусу судді дозволяє чіткіше визначити особливості правового становища носіїв судової влади, які посідають різні місця в судовій ієрархії. Автор відносить до структурних елементів правового статусу судді права й обов'язки особи, призначеної на цю посаду, правові принципи, що відображають взаємовідносини між суддею та суспільством і державою, а також гарантії, що забезпечують використання прав і виконання обов'язків судді¹.

Наявність такої різноманітності підходів щодо визначення змісту правового статусу судді пов'язано, на нашу думку, з відсутністю єдиного критерію, відповідно до якого можна було б визначити структуру статусу судді. Це привело до необґрунтованого розширення меж тлумачення даного правового поняття. Вважаємо за недоцільне включати в його структуру низку елементів, які по суті є умовами ефективної реалізації статусу (правові принципи, гарантії здійснення службових повноважень) або виникають за наявності певних обставин і не мають всеосяжного характеру (відповідальність).

У той же час не можна не погодитися з тим, що подібний підхід дозволяє більш повно охарактеризувати правове становище окремих груп носіїв судової влади. Адже цілком очевидно, що й усередині системи правового статусу судді можуть бути виділені певні групи з більш дробовим базовим становищем (наприклад, статус судді господарського суду; статус судді Конституційного Суду; статус судді Апеляційного суду України і т.д.), які мають певні особливості. Іншими словами, у рамках правового статусу судді можливий розгляд правового становища окремих груп носіїв судової влади. Але при цьому слід зазначити, що декларований законом принцип єдності статусу суддів вимагає акцентувати на такій тезі: правовий статус у рамках загального правового статусу судді мають лише ті групи носіїв судової влади, для яких характерно особливе базове становище в сенсі специфічних, властивих тільки даним групам факторів, які мають юридичне значення. Фундаментом, базовим елементом даного інституту виступатиме більш концентроване явище — правовий статус судді України. За таких умов справедливим буде введення розмежування між поняттями “правовий статус судді України” та “правове становище судді”. В зміст останнього доцільно включити все, що так чи інакше юридично закріплює, характеризує, гарантує,

¹ Вітрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебное пособие для вузов. — М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. — С. 131.

стверджує реальне становище окремої групи носіїв судової влади в ієрархії судової системи.

Виходячи із закладеної в Законі «Про статус суддів» юридичної конструкції, можна сказати, що елементами правового становища судді слід визнати: а) загальні (конституційні) права, свободи й обов'язки людини і громадянина; б) правовий статус судді України; в) певні обмеження і гарантії забезпечення правового статусу судді; і г) юридичну відповідальність. На наш погляд, запропонована конструкція створює найбільш сприятливі можливості для характеристики особливостей правового становища суддів, наприклад, загальних і спеціалізованих, місцевих і апеляційних судів, Верховного Суду України і Конституційного Суду України тощо.

Особливістю ж категорії “правовий статус судді України” є те, що це більш стійке і концентроване явище, яке містить усю сукупність правових можливостей носія судової влади, юридичного інструментарію, що забезпечують належне здійснення функцій судової влади. Тому до структури цього поняття варто включати лише ті елементи, які обов'язкові для всіх груп носіїв судової влади і рівною мірою присутні в будь-який момент володіння статусом. Ці інститути повинні в повному обсязі розкривати правову природу статусу судді, містити всі правові можливості, які надані судді для ефективної реалізації професійних завдань та досягнення соціальних цілей судової влади. Вважаємо, що саме критерій забезпечення належного здійснення функцій судової влади повинен бути фундаментом при конструюванні оптимальної моделі статусу судді.

Найбільш повно міру можливої (службової) поведінки визначають *службові права й обов'язки судді*. Дані інститути розкривають зміст правомірної поведінки судді при здійсненні професійної діяльності, встановлюють її конкретний вид та міру. Ця можливість забезпечується і гарантується державою. Засобом її закріплення є правові норми. Службові права й обов'язки судді завжди існують в певних межах — періоду володіння статусом, реалізуються у конкретних правовідносинах, що виникають в умовах здійснення професійних функцій носія судової влади.

Але юридичні можливості судді не обмежуються виключно службовими правами й обов'язками. Відповідно до Закону України «Про статус суддів» суддя є посадовою особою судової (державної) влади. Це означає, що держава наділяє його спеціальними повноваженнями, які мають владний характер і визначені процесуальним законодавством. Можна сказати, що суддя як персональний носій судової влади наділений повноваженнями судової влади. Зміст і обсяг

державно-владних можливостей судді залежать від його спеціалізації та виконуваної функції, місця в ієрархії судових посад.

Нормативно визначене владне повноваження — основний інструмент виконання покладених на суддю функціональних обов'язків при здійсненні професійної діяльності. Отже, юридичні, державно-владні повноваження є основним елементом правового статусу судді і відображають діяльну, державно-владну і правову природу його статусу.

Крім того, можливість наділення такими винятковими правовими можливостями, як представляти судову владу в державі, залежить від особистісних якостей і здібностей судді, яким закон надає обов'язкового характеру. Особливість професійної діяльності судді передбачає наявність у людини, яка обіймає цю посаду, певних безумовно необхідних і юридично обов'язкових якостей і здібностей, що забезпечують належне виконання службових функцій. Тому в структуру поняття правового статусу судді ми включаємо такий необхідний елемент, як *правосуб'єктність*. Зміст даного правового поняття становить юридична характеристика особи судді, її якостей і здібностей з точки зору відповідності тим характеристикам, що визначені в законодавстві як необхідні для ефективної реалізації наданих правових можливостей.

Деякі вчені вважають, що «правосуб'єктність» є лише передумовою правового статусу, а тому не входить у зміст цього поняття. Так, на думку С.С. Алексєєва, «правосуб'єктність виступає як засіб фіксування (закріплення) кола суб'єктів — осіб, що володіють здатністю (курсив наш. — Л.М.) бути носіями певного правового статусу»¹. Але між здатністю до володіння і безпосереднім володінням є певна відмінність. Таку позицію підтримує й законодавець.

Так, згідно з законодавством України стосовно осіб, які претендують на заняття посади судді, а відтак, і на придбання відповідного правового статусу, встановлюються певні вимоги: щодо їх соціально-демографічного статусу, освіти, професійного досвіду, навичок і здібностей. За умови відповідності особи передбаченим вимогам держава визнає її *здатною мати право* на заняття суддівської посади, а отже, і на придбання правового статусу судді.

Заміщення особою посади судді, а відтак, і наділення її правовим статусом судді здійснюється відповідно до правового акта, виданого Президентом або Верховною Радою України про призначення (або про обрання) конкретної особи на посаду судді.

¹ Алексєєв С.С. Общая теория права: В 2-х т. — Т. 2. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 140.

Як бачимо, за таких умов правосуб'єктність дійсно передусе безпосередньому придбанню правового статусу судді, хоча й має безумовно необхідний характер. Однак розуміння правосуб'єктності лише як передумови статусу було б не зовсім справедливим, адже правосуб'єктність судді передбачається протягом усього періоду володіння статусом носія судової влади. Так, утрата суддею громадянства України, встановлення його професійної непридатності, хвороба судді, що перешкоджає належному виконанню повноважень, набуття законної сили відносно судді обвинувальним вироком тощо, тягнуть за собою звільнення судді від займаної посади, а отже, і утрату відповідного правового становища, статусу. Тому ми розглядаємо правосуб'єктність не тільки як передумову, а й як складовий елемент правового статусу судді. Це дозволяє при характеристиці правового статусу судді перейти від орієнтації на посаду і статут посади до всебічного дослідження і врахування особистісного потенціалу, включивши в нього весь комплекс безумовно необхідних і юридично обов'язкових особистісних якостей та здібностей людини, яка обіймає цю посаду. З метою наукового дослідження вважаємо доцільним виділити й дослідити правосуб'єктність кандидата на посаду судді та правосуб'єктність судді. Юридична природа та зміст цих понять розглядатимуться далі.

Дослідження правосуб'єктності судді як складового елемента правового статусу дає можливість при характеристиці правового становища посадової особи судової влади враховувати *особистість* носія цього статусу. Такий підхід є досить доцільним та обґрунтованим, оскільки навіть при вирішенні виключно службових питань не можна розглядати суддю тільки крізь призму його традиційних (формальних) кадрових характеристик — віку, стажу, освіти та інших по суті суто формальних показників. І річ не тільки в тому, що рольова структура особи судді аж ніяк не вичерпується певним переліком його службових функцій, а й у тому, що людина, яка обіймає цю посаду, неминуче привносить у свою професійну діяльність значний суб'єктивний момент, що іноді навіть набуває вирішального значення. Саме особистісні якості і здібності людини є суб'єктивними факторами, що впливають на ефективність здійснення судової влади у цілому.

Отже, в основу визначення структури поняття “правовий статус судді України” повинні бути покладені такі аспекти: по-перше, воно є цілісною правовою категорією, що має самостійну структуру і зміст; по-друге, критерієм, що дозволяє визначити дійсну структуру правового статусу судді, є його професійна діяльність судді. Тобто, до змісту досліджуваного правового поняття варто включити ті інститути, що

визначають міру правових можливостей судді при безпосередньому здійсненні службових функцій; по-третє, всі структурні елементи даного явища повинні бути логічно взаємопов'язані; по-четверте, кожний із структурних елементів статусу судді повинен мати точну конкретність і визначеність.

На наш погляд, фундаментом, вихідними елементами, що становлять зміст правового статусу професійного судді, на наш погляд, слід визнати: а) службові права; б) службові обов'язки; в) повноваження; г) правосуб'єктність судді. Задля більш повного з'ясування змісту правового статусу професійного судді необхідне всебічне (комплексне) наукове дослідження юридичної природи та змісту цих правових понять.

1.2. Права суддів

Професійні судді України користуються всіма правами та основними свободами людини і громадянина, за винятком встановлених національним законодавством обмежень, обумовлених особливостями статусу даної професійної групи.

Конституційні (загальні) права і свободи людини і громадянина достатньо досліджено правознавцями в рамках конституційного права. Тому предметом нашого дослідження будуть лише особливості службових прав суддів, обумовлених специфікою даного правового статусу.

При зайнятті посади судді особа відповідно з придбаним статусом наділяється додатковими правовими можливостями — службовими правами, що сприяють успішному здійсненню професійних функцій. При звільненні від займаної посади судді вона втрачає статус носія судової влади і, як наслідок, також спеціальні (додаткові) правові можливості.

Службові права суддів за своєю природою є суб'єктивним правом, оскільки належать конкретному суб'єкту — судді, і вказують на певні правові можливості його поведінки, встановлені законодавством, що регулює статус носія судової влади. Виникнення службових прав судді обумовлюється конкретним юридичним фактом — призначенням (обранням) на посаду судді.

Сутність службових прав як внутрішнього змісту досліджуваного поняття полягає в можливості нормативно визначити вид¹ та мі-

¹ Александров Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе. — М.: Госюриздат, 1955. — С. 108.

ру¹ можливої (допустимої) поведінки особи, наділеної статусом носія судової влади. Законодавець через категорію «службові права судді» встановлює не тільки міру (межі, обсяг) поведінки судді, а й конкретний її вид. Тобто, службові права судді передбачають міру конкретно визначеної поведінки людини, наділеної статусом посадової особи судової влади. Ці права є додатковими, оскільки вони завжди існують у рамках певного тимчасового проміжку — періоду володіння статусом, реалізуються у конкретних правовідносинах і їм завжди кореспондуються чийсь обов'язки.

Разом з тим поведінка судді виступає не тільки як забезпечена і гарантована державою, а й обмежена можливістю, що визначає той чи інший напрямок діяльності, певну лінію поведінки носія судової влади. Засобом закріплення такої конкретно визначеної поведінки судді виступають норми позитивного права, закон.

Правова природа службових прав суддів визначає їх зміст, який становить така єдність: вид і міра можливої поведінки самого носія статусу судді, можливість вимагати відповідної поведінки (виконання певних дій чи, навпаки, утримуватися від дій) від інших зобов'язаних осіб, можливість звернутися в необхідних випадках за сприянням до відповідного державного органу², а також можливості користуватися певними соціальними благами³. Таким чином, зміст поняття «службові права судді» становлять такі елементи: 1) можливість діяти; 2) можливість вимагати; 3) можливість захисту; 4) можливість користуватися конкретним соціальним благом.

Службові права судді у певних межах залежать від його (судді) волі і свідомості, особистого інтересу, особливо при їх використанні. Суддя може відмовитися від використання наданих йому правових можливостей, не вчиняти передбачених законом дій чи, навпаки, наполягати на них. Він може за своїм власним розсудом вчиняти чи не вчиняти передбачені законом дії, використовувати надані можливості у повному обсязі чи частково, у порядку, найбільш зручному для задоволення свого інтересу. Саме наявність *свого, особистого інтересу* при реалізації є основним критерієм розмежування службових прав і повноважень судді. При їх реалізації суддя задовольняє не особистий інтерес, а службовий, інтереси судової влади, відновлення справед-

¹ Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. — М.: Госюриздат, 1950. — С. 11, 13.

² Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. — С. 115.

³ Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. — С. 150.

ливості. Хоча не можна не погодитися з тим, що у певних випадках таке розмежування є досить штучним. Але, на наш погляд, правова природа службових прав і повноважень різна, що буде доведено далі.

Таким чином, службовим правам судді притаманні такі характерні риси: *по-перше*, вони належать конкретному суб'єкту — судді; *по-друге*, ґрунтуються на нормах позитивного права — Конституції України, Законі України «Про статус суддів» та ін.; *по-третє*, являють собою забезпечену державою і правом можливість певної поведінки, спрямованої на досягнення того чи іншого соціального блага; *по-четверте*, їх виникнення обумовлюється конкретним юридичним фактом — призначенням (обранням) на посаду судді; *по-п'яте*, зміст і обсяг службових прав визначаються специфікою правового статусу судді, правового становища носія судової влади в державі; *по-шосте*, в основному реалізуються в особистих інтересах судді; *по-сьоме*, забезпечуються загальними (економічними, політичними, ідеологічними, організаційними) і спеціальними (юридичними) гарантіями; *по-восьме*, захищаються в судовому, адміністративному та іншому встановленому законом порядку.

За змістом виділимо наступні групи службових прав суддів:

а) права, що забезпечують особливий правовий статус судді і його правовий захист. Ця група прав підкреслює виключне правове становище судді в державі, вказує на його підвищену правову захищеність, збільшує обсяг правових можливостей судді. Ці права характеризують статус судді в його статичному вигляді. Серед широкого кола службових прав суддів цієї групи варто особливо виділити право на повагу професійної честі і гідності судді; право судді на особисту і майнову недоторканність; право на стабільність трудової зайнятості; право на кар'єру; право на відставку;

б) права, що сприяють безпосередньому виконанню службових обов'язків. Ця група прав пов'язана зі здійсненням суддею своїх повноважень і характеризує його статус у динамічному аспекті. Найбільш повно ці права реалізуються при виконанні професійних функцій. До даної групи службових прав слід віднести: право самостійно приймати рішення в межах своїх повноважень; право вимагати створення і забезпечення необхідних умов для здійснення професійної діяльності; право на суддівський індемнітет, інші права, передбачені національним законодавством;

в) права, що допомагають судді реалізувати належні йому конституційні права і основні свободи, закріплюють можливість користуватися соціальними благами. Ці права встановлюють певні переваги, пільги щодо суддів. За правовою природою їх слід віднести до норм-

гарантій, які вказують на підвищений державний захист суддів, що, безперечно, пов'язано з особливою соціальною роллю цих осіб у державі. До цієї групи службових прав суддів можна віднести: право на соціальний і правовий захист; право на одержання матеріальної винагороди за свою працю; інші права, передбачені трудовим і пенсійним законодавством; право на поліпшені житлові умови; право на пільги з житлово-комунального, транспортного та іншого обслуговування; право на відпочинок; право на вільний вибір додаткової педагогічної, наукової та іншої оплачуваної творчої діяльності; право на страхові гарантії; право на навчання і підвищення кваліфікації; інші права, передбачені національним законодавством.

Розглянемо деякі з службових прав суддів.

Право на повагу професійної честі і гідності судді. Поважати професійну честь і гідність судді — значить *визнавати* посадову особу судової влади правомочною представляти судову владу і *не вчиняти* будь-яких дій, які заподіюють шкоду або перешкоджають здійсненню професійних функцій. Відповідно зі ст. 14 Закону України “Про статус суддів” прояв неповаги до суду чи судді з боку осіб, які беруть участь у справі чи присутні в судовому засіданні, а також вчинення поза судовим засіданням будь-яких дій, що свідчать про явну неповагу до суду чи судді в зв'язку з його службовою діяльністю, тягнуть відповідальність відповідно до закону. Таким чином, держава гарантує захист професійної честі і гідності судді від будь-яких проявів неповаги. Некоректне ставлення до суду карається як тоді, коли воно мало місце як у приміщенні суду, так і за його межами.

Кримінальний кодекс України¹ містить розділ XVIII «Злочини проти правосуддя», де передбачається відповідальність за такі дії, що свідчать про неповагу професійної честі і гідності судді, як-то: втручання в діяльність судді; погроза насильством відносно особи судді, а також умисне знищення чи пошкодження його майна, якщо ці дії виражають ставлення правопорушника до професійних дій судді; невиконання судового рішення; відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків та ін. Слід зазначити, що деякі із цих противоправних дій спрямовані проти правосуддя в цілому, а не проти судді особисто. Але саме тому ми акцентували на *професійній* честі і гідності судді. Дії, що спричиняють перешкоди до здійснення правосуддя, свідчать у першу чергу про те, що людина не визнає статусу судді, його здатність вирішувати всі правові конфлікти на основі загальних правових

¹ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 21. — Ст. 920.

норм, не визнає обов'язковості рішень судді, ігнорує судову (а відтак, і державну) владу в цілому.

В інших країнах світу також встановлено відповідальність за неповагу до суду (судді). Так, у країнах англосаксонської правової сім'ї до числа дій, що свідчать про неповагу до судді (суду), відносять: непокору наказу суду, недозволену поведінку в суді, передчасні публікації в пресі, розмови з присяжними, зовнішній тиск на свідків.

У Англії Актом про неповагу до суду 1981 р. встановлюються чотири групи діянь, які кваліфікуються як неповага. Із них три об'єднують перелік діянь, які спрямовано проти правосуддя в цілому, зокрема ті, які порушують принцип транспарентності правосуддя. До таких дій Акт відносить: принесення до залу судового засідання і використання без дозволу суду машинописних і звукозаписних пристроїв; публікації матеріалів про судові слухання справи за винятком, якщо репортаж проведено під час відкритого процесу та з дотриманням законної процедури; порушення конфіденційності прийняття рішення присяжними та ін. До четвертої групи Акт відносить справи саме про неповагу до судді: образу магістратів та суддів діями; спробу перервати хід судового засідання тощо. В цих випадках судді надається право лише видалити відповідних осіб із залу суду. Кримінальний кодекс штату Каліфорнія (США) визнає злочином будь-яке порушення тиші, шум, інші перешкоди, що прямо спрямовані на те, щоб перешкодити діяльності суду; публікацію неправдивих чи перебільшених звітів про будь-який судовий процес; незаконну або здійснену в образливій формі відмову будь-якої особи від принесення присяги як свідка чи подібну відмову після приведення до присяги відповідати на будь-яке питання стосовно справи. У кримінальному законодавстві ФРН у 1968 р. встановлено відповідальність тільки за образу Конституційного Суду і його суддів.¹ Відповідно до законодавства Франції проявом неповаги до суду (судді) є усна чи письмова дискредитація суддівського акта чи рішення в умовах, коли можливе заподіяння збитку авторитету судової влади та її незалежності; публікація до винесення судового рішення коментарю з метою тиску на свідка, суддю (суд)².

Нажаль, в Україні досі немає окремого закону, у якому був би наведений перелік дій, що можуть свідчити про неповагу до судді чи суду, а також встановлений порядок притягнення до відповідальності. Необхідність прийняття подібного закону очевидна. Право визначати

¹ Федеральная Республика Германия. Конституция и законодательные акты / Пер. с нем.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1991. — 627 с.

² Французская республика. Конституция и законодательные акты / Пер. с франц.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1989. — 448 с.

наявність у діях ознак неповаги до судді чи суду повинно бути надано головуючому у справі судді, який під час слухання справи безпосередньо після образи або вчинення будь-яких інших дій, що посягають на професійну честь і гідність судді, може звернутися до прокуратури з відповідною заявою.

З правом судді на повагу професійної честі і гідності тісно пов'язане *право судді самостійно приймати рішення в межах своїх повноважень*.

Суддя покликаний здійснювати свої повноваження незалежно від будь-чийсь бажань, крім інтересів справедливості, або сторонніх впливів. Право судді самостійно приймати рішення в межах своїх повноважень безпосередньо базується на принципі незалежності судової влади. Саме цей принцип визначає становище суду та суддів у державі. Найбільш повно він був сформульований в Загальних принципах щодо незалежності судових органів, схвалених Генеральною Асамблеєю ООН в 1985 р., Ефективних процедурах здійснення Загальних принципів щодо незалежності судових органів, прийнятих ЕКОСОС в 1990 р., Європейській хартії про статус суддів, прийнятій в 1998 р. в Страсбурзі. В національному законодавстві цей принцип знайшов закріплення в ст. 12 Закону “Про статус суддів”, яка містить положення про недопустимість втручання в професійну діяльність судді. Будь-яке, не передбачене законом втручання в діяльність судді переслідується за законом. Суддя не зобов'язаний давати будь-яких пояснень з приводу розглянутих або тих, що ще знаходяться в його провадженні, справ, а також надавати їх будь-кому для ознайомлення, інакше як у випадках і в порядку, передбачених законом.

Необхідність закріплення в законодавстві цього права судді мало історичні передумови. Не так давно в минулому були не поодинокі випадки грубого втручання в судову діяльність як партійних органів, виконавчої влади держави, а також певних громадських організацій. Прикладом цього може служити випадок у місті Балаково, коли водії троллейбусів, невдоволені законним, однак, на їх погляд, несправедливим рішенням суду, з'їхалися на площу і змусили суд змінити своє рішення.¹

Кримінальний кодекс України (ст.376) передбачає кримінальну відповідальність за втручання в будь-якій формі в діяльність судді з метою перешкодити виконанню суддею своїх службових обов'язків чи домогтися винесення неправосудного рішення. Тим самим гарантується свобода волевиявлення суддів у процесі винесення рішення.

¹ Троллейбусное право // Известия. — 1990. — 23 мая — С. 4; От команды по телефону к команде по мегафону // Известия. — 1990 — 30 мая. — С. 3.

Гарантією здійснення права судді на незалежність і самостійність при прийнятті рішень також є встановлений процесуальний порядок прийняття судових рішень. Так, наприклад, відповідно зі ст. 322 КПК України, ст. 210 ЦПК України рішення і вирок виносяться й ухвалюються судом у дорадчій кімнаті. Під час наради суддів у дорадчій кімнаті можуть знаходитися лише судді, що входять до складу суду по даній справі. Присутність інших осіб у дорадчій кімнаті не допускається. Судді не мають права розголошувати судження, що були висловлені в дорадчій кімнаті.

Встановлений порядок зупинення і припинення повноважень судді також є важливою гарантією здійснення суддею свого права на самостійність і незалежність в ухваленні судового рішення.

Але, як показали дані емпіричного дослідження, встановлений процесуальний порядок прийняття суддею рішень, а також інші правові гарантії самостійності та незалежності суддів не здатні повною мірою виключити можливість здійснення тиску на суддів під час прийняття рішень. Цей висновок базується на аналізі результатів проведеного нами анкетування 340 професійних суддів України. Так, 56 % респондентів на питання: «Чи мали місце випадки вчинення на Вас тиску при здійсненні правосуддя?» відповіли ствердно. При цьому у 80,2 % випадках втручання у суддівську діяльність було зовнішнім, тобто з боку структур, що не входять до судової системи. Зокрема, 30,6 % суддів суб'єктом порушення їх права на самостійне прийняття рішення в межах повноважень назвали представників державних органів, а 49,6% респондентів — різні організації (15,4 % — громадські організації; 10,8 % — засоби масової інформації; 23,4 % — громадян). Але і всередині судової системи, за результатами опитування, не виключена можливість здійснення тиску на суддів при відправленні правосуддя. Зокрема, 9 % респондентів суб'єктом порушення їх права на самостійне прийняття рішення в межах повноважень назвали вищу судову інстанцію; 9 % — голову суду; 1,8 % — колег по роботі.

Хоча наведені дані мають виключно локальний характер, але вони дозволяють виділити такі види можливого впливу, здійснення тиску на суддів: державний (або політичний), суспільний та корпоративний (або внутрішньосистемний). В цьому контексті актуальним буде постановка питання: які важелі впливу здатні примусити суддю прийняти те рішення, на яке від нього очікують зацікавлені суб'єкти? Відповідь на це питання, на наш погляд, слід шукати у вивченні соціально-психологічного механізму впливу непроцесуальних чинників на рішення судді¹.

¹ Грошевой Ю. Проблемы социальной психологии в криминальном судочинстве // Радянське право. — 1972. — № 8. — С. 78-82.

Прийняття суддею рішення по справі за своєю природою є вольовим актом, який характеризується постановкою та мотивуванням мети, свідомим обранням порядку та засобів її досягнення. Сам процес прийняття суддею певного рішення залежить від: 1) обсягу інформації по справі; 2) повноти правового врегулювання процедури прийняття рішень; 3) рівня професійного досвіду, кваліфікації, правосвідомості судді; 4) характеру судді, рівня його психофізіологічної витривалості. Перші дві умови є об'єктивними і характеризують правила, процес прийняття рішення в статичному аспекті. Наступні дві умови є суб'єктивними, що впливають на процес прийняття рішення в динамічному аспекті. Саме вони, на наш погляд, визначають ступінь залежності, впливу на процес прийняття рішення суддею з боку інших суб'єктів. Підтверджують це припущення і дані анкетування суддів, за якими найбільш піддані впливу судді, чий вік не перевищує 30 років. Вважаємо, що наведені дані свідчать про необхідність більш уважного вивчення рівня психологічної й емоційної стійкості, правосвідомості, професійної зрілості і якостей індивідуального досвіду при підборі кандидатів на посаду професійного судді.

Але слід зазначити, що об'єктивні умови прийняття рішень також відіграють значну роль. Недосконалість законодавства, нестійкість економічного стану держави, незавершеність становлення правової держави і формування громадянського суспільства залишають певні можливості здійснення зовнішнього (державного, суспільного) та внутрішнього (корпоративного) впливу на процес прийняття рішення суддею.

Можливість здійснення зовнішнього впливу на суддів в першу чергу пов'язана з соціально-економічною сферою, а саме: особливим порядком фінансування судів, матеріальним та побутовим забезпеченням суддів, їх соціальним захистом. За Конституцією належне вирішення цих питань є обов'язком держави. Але аналіз статистичних даних свідчить про те, що реалії сьогодення переводять питання матеріальної незалежності суддів із соціально-економічної сфери в соціально-політичну. Ситуація із забезпеченням діяльності судів і суддів не тільки суперечить міжнародним нормам і принципам, а й посилює залежність від органів місцевої влади¹. Так, в 2000 р. не були забезпечені житлом понад 700 суддів, із яких 400 зовсім не мають житла, наймають квартири. Обсяги бюджетних асигнувань не забезпечують мінімуму коштів на матеріальне-технічне забезпечення

¹ Сібільова Н.В. Роль судової влади в боротьбі з організованою преступністю / Правові проблеми боротьби зі злочинністю. Книга 2. — Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. — С. 226-229.

нормальної діяльності судді, а тому суди вимушені звертатись за допомогою до районних адміністрацій, потрапляючи тим самим у певну залежність від останніх¹. Причина цих проблем, на думку суддів та деяких учених, у тому, що їх вирішення доручено Міністерству юстиції України та Державній судовій адміністрації, які є органами виконавчої влади. Вважаємо, що вирішення питань соціально-економічного забезпечення діяльності суддів повинно бути доручено самостійному органу, який би не входив в систему ні законодавчої, ні виконавчої влади. Саме за цих умов можливо обмежити соціально-політичний аспект можливого тиску на суддів при прийнятті ними рішень.

Можливість внутрішнього (або корпоративного) впливу на рішення судді, як відзначалося, може мати декілька напрямків: з боку вищестоящої інстанції; з боку голови суду; з боку колег. Проаналізуємо чинне законодавство на предмет можливості вчинення тиску на суддів цими суб'єктами.

Згідно з судоустрійним законодавством на вищестоящий суд покладається обов'язок здійснювати вивчення та узагальнення судової практики нижчестоящих судів, за результатами яких можливо оцінити професіоналізм конкретного судді. Крім того, хоча це не закріплено в законодавстві, на практиці в апеляційних та прирівняних до них судах існує порядок, за яким за групою суддів місцевого суду закріплюються "куратор" — член апеляційного суду, який здійснює не процесуальний контроль за діяльністю суддів цього суду: статистичними даними про кількість та якість розглянутих справ, скасувань та змін судових рішень, строками розгляду справ. До них же надсилаються для перегляду справи, розглянуті по першій інстанції судьями місцевих судів, яких він опікає. Зміна або скасування судового рішення, винесення нового вироку або закриття справи самі по собі не мають правових наслідків для судді, але можуть у сукупності стати підставою для висновку про професійну невідповідність судді займаній посаді. Це може призвести до припинення повноважень судді, або до відмови в рекомендації для безстрокового обрання, або до певних несприятливих ситуацій при кваліфікаційній атестації судді. Все це породжує намагання судді прислуховуватись до "прохання" судді вищестоящої інстанції, щоб винесене ним рішення в наступному не було змінене або скасоване².

¹ Дрыга М.М. Отчет о ходе исполнения решений II и III внеочередного съезда судей Украины // Вестник Верховного Суда Украины. — 2000. — № 1. — С. 9.

² Сібільова Н.В. Роль судебной власти в борьбе с организованной преступностью / Правові проблеми боротьби зі злочинністю. Книга 2. — Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. — С. 222-224.

Недосконалість законодавства створює умови для можливості втручання в процес прийняття рішень суддею з боку голови суду. І, як показали наведені емпіричні дані, голови судів не нехтують можливістю вчинити вплив на суддю при здійсненні правосуддя. Як справедливо відзначає Н.В. Сібільова, що від розсуду голови суду залежать розподіл справ між суддями, порушення питання про преміювання, підвищення в кваліфікаційному класі та начислення супровідних йому надбавок та інші питання кар'єрного та матеріально-побутового характеру. Позитивне або сприятливе для судді їх вирішення змушує суддю йти на компроміси, задовольняти очікування керівника суду¹. Ось чому, законодавством та практикою повинні бути вироблені об'єктивні критерії, які б зводили до мінімуму можливість посягання на суддівську незалежність зі сторони голови суду. Зокрема, щодо розподілу справ між суддями, то, наприклад, законодавством Греції передбачена система визначення за жеребом складу суду з кримінальних справ, що значно усталює функціональну незалежність суддів в цій державі.

Вплив на процес прийняття суддею рішення з боку колег в основному має місце з боку більш досвідчених суддів. Суддя, який тільки розпочав службу кар'єру, зіштовхується з певними труднощами які, як правило, пов'язані з браком професіонального досвіду та спеціальних навичок. Тому він звертається за допомогою до авторитетного колеги за умов одноособового розгляду справи або прислухається до його думки під час колегіального судового розгляду. Вважаємо, можна виділити такі види впливу на суддю з боку більш досвідченішого колеги. По-перше, інформування — впливає головним чином на його уявлення про найбільш вірогідний розвиток подій, наслідки прийнятого рішення. По-друге, інструктування — судді рекомендується найбільш сприятливе, доцільніше (на думку судді-авторитета) рішення. По-третє, стимулювання — найбільш складний вид впливу, оскільки він знаходиться у сфері ідеології, формування мотивів судді прийняти певне рішення. Зміст цього впливу полягає у роз'ясненні судді сутності його статусу, усвідомлення ним мотивів і наслідків очікуваних від нього дій. Це найбільш індивідуалізований вид впливу, оскільки він розрахований на пристосування до мотиваційної сфери конкретного носія судової влади.

Таким чином, реалізація права судді самостійно приймати рішення в межах своїх повноважень забезпечується не тільки нормативно

¹ Сібільова Н.В. Роль судебной власти в борьбе с организованной преступностью / Правові проблеми боротьби зі злочинністю. Книга 2. — Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. — С. 224-226.

встановленими гарантіями, а й внутрішніми якостями судді: його професіоналізмом, правосвідомістю, моральною позицією, психофізіологічною витривалістю та мужністю. Самостійність та незалежність судді об'єктивуються в громадянську позицію носія судової влади та проявляються в прийнятих ним рішеннях по справі, в основі яких лежать закон та внутрішнє переконання, але знов, в межах закону¹.

Право судді на особисту і майнову недоторканність. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про статус суддів» посадові особи судової влади недоторканні. Як справедливо зауважив російський вчений М.І. Клеандров, право судді на недоторканність є не особистим привілеєм громадянина, який обіймає посаду судді, а засобом захисту публічних інтересів, насамперед інтересів правосуддя. Варто також враховувати особливий режим суддівської роботи, підвищений професійний ризик, наявність різних процесуальних і організаційних засобів контролю за законністю дій і рішень судді².

Професійний суддя України не може без згоди Верховної Ради України бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом (ст. 126 Конституції України). Законом також встановлюється недопустимість затримання судді за підозрою в учиненні злочину, а також до нього не може бути застосований привід чи примусове доставляння у будь-який державний орган у зв'язку з провадженням справи про адміністративне правопорушення. Суддя, затриманий за підозрою в учиненні злочину чи адміністративного правопорушення, стягнення за яке накладається в судовому порядку, повинен бути негайно звільнений після встановлення його особи.

Суддівський імунітет поширюється на житло та службове приміщення судді, особистий та службовий транспорт, а також на засоби комунікації. Право на їх недоторканність може бути порушено (або обмежено) лише у межах провадження по кримінальній справі, але з дотриманням конституційних вимог. Проникнення в житло чи службове приміщення судді, в особистий чи службовий транспорт, проведення там огляду, обшуку чи виїмки, прослуховування його телефонних розмов, особистий обшук судді, а так само огляд, виїмка його кореспонденції, речей і документів, можуть провадитися тільки за вмотивованим рішенням суду, а також за згодою судді в разі прийняття головою відповідного суду рішення про вжиття спеціальних

¹ Сібільова Н.В. Роль судебной власти в борьбе с организованной преступностью / Правові проблеми боротьби зі злочинністю. Книга 2. — Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. — С. 226.

² Статус судьи: Учебное пособие / М.И. Клеандров. — Новосибирск: Наука. Сибирская изд. фирма РАН, 2000. — С. 64.

заходів забезпечення безпеки (п.4 ст.13 Закону “Про статус суддів”). На жаль, практиці відомі випадки грубого порушення співробітниками правоохоронних органів прав суддів на недоторканність.

Положення про суддівський імунітет знайшло своє роз’яснення і в міжнародних нормах, а саме: в п.п. 16 – 20 Загальних принципів щодо незалежності судових органів, процедурі 5 Ефективних процедур здійснення Загальних принципів щодо незалежності судових органів.

Але не слід розуміти принцип недоторканності як всюдозволеність. Суддівський імунітет передбачає створення спеціальних процедур притягнення суддів до відповідальності, які дозволяють, з одного боку, забезпечити недоторканність судді, а з іншого — у разі необхідності вирішити питання про притягнення його до того чи іншого виду відповідальності¹.

Згідно з законодавством за вчинені правопорушення суддя може бути притягнутий до кримінальної, адміністративної або дисциплінарної відповідальності. Але суддя не може бути притягнутий до юридичної відповідальності за голосування або висловлювання під час судового розгляду справи, за рішення, яке було прийняте суддею на основі матеріалів справи згідно з законом та суддівським розсудом. В цьому випадку діє *індемнітет судді*². Виняток становить відповідальність за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків (ч. 3 ст. 28 Закону “Про Конституційний Суд України”).

Порушення суддівського імунітету може бути пов’язано з кримінальним провадженням та переслідуванням за адміністративне правопорушення. Національне законодавство встановлює лише особливий порядок провадження деяких слідчих дій щодо суддів: затримання, арешт, обшуку і т.д., та порядку судового розгляду справи. Але в цілому порядок кримінального та адміністративного провадження, судового розгляду справ щодо притягнення суддів до відповідальності здійснюється на загальних засадах процесуального законодавства. Додатковою гарантією недоторканності судді зокрема та його незалежності в цілому є те, що підсудність справи визначається Головою

¹ Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. — М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 83-86; Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. — М.: ООО «ТК Велби», 2003. — С. 226-230.

² Наявність індемнітету означає неможливість переслідування (мається на увазі відповідальність) судді за думки, виражені ним при виконанні своїх посадових обов’язків, його правову позицію по розглянутій справі, засновану на законі і відображену у відповідних процесуальних документах — Див.: Подкопаяв С.В. Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації: Монографія. — Х.: ВД “ІНЖЕК”, 2003. — С. 73.

Верховного Суду України або його заступником. При цьому справа не може розглядатись тим судом, у якому обвинувачений працював суддею (п.6 ст. 13 Закону “Про статус суддів”).

Суддю може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження з підстав, передбачених Законом “Про статус суддів”. Право здійснення дисциплінарного провадження щодо суддів закон надає спеціальним органам — кваліфікаційним комісіям суддів, Вищій кваліфікаційній комісії суддів України та Вищій раді юстиції. До суддів можуть бути застосовані такі види дисциплінарних стягнень: догана та пониження кваліфікаційного класу. До 21 червня 2001 р. кваліфікаційним комісіям суддів також було надано право застосовувати й таку міру дисциплінарного стягнення, як звільнення з посади. Така крайня міра дисциплінарного стягнення у період з 1998 по 2001 р. була застосована до 29 суддів «за найгрубіше порушення процесуального законодавства»¹. (Для порівняння, у 1997 р. ця крайня міра була застосована відносно 21 судді.) Але згідно з Законом від 21 червня 2001 р. “Про внесення змін до Закону України “Про статус суддів” кваліфікаційним комісією суддів надано лише право за наслідками дисциплінарного провадження прийняти рішення про направлення рекомендації до Вищої ради юстиції для вирішення питання про внесення подання про звільнення судді з посади. Таким чином, норма закону була приведена у відповідність до Конституції України і встановила додаткові гарантії недоторканності та незалежності суддів.

Право вимагати створення і забезпечення необхідних умов для здійснення професійної діяльності. Успішна реалізація права судді на належні умови праці визначається не тільки юридичними, але й матеріальними гарантіями. До них, на наш погляд, можна віднести: а) фінансові; б) матеріально-технічні; в) кадрові. Успішна реалізація права судді на створення і забезпечення необхідних умов для здійснення професійної діяльності залежить саме від повноти та дієвості цих гарантій.

Однією з фінансових гарантій успішної реалізації цього права судді є встановлений ч.1 ст.130 Конституції України і ч.2 ст.87 Бюджетного кодексу України обов’язок держави забезпечувати належні умови для діяльності суддів шляхом окремого визначення в Державному бюджеті України витрат на потреби судової влади. Однак на даний час держава не належним чином виконує цей обов’язок. Як зауважив О.В. Лавринович, “хоча після прийняття Конституції України, з 1997 року, фінансування судової системи з Державного бюджету збільшилося

¹ Миловидова Н. Высший совет юстиции — на страже судейского корпуса // Комсомольская правда в Украине. — 2001. — 16 июня. — С. 3.

майже в 3 рази, однак вже в самому Законі про Державний бюджет щорічно закладається неповне фінансування судів, і до того ж він жодного разу не виконувався в повному обсязі¹. Так, наприклад, в Державному бюджеті на 2003 р. передбачалось фінансування судової влади лише на 30 % необхідних витрат. Ураховуючи особливості розвитку нашої держави, традиційне зневажливе ставлення до суду, подібний підхід до фінансового забезпечення судової влади є неприпустимим і потребує змін, в першу чергу через формування нового менталітету, підвищення авторитету судової влади, її становлення як рівної серед інших гілок влади.

Крім необхідного матеріально-технічного забезпечення діяльності судді, до числа необхідних умов, які забезпечують належне здійснення професійної діяльності, на наш погляд, також варто віднести визначення і запровадження нормативів навантаження на суддів.

Чинна система розподілу навантаження на суддів та існуюча проблема фінансового забезпечення діяльності судді не тільки порушують його право на створення і забезпечення необхідних умов для здійснення професійної діяльності, а й створюють перешкоди доступності правосуддя. Стає проблематичним виконання Україною вимог ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р. відповідно до якої на державу покладається обов'язок забезпечити право кожного на справедливий і відкритий розгляд його справи незалежним і безстороннім судом протягом розумного строку, встановленого законом².

Можливо, для ефективного вирішення цієї проблеми доцільно використовувати в судовій політиці України Рекомендації № R (86) 12 Комітету міністрів Ради Європи від 16 вересня 1986 р. щодо заходів для недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суди. Цей документ, крім виділення судовим органам необхідних коштів для ефективного розгляду зростаючої кількості справ, що знаходяться в судах, і зменшення кола завдань, що не стосуються судочинства, пропонує використовувати такі заходи, як сприяння, де це необхідно, примиренню сторін (як поза судовою системою, так і до чи в ході судового розгляду); спрощення доступу до альтерна-

¹ Лавринович О.В. Про стан організаційного, кадрового та матеріально-технічного забезпечення судів і суддів у 2002 р. та підготовки проекту Державної програми розвитку судової системи на 2003-2005 роки / Підсумки V з'їзду суддів України // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 5 (33). — С. 17.

² Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 р. // Збірка договорів Ради Європи. — К.: Парламентське видавництво, 2000. — С. 27-45.

тивних способів вирішення спорів і підвищення їх ефективності як процедури, що заміняє судовий розгляд; страхування судових витрат та інші заходи, що спрямовані на зменшення навантаження на суддів і сприяють реалізації принципу доступності правосуддя.

Позитивне значення щодо забезпечення права судді на необхідні умови для здійснення професійної діяльності має реалізація принципу спеціалізації (як зовнішньої, так і внутрішньої). Для цього, на наш погляд, необхідно забезпечити судову систему достатньою кількістю кваліфікованих фахівців (передбачається створення нової Концепції кадрової політики щодо суддів) та, звичайно, передбачити суттєві витрати на підвищення рівня утримання суддівського корпусу.

Право судді на соціальний і правовий захист. Принцип забезпечення безпеки судді реалізовано в законодавстві України практично у повному обсязі. Суддя, члени його сім'ї та їх майно знаходяться під особливим захистом держави.

Зміст правового і соціального захисту суддів становить сукупність закріплених у правових нормах умов і засобів, що спрямовані на забезпечення безперешкодної реалізації захисту правового статусу судді, а також організаційно-правова діяльність державних органів по їх застосуванню.

Право судді на соціальний і правовий захист закріплено, у першу чергу, в Законі «Про статус суддів». Згодом низка положень цього Закону була конкретизована і розвинута в ряді правових актів, наприклад: законах України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 р., «Про судоустрій України» від 7.02.2002 р.; постанові Верховної Ради України «Про забезпечення діяльності судів» від 24.02.1994 р., Указі Президента України «Про додаткові заходи соціального захисту суддів» від 10.07.1996 р. та ін. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 р. правові норми, що містять положення про соціальний захист суддів, не можуть бути скасовані чи змінені у бік зменшення гарантій, що містяться в них, без відповідної компенсації¹.

Відповідно до ч.1 ст. 42 Закону «Про статус суддів» органи внутрішніх справ зобов'язані вживати необхідних заходів щодо забезпечення безпеки судді, членів його сім'ї, збереження належного йому майна, якщо від судді надійде відповідна заява.

До заходів державного захисту закони України “Про статус суддів” і “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” відносять:

¹ Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 року № 5-рп/2002 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 13. — Ст. 669. — С. 141 – 148.

— спеціальні заходи щодо забезпечення особистої безпеки судді і членів його сім'ї, а також охорони належного йому майна. Спектр таких заходів досить широкий: від видачі суддям зброї та інших засобів індивідуального захисту до встановлення сучасних технологій охоронної сигналізації в приміщеннях, у яких проживають судді і їх сім'ї. Обов'язок по забезпеченню і здійсненню перелічених заходів, а також охороні приміщень судів і громадського порядку під час здійснення правосуддя покладається на Міністерство внутрішніх справ України і спеціальні підрозділи міліції (статтею 133 Закону "Про судову устрій України" запроваджено утворення судової міліції, завданням якої є підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, а також охорона приміщень судів, виконання функцій щодо державного захисту суддів, працівників суду, забезпечення безпеки учасників судового процесу);

— підвищену кримінальну відповідальність за вчинене в зв'язку зі службовою діяльністю судді посягання на його життя і здоров'я, а також його близьких родичів, знищення чи пошкодження майна, погрозу вбивством, насильством чи пошкодженням їх майна;

— заходи соціального захисту суддів.

Відповідно до закону життя і здоров'я судді підлягають обов'язковому страхуванню за рахунок Державного бюджету на суму десятилітньої грошової винагороди на останній посаді. Порядок і умови такого страхування затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 1994 р. № 89. Законом передбачена виплата у випадку загибелі (смерті) судді, унаслідок тілесного ушкодження чи заподіяння іншої шкоди його здоров'ю, пов'язаних із виконанням службових обов'язків, непрацездатним членам його сім'ї щомісячної грошової компенсації. Збитки, заподіяні знищенням чи пошкодженням майна судді у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків, відшкодовується державою в повному розмірі. У разі залишення посади суддя має право на солідну пенсію чи неоподатковане щомісячне довічне грошове утримання у розмірі 80 % від заробітної плати працюючого на відповідній посаді судді. Держава гарантує повну виплату пенсії чи довічного грошового утримання судді незалежно від заробітку, одержуваного після виходу його у відставку чи на пенсію.

Крім того, відповідно до постанови Верховної Ради України від 24 лютого 1994 р. «Про забезпечення діяльності судів» судді і члени їх сімей в медичному, побутовому і транспортному обслуговуванні прирівнюються до відповідних посадових осіб Кабінету Міністрів України, місцевих державних адміністрацій.

Законом «Про статус суддів» передбачено, що не пізніше шести місяців після обрання суддя, який потребує поліпшення житлових умов, повинен бути забезпечений упорядкованим житлом у вигляді окремої квартири чи будинку відповідними органами виконавчої влади за місцезнаходженням суду. Необхідність такої правової гарантії обумовлюється відсутністю до недавнього часу в Україні ринку житла та невідповідністю його вартості з можливостями посадових окладів суддів. У разі незабезпечення судді упорядкованим житлом у передбачені законом строки суд за рахунок Державного бюджету може придбати квартиру або будинок за ринковими цінами та передати їх у користування судді. Також суддям і членам їх сімей надається 50 % знижка при оплаті за займане ними житло, комунальні послуги (водопостачання, газ, електрична і теплова енергія, установка і користування індивідуальним домашнім телефоном). Такі ж пільги *зберігаються* за ними і після виходу у відставку. Однак передбачені державою заходи соціального захисту суддів реалізуються неповністю. Так, за статистичними даними в 1999 р. 731 суддя не мав свого житла, з них 397 проживали в гуртожитках¹. В 2000 р. не були забезпечені житлом понад 700 суддів, із яких 400 зовсім не мали житла, наймали квартири².

Суддя і члени його сім'ї мають також право на безкоштовне медичне обслуговування в державних установах охорони здоров'я. Також судді мають право на щорічне санаторно-курортне лікування за рахунок Державного бюджету. Ці права *зберігаються* за ними і після виходу їх у відставку чи на пенсію. Але, як показує практика, реалізація права судді на санаторно-курортне лікування за рахунок Державного бюджету також іноді є проблематичною.

Разом з тим, вважаємо, що наявність такої розгалуженої системи гарантій соціального захисту суддів є заходом підтримання авторитету судді, суддівської професії в цілому. Їх нормативне закріплення в нормах національного законодавства визначається декількома умовами. *По-перше*, ці заходи соціального захисту суддів виконують компенсаційну функцію. Під час здійснення професіональних обов'язків у більшості випадків суддя спілкується з соціально неблагонадійними членами суспільства, вирішує долі людей за результатами розгляду кримінальних справ, розв'язує майнові конфлікти з цивільних та господарських правовідносин. Тому можливі ситуації, коли виконання службових функцій пов'язане з небезпекою для життя і здоров'я

¹ Євдокимов В. Судова влада і корупція // Юридичний вісник України. — 1999. — № 15 (199). — 15 - 21 квіт. — С. 6.

² Дрыга М.М. Отчет о ходе исполнения решений II и III внеочередного съезда судей Украины // Вестник Верховного Суда Украины. — 2000. — № 1. — С. 9.

судді. Додаткові соціальні пільги для суддів спрямовані на деяку компенсацію такої небезпеки праці судді. Цим також пояснюється встановлення додаткових заходів соціального захисту сім'ям суддів, гарантій збереження відповідного правового становища за нею у разі смерті судді або виходу його у відставку. *По-друге*, передбачені заходи соціального захисту суддів виконують функцію одного із спонукальних засобів залучення в судову систему кваліфікованих юристів. Вони є правовим механізмом, який стимулює досвідчених фахівців змінити вид трудової діяльності, вийти із сформованої професійної групи та увійти до судової системи або, навпаки, уникнути виходу з неї. *По-третьє*, можливо, найважливішим чинником, який обумовлює існування системи заходів соціального захисту суддів та їх сімей, є економічний стан держави. Тому ми підтримуємо тих вчених, зокрема О.Б. Абросимову, котрі вважають ці гарантії додатковими, які з розвитком держави, стабілізацією її економічної сфери повинні припинити своє існування¹.

Право судді на матеріальну винагороду своєї праці. Як вірно підмітив Є. Смоленцев, матеріальне забезпечення судді повинно бути достатнім, узгоджуватися з економічними умовами, що змінюються в країні². На думку Г. Черемних, суддя має бути забезпечений досить високою, не зменшуваною зарплатою, яка підлягає індексації, що дозволяє йому впевнено дивитися в майбутнє, щоб кращі юристи країни прагнули посісти місце суддів³. На жаль, реальність від цього ще далека.

Необхідність забезпечення досить високої матеріальної винагороди судді передбачається специфікою його службової діяльності. У п.6 Європейської хартії про статус суддів відзначено, що «рівень оплати повинен встановлюватися так, щоб захистити суддю від тиску, націленого на те, щоб вплинути на зміст його рішень і взагалі на його поведінку в суді, порушуючи, таким чином, його незалежність і неупередженість». Рекомендація № R (94) 12 Комітету міністрів державам-членам про незалежність, ефективність і роль суддів від 13 жовтня 1994 р.⁴ акцентує на тому, що рівень винагороди суддів повинен бути

¹ Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. — М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 94.

² Смоленцев Е.А. Слово о суде // Вестник Верховного Суда СССР. — 1991. — № 1. — С. 5.

³ Черемных Г. Суд и судьи // Известия. — 1989. — 11 апр. — С. 4.

⁴ Рекомендація № (94) 12 щодо незалежності, дієвості та ролі суддів, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників Міністрів 13 жовтня 1994 р. // Вісник Верховного Суду України. — 1997. — № 4. — С. 10, 11.

пропорційний їх професійному авторитету і рівню відповідальності в суспільстві.

Структура заробітної плати суддів України визначена в ч. 1 ст. 44 Закону «Про статус суддів» і складається із посадового окладу, премій, доплат за кваліфікаційні класи, надбавок за вислугу років та інших надбавок та доплат. Зокрема, відносно суддів законодавством передбачені надбавка за знання і використання в роботі іноземної мови, доплата за науковий ступінь кандидата чи доктора юридичних наук. Заробітна плата суддів не обкладається податком.

Таким чином, розмір заробітної плати суддів повинен забезпечити їх фінансову незалежність і не може бути зменшений без відповідної компенсації. Умови оплати праці мають бути чітко регламентовані відповідними нормативно-правовими актами.

Однак Україна поки що не в змозі повною мірою гарантувати реалізацію права судді на справедливую матеріальну винагороду своєї праці. Більш того, законодавча практика свідчить про грубе порушення цього права судді. Так, наприклад, згідно зі ст. 8 Закону України «Про оплату праці» умови оплати праці працівників установ і організацій, що фінансуються з Державного бюджету, визначаються Кабінетом Міністрів. Але, прийнявши постанову від 13 грудня 1999 р. «Про упорядкування умов оплати праці працівників апарату органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та їх виконавчих органів, органів прокуратури, судів та інших органів», Кабінет Міністрів знехтував вимогами ст. 11 Закону «Про статус суддів», відповідно до якої розмір і структура заробітної плати судді не можуть бути змінені у бік зменшення останньої, оскільки гарантії незалежності судді, в тому числі й заходи його матеріального забезпечення, не можуть бути скасовані чи зменшені.

Зазначені правові гарантії незалежності суддів не враховуються ні Кабінетом Міністрів України при підготовці проектів державних бюджетів України, ні Верховною Радою України при прийнятті законів про Державний бюджет держави, внаслідок чого ще не так давно в нашій державі мали місце випадки звернення суддів за захистом своїх прав у суд (!) з позовами про стягнення заробітної плати¹. Зважаючи на те, що сам по собі спір між суддею та державою завдає шкоди авторитету суддів в суспільстві, підриває довіру громадян до суду, необхідні бути вживані необхідні заходи для ліквідації цих негативних явищ.

Зараз оплата праці суддів значно поліпшилась. Так, Державний бюджет 2002 р. повністю виконано щодо заробітної плати суддів. Ра-

¹ Матеріали розширеного засідання президії ВСУ та Ради суддів України 20 січня 1999 року // Вісник Верховного Суду України. — 1999. — № 1 (11) — С. 12.

зом з тим, відповідно до бюджету на 2003 р. без фінансового забезпечення залишилися витрати на приведення у відповідність до чинного законодавства розміру заробітної плати в сумі 171 мільйона гривень¹.

Прийняття нормативно-правових актів, що змінюють структуру заробітної плати, передбачають її зменшення чи взагалі не забезпечують виплату, суперечить Конституції України і Закону “Про статус суддів”. Тому, щоб уникнути різного роду порушень прав суддів, необхідне прийняття відповідного нормативного документа, який би забезпечив єдиний порядок нарахування заробітної плати суддям². Єдиний статус суддів вимагає встановлення єдиних показників нарахування заробітної плати та забезпечення її виплати. Даний акт повинен ліквідувати диспропорції в нарахуванні заробітної плати суддям різних юрисдикцій. При підготовці такого документа, можливо, корисним стане досвід інших країн світу.

Так, у Польщі судді судів одного рівня отримують однакову базову заробітну плату, яка обчислюється по *коефіцієнту* до середньої щорічної планованої заробітній платі в державному секторі. Реальна заробітна платня суддів одного рівня відрізняється тільки в залежності від індивідуальних надбавок, які виплачуються за суддівський стаж та обсяг виконуваних обов’язків. У законодавстві Вірменії також зазначено, що праця суддів всіх судів однієї і тієї ж інстанції та голів всіх судів однієї і тієї ж інстанції відповідно оплачується в рівному розмірі; заробітна плата суддів та голів апеляційних судів перевищує відповідно заробітну плату суддів та голів судів першої інстанції на 10 % і т.д. Також суддя отримує грошову доплату до своєї заробітної плати за кваліфікаційний клас та трудовий стаж.

У Франції заробітна плата суддів залежить від вислуги років і визначається відповідно до *коефіцієнта*, встановлюваного для кожної посадової категорії стосовно *базового прожиткового мінімуму*. Сума прожиткового мінімуму визначається декретом уряду. Додатково до цього основного окладу судді одержують різні надбавки: квартирні, сімейні, за додаткову діяльність, пов’язану зі здійсненням професійних функцій тощо³. У ст. III Конституції США прямо встановлено,

¹ Лавринович О.В. Про стан організаційного, кадрового та матеріально-технічного забезпечення судів і суддів у 2002 р. та підготовки проекту Державної програми розвитку судової системи на 2003-2005 роки / Підсумки V з’їзду суддів України // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 5 (33). — С. 17.

² У Раді суддів України // Вісник Верховного Суду України — 2001. — № 1 (23). — С. 62, 63.

³ Судебные системы западных государств / Ю.П. Урьяс, В.А. Туманов, С.А. Егоров и др. — М.: Наука, 1991. — С. 181.

що після призначення на посаду заробітна плата судді «не може бути зменшена протягом усього строку перебування його на посаді». Розмір цієї винагороди встановлюють спеціальні *законодавчі комісії*. У разі, якщо внаслідок інфляції чи інших причин традиційно встановлена винагорода перестає відповідати вимогам підтримання незалежності судової влади, зазначені комісії переглядають її розмір. У цілому судді в США належать до категорії найбільш високооплачуваних службовців. Наприклад, заробітна плата судді федерального суду становить близько 140 тис. доларів на рік¹. В Англії робота судді також є високооплачуваною. Заробітна плата столичного магістрату в чотири рази перевищує суму середнього заробітку в країні. Англійські судді одержують винагороду з консолідованих фондів, і хоча ця сума нижче, ніж та, яку одержують провідні баристери, але після припинення повноважень за віком вони одержують пенсію. Так, суддя, який відпрацював на посаді 15 років і вийшов у відставку, одержує половину річного окладу, а суддя, який обіймав посаду менше 15 років, — $\frac{1}{4}$ річного окладу плюс $\frac{1}{40}$ річного окладу за кожний рік після п'яти років служби².

Право на стабільність трудової зайнятості. Це право гарантує суддям можливість обіймати посаду до досягнення віку обов'язкового виходу на пенсію (або можливість виходу у відставку) чи закінчення строку їх повноважень.

Принцип безстроковості зайняття посади судді у більшості випадків розуміється як основна складова принципу незмінюваності. Він закріплений у багатьох міжнародних документах: Загальних принципах щодо незалежності судових органів; Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо незалежності, ефективності та ролі судів № R (94) 12 от 13.10.94; Європейській хартії про статус суддів. Інститут безстроковості обіймання посади судді існує у Франції, Іспанії, Фінляндії, Німеччині, Бельгії, Греції, Нідерландах, Кіпрі, Естонії та інших розвинутих демократичних країнах. Безстроково обіймають свої посади судді у пострадянських державах — Російській Федерації, Вірменії, Казахстані.

Цей інститут сприйнятий й національним законодавством. У ст. 126 Конституції України декларується принцип безстроковості зайняття посади носія судової влади, крім посади судді Конституційного Суду

¹ Притика Д. Деякі аспекти організації діяльності та структури судової системи США // Збірник рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. — 1995. — № 1. — С. 163.

² Судебные системы западных государств / Ю.П. Урьяс, В.А. Туманов, С.А. Егоров и др. — М.: Наука, 1991. — С. 182.

України та судді, який призначений на посаду вперше. Разом з тим така “безстроковість” перебування на посаді судді обмежується 65-річним віком судді. Таким чином, щодо суддів України проголошується безстроковість як незмінюваність, тобто право залишатися на посаді судді, при дотриманні відповідних умов службової діяльності, незалежно від бажання органу, який призначив (обрав) суддю на цю посаду. Суддя не може бути позбавлений займаної посади не інакше як на підставах і в порядку, передбачених законом, але в межах встановленого строку.

Критеріями щодо розмежування незмінюваності суддів є вид та рівень суду, в якому працює суддя. Так, щодо суддів Конституційного Суду України незмінюваність розуміється в межах 9-річного строку повноважень; щодо суддів, які призначені на посаду вперше, — 5-річним строком. Стосовно інших суддів поняття незмінюваності обмежується граничним віком перебування на посаді — досягненням суддею 65 років. Досягнення суддею цього віку імперативно визначено як одна з підстав для безумовного припинення повноважень. При визначення “граничного віку перебування в посаді судді” законодавець, напевне, виходив з урахувань тривалості працездатного періоду життя людини. Усунення від займаної посади можливо тільки за власним бажанням судді, за винятком випадків, передбачених законом.

В даному контексті доцільно проаналізувати пропозиції деяких вчених щодо обмеження повноважень суддів певним строком перебування на посаді¹, в тому числі щодо суддів, які обираються на посаду Верховною Радою. У деяких західних країнах (Японії, Швейцарії, Румунії), у деяких країнах СНД (Азербайджані, Грузії, Киргизії, Таджикистані, Туркменістані) діє саме такий підхід — судді призначаються (обираються) на певний строк, але достатньо тривалий, щоб гарантувати незалежність суддів, наприклад, від 7 до 15, 20 років.

Безсумнівно, наведена точка зору має право на існування. На думку вчених, обмеження строку перебування на посаді сприяло б запобіганню проявів консерватизму у суддівському корпусі, корпоративності, професійної деформації якостей судді, що оцінюються психологами як природний професіональний ризик. Крім того, встановлення певного строку перебування на посаді судді може посприяти розвитку ринку юридичних послуг, певним застереженням щодо встановлення корпоративних перешкод.

¹ Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. — М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 94-97; Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. — М.: ООО «ТК Велби», 2003. — С. 234-236.

Але, на наш погляд, запропонований підхід можливий лише за умови збільшення віку кандидата на посаду судді, наприклад, до 35-40 років. Аргументом на користь такої думки є специфіка суддівської діяльності, яка передбачає призначення (обрання) на цю посаду найдосвідченіших та найкваліфікованіших фахівців, які, крім достатніх професіональних здібностей, володіють певними особистісними якостями, притаманними лише життєво зрілій людині. Чинна система безстрокового обрання суддів спрямована на виховання фахівців саме в процесі судової діяльності безпосередньо на базі нагромадження професійного досвіду, розвитку професійно важливих навичок і вмінь. Крім того, незмінюваність суддів гарантує їх незалежність, що має важливе значення в період становлення правової держави, зламу певних традицій, побудови нового правового простору. Адже досі досить сильним є бажання політиків та урядовців здійснювати вплив на рішення суддів по справі (наслідок традиційного ставлення до суду за радянських часів). Тому вважаємо, що відмова від принципу безстроковості суддівської посади є передчасною.

Отже, принцип незмінюваності судді з посади мав певні історичні передумови. Необхідність його збереження і далі визначається наперед соціально-політичними відносинами, які склалися на даний час в державі.

У дореволюційній Росії незмінюваність розглядалася «як умова міцності» службового становища судді і можливості для нього безбоязно виконувати свої професійні функції¹. Найактуальнішим в сучасних умовах є висловлювання А.Ф. Коні, що “незмінюваність — краща гарантія, краща прикраса суддівського звання. Завдяки їй легко переноситься й убога винагорода і тяжка робота суддів. ... Вона підтримує, вона підбадьорює багатьох діячів Росії; вона дає сили при подоланні всякої неправди”².

Уперше положення про незмінюваність суддів було законодавчо закріплене в ст. 243 Статутів судових установ 1864 р.³, відповідно до якої судді не можуть бути ні звільнені без їх прохання, ні переведені з однієї місцевості в іншу. Винятки становили випадки тривалої хвороби, нез’явлення судді до виконання обов’язків, учинення ним злочину, оголошення його неспроможним боржником. Але в резуль-

¹ Пусторослев П.П. Пятидесятилетие несменяемости судей в Российской Империи. — Юрьев: Б.и., 1915. — С. 54.

² Коні А.Ф. Нравственные начала в уголовном процессе // Избранные произв. — М.: Госюриздат, 1956. — С. 210.

³ Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложением разсуждений, на коих они основаны. — Санктпетербургъ, 1864. — 690 с.

таті проведення судової контрреформи вже 20 травня 1885 р. було створено вищу дисциплінарну присутність Сенату, яка одержала право зміщення і переміщення суддів.

З встановленням радянської влади принцип незмінюваності суддів був зовсім відкинтий, що не могло не позначитися на якості правосуддя в державі. Дійсно, важко чекати належної неупередженості і повної незалежності від судді, якому щохвилини загрожує небезпека відставки. Як точно підмітив Д.Г. Тальберг, «де свобода дій судді в душі закону і справедливості скована впливом ззовні, де для сумлінного відправлення обов'язків судді у вигляді загального правила потрібні подвиги героїзму і самовідданості через стоячу вище нього і закону владу, там не може бути правосуддя, немає законності та царює свавілля»¹.

Десь з 1985 р. у пресі стали з'являтися публікації, автори яких висловлювали думку, згідно з якою тривалий і безперервний стаж роботи суддів повинен заохочуватися, а багато хто прямо говорив про необхідність закріплення положення про довічне виконання суддями своїх обов'язків.

Таким чином, з часу прийняття Конституції України 1996 р. судді в державі незмінювані. При цьому слід враховувати два моменти. *По-перше*, незмінюваність суддів не слід розуміти як безстрокове (чи довічне) заняття посади. Залежно від юрисдикції суду, де працює суддя, відповідно до якої процедури суддя обійняв посаду, законодавством передбачено певний строк перебування судді на посаді, причому строки дуже відрізняються за тривалістю. Так, для вперше призначуваних на посаду (Президентом) строк зайняття крісла судді становить п'ять років, судді Конституційного Суду призначаються на дев'ять років, всі інші судді (обрані Верховною Радою України) перебувають на відповідній посаді до досягнення 65-літнього віку.

По-друге, незмінюваність судді не є абсолютною: а) повноваження судді можуть бути припинені, але на підставах і в порядку, передбачених Конституцією і законами України; б) переміщення судді може мати місце (як по горизонталі, так і по вертикалі), але тільки з його згоди.

У більшості зарубіжних держав суддів призначають (обирають) довічно. Однак термін «довічно» є досить відносним, оскільки в законодавстві цих країн, як правило, також передбачено граничний вік перебування судді на посаді або перелічені випадки можливого звільнення судді незалежно від його волі. Так, в Англії, Греції, Ізраїлі, Ка-

¹ Тальберг Д.Г. Несменяемость судей во Франции // Юридический вестник. — 1983. — № 1. — С. 12.

наді, Естонії строк заняття суддівської посади обмежено досягненням похилого або пенсійного віку — 65-70 років. У законодавстві Франції встановлено, що суддів не можна перемістити з посади без їхньої згоди; вони ідуть у відставку по досягненні 65 років, а судді Касаційного Суду і його перший голова — у віці 66 і 68 років відповідно. Суддю може змістити лише Вища рада магістратури в зв'язку зі вчиненням серйозного проступку чи важким захворюванням. Усі судді ФРН призначаються на посаду довічно, за винятком землі Гессен, де судді призначаються на певний строк. У відставку судді йдуть у 65 років, за винятком членів Федерального конституційного суду, для яких граничний вік заняття посади — 68 років. Судді можуть бути проти своєї волі достроково звільнені з посади, тимчасово відсторонені або переміщені чи достроково відправлені у відставку тільки в силу рішення відповідного суду і на підставах, встановлених у законі. Так, якщо федеральний суддя під час виконання своїх службових функцій чи поза ними порушить принципи Основного Закону або вчинить дії, що посягають на конституційний лад землі, то за клопотанням Бундестагу Федеральний конституційний суд більшістю в 2/3 голосів може перемістити його на іншу посаду чи відправити у відставку. В Італії усунути суддю від займаної посади можливо тільки за рішенням дисциплінарного відділення Вищої ради магістратури в порядку дисциплінарного провадження. Правом на порушення дисциплінарного переслідування володіють міністр юстиції і Генеральний прокурор при Касаційному суді. Законодавство Італії забороняє відновлення в магістратурі суддів, що звільнилися за власним бажанням, незалежно від мотивів такого звільнення. Конституція США встановлює, що після затвердження Сенатом федеральні судді залишаються на своїх посадах довічно; єдиною умовою при цьому є їх *бездоганна поведінка*. Усунення від посади судді проти його волі може мати місце тільки шляхом проведення процедури імпічменту. Підставами для цього можуть служити державна зрада, хабарництво або інші серйозні злочини чи порушення. За 200 останніх років процедурі імпічменту піддавалися лише вісім федеральних суддів, з яких двоє потім були виправдані. В Україні досягненням суддею 65 років імперативно визначено як одна з підстав припинення службових повноважень. Збільшення на даному етапі граничного віку перебування на посаді професійного судді України до 75 років, на наш погляд, було б не доречно, оскільки рівень та умови життя в державі не дозволяють зберегти здоров'я людини у необхідній для професійної діяльності судді формі. Але ми не заперечуємо, що в кожному конкретному випадку рішення повинно прийматися в індивідуальному порядку.

На особливу увагу заслуговує дослідження *права судді на кар'єру*. Його реалізація здійснюється шляхом заняття суддею вакантної посади в суді більш високого рівня або шляхом присвоєння судді більш високого кваліфікаційного класу. В Україні повинні бути створені належні умови для того, щоб кожен суддя мав можливість скористатися цим правом.

Право судді на кар'єру передбачено міжнародними нормами — п.п. 11, 13 Загальних принципів щодо незалежності суддів. Разом з тим питання кар'єри є дуже складним, делікатним для практикуючих суддів. У науковому середовищі також відсутня єдність думок відносно необхідності збереження за суддями цього права. Це пов'язане з більш загальною проблемою — становленням та розвитком уявлень про державну або громадянську службу взагалі.

У літературі під терміном «кар'єра» розуміється просування працівника по службових сходинках чи послідовна зміна занять як у рамках окремої організації, так і протягом усього життя¹. Він відображає роботу, просування і належність до стійкої, ієрархічно організованої системи посад, що визначає стаж, пільги, умови просування по службі, однакові вимоги до неї стосовно специфіки юридичної діяльності, обумовленої метою і колом службових обов'язків². На думку О.Є. Жалинського, поняття “професійна кар'єра” скомпрометоване поняттям “кар'єрист”. Тим часом законодавство і практика мають потребу в цьому понятті.

Питання про необхідність збереження за суддею права на професійну кар'єру активно обговорювалося на IV зустрічі голів верховних судів держав Центральної і Східної Європи, що відбулася 12 - 14 жовтня 1998 р. у м. Києві³. Деякі країни вирішили це питання в радикальний спосіб: вони просто усунули поняття ієрархії чи поняття чинів, яких може досягти суддя. Однак все ж таки в більшості держав поняття «професійна кар'єра судді» існує. У цих країнах кар'єрний зріст суддів залежить від професійного стажу. Так, Законом про проходження служби в судах (ст. 24-26) Республіки Словенія прямо передбачено, що зі вступом на суддівську службу суддя здобуває право на підвищення, яке може бути реалізоване шляхом підвищення жалування, призначенням на вищу посаду, призначенням на посаду

¹ Веснин В. Р. Основы менеджмента: Учебник. — 2-е изд. — М.: Триада, 1997. — С. 351.

² Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность прокурора. Введение в специальность. — М.: БЕК, 1997. — С. 224.

³ IV зустріч Голів Верховних Судів держав Центральної та Східної Європи. Документи і матеріали. — К.: Б.В., 1998. — 142 с.

судді Верховного суду. Рішення про підвищення судді в посаді приймається після атестації Судовою радою його професійних якостей та результатів судової практики. Кожних три роки суддя отримує надбавку до жалування та може бути призначеним на вищу суддівську посаду¹. Ми погоджуємося з думкою, яку висловив у своїй доповіді Даніель Люде: «Такі системи, звичайно, дуже захищають суддів, але вони припускають, що із самого початку гарантується абсолютна якість ієрархічного просування. А з іншого боку, передбачається призначення на посаду, що повинно проводитися з урахуванням компетентності і відповідності судді конкретній посаді»². Але слід додати, що гарантією незалежності суддів при реалізації права на кар'єру повинен стати надійна, демократична процедура щодо вирішення питань про підвищення суддів на посаді, підвищення жалування або в кваліфікаційному класі. У багатьох країнах розроблено таку процедуру. Так, Конституція Греції в ст. 90 встановлено, що всі рішення щодо адміністративних змін стосовно суддів (просування по службі, призначення, переміщення, переатестація і т. ін.) відносяться до компетенції спеціальних рад, які складаються виключно із суддів — тобто без втручання органів законодавчої та виконавчої влади, що, безсумнівно, сприяє зміцненню незалежності суддів³.

В українському законодавстві під кар'єрою судді розуміється успішна самореалізація особи, наділеної статусом носія судової влади, що виражається у вигляді заохочень матеріального або кар'єрного характеру. Так, Закон України «Про статус суддів» передбачає, наприклад, що для заняття посади судді апеляційного суду, крім усіх інших відповідних формальних вимог, особа повинна не менше трьох років виконувати обов'язки судді в місцевому суді, тобто мати досвід професійної судової діяльності. А для заняття посади судді вищого спеціалізованого суду необхідний стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років. Тим самим в Україні передбачається можливість переміщення суддів по вертикалі (природно, тільки за їх згодою).

Також законодавством передбачено механізм переміщення за бажанням судді в суд іншої місцевості або спеціалізація (горизонтальне переміщення). Основною вимогою є заборона переміщувати або переводити суддю на іншу посаду в тому ж суді або в інший суд без

¹ Судебные системы европейских стран. Справочник / Перевод с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. — М.: Междунар. отнош., 2002. — С. 246.

² IV зустріч Голів Верховних Судів держав Центральної та Східної Європи. Документи і матеріали. — К.: Б.в., 1998. — С. 115, 116.

³ Судебные системы европейских стран. Справочник / Перевод с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. — М.: Междунар. отнош., 2002. — С. 110-111.

його згоди. Ця вимога спрямована на зміцнення незалежності судді, адже він призначається (обирається) на конкретну посаду в конкретному суді, його предметна та територіальна підсудність визначається в момент набуття статусу судді.

Таким чином, специфіка кар'єри судді зводиться до можливості в період володіння статусом носія судової влади, не переміщуючись у середині суду або у вищестоящий суд, робити успішну кар'єру, яка виражається у присвоєнні певних кваліфікаційних класів, відповідному збільшенні грошової винагороди за працю і т.д. Кар'єра судді залежить лише від нього самого: чи проходить він кваліфікаційну атестацію, чи підвищує свою кваліфікацію в інший спосіб тощо. В цьому контексті цікавим буде дослідження мотивів, які можуть спонукати суддю до кар'єрного зросту.

В.Р. Веснін виділяє сім підстав, якими керується людина, котра прагне посісти певну посаду для того, щоб забезпечити собі службову кар'єру¹. Спробуємо на основі запропонованих ним підстав дослідити можливість їх використання щодо кар'єри судді.

1. *Автономія*. Людиною керує прагнення домогтися незалежності. Найбільш повно цей мотив може проявитися у судді, який призначений на посаду на певний строк. Хоча законодавством і закріплене право судді на незалежність і самостійне прийняття рішень, однак він все-таки залежить від вищої судової інстанції і голови суду зокрема, оскільки він братиме певну участь у вирішенні питання про внесення подання про його безстрокове обрання. У цьому випадку йдеться не тільки про професійну придатність судді, а й стосується питання психологічної, особистісної відповідності посаді.

2. *Техніко-функціональна компетентність*. Людина прагне стати кращим фахівцем у своїй справі і вирішувати складні проблеми. Як відомо, суддям судів вищої інстанції доводиться розглядати вельми складні правові спори, вирішувати більш складні правові питання, ніж іншим фахівцям у відповідних галузях. Тому заняття цієї посади вимагає і більш високої кваліфікації судді. У даному випадку досягнення поставленої мети можливо в єдності трьох складових: досвіду роботи, особистих здібностей і рівня професійної підготовки.

3. *Безпека і стабільність*. Людиною керує бажання зберегти й усталити своє становище, тому вона прагне зайняти місце, яке б створювало ці гарантії. Статус судді передбачає не тільки надання певних гарантій, як, наприклад, незмінюваність судді, особиста і майнова недоторканність, а й також підвищену відповідальність особи, яка

¹ Веснін В. Р. Основы менеджмента: Учебник. — 2-е изд. — М.: Триада, 1997. — С. 352.

здійснює функції носія судової влади. Характер цієї відповідальності не тільки правовий, а й моральний. Тому людина, яка прагне обійняти цю посаду, повинна із усією відповідальністю оцінити свої здібності, чи зможе вона компетентно здійснювати повноваження судді, бути здатною вирішувати долі інших людей.

4. *Управлінська компетентність.* Людиною керує прагнення до влади, лідерства, успіху, що асоціюються з високою посадою, рангом, статусом, званням тощо. Суддя, який керується цим положенням, повинен чітко уявляти собі, що владними повноваженнями щодо інших громадян він наділений лише при безпосередньому здійсненні своїх професійних функцій. У приватному ж житті він є рівноправним громадянином і не має ніяких владних повноважень щодо інших фізичних або юридичних осіб.

5. *Підприємницька креативність.* Людиною керує прагнення створювати чи організовувати щось нове, займатися творчістю. Таку можливість забезпечує відповідна посада. Професія судді в цілому є творчою діяльністю. Однак у судовій системі існують посади, що найбільшим чином сприяють реалізації організаторських здібностей особистості. Вважаємо, до них можна віднести посади голови та заступників голови суду, голови судової палати, судді Верховного Суду України та ін.

6. *Потреба у першості.* Людина прагне до кар'єри заради того, щоб бути завжди і скрізь першою. Суддя, який керується цією підставою, прагне підвищувати свої знання, вдосконалює професійну майстерність, свідомо прагне до образу «ідеального судді». Такий суддя характеризується досить високим рівнем самоконтролю, відповідальністю, дисциплінованістю, комунікабельністю. Негативним моментом цієї орієнтації можуть стати зациклення особистості на собі, переоцінка своїх здібностей. Разом з тим, професія судді потребує передусім повної самовіддачі, підпорядкування особистих інтересів інтересам встановлення справедливості, служіння захисту прав громадян.

7. *Стиль життя.* У більшості держав судді — це еліта суспільства, найбільш професійно грамотні юристи, шановані суспільством люди. Їм гарантується досить високе матеріально-побутове, соціальне забезпечення. Однак, людина, що керується цією підставою, не повинна забувати, які вимоги ставить посада судді до рівня його професіоналізму, особистісних якостей і здібностей, морального вигляду в цілому.

На наш погляд, можна виділити ще один чинник, який може пояснити бажання судді обійняти посаду в суді більш високої ієрархії. Це прагнення людини до професійної самореалізації, найбільш ефек-

тивного використання його знань, якостей і здібностей. Такий мотив поєднується з досить високим рівнем самооцінки.

В українському законодавстві питання переміщення суддів до суду вищого рівня чи іншої спеціалізації віднесено до компетенції відповідних кваліфікаційних комісій суддів. Це питання порушується на підставі заяви самого судді чи подання голови апеляційного суду. Процедура його розгляду така ж, як і при розгляді питання про призначення чи обрання суддею. За результатами розгляду кваліфікаційна комісія дає висновок про можливість переведення судді у вищестоящий суд. Але й існують певні організаційно-правові проблеми.

Так, Вища кваліфікаційна комісія за поданням Голови Верховного Суду України чи Голови Вищого спеціалізованого суду дає висновок про можливість обрання кандидата на посаду судді Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду та Апеляційного судів України. Таким чином, сам суддя позбавлений права самостійно звернутися у Вищу кваліфікаційну комісію з заявою про рекомендацію щодо його переведення до вищестоящего суду.

Також в Україні нормативно не закріплено механізм такого переміщення, а критерії оцінки професійних, ділових і моральних якостей кандидатів, відповідно до яких перевага віддається тому чи іншому судді, — відсутні.

На наш погляд, право судді на кар'єрний зріст повинно бути збережене, оскільки це є найсильнішим стимулом підвищення професійної майстерності, вдосконалення професійних знань, задоволення особистих інтересів з самореалізації носія судової влади. Ми відстоюємо точку зору, згідно з якою вирішення питання про просування судді по службі повинно ґрунтуватися виключно на оцінці професійних якостей і здібностей судді, професійної підготовки, кваліфікації, сумлінного виконання службових обов'язків, професійному стажі. Такі якості мають визначатися за допомогою об'єктивної оцінки професійної діяльності судді суддівським корпусом суду, в якому працює цей суддя, і на конкурсних засадах. Такий порядок повинен бути закріплений у законі і стати загальнообов'язковим.

Вважаємо, що кандидатуру судді можна було б відкрито обговорювати на відповідних конференціях суддів. За результатами відкритого обговорення приймалося б рішення про рекомендацію даного судді на переведення у вищестоящий суд. Слід зазначити, що Хартія про статус суддів рекомендує державам створювати спеціально для цієї мети незалежний державний орган, рішення якого про переміщення судді у вищестоящий суд є обов'язковим для виконання.

Кандидатуру для підвищення може висувати голова суду, в якому працює претендент, або суддя самостійно. Хартія додає також, що суддя, кандидатура якого не була подана на підвищення, може звернутися у зазначений незалежний орган зі скаргою. Дані положення, на нашу думку, мають бути знайти закріплені й у національному законодавстві України.

Порушення питання про присвоєння більш високого кваліфікаційного класу можливо не тільки за поданням голови суду, в якому працює суддя, а й з його власної ініціативи (заяви).

Держава зобов'язана створити умови для належної реалізації права суддів на кар'єру, зокрема, шляхом надання їм можливостей щодо підвищення кваліфікації, поглиблення професійних і загальних знань у спеціальних навчальних закладах для суддів; обміну досвідом із колегами за професією із зарубіжних країн, закріплення конкурсних засад при занятті вакантної посади, гласності і демократичності даної процедури.

Підсумовуючи наведене, відзначимо, що суддя має право безперешкодно реалізовувати свої службові права, передбачені законодавством України. Однак сьогодні багато прав суддів не можуть бути повністю реалізовані через відсутність законодавчо закріпленої процедури і гарантій їх реалізації, внаслідок чого деякі службові права суддів мають декларативний характер. Таке становище є недопустимим. Вважаємо, що з метою вдосконалення і зміцнення статусу суддів в українському законодавстві повинен бути закріплений чіткий перелік службових прав суддів, розкрито їх зміст та передбачено механізм реалізації й захисту у випадку їх порушення.

Отже, службові права судді закріплюють вид та міру конкретно-визначеної поведінки носія судової влади. Службовим правам судді притаманні такі характерні ознаки: 1) вони належать конкретному суб'єкту — судді; 2) ґрунтуються на нормах позитивного права — Конституції України, Законі України «Про статус суддів» та ін.; 3) являють собою забезпечену державою і правом можливість певної поведінки, спрямованої на досягнення того чи іншого соціального блага; 4) їх виникнення обумовлюється конкретним юридичним фактом — набранням юридичної сили акта про призначення (обрання) на посаду судді; 5) зміст і обсяг службових прав обумовлюється сутністю правового статусу судді; 6) вони в основному реалізуються в особистих інтересах судді; 7) забезпечуються загальними (економічними, політичними, ідеологічними, організаційними) і спеціальними (юридичними) гарантіями; 8) захищаються в судовому, адміністративному та іншому встановленому законом порядку.

1.3. Обов'язки суддів

Набуваючи статусу судді, суб'єкт вступає в певні правовідносини з державою, суспільством, членами професійної групи, іншими посадовими особами і громадянами. Особливе становище судді потребує чіткого нормативного врегулювання таких правовідносин шляхом закріплення не тільки прав, а й обов'язків.

Тлумачний словник визначає «обов'язок» як те, що підлягає безумовному виконанню, як те, що необхідно для виконання внаслідок суспільної вимоги чи внутрішнього спонукання¹; як передбачену, належну поведінку суб'єкта².

Більшість учених під юридичним обов'язком розуміють установлену законом міру соціально необхідної, найбільш розумної і доцільної поведінки³, забезпечену можливістю застосування примусових заходів до суб'єкта такої поведінки за невиконання обов'язку⁴.

Іншими словами, сутність юридичного обов'язку полягає в *необхідності* певної поведінки, у виконанні певних вимог, установлених правовою нормою. Категорії «необхідність» іманентні такі властивості: 1) вимога вчинення конкретних дій; 2) вимога утримуватись від вчинення певних дій; 3) вимога вчинення або не вчинення тих чи інших дій від інших осіб⁵; 4) необхідність юридично відреагувати на вимоги правомочної особи, коли передбачена певним обов'язком поведінка не виконується⁶.

Закон чітко визначає вид та міру необхідної поведінки. Саме на конкретний вид поведінки повинен орієнтуватися носій обов'язку, щоб його дії мали належний, бажаний характер. Вимога, яка сформульована в юридичному обов'язку і звернена до її носія, є реальною:

¹ Толковый словарь русского языка: В 4-х т. — Т.2 / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1938. — С. 742.

² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. — Т. 2. — М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. — С. 640.

³ Матузов Н.И. Правовая система и личность. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — С. 151; Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. — М.: Наука, 1979. — С. 147.

⁴ Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. — С. 60; Ем В.С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей // Вестник МГУ: Сер. 11. Право. — 1981. — № 1. — С. 62.

⁵ Матузов Н.И. Правовая система и личность. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — С. 143.

⁶ Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. — Т. 2. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 131.

не можна покласти на людину обов'язок, який вона практично ніколи не могла б виконати. Тому при нормативному закріпленні обов'язку важливо визначити не тільки вид належної поведінки, а й її міру.

Таким чином, обов'язок, з одного боку, існує і розрізняється в рамках належної, встановленої правом і забезпечуваної державним примусом поведінки. З іншого боку, обов'язок — це певна якість і межі такої необхідної поведінки.

Використовуючи загальнотеоретичний підхід до розуміння сутності юридичного обов'язку, звернемося до дослідження службових обов'язків судді.

Службові обов'язки судді — це нормативно визначені вид та міра необхідної поведінки носія судової влади, котрі забезпечують реалізацію інтересів суб'єктів, з якими суддя вступає у правовідносини при здійсненні професійних функцій. Невиконання або неналежна реалізація суддею службових обов'язків може призвести до істотних змін у його правовому становищі, навіть до втрати статусу носія судової влади.

Службові обов'язки судді мають характер додаткових і не виключають необхідності виконувати конституційні (загальні) та інші загальногромадянські юридичні обов'язки. Так, наприклад, заняття посади судді не скасовує обов'язку захищати Вітчизну, сплачувати податки, утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття, а також виконувати інші зобов'язання, що впливають з цивільно-правових відносин (якщо перебування в таких правовідносинах не суперечить статусу судді).

Сутність службових обов'язків судді полягає в тому, що це не тільки належна, необхідна, потрібна з погляду не лише *закону*, а й *моралі* поведінка носія судової влади, зміст якої обумовлюється специфікою статусу, особливостями соціальної функції носія судової влади. Суддя не тільки в професійній, а й у суспільній діяльності, приватному житті повинен дотримуватися певних норм поведінки, що спрямоване на підтримання авторитету судової влади в цілому.

Іншими словами, службові обов'язки судді містять як урегульовані нормами права вимоги щодо необхідної поведінки судді, тобто юридичні обов'язки, так і носять характер моральних, які обумовлені вимогами професійного обов'язку та совісті судді. При цьому юридичний обов'язок виступає водночас і як моральний, тоді як моральний обов'язок не завжди є юридичним.

Функціональне призначення службових обов'язків полягає в забезпеченні реалізації прав суб'єктів, з якими суддя вступає у правовідносини. Кожному службовому обов'язку судді завжди протистоїть чиясь

право, володар якого може в будь-який час висунути вимогу щодо його виконання.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про статус суддів» на суддю покладаються такі обов'язки:

— при здійсненні правосуддя дотримуватися вимог Конституції і законів України, забезпечувати повний, всебічний та об'єктивний розгляд судових справ з дотриманням установлених законом строків;

— утримуватися від політичної, підприємницької та іншої оплачуваної діяльності, крім наукової, викладацької і творчої, дотримуватися вимог службової дисципліни і розпорядку роботи суду;

— не розголошувати відомості, які становлять державну, військову, службову, комерційну або банківську таємницю, таємницю дорадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян та іншу інформацію, про яку вони довідалися під час розгляду справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення якої було прийняте рішення про закриті судові засідання;

— не допускати вчинків і будь-яких дій, що ганьблять звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності.

Як бачимо, правове закріплення службових обов'язків судді проявляється у певних вимогах до його поведінки. Результатом такої поведінки судді виступає його волевиявлення у формі прийнятих рішень, дій чи бездіяльності в період перебування у статусі носія судової влади. Поведінка судді може бути законною, тобто відповідати вимогам законодавства України, або незаконною. В останньому випадку вона є підставою для притягнення судді до юридичної відповідальності.

Зважаючи на те, що до структури службових обов'язків судді входять як юридично оформлені вимоги щодо службової поведінки судді, так і вимоги, які мають моральний характер, що при їх безлічі робить неможливим чітке конкретизування всіх службових обов'язків суддів у цілому, їх вичерпного переліку, законодавець передбачив загальні підстави необхідної поведінки судді, чітко закріпивши лише ті можливі порушення, що тягнуть за собою накладення стягнень.

З метою наукового дослідження вважаємо за можливе виділити такі групи службових обов'язків судді: а) дотримання законодавства України при здійсненні професійної діяльності; б) дотримання етичних основ діяльності; в) сумлінне і професійне виконання своїх службових функцій.

Дотримання законодавства суддею можна розглядати в двох аспектах: по-перше, уся службова діяльність судді відбувається в установлених законодавством процесуальних рамках, порушення яких

є підставою для визнання рішення судді незаконним. По-друге, суддя безпосередньо застосовує норми національного законодавства при вирішенні конкретних спорів про право. Він має право використати будь-яке джерело права, котре є частиною національного законодавства України: Конституцію, інші нормативно-правові акти, прийняті на її основі, чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. В цьому контексті цікавим буде з'ясування питання про використання при здійсненні правосуддя роз'яснень Пленуму Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду, рішень Конституційного Суду України.

Питання щодо природи та юридичної сили рішень Конституційного Суду України взагалі має однозначне вирішення¹. Цьому акту притаманні всі ознаки джерела права. Відповідно до ч. 3 ст.150 Конституції України, ст.ст. 61-67, 69, 70 Закону “Про Конституційний Суд України” рішення цього Суду є остаточним і оскарженню не підлягає, набуває юридичної сили наступного дня після його офіційного оприлюднення. Крім того, рішення Конституційного Суду України діє безпосередньо, є обов'язковим до виконання, не потребує підтвердження іншими органами або посадовими особами, а також у разі необхідності Конституційний Суд може покласти на відповідні державні органи обов'язок щодо забезпечення виконання рішення.

Таким чином, рішення Конституційного Суду України притаманні ознаки джерела права: 1) воно є засобом зовнішнього виразу норми права, абстрактного правила поведінки; 2) є засобом закріплення норми права, а отже, є обов'язковим й для суддів.

Щодо роз'яснень пленумів Верховного Суду України та Вищих спеціалізованих судів, то питання про їх віднесення до джерел права є дискусійним в юридичній науці². На даний час в Україні тільки два суди мають відповідні повноваження — Верховний Суд

¹ Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебное пособие для вузов. — М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. — С. 260-263; Кряжков В.А., Лазарев В.В. Конституционная юстиция в Российской Федерации: Учебное пособие. — М.: БЕК, 1998. — С. 236-249; Морщакова Т.Г. Разграничение компетенции между Конституционным Судом и другими судами РФ // Вестник Конституционного Суда Российской Федерации. — 1996. — № 6. — С. 22-31.

² Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. — М.: Госюриздат, 1960. — С. 355; Зивс С.Л. Источники права / Отв. ред. Казимирчук В.П. — М.: Наука, 1981. — 239 с.; Лебедев В.М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития. — СПб.: Лань, 2001. — С. 187-215; Парог А.И. Правовое значение разъяснений Пленума Верховного Суда РФ // Государство и право. — 2001. — № 2. — С. 51-57.

та Вищий господарський суд. Роз'яснення з питань застосування судами законодавства при вирішенні справ відповідної юрисдикції є результатом узагальнення певної судової практики, а також аналізу суддями названих судів судової статистики, виявлення тенденцій її розвитку, прогалин в правовому регулюванні, характеру судових помилок і методів їх усунення та ін. Виходячи зі смислу Закону “Про судоустрій України”, ці роз'яснення мають рекомендаційний характер (хоча таке визначення природи цього документа згадується лише в ч. 1 п. 3 ст. 39 “Повноваження вищого спеціалізованого суду”, а в ст. 55 “Пленум Верховного Суду України” та ст. 44 “Пленум вищого спеціалізованого суду” зауваження щодо рекомендаційного характеру роз'яснень відсутні). На наш погляд, підхід до визначення роз'яснень пленумів згаданих судів як до акта рекомендаційного характеру обґрунтовано принципом незалежності судів та суддів при прийнятті рішень і підкоренням їх лише закону. Разом з тим вважаємо плідною думку О.Б. Абросимової, згідно з якою ці роз'яснення виконують роль субсидіарних тлумачень, які є для суддів додатковими, затребуваними орієнтирами в питаннях застосування норм права, тобто є самостійним джерелом права¹. Авторка наводить вагомні аргументи на користь своєї позиції: а) прийняті уповноваженим на те органом держави; б) зміст становлять правила, виражені в абстрактній формі, звернені до необмеженого кола осіб; в) передбачають багаторазове застосування; г) обов'язково оприлюднюються². Саме з цих міркувань виходять ті вчені³, які відстоюють позицію про віднесення роз'яснень пленумів вищих судів держави до джерела права, а саме до нормативних актів підзаконного характеру. Не вступаючи в дискусію, відзначимо, що реальна практика діяльності судів свідчить про те, що при прийнятті рішень судді обов'язково співвідносять власну думку з існуючими роз'ясненнями пленумів відповідних судів. На ці ж акти орієнтуються й інші зацікавлені у справі суб'єкти. Отже, офіційно роз'яснення пленумів відповідних судів щодо застосування законодавства не визнаються джерелом права, тобто обов'язковими для суддів, проте *de facto* вони ними є. Стаття ж 55 Закону “Про судоустрій України” однозначно не визначає природу роз'яснень пленумів, а отже створює передумови для неоднозначного тлумачення норми.

¹ Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. — М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 143.

² Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. — М.: Ин-т права и публ. политики, 2002. — С. 144.

³ Наприклад, Лившиц Р.З. Судебная практика как источник права // Судебная практика как источник права. — М.: Изд-во ИГиП РАН, 1997. — С. 217-223.

У національному законодавстві також відсутній сам механізм реалізації деяких службових обов'язків суддів. Так, наприклад, відповідно до Конституції України, на суддю покладається обов'язок звільнити займану посаду по досягненні ним 65 років, а також у випадку, якщо він і не досяг 65-літнього віку, але за станом здоров'я не може виконувати свої обов'язки (п.п. 2, 3 ч. 5 ст. 126). Але легітимні підстави, що дають право судити про неналежний стан здоров'я судді, відсутні.

Ймовірно, що законодавець, встановлюючи граничний вік для суддів, виходив з того, що хоча і трапляються випадки, коли люди і старше 65 років зберігають і фізичні, і розумові сили, але вони рідкі. Людина в такому віці піддається різним недугам, що перешкоджають їй працювати з необхідними для сумлінного здійснення професійної діяльності енергією і активністю. Реалізація ж обов'язку судді звільнити посаду по досягненні граничного віку або у зв'язку зі станом здоров'я є проблематичною, оскільки не встановлені легітимні параметри, відсутній перелік хвороб, що свідчать про наявність перешкод виконання суддівських функцій, відсутній механізм встановлення наявності чи відсутності у судді захворювання, несумісного із заміщенням суддівської посади.

Доцільно в національному законодавстві встановити чіткі критерії щодо оцінки нездатності судді виконувати свої повноваження. Наприклад, в Конституції та законодавстві про статус суддів Республіки Вірменії та Республіки Таджикистан чітко зазначено, що повноваження судді припиняються в наслідок тимчасової непрацездатності судді, якщо він більше 4-х місяців підряд не з'являвся на роботі, а у законодавстві Республіки Вірменії також додається: якщо більше 10 днів підряд без поважної причини не з'являвся на роботі. Законодавство Грузії однією з підстав для звільнення судді передбачає невиконання ним своїх повноважень безперервно протягом більше шести місяців.

У трудовому законодавстві України діє загальне правило, за яким за працівником зберігається посада у випадку його тимчасової непрацездатності протягом не більше 4-х місяців підряд (п. 5 ч. 1 ст. 40 Кодексу законів про працю), тобто вихід працівника на роботу хоча б на один день перериває перебіг встановленого строку. Але вважаємо, що принципи здійснення судочинства не дозволяють застосовувати цю норму до суддів.

Цікавий досвід дореволюційної Росії. На думку укладачів Судових Статутів 1864 р.¹, зобов'язані були звільнити посаду судді, які хоч і не досягли граничного віку, але «за слабкістю здоров'я чи з інших

¹ Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложением разсуждений, на коих они основаны. — Санктпетербургъ, 1864. — 690 с.

причин протягом двох років підряд були присутні на роботі не більше половини всіх робочих днів, у кожному з цих двох років»¹.

Інтереси судочинства вимагають конкретизації критеріїв оцінки психічного і фізичного нездоров'я судді, строку відсутності його на роботі в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, що є підставою для висновку про неможливість (нездатність) носія судової влади виконувати свої професійні функції за станом здоров'я. Доцільно законодавчо закріпити вимогу про періодичний медичний огляд суддів з метою виявлення захворювань, що перешкоджають здійсненню професійної діяльності.

Етичні вимоги до поведінки судді закріплені в Кодексі професійної етики судді² і утворюють сукупність моральних правил поведінки судді, за допомогою яких можна оцінити його дії з погляду таких цінностей, як справедливість, сумління, гідність, людяність тощо.

Однієї з найважливіших категорій етики, що виражає моральні обов'язки судді стосовно держави, суспільства, конкретної людини, в інтересах якої здійснюється правосуддя, є професійний обов'язок. Разом з тим особливість професійного обов'язку судді полягає в тому, що він має не тільки моральну, а й правову природу. По-перше, він містить у собі як обов'язок, передбачений правовими нормами, так і обов'язок перед суспільством, пов'язаний зі здійсненням професійної діяльності. По-друге, професійний обов'язок усвідомлюється суддею як моральна необхідність і виконується у зв'язку з його переконанням. У цьому аспекті гарантіями його виконання є насамперед моральні чинники — сумління, гідність, справедливість, громадська репутація тощо³.

Іншими словами, професійний обов'язок — це сукупність органічно взаємопов'язаних моральних і правових обов'язків судді перед суспільством⁴, які обумовлюються вимогами професійної діяльності та усвідомлюються суддею як моральна необхідність. У цьому понятті органічно поєднуються правові, моральні та естетичні (справедливість, добро, краса) сторони⁵.

¹ Кони А.Ф. Предельный возраст для судей // Журнал министерства юстиции. — 1895. — № 5. — С. 107.

² Кодекс професійної етики судді. Затверджено V з'їздом суддів України 24 жовтня 2002 року // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 5 (33). — С. 24.

³ Горшенев В.М., Бенедик І.В. Юридическая деонтология: Учебное пособие. — К.: Изд-во УМК при Минвузе УССР, 1988. — С. 70-73.

⁴ Юридична деонтологія: Навчальний посібник / За ред. проф. В.М. Горшеньова, В.В. Комарова. — Харків: Основа, 1993. — С. 93.

⁵ Ибрагимов М.М., Куличенко В.В., Съедин Б.Г. Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников органов внутренних дел. — Киев: Б.и., 1990. — С. 140-166.

Ю.М. Грошевой до змісту професійного обов'язку судді включає: 1) розуміння цілей і завдань правосуддя; 2) усвідомлення своїх службових обов'язків; 3) орієнтацію діяльності на суворе дотримання вимог закону при розгляді і вирішенні судових справ¹.

Професійний обов'язок судді, будучи складовою частиною громадського обов'язку, є моральним у його об'єктивному і суб'єктивному аспектах. Моральна цінність його об'єктивного змісту полягає в тому, що останній спрямований на вирішення найвищого завдання: захист прав і свобод особи, відновлення справедливості.

Усвідомлення суддею професійного обов'язку передбачає турботу про професійну гідність, постійне вдосконалювання професійної майстерності, прагнення виховувати своєю діяльністю, особистим прикладом повагу до закону, правосуддя, суду.

Однак потенційні можливості професійного обов'язку можуть виявлятися тільки в тому разі, якщо вони доповнюються відповідним суб'єктивним ставленням до нього, коли службові обов'язки сприймаються і усвідомлюються як особисті, як глибинна потреба і переконання в справедливості і правоті справи своїх дій, професійної діяльності в цілому.

Внутрішня потреба судді у виконанні професійного обов'язку розкривається з позиції такої етичної категорії, як суддівське сумління.

Суддівське сумління — це усвідомлення моральної відповідальності перед іншими людьми, моральна самооцінка, вольовий контроль суддею своїх учинків з погляду моральних норм і суспільних принципів. Суддя зобов'язаний з повагою ставитися до колег за професією, громадян, бути ввічливим, коректним у службових відносинах, дотримуватися високої культури спілкування.

Суддівське сумління не тільки має оціночний характер, змушуючи суддю співвідносити свої дії і рішення з правовими приписами і нормами моралі, а й спонукає його діяти відповідно до внутрішнього переконання, протистояти зовнішньому впливу і тиску. Сумління судді — один із засобів мотивації вибору варіанта поведінки, що допускається законом².

Таким чином, *дотримання етичних основ діяльності* передбачає утримання суддею від дій, що можуть бути розцінені як використання посадового становища в особистих цілях чи можуть викликати сумнів у його неупередженості, незалежності і справедливості винесених

¹ Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков: Вища школа, 1975. — С. 53.

² Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков: Вища школа, 1975. — С. 55.

рішень. Суддя зобов'язаний не допускати будь-яких дій, що можуть заподіяти шкоду, порушити нормальну діяльність суду чи дискредитувати судову владу в цілому. Принциповим є положення про те, що суддя не повинен як під час виконання службових повноважень, так і в приватному житті вчиняти дій, що можуть негативно відобразитися на його моральному вигляді, завдати шкоди його професійній та громадській репутації. При цьому під репутацією судді слід розуміти загально визнані в професійній групі, у суспільстві в цілому уявлення та оцінку поведінки судді як посадової особи судової влади, носія державно-владних повноважень. Для судді, який не дотримується етичних основ діяльності, повинні наставати негативні наслідки, зокрема дисциплінарна відповідальність.

Сумлінне і професійне виконання службових функцій у першу чергу передбачає повну самовіддачу судді. Він повинен утримуватися від іншої роботи, яка заважає йому належним чином виконувати свої службові обов'язки і якої він не повинен приділяти увагу протягом свого робочого часу.

Йдеться про те, щоб суддя не мав іншої оплачуваної роботи, за винятком наукової, викладацької або творчої. Безперечно, виконання навіть такої додаткової роботи не повинно позначатися на якості професійної діяльності судді.

Крім того, дотримання вимог сумлінного і професійного виконання обов'язків судді передбачає вдосконалення професійної майстерності, систематичне підвищення кваліфікації. Успішна реалізація цих обов'язків судді включає вирішення певних проблем організаційно-правового характеру. В даному аспекті цікавим є досвід Грузії, в законодавстві якої передбачено, що не проходження без поважної причини у встановлені строки передбаченого законом спеціального учбового курсу є підставою для звільнення судді.

Забезпечити належне виконання суддею досліджуваного обов'язку повинен якісно новий мотиваційний механізм, котрий не тільки матиме стимулюючий характер, а й ставить суддю перед необхідністю постійно вдосконалювати свої професійні знання, уміння, навички. Повинні бути створені умови, здатні забезпечити належне ставлення кожного судді до професійного навчання, виховати в нього постійну необхідність збагачення власних знань, навичок, самовдосконалення і сформувати в нього особисту відповідальність за свій професійний розвиток.

Держава за допомогою закріплення цього обов'язку в законі повинна передбачити певні гарантії для того, щоб систематичне професійне навчання суддів, удосконалення професійної майстер-

ності стали складовою частиною їх професійної діяльності. Але не тільки за особистою ініціативою, а обов'язковою вимогою, що здійснюється за рахунок державного бюджету. Такими гарантіями можуть стати вдосконалена система підбору кадрів, просування по службі, тестування, періодична атестація суддів. За неналежне виконання цього обов'язку суддя притягується до дисциплінарної відповідальності.

Таким чином, встановлюючи службові обов'язки суддів, необхідно також передбачити державні гарантії їх реалізації, особливо тоді, якщо держава зацікавлена в належному виконанні суддею своїх службових обов'язків, адже суддя виносить рішення від її імені. Однак тут має йтися не тільки про нормативне закріплення юридичного механізму, правових гарантії реалізації. Як уже було відзначено, однією з особливостей службових обов'язків суддів є те, що вони містять певні норми моралі і не можуть мати повну нормативну визначеність, що, безумовно, пов'язано зі специфікою професійної діяльності судді. Тому, на наш погляд, розглядати виконання службових обов'язків необхідно з позиції самої їх реалізації (тобто у вигляді специфічної діяльності) як суддею, так і державою, її органами. Як відзначали В.О. Пертцик і Л.П. Шмайлова, реалізація норм права являє собою не що інше, як процес практичного впровадження в життя вираженої в них державної волі усіма відповідними суб'єктами. Реалізація норм здійснюється через відповідну поведінку суб'єктів права, які узгоджують її з юридичними веліннями¹.

З огляду на викладене вважаємо, що належна реалізація службових обов'язків повинна забезпечуватися не тільки за допомогою різного юридичного інструментарію (правових норм, що визначають коло службових обов'язків судді, основних форм і способів їх реалізації, відповідальності за невиконання і т.д.), а й враховувати вплив індивідуальної, соціально-психологічної структури особистості їх виконавця (його ціннісні орієнтації, установки, цілі тощо) на процес виконання службових обов'язків. Також повинні бути передбачені певні політичні, організаційні, ідеологічні та інших соціальні умови, що спонукають до добровільного і сумлінного виконання суддею своїх службових обов'язків.

Отже, службові обов'язки судді — це нормативно визначені вид та міра необхідної поведінки носія судової влади, яка забезпечує реалізацію інтересів суб'єктів, з якими суддя вступає у правовідносини при здійсненні професійних функцій. Невиконання або неналежна

¹ Пертцик В.А., Шмайлова Л.П. Реализация конституционных норм // Советское государство и право. — 1979. — № 5. — С. 6.

реалізація суддею службових обов'язків може призвести до істотних змін у його правовому становищі, навіть до втрати статусу носія судової влади. Службові обов'язки мають характер додаткових і не виключають необхідності виконувати конституційні (загальні) та інші юридичні обов'язки.

Службові обов'язки судді складаються як з урегульованих нормами права вимог щодо необхідної поведінки судді, тобто юридичних обов'язків; так і з моральних обов'язків, що зумовлюються вимогами професійного обов'язку й совісті судді. Зміст службової поведінки судді становить його волевиявлення у формі прийнятих рішень, дій чи бездіяльності в період володіння статусом носія судової влади.

Основні вимоги щодо необхідної поведінки судді можна звести до: а) дотримання законодавства України при здійсненні професійної діяльності; б) дотримання етичних основ діяльності; в) сумлінного і професійного виконання своїх службових функцій.

1.4. Повноваження суддів

Конституція України наділила професійних суддів виключними правовими можливостями — повноваженнями здійснювати судову владу в державі. Повноваження судді є основним елементом його правового статусу, відображають його функціональну, державно-владну і правову природу. Саме повноваження характеризують статус судді як носія судової влади.

Повноваження є явищем, що безпосереднє обумовлено феноменом влади. Більшість учених розглядають повноваження як один із складових елементів поняття судової влади¹. Такий підхід не випадковий. Повноваження судді мають державно-владний характер, оскільки вони походять від держави, спираються на її авторитет, а в необхідних випадках і на апарат державного примусу. В даному підрозділі повноваження судді розглядатимуться як основний складовий елемент правового статусу носія судової влади.

В теорії права під поняттям «повноваження» розуміють вид та міру владного впливу посадової особи на зацікавленого учасника пра-

¹ Грошевой Ю.М. Судова реформа і проект Конституції України // Вісник Академії правових наук України. — 1993. — № 1. — С. 129; Румянцев О.Г., Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь. — М.: Инфра-М, 1997. — С. 384; Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы: Учебник для юрид. вузов и фак. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Зерцало, 1997. — С. 43.

вовідносин з метою задоволення його законного інтересу, досягнення певного соціально корисного результату¹.

На думку Ц.О. Ямпольскої², основними ознаками повноважень є: по-перше, можливість видання правових актів, обов'язкових для всіх громадян і посадових осіб; по-друге, можливість захисту їх від порушень за допомогою примусової сили держави; по-третє, забезпечення виконання велінь, що містяться в даних актах, заходами виховання, переконання, заохочення; по-четверте, матеріальне забезпечення виконання велінь, що містяться в згаданих актах. Торкаючись дослідження природи повноважень, Ю.М. Козлов³ уточнює результати дослідження Ц.О. Ямпольскої і акцентує на тому, що правові акти, видані носіями владних повноважень публічного характеру, обов'язкові для виконання лише тими суб'єктами, яким вони адресовані.

Дана характеристика владного повноваження застосовувалася до державного органу в широкому розумінні, тобто до всіх органів держави⁴. Розгляд судді як органу державної (судової) влади дає підстави А.Д. Бойкову використовувати запропоновану конструкцію і для характеристики юридичної природи повноваження носіїв судової влади⁵.

На наш погляд, повноваження не повинно розглядатися виключно з об'єктивного боку. Очевидно, що до його структури входить і суб'єктивний аспект. Державно-владні повноваження здійснюються посадовою особою, психологічні особливості якої, суб'єктивне сприйняття владних повноважень деяким чином детермінують її поведінку в правовій сфері. Саме на суб'єктивний аспект реалізації повноважень вказує Ю. Тихомиров, характеризуючи владне повноваження як «забезпечену законом орієнтовну вимогу уповноваженого суб'єкта до певної поведінки чи дій фізичних або юридичних осіб»⁶.

Подібної позиції дотримується і О.В. Петришин, який розглядає державно-владні повноваження крізь призму сприйняття посадової

¹ Русско-украинский словарь терминов по теории государства и права: Учебное пособие / Рук. авт. кол. Панов Н.И.— Харьков: УЮА, 1993. — С. 92.

² Див.: Ямпольская Ц.А. Органы советского государственного управления в современный период. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 17, 18.

³ Див.: Козлов Ю.М. Органы советского государственного управления. Понятие и конституционная система. — М.: Госюриздат, 1960. — С. 10-13.

⁴ Власов В.А. Советский государственный аппарат. — М.: Госюриздат, 1959. — С. 49-63.

⁵ Див.: Бойков А.Д. Третья власть в России. Очерки о правосудии, законности и судебной реформе 1990 – 1996 гг.— М.: Изд-во НИИСЗ, 1997. — С. 101.

⁶ Тихомиров Ю. Публичное право: Учебник. — М.: БЕК, 1995. — С. 138.

особи, як «вид і міру службової поведінки, що полягає у владному впливі посадової особи на зацікавленого у вирішенні соціально-юридичної ситуації суб'єкта з метою досягнення соціально-правового результату»¹.

Спираючись на загальнотеоретичні дослідження, вважаємо, що повноваженням судді іманентні такі характерні ознаки: 1) вони реалізуються одноособово суддею (або колегіально у передбачених законом випадках); 2) поширюються на осіб, не зв'язаних із суддею службовими відносинами, тобто мають публічний характер; 3) реалізуються шляхом видання акта судової влади, що має обов'язковий характер для тих, кому він адресований; 4) держава забезпечує нагляд (контроль) за виконанням велінь судді; 5) мають юрисдикційний характер.

Як слушно зауважили С.М. Лопатіна і Ю.О. Рябцов, реалізація державно-владних повноважень, якими наділені судді, можлива тільки в системі процесуальних відносин, поза даними відносинами немає ні правосуддя, ні самого суду². Дійсно, суддя може реалізувати надані йому повноваження тільки в межах процесуальних правовідносин при здійсненні професійних функцій.

За змістом повноваження можливо класифікувати на предметні та функціональні, за значимістю — на основні та додаткові. Дослідимо кожен групу окремо.

Предметні повноваження визначаються юрисдикцією суду, в якому працює суддя, виступаючи, в свою чергу, критерієм щодо розмежування юрисдикції судів. До основних повноважень цієї групи належать повноваження по здійсненню правосуддя та судового контролю. До додаткових слід віднести повноваження щодо узагальнення судової практики, аналізу судової статистики, роз'яснення з питань застосування законодавства, участі у формуванні суддівського корпусу, надання методичної допомоги суддям судів нижчого рівня та ін. Обсяг предметних повноважень судді визначається юрисдикцією суду, в якому він працює.

Повноваженнями щодо здійснення конституційного контролю наділені лише судді Конституційного Суду України, які розглядають всі справи, віднесені до юрисдикції (компетенції) Конституційного Суду ст. 147 Конституції України. Відповідно до цієї статті, а також

¹ Петришин А.В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ. — Харьков: Факт, 1998. — С. 153.

² Лопатіна С.Н., Рябцов Ю.А. Совершенствование государственной судебной власти в Российской Федерации // Правоведение. — 2001. — № 5. — С. 110.

ст. 13 Закону “Про Конституційний Суд України” до предметних повноважень судді цього суду належать прийняття рішення та складання висновків щодо: а) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради АРК; б) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов’язковість; в) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту в межах, визначених ст.ст.111, 151 Конституції України; г) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Особливості організаційної моделі судоустрою України передбачають надання повноважень по здійсненню правосуддя та адміністративного контролю суддям судів загальної юрисдикції. Обсяг повноважень суддів відповідних судів устанавлюється відповідно до принципу інстанційності побудови судової системи.

Так, наприклад, суддя місцевого суду наділений повноваженнями щодо: а) розгляду по першій інстанції цивільних, кримінальних, адміністративних та господарських справ, а також справ про адміністративні правопорушення; б) здійснення судового контролю у випадках, передбачених законом. Підсудність окремих категорій справ місцевим судам, а також порядок їх розгляду визначаються процесуальним законом.

Суддя апеляційного суду наділений законом повноваженнями: а) по перегляду рішень місцевих судів в апеляційному порядку; б) по розгляду по першій інстанції кримінальних та цивільних справ, віднесених законом до підсудності апеляційних судів; в) іншими повноваженнями, передбаченими ст. 26 Закону “Про судоустрій України” та процесуальним законодавством.

Суддя вищого спеціалізованого суду має такі повноваження: а) переглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції; б) переглядає інші справи у випадках, устанавлених процесуальним законом; в) інші повноваження, передбачені ст. 39 Закону “Про судоустрій України” та процесуальним законодавством.

Суддя Верховного Суду України наділений законом повноваженнями по: а) перегляду в касаційному порядку рішень загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом; б) перегляду в порядку повторної касації всіх інших справ, розглянутих судами загальної юрисдикції в касаційному порядку; в) у випадках, передбачених законом, розглядає інші справи, пов’язані з

виключними обставинами, та має інші повноваження, передбачені ст. 47 Закону “Про судоустрій України” та процесуальним законом.

Функціональні повноваження судді — це можливість вчиняти різні процесуальні дії та здійснювати організаційні заходи, спрямовані на забезпечення розгляду справи. Вид та міра функціональних повноважень судді визначаються функцією судової влади та встановлюються процесуальним законодавством. Результатом реалізації суддею своїх функціональних повноважень є ухвалення відповідного рішення, яке має владний характер.

А.Ф. Козлов пропонує виділити такі групи функціональних повноважень судді при здійсненні правосуддя: а) по забезпеченню участі в процесі зацікавлених осіб; б) по збиранню, дослідженню та оцінці доказів і встановленню об’єктивної істини по справі; в) по винесенню рішень; г) по виправленню допущених помилок при винесенні рішень; д) по виконанню судових рішень. До цього ж виду він відносить і повноваження, що стосуються встановлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень¹.

На думку К.В. Гусарова, функціональні повноваження судді при здійсненні правосуддя пов’язані з його «вирішальними діями по керівництву процесом». Як критерій для їх класифікації автор використовує стадії судового процесу².

На наш погляд, всі функціональні повноваження судді можна розділити на три групи: а) по підготовці до судового розгляду справи; б) по розгляду справи; в) по контролю за виконанням прийнятого судового рішення.

Таким чином, під повноваженнями судді ми розуміємо вид та міру службової поведінки носія судової влади, яка спрямована на реалізацію функцій судової влади, і має формальне визначення у відповідному рішенні судді. Мета даної наукової роботи вимагає дослідження юридичної природи повноваження судді.

В юридичній літературі відсутній єдиний підхід до розуміння сутності цього поняття. У різні часи до структури повноваження включалося то суб’єктивне право, то юридичний обов’язок.

Так, у дореволюційний період і перші роки радянської влади повноваження розглядалося юристами як суб’єктивне право діяти певним чином. При цьому суб’єктивне право розумілося як “влада здійсню-

¹ Козлов А.Ф. Суд первой инстанции как субъект советского процессуального права. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1983. — С. 127, 164.

² Гусаров К.В. Проблемы гражданской процессуальной правосубъектности: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. акад. Украины. — Харьков, 2000. — С. 59.

вати інтерес і нав'язувати свою волю іншим" (Г.В. Шершеневич), як "юридична влада суб'єкта над об'єктом" (О.О. Рождественський), як "сфера впливу і юридична влада людини в суспільстві" (М.М. Алексєєв) тощо.

Однак розуміння сутності повноваження судді як суб'єктивного права є, на наш погляд, неточним. Основною ознакою суб'єктивного права є його індивідуалізованість, тобто приуроченість, відома залежність від інтересів суб'єкта, його носія. Природа ж повноваження судді інша. Воно скоріше походить не від його особистих інтересів, а від судової влади як публічного інституту. Державно-владні повноваження надані судді не для задоволення своїх особистих потреб, а для справедливого вирішення спору про право. Суддя не може використовувати надані йому статусом правові можливості виключно на свій суб'єктивний розсуд, залежно від особистого інтересу. Він повинен діяти згідно із законом, правом у цілому. Суддя також не може взагалі від них відмовитися, якщо при цьому не відмовляється від посади судді, відповідного статусу носія судової влади. Крім того, за невикористання повноважень в необхідних для того умовах суддя може бути притягнутий до юридичної відповідальності

3 50-х років ХХ ст. у літературі стала переважати точка зору, згідно з якою повноваження розумілося як «вид і міра належної поведінки суб'єкта», як його «обов'язок поводитись відповідним чином». Звичайно, якщо ми включимо до змісту посадового повноваження судді юридичний обов'язок, то будемо ближче до істини. Адже, на відміну від суб'єктивного права, при здійсненні юридичного обов'язку суб'єкт керується не власним інтересом, а волею держави, яка виражена в законі і має обов'язковий характер. Обов'язок існує в рамках належної, необхідної, встановленої законодавством і забезпечуваної державою поведінки¹.

Однак, на наш погляд, такий підхід також не дає чіткого уявлення про структуру досліджуваного правового поняття. Адже посадове повноваження судді передбачає ще і право вимагати підпорядкування його законним розпорядженням від осіб, яким вони адресовані, а також невтручання будь-яких осіб у процес здійснення суддею своєї службової діяльності. А чужа поведінка не може бути обов'язком судді, він володіє лише правом вимагати її у належному вигляді². І головне, що не дозволяє розглядати повноваження лише як юридич-

¹ Витрук Н.В. Статус личности в политической системе общества // Политология: Курс лекций. — М.: Зерцало, 1993. — С. 156.

² Алексеева Л.Б. О полномочиях должностных лиц в уголовном процессе // Вопросы борьбы с преступностью. — М.: Юрид. лит., 1975. — Вып.23. — С. 91-106.

ний обов'язок, — це те, що суддя діє у визначених законом межах самостійно, оцінюючи конкретну ситуацію та обираючи найбільш ефективні шляхи і засоби задля досягнення поставленої перед ним мети — відновлення справедливості.

На неможливість розглядати службове повноваження у вигляді лише права або обов'язку перший указав Л.А. Григорян. Він акцентував на тому, що взагалі не існує повноважень «у чистому вигляді», оскільки конкретне право посадової особи виступає одночасно і як її обов'язок. Дійсно, при здійсненні своїх повноважень суддя має право вибору способу і засобу вирішення поставленого перед ним завдання. Разом з тим необхідність такого вибору є для нього обов'язком.

Законодавець також, юридично закріплюючи посадові повноваження судді, робить акцент то на праві, то на обов'язку. Як представляється, формулювання повноважень судді у вигляді обов'язку є доцільнішим лише у випадках повної формалізації порядку їх використання, а у вигляді права — тоді, коли ситуація недостатньо формалізована і пов'язана з необхідністю приймати рішення виходячи з конкретних обставин справи, а також тоді, коли повноваження виступає як можливість вимагати певної поведінки від інших осіб.

А.Ф. Козлов, характеризуючи структуру і зміст досліджуваного нами поняття, справедливо відзначає, що повноваження судді виступають як суб'єктивні права й обов'язки виконувати професійні функції. Кожне право є одночасно й обов'язком і навпаки, обов'язок судді є в той же час і його правом. Разом узяті вони утворюють повноваження¹. Отже, юридичний зміст повноваження судді можна подати у вигляді синтезу права й обов'язку, тобто як певний правообов'язок. Використання терміна «правообов'язок» є доцільним лише для проведення відмінності понять “суб'єктивне право”, “юридичний обов'язок” і “повноваження”.

Разом з тим не слід розуміти структуру посадового повноваження судді у вигляді злитого правообов'язку. Між правами й обов'язками судді існує певна відстань, яка означає, що суддя виконує обов'язок шляхом використання наданих йому прав при настанні відповідних умов з метою забезпечення вирішення завдань, що стоять перед ним. Суддя, діючи в рамках закону, самостійно тлумачить положення, що містяться в законодавстві; оцінює конкретну ситуацію з погляду поширення на неї правової норми та обирає найбільш ефективні шляхи і засоби досягнення мети, виконання настанов правової норми. Тобто,

¹ Козлов А.Ф. Суд первой инстанции как субъект советского процессуального права. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1983. — С. 52.

до юридичної структури посадового повноваження судді, крім прав і обов'язків, слід включити і суддівський розсуд.

За справедливим зауваженням О.В. Петришина, «надання права на правовий розсуд посадовим особам має своєю метою збагачення програми вирішення конкретних ситуацій, передбачених у правових нормах, з огляду на їхні індивідуальні та неповторні риси¹». На думку вченого, «державний службовець, позбавлений права на розсуд, — це функціонер у гіршому значенні цього слова, «гвинтик» державного механізму, позбавлений до того ж можливості діяти ініціативно і нести моральну відповідальність за свою діяльність та її наслідки»². Дане зауваження передусім стосується судді.

До подібного висновку доходять у своїх дослідженнях й С.С. Алексєєв³, І.Я. Дюрягін⁴, В.В. Лазарєв⁵, І.Л. Петрухін⁶, В.А. Юсупов⁷ та інші вчені.

Пропозиція про введення до структури посадового повноваження судді розсуду аргументується тим, що закон регулює суспільні відносини в загальному вигляді. Щоб вирішити конкретний спір про право на основі загальних норм, необхідне професійне переконання судді. Шляхом надання судді права на розсуд підключаються свідомість, воля і компетентність судді, що дозволяє вирішувати справу на основі загальних (абстрактних) вимог закону з урахуванням індивідуальних особливостей спору. Подібний підхід об'єктивно обумовлений природою судової влади і відповідає природі статусу судді — людини, наділеної повноваженнями здійснювати судову владу в державі.

Питання про природу суддівського розсуду не одержало належної теоретичної розробки з боку вчених-правознавців. Це, можливо, пояснюється тим, що в радянські часи узагалі заперечувалась можливість

¹ Петришин А.В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ. — Харьков: Факт, 1998. — С. 147.

² Петришин А.В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ. — Харьков: Факт, 1998. — С. 147.

³ Алексєєв С.С. Общая теория права: В 2-х т. — Т. 2. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 247.

⁴ Дюрягін І.Я. Правоприменительная деятельность органов государства. — Свердловск: Изд-во Свердлов. ун-та, 1973. — С. 42.

⁵ Лазарєв В.В. Применение советского права. — Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1972. — С. 143-150.

⁶ Петрухін І.Л. Правосудие: время реформ. — М.: Наука, 1991. — С. 166.

⁷ Юсупов В.А. Правоприменительная деятельность органов управления. — М.: Юрид. лит, 1979. — С. 5.

суддівського розсуду. В той період визнавалася декларативна теорія, відповідно до якої суддя виключно тільки застосовує закон, але не створює його. Тому й заперечувалося взагалі існування суддівського розсуду і суддівської правотворчості.

Виходячи з сучасного розуміння природи судової влади та сутності статусу судді, очевидно, що діяльність судді не зводиться виключно до застосування закону, точного дотримання його “духу і літери”. Зараз загально визнано, що суддя не повинен бути зв’язаний обов’язком сліпо застосовувати закон, не входячи в необхідних випадках в обговорення питання про його конституційність. Крім того, чинне законодавство містить багато норм, що передбачають право вибору судді на застосування того чи іншого положення. У цих випадках особливого значення набуває розсуд судді.

Поняття «розсуд» означає рішення, висновок, думку. При здійсненні своїх функцій суддя приймає юридично владні рішення на основі норм права. Сутність же розсуду судді полягає в його праві вибирати найбільш доцільний спосіб вирішення поставленого перед ним завдання. Закон загальний і регулює суспільні відносини в загальному вигляді. Стосовно ж конкретного випадку суддя в межах норм права може самостійно вибирати найбільш обґрунтований і доцільний спосіб вирішення спору з метою відновлення справедливості¹.

Отже, суддівський розсуд — це повноваження судді здійснювати вибір правомірного шляху встановлення справедливості, яке реалізується відповідно до принципів права та на основі (в межах) закону. Введення розсуду судді до структури його повноваження передбачає, що суддя діятиме не механічно, а зважуватиме прийняття рішення.

Суддівський розсуд припускає свободу вибору судді з декількох альтернативних законних рішень. Тому, коли закон не передбачає альтернативних варіантів, права на розсуд у судді немає, а є його обов’язок діяти певним чином. Так, наприклад, якщо одна із сторін заявить клопотання, суддя *зобов’язаний* розглянути його. А от рішення, що буде прийняте суддею, залежатиме від його розсуду.

При розгляді клопотання суддя *зобов’язаний* проаналізувати законність вимог, що висуваються, їхню доцільність. Якщо в процесі своїх міркувань суддя дійде висновку про законність і доцільність вимог, він *зобов’язаний* задовольнити клопотання. При наявності ж будь-яких сумнівів чи переконання в неправомірності або недоцільності вимог суддя *може вибрати* між рішенням про незадоволення клопотання чи про його задоволення не в повному обсязі.

¹ Барак Аарон. Судейское усмотрение / Пер. с англ. — М.: НОРМА, 1999. — С. 27-39.

Суддівський розсуд стосується встановлення: по-перше, фактів, що уявляються судді необхідними для вирішення спору по суті; по-друге, способу вирішення спору; по-третє, самої норми, що підлягає застосуванню в даному конкретному випадку.

Таким чином, сутність суддівського розсуду полягає в судженні судді з того чи іншого питання. Результатом розсуду судді виступає його переконання в правильності та доцільності того чи іншого рішення, причому об'єктивною підставою переконання судді є надані в судовому розгляді докази.

Але розсуд судді обмежений рамками права, справедливості. Характерними рисами розсуду є неупередженість і правомірність. Під час судового розгляду суддя не повинен мати ніякої, хоча б віддаленої, зацікавленості у справі. В умовах змагальності судового процесу, коли сторони наділяються рівними можливостями, розсуд судді має ґрунтуватися на доказах, що надаються сторонами. Рішення судді повинне бути мотивованим та законним.

Подібної точки зору дотримується й О.О. Папкова, на думку якої межі застосування суддею розсуду при розгляді конкретного цивільно-правового спору складають: а) вимога закону; б) обставини справи; в) правила тлумачення норм права; г) принцип доцільності; д) категорія справедливості¹.

Однак розуміння суддівського розсуду лише як судження, заснованого на доказах, є, на наш погляд, не зовсім точним. Воно формується на основі аналізу фактичних обставин справи. Крім того, на процес прийняття рішення суддею впливають ще і його погляди на мораль, рівень правосвідомості, професійної майстерності, ціннісні орієнтації, особистісні, психічні якості і здібності. Це ще раз підтверджує необхідність ретельного, науково обґрунтованого підбору суддівських кадрів, що є однією з гарантій успішності здійснення судової влади в державі.

Отже, при визначенні правової природи повноважень судді, крім об'єктивних аспектів їх реалізації, слід враховувати суб'єктивний фактор — реалізує їх людина, яка наділена певними соціальними і психофізіологічними характеристиками, що справляє певний вплив на процес прийняття рішень при здійсненні повноважень. Даний висновок акцентує на необхідності дослідження інституту правосуб'єктності в структурі правового статусу судді.

Отже, повноваження судді визначають вид і міру службової поведінки, яка реалізується у владному впливі судді на зацікавленого (чи

¹ Папкова О.А. Пределы судейского усмотрения в гражданском процессе // Журнал российского права. — 1998. — № 2. — С. 39.

незацікавленого) у вирішенні правового конфлікту суб'єкта з метою відновлення справедливості. Структуру повноваження складає синтез процесуальних прав, обов'язків і суддівського розсуду.

Повноваженням суддів іманентні такі характерні ознаки: 1) вони поширюються на суб'єктів, не пов'язаних із суддею службовими відносинами, тобто мають публічний характер; 2) реалізуються шляхом видання акта судової влади, що має обов'язковий характер для тих, кому він адресований; 3) держава забезпечує нагляд (контроль) за виконанням рішень судді; 4) мають юрисдикційний характер.

За змістом повноваження можливо класифікувати на предметні та функціональні; за характером — на основні та додаткові.

1.5. Правосуб'єктність як елемент правового статусу суддів

Можливість володіння статусом судді детерміновано конкретним юридичним фактом — встановленням правосуб'єктності судді. Професійна судова діяльність передбачає наявність певного соціального статусу, професійно-освітнього рівня, життєвого досвіду в суб'єкта, що її здійснює. Тому законодавець шляхом закріплення нормативно оформлених вимог установив спеціальну правосуб'єктність судді, втрата якої є підставою для позбавлення статусу носія судової влади.

Вихідним у визначенні правосуб'єктності судді повинно стати загальнотеоретичне визначення цього поняття.

В теорії права відсутня єдність думок щодо сутності та змісту правосуб'єктності. Одні дослідники (С.М. Братусь¹, О.В. Венедиктов², С.Ф. Кечек'ян³, О.К.Сергун⁴, Ю.К. Толстой⁵ та ін.) в своїх дослідженнях ототожнюють дане правове явище із правоздатністю, оскільки, на їх думку, для розмежування цих понять немає ні теоретичних, ні практичних підстав. Разом з тим А.К. Сергун не заперечує самостійного

¹ Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. — М.: Госюриздат, 1950. — 367 с.

² Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — 840 с.

³ Кечек'ян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. — 187 с.

⁴ Сергун А.К. Процессуальная правоспособность и правосубъектность (в литературе и ГПК) // Вопросы науки советского процессуального гражданского права: Труды ВЮЗИ. — 1975. — Т. 38. — С. 72 - 103.

⁵ Толстой Ю.К. К теории правоотношения. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. — 86 с.

існування інституту правосуб'єктності як виключно теоретичного поняття¹.

Протилежної точки зору дотримуються С.С. Алексєєв², А.А. Гатинян³, О.В. Міцкевич⁴, В.Д. Перевалов, які справедливо вважають, що поняття “правоздатність” і “правосуб'єктність” відмінні, але разом з тим учені ототожнюють правосуб'єктність із сукупністю прав та обов'язків, що, на наш погляд, недопустимо, оскільки такий зміст має інше правове явище — правовий статус⁵. Подібне розуміння сутності правосуб'єктності може призвести до ототожнення понять “правовий статус” і “правосуб'єктність”. Насправді ж кожне із зазначених понять є самостійним правовим явищем, а відтак, має власний, відмінний зміст. В.Д. Перевалов, визнаючи змістовну відмінність цих правових явищ, висловлює плідну думку, згідно з якою загальним для всіх суб'єктів права будуть не права й обов'язки, а властивість володіння ними, тобто правосуб'єктність⁶. При цьому автор акцентує на тому, що категорія «властивість» не дає повного уявлення про правосуб'єктність з погляду спеціальних правових понять, у результаті чого він визначає правосуб'єктність як систему особливих правовідносин⁷.

На наш погляд, позиція щодо ототожнення правосуб'єктності і правовідносин є не спірною. Правовідносини являють собою «особливу форму соціальної взаємодії, учасники якої мають взаємні, кореспондуючі права й обов'язки і реалізують їх з метою задоволення своїх потреб та інтересів...»⁸. Юридична специфіка цього поняття, серед інших ознак, вирізняється такими обставинами: учасниками правовідносин можуть бути лише суб'єкти права, тобто особи, наділені певною правосуб'єктністю; для них характерний специфіч-

¹ Сергун А.К. Процессуальная правоспособность и правосубъектность (в литературе и ГК) // Вопросы науки советского процессуального гражданского права: Труды ВЮЗИ. — 1975. — Т. 38. — С. 90, 91.

² Алексеев С.С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2-х т. — Т. 1. — Свердловск: Изд-во СЮИ, 1972. — 396 с.

³ Гатинян А.А. К вопросу о понятии правового статуса субъектов общенародно-го социалистического права и его осуществления // Труды ВЮЗИ, 1967. — С. 5 - 7.

⁴ Мицкевич А.В. Субъекты советского права. — М.: Госюриздат, 1962. — 213 с.

⁵ Див.: Москвич Л.М. Правовий статус судді: поняття та зміст // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2000. — № 4. — С. 223 - 229.

⁶ Перевалов В.Д. Вопросы теории социалистической правосубъектности // Правоведение. — 1980. — № 3. — С. 56.

⁷ Перевалов В.Д. Вопросы теории социалистической правосубъектности // Правоведение. — 1980. — № 3. — С. 56, 59.

⁸ Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — М.: Юристъ, 1994. — С. 31, 32.

ний зв'язок сторін у формі взаємних прав та обов'язків. Структуру поняття становлять суб'єкти (фізичні і юридичні особи), об'єкти (матеріальні і нематеріальні блага) і зміст, що являє собою, з одного боку (в матеріальному аспекті), дозволена поведінку зобов'язаної особи, а з іншого (в юридичному аспекті) — суб'єктивні права і юридичні обов'язки¹.

Таким чином, можливо визначити правосуб'єктність як своєрідні правовідносини, де однією із сторін виступає індивід, властивостям якого надається юридичне значення, а іншою — держава, яка шляхом закріплення в законодавстві, визнає ці якості юридично значущими. Але такі відносини не є правовідносинами в їх власному розумінні. Правосуб'єктність, що виникає в результаті законодавчого закріплення певних властивостей індивіда, характеризує якість лише однієї сторони.

Щодо співвідношення правового статусу і правосуб'єктності плідну думку висловив О.В. Петришин, згідно з якою «зміст правового статусу не стільки виражає, скільки **обумовлює** зміст правосуб'єктності індивіда чи організації»².

Дійсно, як продемонстрували наведені результати нашого дослідження службових прав, обов'язків та повноважень судді, успішність реалізації останніх практика та законодавець пов'язують з наявністю у судді певного набору професійних, особистісних, соціально-психологічних якостей і здібностей.

Вважаємо, що правосуб'єктність необхідно визначити та дослідити як автономне юридичне поняття, що можливо шляхом виділення фундаментальної, домінуючої властивості, яка обумовлює всі інші його характеристики. Пізнати зміст будь-якого правового явища можливо тільки через пізнання його сутності, що виступає його ядром, більш стійким і концентрованим утворенням.

Найближчою до нашого розуміння природи правосуб'єктності є позиція С.С. Алексєєва, на думку якого, правосуб'єктність є суспільно-юридичною властивістю, якою норми права наділяють суб'єкта відповідно до потреб суспільного розвитку³. Тому правосуб'єктність є первинною ланкою конкретизації юридичних норм, де визначається

¹ Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — М.: Юристъ, 1994. — С. 32.

² Петришин А.В. Правовой режим государственной службы: вопросы общей теории: Дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. Украины. — Харьков, 1998. — С. 280, 281.

³ Алексєєв С.С. Общая теория права: В 2-х т. — Т. 2. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 139.

загальне правове становище суб'єктів. Останні стають у ті чи інші відносини щодо один одного.

Подібної точки зору дотримується і М.І. Матузов, який розглядає правосуб'єктність як можливість або здатність особи бути носієм права з усіма наслідками, що звідти випливають¹. На наш погляд, автор точно підкреслив взаємозв'язок носія правового статусу і його невід'ємної властивості — правосуб'єктності. Р.О. Халфіна також вважає, що саме правосуб'єктність визначає можливість виступати суб'єктом прав та обов'язків у різних сферах суспільних відносин².

Як бачимо, учені пропонують досліджувати сутність правосуб'єктності через категорію «суб'єкт права». Однак останнє поняття є абстрактним, суворо науковим. Воно утворилося внаслідок виділення найбільш істотних правових ознак, властивих усім конкретним учасникам правовідносин. Цим пояснюється різноманітність підходів до визначення сутності правосуб'єктності.

Так, наприклад, вольова теорія правосуб'єктності (Савін'ї, Гельдер) визнає єдиним реальним суб'єктом права тільки людину як «вольоздатну особистість»; теорія «інтересу» (Іеринг та його школа, Коркунов) визнає суб'єктом права не вольового суб'єкта, а суб'єкта користування (тому діти і недієздатні відповідно до цієї теорії також є суб'єктами права); теорія делегованих прав (Шершеневич, Дювернуа) стверджує, що суб'єкт права є штучним продуктом творчості позитивного права; теорія «соціальних функцій» (Дюгі) визнає суб'єкта права носієм обов'язків, якими наділяється кожна людина згідно з її статусом.

Незважаючи на множинність підходів, можна виділити загальне, основу, ядро всіх теорій. Так чи інакше розуміння правосуб'єктності справедливо пов'язується з внутрішніми, соціально-психологічними характеристиками людини, що знаходить свій прояв у її здатності бути суб'єктом права. Тобто, правосуб'єктність являє собою юридичну характеристику суб'єкта права — юридичної особи індивіда, його якостей і властивостей. На законодавчому рівні вона визначається через сукупність вимог до особи суб'єкта.

Правосуб'єктність конкретизується у відповідних галузях права, в яких відбувається деталізація кола правовідносин і суб'єктів, що можуть брати в них участь. Тому в теорії права виділяються загальна, галузева і спеціальна правосуб'єктність. Так, О.В. Венедиктов відзначає, що здатність бути носієм прав і обов'язків у різних сферах пра-

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. — М.: Юристъ, 2000. — С. 522.

² Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. — М.: Наука, 1974. — С. 126.

вовідносин може бути визначена як його загальна правосуб'єктність; здатність бути носієм прав і обов'язків у певній сфері правовідносин — як його галузева правосуб'єктність: адміністративна, цивільна, трудова та інша¹. С.С. Алексєєв до наведеної класифікації додає ще спеціальну правосуб'єктність, тобто здатність особи бути суб'єктом певного кола правовідносин. Автор, на наш погляд, справедливо акцентує на тому, що саме спеціальна правосуб'єктність дозволяє виявити відмінність в правовому положенні (статусі) суб'єктів².

Саме спеціальна правосуб'єктність характеризує якості і здібності особи, яким закон надає юридично обов'язкового характеру для того, щоб вона (особа) мала реальну юридичну можливість претендувати на ту чи іншу соціальну або соціально-професійну роль.

З огляду на наведене вважаємо, що правосуб'єктність судді є спеціальним видом правосуб'єктності, визначає здатність конкретної людини бути носієм спеціального правового статусу — здійснювати судову владу в державі. Тобто це поняття містить юридичну характеристику особи людини, яка здійснює функції носія судової влади, його якостей та здібностей з боку відповідності тим критеріям, що визначені в законодавстві як обов'язкові для наділення встановленим комплексом юридичних можливостей.

Законодавство України встановлює щодо осіб, які претендують на заняття посади судді, а відтак, і на набуття відповідного правового статусу, такі вимоги:

по-перше, кандидат на заміщення суддівської посади повинен володіти конкретними соціальними характеристиками: їм може бути тільки громадянин України, який проживає на території України не менше 10 років та має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше трьох років і досяг 25-літнього віку. Це загальні вимоги щодо кандидатів на посади судді. Для окремих категорій носіїв судової влади закон передбачає додаткові вимоги (п. 3 ст. 59 та ст. 63 Закону «Про судоустрій України», ст. 7 Закону «Про статус суддів», ст. 16 Закону «Про Конституційний Суд України»).

Закон не допускає будь-яких інших обмежень, пов'язаних, зокрема, з походженням, соціальним і майновим станом, расовою чи національною належністю, статтю, політичними поглядами, релігійними переконаннями та іншими обставинами (п. 2 ст. 60 Закону «Про судоустрій України»). Винятки допускаються лише відносно трьох категорій

¹ Венедиктов А.В. О субъектах социалистических правоотношений // Советское государство и право. — 1955. — № 6. — С. 17-28.

² Алексєєв С.С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2-х т. — Т. 1. — Свердловск: Изд-во СЮИ, 1972. — С. 282.

осіб: а) що визнані судом обмежено дієздатними чи недієздатними; б) що мають хронічні психічні та інші захворювання, котрі перешкоджають виконанню обов'язків судді; в) щодо яких проводиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або осіб, які мають непогашену чи не зняту судимість (п. 4 ст. 59 Закону);

по-друге, людина, яка претендує на зайняття суддівської посади, повинна бути професійно придатною до цієї діяльності. Адже саме суддя дає “життя” правовим нормам. І від того, як він розуміє завдання права, який рівень його правосвідомості і юридичної підготовки, наскільки любить він свою професію — багато в чому залежить реалізація задуму законодавця¹. Тому нормативне визначення сукупності і структури психічних і психофізіологічних особливостей судді є однією з умов ефективної реалізації прав, обов'язків і повноважень носія судової влади.

Встановлення професійної придатності суб'єкта до професійної діяльності судді, на наш погляд, повинно здійснюватися шляхом порівняння структури його психічних і психофізіологічних особливостей з «ідеальною моделлю», закладеною в професіограмі судді. Саме нормативно оформлена професіограма дозволить об'єктивно і справедливо стосовно кожного конкретного судді оцінити набір, комбінацію і рівень розвиненості його професійно важливих якостей та прогнозувати результати його діяльності. Законодавче закріплення соціально-психологічних вимог щодо судді стане однією з гарантій успішності судової влади.

Встановлення відповідності кандидата вимогам професії судді відбувається шляхом кваліфікаційної атестації у формі кваліфікаційного іспиту. Законодавець нормативно закріпив, що при відповідності професійних знань, особистісних і моральних якостей кандидата рівню, необхідному для досягнення ефективності здійснення правосуддя, держава визнає його здатним, готовим до здійснення даного виду діяльності (ст. ст. 91, 94 Закону).

Слід зазначити, що характерною ознакою правосуб'єктності є бажання, волевиявлення особи обійняти посаду носія судової влади.

За умови відповідності особи всім переліченим вище вимогам держава визнає її здатною мати право на заняття суддівської посади, а отже, і на набуття правового статусу судді. Однак, як слушно зауважив М.І. Матузов, визнання людини здатною мати право ще не свідчить

¹ Морщакова Т.Г., Петрухин І.Л. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия // Право и социология. — М.: Наука, 1973. — С. 270.

про те, що вона його має¹. Заміщення особою посади судді, а відтак, і наділення правовим статусом носія судової влади здійснюється відповідно до правового акта, винесеного Президентом або Верховною Радою України про призначення (обрання) конкретної особи на посаду судді.

Таким чином, правосуб'єктність судді — це цілком реальне правове явище, що має самостійний зміст. Воно обумовлено специфікою правового статусу носія судової влади і виражається у *визнаній державою за допомогою правових норм відповідності особистості вимогам професійної суддівської діяльності*.

Етимологічно поняття «відповідність» є основною формотворною ознакою компетентності. Термін «компетентність» походить від слова «компетенція» (competentia) латинського походження і буквально означає узгодженість частин, домірність, симетрію.

У літературі існують декілька підходів до визначення поняття «компетентність»: 1) знання справи; 2) включення до змісту поняття рівня освіти, досвіду роботи за спеціальністю, стаж роботи на посаді; 3) розгляд компетентності у взаємозв'язку знань та способів реалізації їх на практиці. Однак, незважаючи на різноманітність, загальним для всіх підходів є те, що «компетентність» розглядається як категорія, що відображає характеристику *людини*, яка є носієм судової влади в державі.

Оригінальну позицію зайняв В.М. Горшенев, який розглядав компетентність як певний рівень інтелектуального, психологічного і функціонального стану людини, що відображає її знання, переконання, навички й уміння в конкретній сфері професійної діяльності і обумовлює у своїй єдності якісну характеристику професіонала².

Вважаємо, що компетентність слід розглядати як системну якість, в основі якої знаходяться знання, уміння, навички, певні здібності, котрі необхідні при здійсненні конкретної професійної діяльності, ведуть до її успішності.

На наш погляд, у змісті правосуб'єктності судді можна виділити соціальну, психофізіологічну, професійну, моральну компетентність. При нормативному визначенні дані властивості суб'єкта набувають характер юридично значущих і складають структуру професійно важливих якостей судді.

¹ Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. — С. 200, 203.

² Юридична деонтологія: Навчальний посібник / За ред. проф. В.М. Горшенєва, В.В. Комарова. — Харків: Основа, 1993. — С. 79.

Професійно важливі якості — це сукупність індивідуально-психологічних здібностей особистості, що відповідають вимогам даної професії, діяльності і є умовою її успішного виконання. Вони виступають її передумовою, але в той же час самі ж удосконалюються, шліфуються в ході здійснення професійної діяльності.

Нормативно визначені професійно важливі якості судді стають юридично обов'язковою передумовою для наділення та збереження правового статусу.

І.М. Шпілерейн, С.Г. Гемерштейн виділили групи професійно важливих ознак, що характеризують функціональні можливості людини з різних боків¹.

1. Професійно важливі ознаки і важливі для професійного успіху функції, які важко піддаються тренуванню, розвитку і виражають стійкі індивідуальні особливості людини.

2. Професійно важливі ознаки і важливі для професійного успіху функції, які вдається розвинути в процесі навчання, і тому вони повинні бути включені в програму професійної підготовки.

3. Професійно важливі ознаки і важливі для професійного успіху функції, які є найбільш негнучкими, піддаються функціональному розпаду під впливом тривалої і/або напруженої професійної роботи.

Досліджуючи професійно важливі якості державних службовців, Г.В. Атаманчук пропонує таку їх класифікацію: 1) первинні, вихідні якості, якими повинен володіти кандидат на державну посаду; 2) якості, що здобуваються, формуються в процесі виконання професійних функцій, нагромадження досвіду і просування по службі. Як первинні якості, так і якості, що здобуваються, на думку вченого, мають три аспекти свого прояву: 1) загальнокультурний; 2) діловий, професійний; 3) особистісний². На наш погляд, результати досліджень учених можуть бути успішно використані при конструюванні ідеальної структури особи судді — соціопсихограмі судді.

Як відзначалося, зміст професійно важливих якостей судді обумовлюється сутністю, специфікою професійної діяльності. Однак професію судді психологи не відносять до числа тих, що пов'язані з особливою природною основою, — спеціальними здібностями. Це означає, що окремі якості особистості можуть бути компенсовані іншими якостями та здібностями, тісно з ними пов'язаними. Це

¹ Див.: Носкова О.Г. История психологии труда в России: Учебное пособие для вузов по направлению и специальности "Психология". — М.: Изд-во МГУ, 1997. — С. 234.

² Атаманчук Г.В. Сущность советского государственного управления. — М.: Юрид. лит., 1980. — С. 53.

положення повинно бути враховано при проведенні кваліфікаційної атестації судді та дачі висновку про його відповідність посаді.

Професійна суддівська діяльність також передбачає наявність у суб'єкта, який її здійснює, високорозвинених загальних здібностей. Це означає, що при формуванні професійного суддівського корпусу необхідно враховувати індивідуальні, соціальні, психофізіологічні, професійні, моральні якості і здібності особи майбутнього судді. У цьому зв'язку актуалізується питання науково обґрунтованого професійно-психологічного підбору суддівських кадрів.

Таким чином, для досягнення мети дослідження, більш повного з'ясування змісту правового статусу судді необхідний ретельний аналіз його професійної діяльності, оскільки саме вона визначає зміст одного із складових елементів цього поняття — правосуб'єктності. У зв'язку з тим, що правосуб'єктність відіграє вирішальну роль при реалізації службових прав, обов'язків та повноважень судді, необхідність проведення такого дослідження набуває особливої актуальності.

Підсумовуючи викладене, відмітимо, що правосуб'єктності судді властиві такі характерні ознаки:

1) правосуб'єктність судді є спеціальним видом правосуб'єктності;

2) правосуб'єктність є необхідною умовою для володіння правовим статусом;

3) сутність правосуб'єктності зводиться до юридичної характеристики особи судді як суб'єкта, котрий здійснює судову владу в державі;

4) правосуб'єктність є системною якістю, у структурі якої можна виділити соціальну, психофізіологічну, професійну та моральну компетентність;

5) зміст даного явища обумовлюється професійною діяльністю і складає певні професійно важливі якості та здібності судді, що є необхідною умовою успішності здійснення функцій судової влади;

6) і, нарешті, саме правосуб'єктність визначає відповідність конкретного судді займаній посаді, професійній групі в цілому:

— відповідність посаді виявляється в компетентності судді при вирішенні поставлених перед ним завдань;

— відповідність професійній групі виражається у відповідності судді груповим цінностям і нормам, професійному авторитетові.

Отже, правосуб'єктність є обов'язковим структурним елементом правового статусу. Зміст цього поняття складає юридична характеристика особи судді, його якостей і здібностей з погляду відповідності тим вимогам, що визначені в законодавстві як обов'язкові для володіння

сукупністю певних правових можливостей, тобто статусом. Втрата правосуб'єктності є підставою для позбавлення статусу судді.

Правосуб'єктність судді є системною якістю, структуру якої складає соціальна, психофізіологічна, професійна та моральної компетентність, на підставі яких можна судити про відповідність судді вимогам професійної діяльності. Сутність даного поняття обумовлена специфікою правового статусу і виражається у визнаній державою за допомогою правових норм професійної, соціальної та психологічної відповідності судді вимогам професійної діяльності.

Дослідження правосуб'єктності як необхідного складового елемента правового статусу судді дає можливість дослідити цей статус в суб'єктивному аспекті здійснення об'єктивних можливостей загального характеру. Особливість професійної діяльності судді передбачає, що людина, яка її здійснює, індивідуалізує процес реалізації службових прав, обов'язків і повноважень, використовуючи оригінальні особистісні якості та здібності. Від професійних якостей судді значною мірою залежать успішність судової влади, досягнення соціально значущих цілей.

Таким чином, для більш повного, комплексного дослідження правового статусу судді необхідний ретельний соціально-психологічний аналіз його професійної діяльності, оскільки саме вона визначає зміст одного із складових елементів даного поняття — правосуб'єктності. Оскільки правосуб'єктність справляє вирішальний вплив при реалізації службових прав, обов'язків та повноважень судді, необхідність проведення такого дослідження набуває особливої актуальності.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, при конструюванні оптимальної моделі правового статусу судді слід урахувувати такі положення:

по-перше, правовий статус судді є цілісною правовою категорією, що характеризує весь спектр як юридичних можливостей, так і соціально-психологічних якостей людини, на яку покладено функцію здійснення судової влади в державі;

по-друге, правовий статус судді не повинен розглядатися поза зв'язком з конституційним статусом людини і громадянина, змістом та обсягом прав, основних свобод та обов'язків, закріплених у Конституції України, що є основою, фундаментом спеціального правового статусу судді;

по-третє, зміст правового статусу професійного судді визначається метою і завданнями професійної діяльності, виконуваною в суспільстві соціальною функцією і являє собою певну сукупність правових можливостей, певну міру свободи поведінки судді в суспільному житті і професійній діяльності. Даний статус є спеціальним різно-

видом професійного статусу, оскільки йдеться про виключні правові можливості посадової особи судової влади;

по-четверте, специфіка професійної діяльності судді передбачає деякі обмеження (виключення) свободи вибору поведінки судді в певній сфері правовідносин. Загальним призначенням цих обмежень є запобігання можливому протиправному використанню свого відповідального посадового становища з метою захисту й охорони інтересів інших суб'єктів чи суспільних інтересів. Суддя обмежений у можливостях вчиняти будь-які дії, вступати у відносини, що можуть завдати шкоди його репутації, авторитету судової влади в цілому. Щодо суддів України законодавством передбачені заборона їх участі у будь-якій політичній діяльності, можливості мати представницький мандат або належати до політичної партії чи профспілки, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої. Ці обмеження спрямовані на створення гарантій незалежного і безстороннього правосуддя;

по-п'яте, при характеристиці правового статусу судді має йтися не про правовий статут суддівської посади, а про правовий статус людини, яка обіймає посаду носія судової влади.

Фундаментом, вихідними елементами, що складають структуру правового статусу професійного судді, є: а) службові права; б) службові обов'язки; в) повноваження; г) правосуб'єктність судді.

РОЗДІЛ 2.

ФОРМУВАННЯ СУДДІВСЬКОГО КОРПУСУ

2.1. Вимоги до кандидатів на посаду судді

Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а звернення до суду за їх захистом гарантується (ст.ст. 3, 55 Конституції України). Тому саме в період набуття Україною ознак демократичної, соціальної, правової держави проблема кадрового забезпечення судової влади набуває особливої актуальності.

У правовій державі суддям надається виключна роль, і це зрозуміло, бо на відміну від інших гілок державної влади судова влада надається судді особисто. Тому в інтересах кожної людини, суспільства і держави в цілому, щоб посади носіїв судової влади обіймали фахівці з відмінною професійною підготовкою і відповідними моральними якостями.

В даному контексті доцільно звернутися до зауваження А.Ф. Коні: «...суддя покликаний докладати всі сили розуму і совісті, знання і досвіду, щоб постигнути життєву і юридичну правду справи. Оформлюючи цю правду у певні форми, він повинен сприяти в кожному окремому випадку відновленню похитнутого правопорядку». При цьому, характеризуючи правила судочинства, автор віддавав пріоритет не їм, а судді — тому, хто їх застосовує: «...чим глибше вони торкаються особистості й долі людини, тим більш важливим інтересам суспільного життя вони служать, тим серйозніше постає питання — у чий руки віддається право реалізації цих правил і за яких умов»¹.

Сократ стверджував, що влада в державі повинна належати «найкращим», тобто високоморальним, справедливим і досвідченим в управлінні громадянам².

Наведені зауваження красномовно підтверджують тезу про те, що одним із ключових напрямків судової реформи повинні стати розробка і введення науково обґрунтованих способів і методів підбору суддівських кадрів.

У ст.10 Доповнень до Основних принципів незалежності судових органів, що були прийняті в 1985 р. на сьомому конгресі ООН у

¹ Коні А.Ф. Нравственные начала в уголовном процессе // Избранные произв. — М.: Госюриздат, 1956. — С. 20.

² Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — С. 595.

м. Мілані, встановлено, що особи, відібрані на судові посади, повинні мати високі моральні якості і здібності, а також відповідну підготовку і кваліфікацію. Кожен метод підбору суддів має гарантувати від призначення суддею з неправомірних мотивів.

В Україні правові основи вирішення цього питання закладено Конституцією і законами України «Про статус суддів», «Про судоустрій України», «Про Вищу раду юстиції», «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України» та іншими нормативно-правовими актами. Однак прийняття відповідних документів не вирішило всіх існуючих в Україні проблем, пов'язаних із кадровим забезпеченням судової влади. На наш погляд, всі проблеми можна звести до трьох напрямків: щодо підбору кандидатів на посаду судді; щодо формування суддівського корпусу та щодо роботи з суддівськими кадрами.

Інститут кандидата на посаду судді існує вже в достатньо розвинутому виді у більшості країн світу. В цих країнах сформульовані вимоги до кандидатів на посади суддів, нормативно закріплена процедура оцінки знань, навичок, вмінь, ділових і моральних якостей кандидата, обов'язково передбачається навчання кандидатів на посади суддів у спеціальному учбовому закладі та стажування в суді. Тільки після цього ставиться питання про можливість обрання конкретної особи на посаду судді. Унікальна для держав-учасників СНД створена деталізована процедура добору кандидатів на посади суддів в Азербайджані, яка знайшла закріплення в Правилах процедур проходження та складання кандидатами у судді екзаменів¹.

В Україні відсутня науково обґрунтована і нормативно визначена процедура підбору кандидатів на посади суддів. З етимологічної точки зору слово «підбір» означає «вибір відповідно до потреби». В теорії управління «підбір кадрів» визначається як процес встановлення придатності кандидатів і вибір з них найбільш підготовленого для ефективного виконання функціональних обов'язків. Зміст процедури підбору кадрів становлять аналіз і оцінка особистісних якостей претендента, а також формулювання висновку про ступінь його відповідності вимогам конкретної посади². Сутність процедури підбору

¹ Докладніше див.: Клеандров М.И. Судебные системы государств-участников СНГ: законодательное обеспечение. — М.: Юристь, 2002. — С. 44 - 48.

² Слепенков И.М., Аверин Ю.П. Основы теории социального управления. Учебное пособие. — М.: Высш. школа, 1990. — С. 24; Бизюкова И.В. Кадры управления. Подбор и оценка. — М.: Экономика, 1998. — С. 23; Зудина Л.Н. Организация управленческого труда. — М.: ИНФРА, 1997. — С. 102.

кадрів кандидатів на посаду судді полягає в доборі осіб, найбільш придатних до здійснення функцій судової влади.

Вимоги до кандидатів на посаду судді еволюціонують відповідно до ступеня розвиненості суспільства та політичного ладу держави. Суд є відображенням конкретної державно-правової системи, він радикально змінюється разом зі зміною останньої. Тому історико-правові періоди розвитку інституту кандидата на посаду судді в Україні збігаються з основними етапами розвитку державно-правової системи України.

Спираючись на нормативно-правову базу, проаналізуємо етапи становлення інституту кандидати на посаду судді у конкретні історичні періоди: а) перебування України у складі Росії (1654-1917 рр.); б) боротьби за встановлення української національної державності (1917-1920 рр.); в) за радянських часів (1917-1991 рр.); г) в роки незалежності України (з 1991 р. по сьогодні).

Внаслідок певних історичних подій територію України було поділено на Лівобережжя (відповідно до Переяславського акта 1654 р. територія входила до складу Росії) і Правобережжя (з 1569 по 1793 р. перебувала у складі Польщі). 27 березня 1793 р. Катериною II було прийнято маніфест, що проголосив возз'єднання Правобережної України з Росією. Саме з цього періоду Україна набула своєї історичної цілісності, хоча і не була самостійною державою, а входила до складу Російської імперії, а отже, на неї поширювалася російська судова система.

На Лівобережній Україні російську судову систему було запроваджено у 1783 р.¹, а на Правобережній — утворення губерній і заснування в них присутніх місць було встановлено указом від 23 квітня 1793 р.² Залежно від способу вступу на службу суддівські посади поділялися на два види: ті, що призначаються (імператрицею за поданням Сенату; безпосередньо Сенатом; губернським правлінням) і ті, що обираються певним прошарком населення (дворянами, купцями і міщанами, селянами)³.

¹ О порядке выбора в Киевской, Черниговской и Новгородской – Северной Губерний, в Дворянские Заседатели, Предводители и в Уездные Судьи от 29.10. 1781 г. // Полное собрание Законов Российской Империи. — Т. XXI. — №15.265. — С. 295-297.

² О присоединении к России отъ Польши Некоторыхъ Областей, и объ учреждении изъ оныхъ Губерній; Минской, Изяславской и Брацлавской от 23.04. 1793 г. // Полное собрание Законовъ Россійской Имперіи. — Т. XXIII. — №17.112. — С. 417-419.

³ Щербина П.Ф. Судебная реформа на Правобережной Украине. — Львов: Вища школа, 1974. — С. 52.

Судді, що обирались, не були підзвітні виборцям. Їх затверджував губернатор¹, якому вони, як і всі інші чиновники губернії, підкорялися. Більшість членів повітового суду, а в магістраті — часто і весь склад, не мали ані найменшого уявлення про засади судочинства, теорію доказів. «Такий суддя, — писав А.Ф. Коні, — є дуже сумне явище, тому що свавілля під личиною правосуддя має особливо відразливі риси, і шкода судового насильства гірше всякої адміністративної шкоди»². Судді рахувалися на державній (військовій) службі, наділялися чинами і нагородами і підлягали відповідальності нарівні з іншими чиновниками. Відставний прапорщик цілком ймовірно міг бути кандидатом у члени повітового суду, а відставний полковник — кандидатом у члени судової палати³.

Якісно нову правову основу інституту кандидатів на судові посади заклали прийняті 20 листопада 1864 р. Судові Статути. Їх укладачі справедливо вважали, що «задовільне відправлення правосуддя залежить більше від гідності суддів, ніж від досконалості законів»⁴. І саме інститут кандидатів на судові посади повинен був стати «розсадником судових діячів, зерном нового судового стану; кандидатура на судові посади повинна була служити тим чистим і єдиним джерелом, якому належало годувати все судове відомство»⁵. Разом з тим, Статути містили лише найбільш загальний опис цього інституту, тим самим надали практиці можливість самостійно визначити шлях, яким він повинен розвиватися⁶.

Статті 200-211 Статутів щодо кандидата на посаду судді містили загальнообов'язкові вимоги та обмеження: 1) відсутність істотних фізичних вад; 2) недопустимість вчинення діянь, що містять ознаки злочину; непорочність у суспільній думці; 3) належність до російського підданства; 4) тільки особи чоловічої статі, які досягли віку 25 років; 4) освітній ценз — вища чи середня освіта, а за її відсутності

¹ Головачёв А.А. Десять лет реформ 1861-1871. — СПб: Типография Ф.С. Сушинского, 1872. — С. 148, 149.

² Коні А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. (Пятидесятилетие Судебных Уставов). 1864 – 20 ноября 1914. — М.: Б.и., 1914. — С. 6.

³ Кистяковский А. О задачах и целях наших юридических обществ и отношении их к судебной реформе // Журнал гражданского и уголовного права. — 1881. — Кн.1. — С. 9.

⁴ Возвращение к истокам права: Судебные Уставы. О статусе судей // Законность. — 1994. — № 6. — С. 48.

⁵ Тютрюмовъ И.М. Кандидаты на судебныя должности. — С-Пб.: Б.и., 1896. — С. 3.

⁶ Загоровский А. Къ вопросу о пересмотре нашего судебного права // Журналъ юридического общества. — СПб., 1896. — Кн.5. — С. 33-52.

— наявність стажу не менше трьох років у судовому відомстві;
5) майновий ценз.

Метою запровадження інституту кандидата на судову посаду була визнана «підготовка молодих людей до судової служби»¹. Тому в Статутах особлива увага приділялася організації занять кандидатів, зокрема у судових місцях і в прокуратурі, відрядженню до виконання обов'язків судових слідчих (ст. 413).

Разом з тим, даний інститут не одержав належного нормативного закріплення, у зв'язку з чим погано розвивався. Тому закон від 24 грудня 1891 р. вніс доповнення та зміни до Судових Статутів щодо цього питання. Було встановлено, що кандидатами на судову посаду можуть бути особи, які закінчили курс юридичних наук у вищих навчальних закладах і перебували при окружних судах і судових палатах (ст. 407). Зарахування в кандидати прирівнювалось до зарахування на службу по судовому відомству. Законом передбачався поділ кандидатів на старших і молодших (ст. 408). Звання молодшого здобувалося зарахуванням у розряд кандидатів. Чин старшого кандидата одержували після не менш як півторарічної служби по судовому відомству і після складання необхідного іспиту, про що видавалося посвідчення відповідним судом чи палатою (ст. 409). Старші кандидати мали істотні переваги, оскільки вони за старанню і корисну службу могли одержувати штатний оклад чи одноразову допомогу (ст.ст. 411, 412). Внесені зміни також офіційно закріпили порядок підготовки кандидатів, проведення з ними занять.

Таким чином, статус кандидатів у судді зазнав суттєвих змін: по-перше, було усунуто так зване вічне (удаване) кандидатство: кандидати, які не склали іспиту протягом двох (у крайньому разі трьох) років, відраховувалися з кандидатів (ст. 410); було вдосконалено систему поділу кандидатів на молодших (учнів-практикантів) і старших (стажистів), які допускаються до виконання судових і прокурорських обов'язків. По-друге, законодавче визначення отримало питання фінансового забезпечення кандидатів.

Саме в Судових Статутах 1864 р. інститут кандидата на посаду судді досяг найвищого розвитку. Аналіз законодавства наступного часу свідчить про те, що цей інститут або взагалі не визнавався необхідним, або йому приділялася незначна увага.

Становлення інституту кандидата на посаду судді в період боротьби за встановлення української національної державності (1917-1920 рр.) відбувалося по-різному. Так, відповідно до Закону «Про умови осуд-

¹ Загоровский А. Къ вопросу о пересмотре нашего судебного права // Журналь юридического общества. — СПб., 1896. — Кн.5. — С. 35.

ження і порядку обрання суддів Генеральних і апеляційних судів», прийнятого в грудні 1917 р., всі судді обиралися Центральною Радою. На одну посаду судді могли претендувати від 4 до 6 осіб. Закон щодо кандидатів передбачав лише одну вимогу — мати вищу освіту, однак допускав обрання на посаду судді й осіб, які її не мають. Кандидати повинні були подавати свої заяви до Секретаріату судових справ, який потім передавав їх у Центральну Раду.

В період Гетьманату відповідно до Закону від 8 липня 1918 р. про створення Державного Сенату до кандидатів на посади суддів цієї вищої судової інстанції ставилися досить високі вимоги: мати вищу юридичну освіту, заміщувати не менш ніж 15 років посади судового слідчого, товариша прокурора окружного суду або адвоката, мати відповідний науковий ступінь з юридичних наук. В Україні цього періоду вся влада належала гетьманові, тому було встановлено і відповідний порядок формування корпусу суддів. Міністр юстиції вносив подання щодо кандидата до Ради міністрів, яка здійснювала попередній розгляд кандидатури. Після схвалення Радою міністрів гетьман Павло Скоропадський призначав даного кандидата на посаду судді.

Після встановлення в Україні радянської влади постало питання про формування професійного суду. З цією метою 7 березня 1920 р. Народним комісаріатом юстиції було прийнято постанову «Про реєстрацію фахівців із судової частини», відповідно до якої всім особам, які належали до членів магістратури і колишнього прошарку присяжної адвокатури, включаючи і тих, які входили до складу службовців в радянських установах, пропонувалося зареєструватися в тижневий строк у Судово-слідчому відділі народного комісаріату юстиції. 5 червня 1920 р. було видано Декрет Ради народних комісарів «Про використання юристів-практиків», який повідомляв про проведення загальної реєстрації осіб, незалежно від віку і статі, які мають вищу юридичну освіту і стаж роботи в судовому, військово-судовому відомствах та адвокатурі.

Таким чином, при створенні системи судів Української СРР діючий уряд усвідомлював необхідність *професійного* здійснення правосуддя, про що зазначалося в прийнятому 26 жовтня 1920 р. Положенні про народний суд, у ст. 14 якого було закріплено, що постійні народні судді повинні задовольняти таким вимогам:

- 1) мати право обирати і бути обраними до Ради робітничих і селянських депутатів. Це право надавалося тільки працездатним громадянам, які досягли 18 років. Винятки становили засуджені, недієздатні та обмежено дієздатні особи, а також особи, які живуть на нетрудовий прибуток та деякі інші категорії громадян.

2) мати політичний досвід роботи в пролетарських організаціях партії, професійних союзах, робітничих кооперативах, фабрично-заводських комітетах і радянських установах;

3) мати теоретичну і практичну підготовку, необхідну для посади радянського судді¹.

В наступні часи зміна характеру і переліку вимог, яким повинна була відповідати особа, висунута кандидатом у народні судді, відбувалося в основному в напрямку зменшення переліку вимог, а отже, залучення до заняття посади судді більш широкого кола осіб. Так, наприклад, на відміну від Положення про народний суд 1920 р., яке передбачало необхідність теоретичної підготовки кандидата на посаду судді, наступні Положення про судоустрій УСРР від 16 грудня 1922 р. і Положення про судоустрій УРСР від 23 жовтня 1925 р. як критерії підбору передбачали альтернативу: або не менш ніж дворічний стаж відповідальної політичної роботи в робітничо-селянських громадських, професійних чи партійних організаціях, або два роки стажу практичної роботи в органах радянської юстиції на посадах не нижче народного слідчого.

Наслідком подібної кадрової політики стало те, що в органах юстиції більшість осіб, які обіймали відповідальні посади, не мали необхідної теоретичної юридичної підготовки. Серед народних суддів було багато осіб не тільки недостатньо підготовлених, а й випадкових, непридатних для відправлення правосуддя².

Однак на початку 1923 р. радянський уряд здійснив спробу підвищення професіоналізму суддів. У Харкові, Києві та Одесі були організовані короткострокові юридичні курси з підвищення кваліфікації судово-прокурорських працівників. Строк навчання на курсах спочатку становив чотири місяці (три потоки на рік), а в 1924 р. він був збільшений до п'яти місяців — два випуски в рік по 100 осіб. Для навчання на курсах судами направлялися особи, які мали стаж роботи в органах юстиції не менш ніж один рік на посаді не нижче народного судді чи народного слідчого³.

¹ Положение о Народном суде от 26 октября 1920 года // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РС.Ф.С.Р. — 1920. — № 25. — Ст. 536.

² Суслу Д.С. Організація судових органів Української РСР в період 1917-1925 рр. — К.: КДУ, 1960. — С.85, 86.

³ Положення про короткотермінові юридичні курси для підвищення кваліфікації судово-прокурорських працівників у Харкові, Києві та Одесі // Постанова РНК УРСР від 7 квітня 1924 року // ЗУ УРСР. — 1924. — № 9. — Ст. 65.

Пізніше положення про судоустрій 1929 р. і 1931 р. уже взагалі не передбачали як вимогу до кандидата на посаду судді наявність стажу роботи за юридичною спеціальністю. До числа обов'язкових умов для народного судді Законом про судоустрій 1938 р. додатково було введено віковий ценз, який у 1960 р. було підвищено з 23 до 25 років. Прийнятий 5 червня 1981 р. Закон УРСР «Про судоустрій в Українській РСР» ніяких новел у питанні переліку та характеру вимог, яким повинна відповідати особа, висунута кандидатом у судді, не вніс. Таким чином, починаючи з 1929 р., претендентом на посаду судді міг стати будь-який дієздатний громадянин України (СРСР), який досяг встановленого в законі віку.

Після 1917 р. метою розвитку суспільства було визнано відмирання держави, панування комуністичного ладу. Така ідеологія обумовила висування до кандидатів у судді єдиної вимоги — революційної правосвідомості. На цю особливість ставлення до інституту кандидата за радянських часів слушно вказувала Н.В. Радутна. Такий підхід обумовлювався певними історичними реаліями, необхідністю злому певних традицій, формуванням нових суспільних відносин, нового світогляду, але, як показав досвід, у свідомості більшості громадян суд аж ніяк не асоціювався з такими поняттями, як «справедливість», «незалежність», «професіоналізм».

Між тим, ще в 1972 р. Ю.М. Грошевой, ґрунтуючись на результатах власного репрезентативного дослідження, дійшов висновку, що на ефективність виконання соціальної ролі по здійсненню правосуддя у першу чергу впливають результати професійної підготовки і власного професійного досвіду судді¹. Але на законодавчому рівні тільки прийнятий 15 грудня 1992 р. Закон України «Про статус суддів» уперше визначив діяльність судді як професійну і як вимоги, що висуваються до кандидата, крім вікового цензу, передбачив необхідний освітній ценз — вищу юридичну освіту і певний стаж роботи за юридичною спеціальністю.

У ст. 5 цього Закону було встановлено, що суддя не може бути народним депутатом, належати до будь-якої політичної партії, руху, входити до складу органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, що мають за мету одержання прибутку, займатися підприємницькою та іншою діяльністю, крім викладацької, наукової та іншої оплачуваної творчої діяльності у вільний від роботи час.

¹ Грошевой Ю. Проблеми соціальної психології в кримінальному судочинстві // Радянське право. — 1972. — № 8. — С. 82.

Таким чином, Закон України «Про статус суддів» уперше закріпив в Україні принцип — здійснення судової діяльності на засадах професіоналізму.

Відповідно до Конституції України перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом (ч. 1 ст. 128). Вимоги до кандидатів на посаду судді у найбільш загальному вигляді сформульовано в ч. 3 ст. 127 Конституції України: громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою. Як бачимо, Конституція України внесла деякі корективи щодо вимог до кандидатів на посади професійних суддів, встановлених у Законі «Про статус суддів», додавши ценз осілості, володіння українською мовою, і підвищила тривалість необхідного стажу роботи в галузі права. Слід відзначити, що вимоги до кандидатів на посади суддів диференційовано залежно від рівня та виду суду, від посади, на яку претендує кандидат. Зокрема, щодо кандидатів на посаду суддів Конституційного Суду України, апеляційних судів та суддів Верховного Суду України закон передбачає більш високі вимоги.

Вищезазначені характеристики визначають певний соціальний статус кандидата і є юридично значущою підставою при вирішенні питань кадрового забезпечення судової влади в державі.

Прийнятий 7 лютого 2002 р. Закон «Про судоустрій України», що набув чинності 1 червня 2002 р., встановив додаткові вимоги щодо кандидатів на посади суддів військового суду (повинен перебувати на військовій службі), а також розширив коло осіб, які можуть претендувати на заняття посади професійного судді спеціалізованого суду, за рахунок осіб, які не мають юридичної освіти, а лише вищу освіту і відповідний стаж роботи в галузі питань юрисдикції цього суду (ст.ст. 59, 63 Закону «Про судоустрій України»). Такий підхід не суперечить ст. 127 Конституції і, на наш погляд, є доцільним, оскільки сприяє професіоналізації судочинства. Однак Закон акцентує на тому, що такі судді можуть здійснювати правосуддя тільки у складі колегії суддів. Таким чином, за правниками зберігається кількісна перевага у складі колегії.

Цікавим є той факт, що в деяких країнах англосаксонської правової сім'ї наявність вищої юридичної освіти не є обов'язковою вимогою до претендентів на посаду судді. Так, в Республіці Беларусь Законом

“ Про судоустрій та статус суддів в Республіці Беларусь ” судьями Судової колегії по патентним справам Верховного Суду можуть стати громадяни, які мають технічну або природничонаукову освіту. У Нідерландах вимога виключення з правила щодо обов’язкової юридичної освіти судді допускається стосовно членів фінансової палати апеляційного суду та заступників суддів кантональних судів. У Швейцарії вимога щодо вищої юридичної освіти ставиться лише до голів місцевих судів та суддів кантональних судів, а рядові суддівські посади в місцевих судах і судах спеціалізованої юрисдикції (по торговим та трудовим справам, по оренді нерухомості і т. ін.) займають особи, які не мають юридичної освіти. Такий підхід, можливо, пояснюється тим, що суддя в цих країнах не тільки застосовує право, а й сам є його творцем. Якщо ж установити відносно суддів вимогу щодо вищої юридичної освіти, то того ж варто вимагати і від посадових осіб законодавчої влади. Однак, як показує практика, перевага все ж таки надається фахівцям з юридичною підготовкою.

Закон “Про судоустрій України” вперше в нормативному порядку заборонив доступ до суддівської діяльності певних категорій осіб, а саме: а) визнаних судом обмежено дієздатними або недієздатними; б) тих, що мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов’язків судді; в) щодо яких проводиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають не зняту чи непогашену судимість. Тобто, чинний Закон, крім вікового і професійно-освітнього цензу, нормативно закріпив певні обмеження і вимоги щодо морального обличчя, фізичного і психічного стану кандидата на посаду судді, створив умови для вдосконалення процедури підбору суддівських кадрів.

2.2. Процедура добору кандидатів на посаду судді

Відповідно до Конституції України, законів “Про статус суддів”, “Про судоустрій України”, “Про Конституційний Суд України”, “Про Вищу раду юстиції”, «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України» та інших нормативних актів в Україні посаду судді можливо зайняти згідно з процедурою призначення та процедурою обрання. Процедуру обрання (призначення) на посаду судді диференційовано залежно від рівня та виду суду, а також залежно від посади, яку обійматиме майбутній суддя.

Загальна процедура підбору кандидатів на посаду судді здійснюється в декілька етапів:

1) звернення зацікавленого суб'єкта до відповідної кваліфікаційної комісії суддів із заявою про кваліфікаційну атестацію з наданням відповідних документів, підтверджуючих його відповідність формальним вимогам закону щодо кандидата на конкретну посаду судді;

2) кваліфікаційна атестація судді у формі кваліфікаційного екзамену (для кандидатів, які претендують на заняття посади судді вперше) або кваліфікаційної співбесіди (для суддів, які претендують на заняття посади в суді вищого рівня).

3) прийняття рішення про відповідність кандидата вимогам, які ставляться законом щодо можливості заняття відповідної посади;

4) порівняння декількох кандидатів на одну посаду і вибір найбільш придатного;

5) рекомендація (або відмова в ній) кваліфікаційної комісії суддів щодо можливості обрання на посаду судді;

6) надіслання всіх необхідних документів щодо кандидатів до компетентного органу (щодо кандидатів, які претендують на заняття посади судді вперше — до Вищої ради юстиції; щодо суддів, які претендують на заняття посади в суді вищого рівня, — Голові Верховного Суду України);

7) внесення подання про призначення (обрання) суддею відповідному правомочному суб'єкту (Президенту України — щодо кандидатів, які претендують на заняття посади судді вперше; Верховній Раді України — щодо суддів, які претендують на заняття посади в суді вищого рівня);

8) видання відповідного акта про призначення (обрання) суддею (Президент — строком на п'ять років; Верховна Рада — безстроково);

9) складання присяги судді.

Процедура відбору кандидатів на посади суддів Конституційного Суду України відрізняється від загальної. Специфіку цього процесу індивідуалізовано вже на перших етапах. Норми ст.ст. 6-8, 16 Закону "Про Конституційний Суд України" не передбачають необхідності кваліфікаційної атестації кандидата на суддівську посаду в цьому Суді та отримання відповідних рекомендацій від кваліфікаційних комісій суддів. Більш того, пропозиції щодо кандидатур вносяться на розгляд відповідних органів представниками законодавчої влади — Головою Верховної Ради або $\frac{1}{4}$ народних депутатів від конституційного складу законодавчого органу держави; представниками виконавчої влади — Президент консультиється щодо кандидатур з Прем'єр-міністром України та Міністром юстиції України; та членами найвищого органу суддівського самоврядування — з'їздом суддів України. Як бачимо,

при підборі та призначенні на посади суддів Конституційного Суду України беруть рівноцінну участь представники трьох гілок влади. Не зупиняючись докладно на техніко-юридичному аналізі даної процедури, відзначимо, що в цьому випадку забезпечується збереження балансу у системі поділу влад. Подібний порядок зустрічається й у більшості іноземних держав, причому саме щодо суддів вищих судів країни.

З прийняттям 18 березня 2004 року Закону «Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України» процедура обрання на посаду судді набула певної визначеності. Щодо суддів, які призначаються на посаду Президентом, то процедурні питання добору кандидатів ці посади суддів ще не мають чіткого нормативного визначення. Тому ми докладніше зупинимось саме на загальній процедурі підбору кандидатів на посаду суддів судів загальної юрисдикції, які претендують на цю посаду вперше, та визначимо існуючі організаційно-правові проблеми щодо її реалізації, висловимо пропозиції щодо їх усунення.

У типовий пакет особистої справи кандидата включаються такі документи: заява; автобіографія; копія диплому про освіту; анкета; фотографії; копія трудової книжки, характеристики. Оскільки до повноважень Державної судової адміністрації не входить проведення будь-якої спеціальної перевірки інформації про претендента у кандидати на посаду судді (як це роблять кадрові служби інших правоохоронних органів), відповідальним працівникам необхідно уважно вивчати оригінали наданих документів. Так, наприклад, при аналізі заяви слід звертати увагу на зовнішній вигляд і оформлення документа; зміст; мову, точність і стиль викладу тексту. Заява, як і всі інші документи, повинна бути складена українською мовою.

Аналіз автобіографії надасть можливість відповісти на низку питань, пов'язаних із вивченням таких об'єктів дослідження, як зміна робочих місць (сфери праці), її причини, а також знайти прогалини в біографії претендента. На думку більшості вчених, зміст цього документа повинен бути представлений такими позиціями: 1) прізвище, ім'я, по батькові; 2) місце проживання; 3) дата народження, місце народження, громадянство; 4) родинний стан; 5) шкільна освіта (з результатом іспитів); 6) професійна освіта (з результатом іспитів); 7) робота за професією (професійна діяльність); 8) професійні здібності; 9) дані про підвищення кваліфікації¹.

Значна увага має приділятися документам, що посвідчують такі дані про претендента, як: освіта, стаж роботи у галузі права, гро-

¹ Дуракова И. Б. Управление персоналом. — М.: Лига-пресс. — 1998. — С. 29.

мадянство, строк проживання на території України, відсутність у претендента захворювань, що перешкоджають заняттю посади судді, та інші дані, необхідні для попередньої оцінки профпридатності до суддівської діяльності.

Документи, що входять до змісту особистої справи кандидата, як правило, обов'язково мають містити анкету. На думку В.В. Сухоноса, І.Є. Марочкина та інших учених, до змісту анкети доцільно включати коло питань, об'єднаних у наступні розділи: 1) автобіографічні дані; 2) житлові умови; 3) професійна освіта; 4) чоловік (дружина), діти, батьки; 5) працевдатність; 6) військова служба; 7) досвід роботи; 8) особисті інтереси і здібності; 9) різне; 10) бажання щодо майбутнього працевлаштування¹.

Вважаємо, у змісті анкети кандидата на посаду судді, необхідно передбачити також питання, спрямовані на розкриття соціальної характеристики особистості претендента, наприклад, такі як: заняття у вільний час та інтереси, хобі, мотиви обійняти посаду судді, соціальний статус претендента, самооцінка здібностей. Особливу увагу слід приділити вивченню наданих характеристик і рекомендацій, особливо з попереднього місця роботи.

У разі відповідності даних претендента усім встановленим законом вимогам до кандидата на посаду судді його належним чином оформлена особиста справа надсилається Державною судовою адміністрацією до відповідної кваліфікаційної комісії суддів для проведення кваліфікаційної атестації шляхом кваліфікаційного іспиту кандидата.

Основним недоліком розглянутого вище етапу є відсутність механізмів забезпечення гласності підбору кандидатів на посади суддів. Доцільно також передбачити **конкурсні** засади в процесі підбору кандидатів для заміщення вакантної посади судді. Вважаємо, що в національному законодавстві варто передбачити обов'язок Державної судової адміністрації повідомляти в засобах масової інформації про проведення конкурсу на заміщення вакантної посади судді, для того щоб всі бажаючі, які відповідають вимогам, передбаченим законом щодо кандидатів на посади суддів, мали можливість звернутися до кваліфікаційної комісії суддів із заявою про їх кваліфікаційну атестацію і рекомендацію на заняття суддівської посади. Такий підхід сприятиме більш якісному підбору кадрів суддів і дозволить обійняти посаду кандидатом, котрий має найбільш сприятливі для успішного виконання функцій судді професійні, ділові, моральні та особистісні

¹ Сухонос В.В., Марочкин І.Є., Богуцкий В.В. Организационно-правовые проблемы кадрового обеспечения органов прокуратуры. — Сумы: Слобожанщина, 2000. — С. 104.

характеристики, обов'язок дати оцінку яким покладається на кваліфікаційні комісії суддів.

Кваліфікаційні комісії суддів є постійно діючими органами в системі судоустрою України, яким відведено провідну роль у підборі суддівських кадрів. Основними їх завданнями відповідно до Закону «Про судоустрій України»¹ є забезпечення формування корпусу професійних суддів шляхом підбору і рекомендації осіб для заняття посади професійного судді і визначення рівня професійної підготовки діючих суддів, а також розгляд питань щодо дисциплінарної відповідальності суддів і дачі висновку про звільнення судді від займаної посади (ст. 73).

Згідно із законом у системі судоустрою України діють кваліфікаційні комісії суддів загальних судів; кваліфікаційна комісія суддів військових судів; кваліфікаційні комісії суддів відповідних спеціалізованих судів; Вища кваліфікаційна комісія суддів. Кваліфікаційні комісії суддів діють у складі 11 членів, шість з яких є суддями², а інші — представниками інших гілок влади. До складу кваліфікаційних комісій можуть входити тільки особи з вищою юридичною освітою, але до їх складу не можуть бути обрані Голова Верховного Суду України, голови вищих спеціалізованих судів, голови апеляційних судів та їх заступники, члени Вищої ради юстиції, а також народні депутати України. Члени кваліфікаційних комісій суддів здійснюють свої повноваження на громадських засадах зі збереженням середньої заробітної плати за місцем основної роботи.

Як бачимо, у процесі підбору кандидатів на посаду суддів беруть участь представники всіх гілок влади, а якісний склад кваліфікаційних комісій суддів сприяє формуванню високопрофесійного суддівського корпусу України, здатного кваліфіковано, сумлінно і неупереджено здійснювати правосуддя в державі.

Згідно із законодавством повноваження кваліфікаційних комісій суддів у питанні підбору суддівських кадрів полягають у такому:

- перевірка відповідності кандидатів на посади суддів вимогам зако-

¹ Відповідно до цього нормативного акту Закон «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України» від 2 лютого 1994 р. утратив силу. До вступу 6 квітня 1994 р. цього закону в силу питання підбору суддівських кадрів вирішувались указами Президії Верховної Ради Української РСР від 15 грудня 1989 р. «Про затвердження Положення про кваліфікаційні колегії суддів судів Української РСР» і «Про затвердження Положення про дисциплінарну відповідальність суддів, відкликання і дострокове звільнення суддів і народних засідателів судів Української РСР».

² 13 — для Вищої кваліфікаційної комісії суддів, із яких 7 — судді.

ну; б) проведення кваліфікаційної атестації у формі кваліфікаційного іспиту; в) дача висновку про рекомендацію кандидата до призначення на посаду судді.

Зупинимося докладніше на існуючих проблемах щодо реалізації кваліфікаційними комісіями суддів наданих їм повноважень.

Так, ст. 80 Закону закріплює право членів кваліфікаційних комісій брати участь у *дослідженні і перевірці* матеріалів, представлених претендентом. Однак, при використанні цієї норми виникає низка запитань. Насамперед, чи має право кваліфікаційна комісія направляти запити (одержувати пояснення різних осіб, направляти на експертизу, давати вказівки відповідним органам тощо), щоб перевірити достовірність представлених документів? Якщо так, то необхідно чіткіше визначити коло прав комісій, закріпити їх вичерпний перелік.

Слід визнати, що вищенаведене тлумачення правової норми цілком можливе з огляду на те, що п. 2 цієї ж статті встановлює право членів кваліфікаційної комісії суддів «заявляти клопотання, наводити свої мотиви і міркування, а також *представляти додаткові документи з питань, що розглядаються*» (курсив наш. — Л.М.).

Або *дослідження і перевірка* стосуються тільки з'ясування необхідної інформації безпосередньо у претендента? Якщо так, то при такому підході до розуміння правової норми кваліфікаційна комісія також зіштовхується з певними проблемами щодо встановлення достовірності цих даних. Необхідно більш докладно нормативно врегулювати процедурні питання, що забезпечують однакове застосування норми і сприяють об'єктивній оцінці отриманих результатів.

Так, наприклад, кваліфікаційній комісії необхідно визначити, чи є рівень володіння кандидатом українською мовою достатнім для виконання їм обов'язків судді, однак критерії володіння (якість усної і письмової мови, ступінь володіння діловою мовою, юридичною термінологією) і методики перевірки знань (тести, диктанти, складання ділових паперів державною мовою) не розроблені. Гадаємо, що відповідне положення необхідно затвердити Указом Президента України.

Відносно кандидата на посаду судді передбачена вимога щодо вищої юридичної освіти. Згідно зі ст. 42 Закону України «Про освіту»¹ вища освіта забезпечує фундаментальну, наукову, професійну і практичну підготовку, набуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликання, інтересів і здібностей. Тобто, вимога щодо наявності вищої юридичної освіти у кандидата на посаду

¹ Закон України від 23 травня 1991 року № 1060 «Про освіту» // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 34. — Ст. 451.

судді спрямована на укомплектування судової системи професійними юристами. Проте неточність формулювання цього положення викликає деякі питання.

По-перше, згідно зі ст. 30 Закону “Про освіту” в Україні існує базова і повна вища освіта. Для здійснення суддівської діяльності слід залучати високопрофесійних фахівців, тому вважаємо за доцільне передбачити в законодавстві необхідність наявності *повної* вищої освіти у кандидата на посаду судді.

По-друге, як уже відзначалося, вимога щодо вищої юридичної освіти передбачає наявність високого рівня кваліфікації претендента. Однак сьогодні серед кандидатів на посаду судді спостерігається низький рівень професійної підготовки, що у більшості випадків пов’язано з низькою якістю підготовки до суддівської діяльності у вищих навчальних закладах країни. На теперішній час юристів в Україні готують 179 вузів (проти шести до 1990 р.), багато з яких не мають ні приміщень, ні кваліфікованого викладацького складу¹.

На наш погляд, вихід із становища, що склалося у галузі підготовки юристів, можливий за умови перегляду програми навчання і порядку видачі ліцензій на підготовку фахівців. В основу цієї програми може бути покладена розроблена колективом професорів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого «Кваліфікаційна характеристика випускника юридичного вузу за фахом «Правознавство»².

Крім того, доцільно запровадити в практику направлення найбільш гідних випускників на роботу в суд на посаду помічників або стажистів суддів строком на три роки. Цього строку, на наш погляд, досить, щоб оцінити наявність у людини схильності до судової роботи.

По-третє, специфіка судової діяльності вимагає і *спеціальної* підготовки кандидата. У більшості держав (Франція, Португалія, Іспанія, ФРН, Марокко, Єгипет, Бразилія, Японія та ін.) нормативно закріплено необхідність проходження кандидатом на посаду судді навчання в спеціалізованих навчальних закладах для суддів³.

В Україні створення системи підготовки кандидатів передбачено Законом «Про судоустрій України» і Указом Президента України від 11.10.02 р. «Про Академію суддів України». Одним із завдань функ-

¹ Забара Ю. Высший совет юстиции — самый демократичный конституционный орган // Криминал-ИНФО плюс. — 2001. — № 7. — С. 2.

² Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування / Під заг. ред. О.Ю. Оболенського. — Хмельницький: Поділля, 1999. — С. 251.

³ Пейсиков В. Обучение судей: международный опыт и российские перспективы // Российская юстиция. — 2001. — № 5. — С.; № 6. — С. 59 - 62.

ціонування цього навчального закладу є саме спеціальна підготовка осіб, які претендують на заняття суддівської посади.

На необхідність спеціальної підготовки вказують і практикуючі судді. На питання: «Чи вважаєте Ви, що професія судді вимагає спеціальних знань і спеціальної підготовки?» 94,4 % опитаних нами суддів відповіли ствердно. Тобто, практики схвалюють пропозицію про закріплення в законодавстві вимоги щодо обов'язковості підготовки кандидата на посаду судді у відповідному спеціалізованому навчальному закладі. Першим кроком у цьому напрямку може вважати діяльність відповідного Інституту при Одеській національній юридичній академії та факультету з підготовки професійних суддів у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого.

Питання про відповідність віку кандидата правовим вимогам також вирішується неоднозначно. По-перше, у ч. 3 ст. 127 Конституції України встановлено, що «на посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років...» Кваліфікаційній комісії необхідно визначити, чи зможе молода людина у 25 - 27 років належним чином виконувати функції судді, адже, крім юридичного стажу роботи, специфіка діяльності судді припускає наявність певного життєвого досвіду. Результати проведеного нами опитування суддів свідчать про те, що більшість практиків також виступають за підвищення мінімального віку кандидата на цю посаду. Так, на питання: «Як Ви ставитеся до пропозиції щодо підвищення мінімального віку для вперше призначуваних суддів?» 71,8 % опитаних суддів відповіли «ствердно». З них 76,5 % висловилися за підвищення вікового цензу до 30 років, 16,7 % — до 35 років і 6,8 % — до 40 років. Таким чином, самі практикуючі судді визнають, що специфіка професійної діяльності судді вимагає не тільки досить високого рівня освіти кандидата на посаду судді, а й достатнього життєвого досвіду.

Не заперечуючи можливості високого рівня професійної підготовки *молодого* кандидата, володіння ним спеціальними знаннями та вміннями, вважаємо, що добір суддів повинен проходити з урахуванням індивідуальних особливостей кожного кандидата.

По-друге, у законодавстві не зазначено максимально можливий вік кандидата на посаду судді. У ст. 126 Конституції України встановлено, що однією з підстав звільнення судді від посади є досягнення суддею шістдесяти п'яти років. Виникає питання: чи доцільно рекомендувати на посаду судді людину, яка вперше претендує на це місце, у віці 60 років? Чи зможе такий суддя енергійно виконувати свої обов'язки, адже робота судді супроводжується серйозним фізичним і психічним

навантаженням, вимагає високої працездатності? Вважаємо, що у даному випадку необхідно виходити з того, що в інтересах суспільства, щоб у судовій системі працювали люди, які могли б належним чином виконувати свої обов'язки тривалий проміжок часу. Тому при призначенні на посаду вік кандидата повинен бути відповідно таким, щоб не довелося, тільки набувши професійного досвіду, виходити на пенсію.

У деяких інших державах положення про граничний вік кандидата знайшло законодавче закріплення. Так, в Англії кандидат на посаду магістрату повинен бути не старший за 60 років (граничний вік перебування на посаді — 70 років). У Франції щодо осіб, які не мають п'ятирічного стажу роботи кваліфікаційної категорії в публічній службі, встановлено граничний вік 27 років, а для осіб, що мають відповідний стаж роботи, — 40 років. В Італії претендувати на суддівську посаду може особа не старша за 30 років. У Киргизькій Республіці претендувати на суддівську посаду може особа не старша 65 років (хоча граничний вік для суддів місцевого суду — 65 років, Верховного, Вищого Арбітражного і Конституційних Судів — 70 років). У Республіці Таджикистан — особа не старша за 60 років¹. Однак у законодавстві цих країн передбачено певні винятки, спрямовані на залучення до виконання суддівської діяльності досвідчених юристів.

Так, в Італії винятки допускаються стосовно видатних професорів права, а також адвокатів з не менш ніж 15-річним стажем, внесених в особливі списки для заняття посад у вищих ланках судової системи². У Франції подібні винятки встановлено щодо чиновників, університетських викладачів і осіб судових професій, які мають певний професійний стаж роботи. Також у цій країні передбачено можливість складання тимчасових договорів з колишніми суддями і чиновниками, вік яких не перевищує 52 років³. У Польщі також до виконання функцій судді залучаються професори або доценти юриспруденції⁴.

Вважаємо, що в українському законодавстві також необхідно передбачити граничний вік кандидата на посаду судді. Але до його визначення необхідний диференційований підхід: мають бути створені

¹ Клеандров М.И. Судебные системы государств-участников СНГ: законодательное обеспечение. — М.: Юристъ, 2002. — С. 43, 117, 171, 271, 280, 282, 478.

² Судебные системы западных государств / Ю.П. Урьяс, В.А. Туманов, С.А. Егоров и др. — М.: Наука, 1991. — С. 222.

³ Судебные системы западных государств / Ю.П. Урьяс, В.А. Туманов, С.А. Егоров и др. — М.: Наука, 1991. — С. 183.

⁴ Судебные системы европейских стран. Справочник / Перевод с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. — М.: Междунар. Отнош., 2002. — С. 221.

умови для залучення до суддівської діяльності високопрофесійних і досвідчених юристів. Було б доцільно ввести в практику залучення до здійснення суддівських функцій за сумісництвом викладачів права, наприклад, на $\frac{1}{2}$ чи навіть на $\frac{1}{4}$ ставки судді. Це дозволить науковим співробітникам використовувати практичні знання і досвід при підготовці майбутніх суддів і створить умови для усунення розбіжностей, що завжди існують між теорією і практикою.

Обов'язковою вимогою щодо кандидата на посаду судді є наявність у нього певного стажу роботи у галузі права, що, як уже відзначалося, спрямоване на укомплектування суддівського корпусу досвідченими юристами. Однак відсутність у законі визначення «стаж роботи у галузі права» призводить до того, що вимога про мінімально необхідний стаж юридичної практики сприймається в багатьох випадках формально. Як зауважив Ю.М. Кармазін, негативним моментом у формуванні суддівського корпусу є те, що він формується за рахунок колишніх працівників міліції, прокуратури і СБУ, які залишили службу в цих органах з різних причин, у тому числі й через професійну непридатність¹.

Слід додати, що діяльність правоохоронних органів спрямована на розкриття злочину, відшукання злочинця, що при можливій професійній деформації особистості веде до формування в неї обвинувального ухилу. Від судді ж при розгляді справи вимагаються об'єктивність і справедливість. На наш погляд, перевагу варто віддавати особам, які мають трирічний стаж роботи на посаді помічника судді.

Можлива також ситуація, коли необхідний стаж роботи у галузі права був набутий, наприклад, за рахунок часу перебування в частково оплачуваній або додатковій відпустці по догляду за дитиною, інших відпустках відповідно до чинного трудового законодавства. При формальному, виключно нормативному підході така особа може претендувати на заміщення посади судді. Але чи відповідатиме такий «стаж роботи у галузі права» необхідному рівню професійного, індивідуального досвіду для того, щоб такий суддя міг легко орієнтуватися при розгляді будь-якого правового конфлікту?

Наведені аргументи ще раз приводять до висновку, що при підборі кандидатів на посаду судді слід враховувати як кількісну, так і якісну характеристику юридичного стажу претендента. Позитивним прикладом такого підходу може стати досвід зарубіжних країн. Так, наприклад, законодавство Хорватії передбачає різні вимоги щодо тривалості попереднього стажу роботи в залежності від якості цьо-

¹ Матеріали розширеного засідання президії ВСУ та Ради суддів України 20 січня 1999 року // Вісник Верховного Суду України. — 1999. — № 1 (11) — С. 10.

го стажу: для осіб, які мають досвід роботи на посадах прокурора, адвоката, нотаріуса, встановлюється вимога щодо менш тривалого стажу роботи, ніж щодо кандидатів на посади суддів які мають досвід роботи з інших правових спеціальностей.

Таким чином, визначення необхідного стажу роботи для заняття посади судді є надзвичайно складною і відповідальною процедурою. На наш погляд, доцільно розробити Інструкцію про порядок визначення стажу роботи у галузі права для кандидатів на посади суддів судів загальної юрисдикції, де, крім переліку робіт у галузі права, варто передбачити повноваження кваліфікаційних комісій суддів з перевірки даних про стаж роботи кандидата. Наприклад, доцільно надати кваліфікаційним комісіям право витребувати копії наказів про призначення на попередню посаду, посадові інструкції та іншу інформацію про характер роботи, що виконувалася претендентом на посаду судді, з метою найбільш повного уявлення про рівень його кваліфікації.

В Конституції України закріплено, що «суддя звільняється з посади ... у разі: ... неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я...» (п. 3 ч. 5 ст. 126). Дійсно, посада судді вимагає високого рівня працездатності і здоров'я людини, яка її обіймає, не повинна перешкоджати виконанню професійних обов'язків, негативно впливати на здатність справедливо і неупереджено відправляти правосуддя. Дане положення має бути враховане і при підборі кадрів кандидатів на цю посаду. Разом з тим згідно з Додатком № 1 до Положення про медичний огляд працівників певних категорій, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я № 45 від 31 березня 1994 р. діяльність судді не входить до переліку професій, працівники яких підлягають обов'язковому попередньому і періодичним медичним оглядам.

Тим часом стан здоров'я суддів має величезну соціальну значущість, оскільки внаслідок перевтоми і психічного перенапруження зростає ймовірність судової помилки. У цьому зв'язку актуальним постає питання не тільки періодичного медичного огляду суддів і розробки програми профілактики психотравматичного впливу факторів професійного стресу¹, а й підбору для діяльності судді фізично здорових, зі стійкою психікою кандидатів. Передумови для цього вже створено українським законодавцем.

Наприклад, Закон «Про судоустрій України» уперше на законодавчому рівні закріпив вимогу щодо недопущення до суддівського

¹ Див.: Буньков В., Лукманов М., Сумароков И. Судьи работают на износ. В судах нужны кабинеты психологической разгрузки // Российская юстиция. — 2001. — № 8. — С. 75, 76.

корпусу осіб, які мають «хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків судді» (п. 2 ч. 4 ст. 59). Таким чином, у національному законодавстві вперше закладено легітимні параметри вимог щодо психофізіологічних характеристик кандидата в судді. Разом з тим Закон не визначив переліку психічних захворювань, механізм одержання і перевірки даних про здоров'я кандидата і, нарешті, що слід розуміти під *«іншими захворюваннями, що перешкоджають виконанню обов'язків судді»* (курсив наш. — Л.М.).

На наш погляд, даною нормою має охоплюватися як психічне, так і фізичне здоров'я кандидата. Необхідно нормативно визначити коло психічних і фізичних вад, виявлення яких у кандидата буде підставою для відмови в рекомендації його на посаду судді. Також слід нормативно закріпити обов'язковий попередній медичний огляд претендентів у кандидати на посаду судді. При цьому в законодавстві варто відзначити, що відмова від проходження медичного огляду є перешкодою у вирішенні питання про рекомендацію для призначення на посаду судді.

На наш погляд, фізичне здоров'я означає відсутність у людини вад, травм і хронічних захворювань, що послаблюють її працездатність. Оскільки діяльність судді відбувається в постійному спілкуванні з людьми, то, на наш погляд, у законі необхідно передбачити заборону на допуск до такої роботи осіб, які мають: гострі і хронічні заразні захворювання, заїкаються або мають виражені дефекти мови важкої форми, розлади функцій органів зору чи слуху, хронічні захворювання горлянки і гортані тощо. Російський учений М.І. Клеандров вважає неможливим здійснення функцій судді людиною, яка має гостру нікотину чи алкогольну залежність, яка страждає на хронічні хвороби нирок чи шлунка тощо¹.

Психічне ж здоров'я кандидата передбачає такий стан його душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів, забезпечує регуляцію поведінки, адекватної умовам навколишнього середовища. Воно припускає наявність здорового, ясного розуму і високого рівня емоційної урівноваженості. В літературі виділяють такі критерії психічного здоров'я людини:

- адекватність суб'єктивних образів об'єктивній дійсності;
- адекватність віку рівнів зрілості емоційно-вольової та інтелектуальної сфер;
- здатність до саморегуляції поведінки;

¹ Статус судьи: Учебное пособие / М.И. Клеандров. — Новосибирск: Наука. Сибирская изд. фирма РАН, 2000. — С. 84.

— розумне планування життєвих цілей і підтримання активності при їх досягненні¹.

Відповідно до Переліку медичних психіатричних протипоказань щодо виконання окремих видів діяльності (робіт, професій, служби), які можуть становити безпосередню небезпеку для особи, що здійснює цю діяльність, чи оточуючих, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2000 р. № 1465, відносно осіб, які здійснюють діяльність судді, не передбачено ніяких психіатричних протипоказань². Однак при здійсненні своїх повноважень, суддя нерідко одержує інформацію, що містить державну або іншу охоронювану законом таємницю. Отже, виходячи з Переліку психічних захворювань, за наявності яких громадянин не може бути допущений до державної таємниці, до виконання суддівських функцій не може бути допущена особа, яка страждає на такі психічні захворювання, як: шизофренічні і маніакально-депресивні психози, різні параноїчні стани, хронічний алкоголізм, наркоманія і токсикоманія тощо³.

Слід зазначити, що законодавство більшості країн світу передбачає щодо кандидатів на посаду суддів та діючих суддів вимогу гарного фізичного та психічного здоров'я, встановлені переліки хвороб, за наявності яких особа не може допускатися до здійснення правосуддя, а тривалий розлад здоров'я є підставою для припинення суддівських повноважень. Від кандидатів вимагається, поряд з іншими документами, які підтверджують їх відповідність встановленим законом вимогам щодо кандидатів на посади суддів, довідка про стан здоров'я з лікувального закладу, де особа перебуває на обліку. А в деяких країнах (наприклад, Росія) процедура підбору кандидатів передбачає обов'язковий медичний огляд претендентів на посади носіїв судової влади.

Крім зазначення певних психофізіологічних характеристик осіб, яких не можна допускати до здійснення правосуддя, повинні бути

¹ Современная психология: Справочное руководство. — М.: ИНФРА-М, 1999. — С. 618.

² Перечень медицинских психиатрических противопоказаний относительно выполнения отдельных видов деятельности (работ, профессий, службы), которые могут представлять непосредственную опасность для лица, осуществляющего эту деятельность, или окружающих. Утвержденный постановлением Кабинета Министров Украины от 27 сентября 2000 г. № 1465 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 39. — Ст. 1656. — С. 43.

³ Перелік психічних захворювань (розладів), які можуть завдати шкоди охороні державної таємниці і за наявності яких громадянину допуск до державної таємниці не надається. Затверджений наказом МОЗ та СБУ від 13 травня 2002 р. № 174/136 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 22. — Ст. 1085. — С. 145 – 147.

створені (також за об'єктивними параметрами) бар'єри для тих, кого хотілося б бачити в суддівському корпусі з меншим бажанням. Так, на думку М.І. Клеандрова, що, на наш погляд, є цілком обґрунтованою, при підборі кандидатів варто враховувати не тільки темперамент, характер, інші властивості та особливості особи, а й дані про її сексуальну орієнтацію, релігійні уподобання тощо, тобто дані, котрі можуть викликати сумнів у здатності майбутнього судді неупереджено і незалежно здійснювати правосуддя¹. Тому перед наукою поставлено завдання розробити ідеальну модель кандидата на посаду судді, в якій мають бути враховано особливості характеру, властивості душі, психічний генотип тощо, які є кращими для судді, і які, навпаки, протипоказані для заняття цієї посади.

Закон «Про судоустрій України» містить певні вимоги до морального вигляду кандидата. Так, не можуть бути призначені (обрані) на посаду професійного судді особи, щодо яких проводиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають не зняту чи непогашену судимість. Разом з тим, на наш погляд, визначення *«які мають не зняту чи непогашену судимість»* є не зовсім коректним, особливо відносно кандидата на посаду судді. Хіба буде суддя, який будь-коли був сам засуджений за вчинення протиправного діяння, мати необхідний авторитет і користуватися довірою громадян? Вважаємо, що більш правильно було б викласти дане положення таким чином: *«які були засуджені за вчинення злочину, за винятком реабілітованих»*. Також доцільно заборонити призначення (обрання) судьями осіб, які були звільнені з цих посад за порушення присяги судді.

При реалізації повноваження *щодо проведення кваліфікаційної атестації кандидатів* кваліфікаційна комісія суддів також зіштовхується з певними труднощами.

Кваліфікаційна атестація претендентів на посаду судді проходить у формі кваліфікаційного іспиту. Завданням кваліфікаційної комісії суддів при проведенні кваліфікаційного іспиту є визначення рівня професійних знань і умінь кандидата, а також ступеня його відповідності вимогам професійної діяльності судді. Відповідно до Закону «Про судоустрій України» кваліфікаційний іспит складається з письмового завдання, співбесіди і постановляння питань в усній формі (ст. 91). Разом з тим, Закон чи будь-який інший нормативний акт не врегулював саму процедуру проведення кваліфікаційного іспиту. Дотепер в Україні відсутня єдина методика оцінки рівня професійних знань і

¹ Статус судьи: Учебное пособие / М.И. Клеандров. — Новосибирск: Наука. Сибирская изд. фирма РАН, 2000. — С. 85-93.

умінь кандидата. Це призводить до певних розходжень у підході до оцінки профпридатності кандидатів з боку різних кваліфікаційних комісій суддів і створює можливість проникнення в судову систему недостатньо кваліфікованих фахівців.

Під письмовим завданням варто розуміти підготовку кандидатом реферату на самостійно обрану тему. При цьому реферат має оцінюватися з погляду актуальності його теми, повноти і глибини розкриття його основних положень, загальної і юридичної грамотності, логічності аналізу, наявності власної думки автора і правильності висновків. При захисті реферату потрібно визначити рівень самостійності його написання, зокрема, шляхом постановки кандидату відповідних питань з теми роботи.

Усний іспит дозволяє оцінити якість юридичних знань кандидата, рівень володіння ним нормами процесуального і матеріального права. Природно, якщо кандидат претендує на посаду судді спеціалізованого суду, при складанні екзаменаційних питань повинна бути врахована юрисдикція суду.

Разом з тим при проведенні іспиту, на наш погляд, варто виходити з того, що професійний суддя повинен вільно орієнтуватися в різних галузях права і бути здатним розглянути і справедливо вирішити будь-який правовий спір. Тому до екзаменаційних білетів доцільно включати питання з різних галузей права. Кандидат на посаду судді повинен показати високий рівень підготовки у сфері юриспруденції, а також уміння переключатися з однієї галузі права на іншу, виходячи з обставин справи. Варто визначити можливість використання при складанні іспитів системи тестів, що дозволило б обмежити прояви суб'єктивізму в оцінці знань претендентів.

Крім того, в екзаменаційних білетах повинні бути передбачені питання, що стосуються положень Кодексу професійної етики судді. Знання цих етичних норм, а головне — обов'язкова згода з їх положеннями, мають стати одним з головних критеріїв при доборі кандидатів у судді. Тому доцільно не тільки включити ці питання в екзаменаційні білети, а й провести співрозмову з претендентом на етичну тему.

Наступною стадією кваліфікаційного іспиту є співбесіда. Однак форму і коло питань співрозмови, способи її фіксації та аналізу не визначено. Між тим наука управління визначила певний підхід і способи проведення співбесіди з претендентом на посаду.

Отже, така співбесіда, іменована в науці як “інтерв'ю”, популярна як спосіб підбору кадрів через його гнучку керованість (можливість поступового входження в розмову), багатофункціональність (можливість не тільки зібрати дані про претендента, а й передати йому

необхідну інформацію), можливість збирання даних для різних цілей. Відзначається, що інтерв'ю — дуже складний творчий процес, ефективність якого, крім іншого, багато в чому залежить від рівня компетентності інтерв'юера, його здатності вловити “підвідну” частину професійного діалогу, адаптувати його до конкретних умов і шляхом тривалого шліфування виробити свій почерк контактного спілкування з претендентом, вивести власну формулу успіху¹.

Співбесіда з кандидатом на посаду судді повинна мати цілеспрямований характер. Метою її проведення є безпосереднє знайомство з кандидатом, з'ясування мотивів його бажання обійняти посаду судді, життєвої позиції і системи цінностей. Можуть уточнюватися питання, пов'язані з побутом, трудовою діяльністю кандидата. Тобто, при співрозмові повинні оцінюватися ступінь відповідності кандидата портрету ідеального судді, його здатність виконувати посадові повноваження носія судової влади, потенціал професійного росту і розвитку, здатність адаптуватися до організації та умов роботи тощо. Доцільно ввести в практику оформлення результатів співбесіди за допомогою письмового складання думки про загальний розвиток кандидата.

Вважаємо за необхідне розробити і нормативно закріпити рекомендації щодо проведення співбесіди з кандидатом на посаду судді із визначенням певного кола питань, що в обов'язковому порядку повинні бути поставлені претенденту.

У ч. 2 ст. 94 Закону «Про судоустрій України» зазначено, що “вирішуючи питання про рекомендацію кандидата для призначення (обрання) на посаду судді, кваліфікаційна комісія суддів повинна враховувати як рівень його професійних знань, так і *особистісні і моральні якості* кандидата” (курсив наш. — Л.М.). Однак нормативно закріплені систематизовані переліки особистісних і моральних якостей кандидата на посаду судді, як і механізм їх дослідження, відсутні.

Як відомо, кожна особистість має свої індивідуальні особливості, риси і якості, що притаманні тільки їй, впливають на професійну діяльність. Відсутність же нормативно закріплених способів, методів їх пізнання не дозволяє оцінити наявні в кандидата передумови до судової роботи.

На наш погляд, вирішити цю проблему можливо в декілька способів. По-перше, доцільно запровадити в практику підбору суддів інститут поручительства. На жаль, чіткого механізму поручительства поки що не розроблено, але вважаємо, що діючі і ті, що знаходяться у відставці, судді своїми рекомендаціями, які ґрунтуються на власному

¹ Дуракова И. Б. Управление персоналом. — М.: Лига-пресс. — 1998. — С. 136,

досвіді спілкування з кандидатом по попередній роботі чи навчанню, поведінці в сім'ї, колективі, перешкождали б проникненню в суддівський корпус людей випадкових, професійно непридатних до цієї діяльності. У той же час поручительство представника суддівського корпусу зобов'язувало б його нести певну відповідальність за діяльність судді, якому була дана рекомендація, а також воно припускає наставницьку діяльність.

По-друге, у національному законодавстві має бути закріплено положення про обов'язкове стажування кандидата на посаду судді в місцевому суді. Необхідність уведення даного положення в першу чергу пов'язана з тим, що чинне законодавство дозволяє зайняти посади суддів особам, які взагалі не мають досвіду роботи в суді. Очевидно, що специфіка суддівської посади не допускає можливості помилок судді, внаслідок браку професійного досвіду. Посаду судді повинна зайняти людина, яка здатна відразу ж приступити до самостійного і професійного виконання службових обов'язків. Питання стажування кандидата може бути позитивно вирішене у разі закріплення положення про обов'язковість спеціального навчання за програмою підготовки професійних суддів, складовим елементом якої є стажування в суді.

По-третє, повинна бути створена система обов'язкового психологічного тестування кандидатів на посаду судді. Проведений у 2001 – 2002 рр. експеримент з психологічного тестування суддів у 11 суб'єктах Російської Федерації підтвердив доцільність подібної процедури¹. Кандидати оцінювалися за сьома критеріями: професіоналізм, конфліктність, лідерство, фізичний стан, доступність, самоконтроль, інтелектуальність.

На наш погляд, психологічне тестування кандидатів доцільно проводити в період їхньої підготовки в спеціалізованому навчальному закладі для суддів. Воно повинно мати конкретну спрямованість на виявлення потрібних в даній професійній діяльності якостей особистості. Для цього мають бути створені формалізовані вимоги, на основі яких можна було б судити про: 1) повну відповідність особи вимогам професії; 2) абсолютну несумісність особистості і діяльності; 3) відносну можливість зайняття певної суддівської посади. При цьому важливо пам'ятати, що будь-який метод підбору повинен бути науково обґрунтованим. Кожна якість, здатність, навичка мають бути витребувані суддівською діяльністю. Тому для того, щоб застосувати ту чи іншу систему тестових проб щодо кандидатів на посади

¹ Пунанов Г., Новиков Л. Судей обяжут проходить тест на интеллект // Известия. — 2002. — 11 июня. — С. 4.

суддів, необхідно чітко визначити, які якості необхідні майбутньому судді для успішної професійної діяльності. Іншими словами, повинні бути нормативно визначені та обґрунтовані з позицій системного підходу ті якості, якими зобов'язаний володіти претендент на заняття суддівської посади. Їх перелік повинен скласти зміст соціопсихограми судді, розробленої на основі аналізу професіограми суддівської діяльності.

Добір кандидатів на посаду судді кваліфікаційною комісією суддів завершується рекомендацією (чи відмовою в рекомендації) кандидата на посаду судді. Рекомендація, а також матеріали проведення кваліфікаційного іспиту заносяться до особистої справи кандидата на посаду судді і через Державну судову адміністрацію надсилаються до Вищої ради юстиції.

Вищу раду юстиції в Україні було створено відповідно до Конституції України 1996 р., де у ст. 131 встановлено, що основними завданнями цього органу є:

- 1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;
- 2) прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;
- 3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Прийнятий 15 січня 1998 р. Закон України “Про Вищу раду юстиції”¹ у ст.1 визначив: «Вища рада юстиції є колегіальним, незалежним органом, відповідальним за формування високопрофесійного суддівського корпусу, здатного кваліфіковано, сумлінно і неупереджено здійснювати правосуддя на професійній основі...» Даний орган складається з 20 членів. Голова Верховного Суду України, міністр юстиції України і Генеральний прокурор України входять до складу за посадою. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ призначають у Вищу раду юстиції по три особи, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури — двох.

До кандидатів до складу Вищої ради юстиції ставляться високі вимоги. Обов'язковими умовами є: громадянство України, віковий ценз (не молодше тридцяти п'яти років і не старше шістдесяти), проживан-

¹ Закон України від 15 січня 1998 року № 22/98 – ВР “Про Вищу раду юстиції” // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 25. — Ст. 146.

ня в Україні не менш як десять останніх років, володіння державною мовою, вища юридична освіта і стаж роботи у галузі права не менш як десять років. Такі високі вимоги до особового складу Вищої ради юстиції обґрунтовуються великою відповідальністю, значущістю функції цього органу в сфері вирішення завдань формування суддівського корпусу, оскільки саме цей орган здійснює *вибір* з кандидатів, що успішно склали кваліфікаційний іспит, найбільш підготовленого для виконання функцій носія судової влади. Відповідальність цієї стадії профвідбору свідчить про необхідність використання науково обґрунтованої і нормативно визначеної методики вирішення даного завдання.

В Україні цей конституційний орган є новим, і практично відсутні теоретичні розробки щодо його діяльності. Подібні органи здавна існують у більшості зарубіжних держав. Так, наприклад, в Італії, Франції, Португалії питання про зарахування до магістратури, призначення і переміщення магістратів, їх підвищення по службі і застосування заходів дисциплінарної відповідальності розглядаються Вищою радою магістратури, в Іспанії — Вищою радою судової влади, в Албанії — Верховною радою правосуддя, в Угорщині — Всеугорською радою юстиції, у Вірменії — Радою правосуддя. Мабуть, напрацьований позитивний досвід функціонування цих органів може бути використаний і при організації роботи Вищої ради юстиції в Україні.

Таким чином, Вища рада юстиції є завершальною ланкою профвідбору кандидатів у судді, оскільки саме цей орган відповідно до ч. 1 п. 1 ст. 131 Конституції України має повноваження вносити подання про призначення судді на посаду. Однак дана норма не конкретизує орган, до якого Вища рада юстиції входить із поданням.

У зв'язку з цим, хотілося б звернути увагу на те, що відповідно до ч. 1 ст. 128 Конституції України перше *призначення* на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного суду, *обираються* Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом. Таким чином, щодо повноважень Президента України використовується термін «призначення», а щодо повноважень Верховної Ради України — «обрання». Частина 1 п. 1 ст. 131 Конституції України до повноважень Вищої ради юстиції як органу державної влади в питаннях формування професійного суддівського корпусу відносить внесення подання про *призначення* суддів на посади. При точному дотриманні літери Основного Закону виходить, що Вища рада юстиції вносить подання про призначення лише щодо

кандидатів, які уперше претендують на зайняття посади судді. Дане положення конкретизується в п. 1 ст. 3 Закону України «Про Вищу раду юстиції», де прямо зазначено, що повноваження Вищої ради юстиції по внесенню подання для заняття посади судді обмежуються лише відносно кандидатів, призначуваних на цю посаду Президентом України.

На наш погляд, доцільно передбачити єдиний підхід до процедури заняття суддівської посади. Вважаємо за необхідне внести доповнення до Закону України «Про Вищу раду юстиції» про надання цьому органу повноваження вносити подання про *обрання* суддів і до Верховної Ради відносно всіх суддів судів загальної юрисдикції. Крім того, на даний орган доцільно повністю покласти обов'язок щодо підбору професійних суддів, тим самим позбавивши кваліфікаційні комісії суддів повноважень у даному питанні. Це забезпечить однаковий підхід до підбору і розстановки суддівських кадрів на всій території України, а також виключить можливість втручання у цей процес голів судів. За кваліфікаційними комісіями слід залишити обов'язок щодо проведення кваліфікаційної атестації суддів і присвоєння їм кваліфікаційних класів, дисциплінарного провадження щодо суддів та інші повноваження, передбачені чинним законодавством. На наш погляд, такий підхід буде досить демократичним, оскільки покладе відповідальність за кадрове забезпечення судової влади на незалежний, колегіальний орган держави. Таке доповнення правової норми не суперечить Конституції України, бо, як було відзначено вище, ст. 131 не конкретизує орган, до якого Вища рада юстиції входить із поданням.

Також варто звернути увагу на те, що недостатньо чітко закріплення повноважень органів, які беруть участь у доборі кандидатів на посади суддів, призводить до деяких порушень прав претендентів. Так, кандидати на посади суддів, котрі призначаються вперше, після того, як вони склали іспит у кваліфікаційній комісії, складають додатковий іспит у Вищій раді юстиції. Це не відповідає правовим нормам, оскільки законодавством не передбачено складання іспиту у Вищій раді юстиції кандидатом на посаду судді. Законом передбачено лише один іспит — кваліфікаційний, який претендент складає у відповідній кваліфікаційній комісії суддів.

Усе це приводить нас до висновку про необхідність розробки Концепції кадрової політики щодо професійних суддів України, в якій повинні бути сформульовані основні завдання і напрямки щодо вдосконалення роботи із суддівськими кадрами. Згодом мають бути прийняті певні нормативні акти, що розвинуть положення цієї Кон-

цепції, зокрема: доповнити Закон «Про статус суддів» відповідним розділом «Статус кандидата на посаду судді», що закріпить усі організаційно-правові питання підбору суддівських кадрів; Інструкція про порядок визначення стажу роботи у галузі права; Положення про порядок проведення кваліфікаційної атестації кандидатів на посади суддів; Комплексна державна програма щодо підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації суддів тощо.

Значну увагу щодо вдосконалення механізму підбору суддів варто приділити розробці методики підбору кадрів. Кожен, хто звернувся в суд, бажає, щоб його справу розглядав не тільки високопрофесійний, досвідчений суддя, а й авторитетна, справедлива, безстороння, чесна і високоморальна людина. Відсутність же нормативно визначених особистісних соціально-психологічних характеристик судді, а також науково обґрунтованих способів, методів їх пізнання не дозволяє об'єктивно оцінити наявні в кандидата передумови до судової роботи.

Існуючі методи підбору суддівських кадрів не відповідають вимогам сьогодення і потребують докорінного перегляду. Не можна не визнати того незаперечного факту, що професійний добір не може вважатися кваліфікованим, якщо він не спирається на сучасні уявлення про структуру особистості, на розробку та побудову ідеальної і реальної моделей особи судді, їх зіставлення і виявлення розбіжностей між ними, що дуже важливо при доборі фахівців. Для успішного вирішення цього завдання насамперед потрібно всебічно дослідити специфіку професійної діяльності судді, дати їй точний, науково обґрунтований опис, тобто створити *професіограму* діяльності судді з наступним її використанням при підборі суддівських кадрів. Крім того, мають бути нормативно визначені вимоги щодо психічних рис, особистісних якостей і здібностей кандидатів на посаду носіїв судової влади, що повинні скласти зміст *соціопсихограми* судді.

2.3. Діяльнісно-особистісний підхід до формування суддівського корпусу

Організація підбору суддівських кадрів містить процес виявлення, вивчення, оцінки професійно значущих якостей і здібностей, професійне навчання як кандидатів, так і діючих суддів. Її метою є забезпечення більш раціонального та ефективного використання особистісного потенціалу у вирішенні завдань, що ставляться перед професійною діяльністю судді.

Психологи, які досліджували різні види діяльності¹, дійшли висновку, що психологічні особливості особистості, виступаючи професійно важливими якостями, можуть значно впливати на успішність, надійність, задоволеність працею та інші показники професійної діяльності. Певні особливості особистості виступають і найважливішими факторами професійного навчання, від них багато в чому залежать швидкість і якість придбання професійних знань, умінь і навичок. Тому фундаментом організації підбору і розстановки кадрів повинен стати соціально-психологічний аналіз професійної суддівської діяльності через систему вимог, що ставляться до людини, яка її здійснює, включаючи якості особистості, особливості процесів мислення, знання, уміння і навички. Сконструйована таким чином професіограма діяльності дозволить підійти до проблеми формування кадрів з наукових позицій². Вважаємо, що даний висновок повною мірою може бути використаний і при вдосконаленні процедури підбору і розстановки суддівських кадрів.

В юридичній науці було декілька спроб конструювання професіограми судді. На жаль, більшість авторів сутність цього документа зводили до переліку професійно важливих якостей, які сприяють, на їх думку, успішному виконанню суддівських функцій.

Так, наприклад, Ф.В. Глазирін вважає, що суддя повинен характеризуватися високою моральністю, принциповістю, чесністю, гуманністю, переконаністю в правоті своєї справи. До необхідних професійних якостей вчений відносить також почуття обов'язку, совісті, справедливості, патріотизму, гуманізму, колективізму, а також такі вольові якості і властивості, як цілеспрямованість, наполегливість, самовладання, дисциплінованість, організованість, рішучість, сміливість, мужність, стійкість, ініціативність³.

В.Л. Васильєв до змісту професіограми судді включає прагнення підвищувати свій теоретичний рівень і вдосконалювати професійну

¹ Див.: Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. — М.: Наука, 1980. — 336 с.; Глоточкин А.Д. К вопросу о военно-профессиональном психологическом отборе // Военная мысль. — 1978. — № 11. — С. 62 – 68; Глоточкин А.Д. К вопросу о динамической и функциональной структуре личности. — М.: Прогресс, 1987. — 179 с.; Глоточкин А.Д. Психологические вопросы профессионального отбора личного состава // Военная мысль. — 1980. — № 3. — С. 59 – 65; Фирсова С.В. Психолого-педагогические вопросы профессиональной подготовки водителей троллейбуса. — Владимир: Б.и., 1989. — 109 с. та ін.

² Немов Р.С. Практическая психология: Познание себя: Влияние на людей / Пособие для учащихся. — М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 1999. — С. 245.

³ Глазырин Ф.В. Судебная психология. Общая часть. — Свердловск: Изд-во СЮИ, 1977. — С. 34, 35.

майстерність; прагнення до справедливості, встановлення істини; почуття власної гідності, професійну гордість; суддю повинні відрізняти неупередженість і витримка. Його мислення повинно характеризуватися об'єктивністю, всебічністю, конкретністю і визначеністю. Носію судової влади мають бути притаманні такі особистісні якості, як чуйність, емоційна стійкість, вміння слухати і розмовляти. Він повинен мати немалий такт, бути наділений загальною та спеціальною культурністю, володіти культурою письмової мови, глибоким знанням психології особистості. Суддя повинен мати такі особистісні якості, як воля, зібраність, цілеспрямованість, наполегливість¹.

А.В. Дулов пропонує власну професіограму судді, до змісту якої включає інтерес і любов до професії, активну цілеспрямовану розумову діяльність для вироблення лінії належної поведінки, принципів, дисциплінованість, почуття колективізму, самовідданість. На думку автора, людина, що здійснює правосуддя, повинна володіти такими розвинутими якостями, як широта, глибина, самостійність і критичність мислення; аналітичними і синтезуючими здібностями; увагою, уважністю; мати постійну здатність до прийняття нової інформації, нових рішень, до дій в екстремальних умовах, готовністю зустріти протидію, високою здатністю адаптації до різних людей (мовна, соціальна та ін.), розвите почуття професійного такту. А.В. Дулов наділяє ідеального суддю цілим переліком якостей: чуйністю, уважністю, гуманністю, співчуттям, витримкою, самовладанням, високою вимогливістю, наполегливістю, акуратністю, ретельністю, почуттям відповідальності, розвиненими організаторськими здібностями та ін².

Ю.В. Чуфаровський висловив плідну думку, згідно з якою особливість діяльності судді полягає в тому, що вона не може розглядатися як служба, вона завжди повинна бути покликанням. Автор вважає, що суддя повинен мати почуття підвищеної відповідальності, бути чітким і ясным у прийнятті рішень, мати чималу загальну і юридичну ерудицію, вміння приймати рішення в найрізноманітніших ситуаціях, викликати до себе повагу вмінням створювати переконання у своїй здатності і вмінні вирішувати складні юридичні конфлікти. Ю.В. Чуфаровський наділяє професійного суддю такими якостями, як тактовність, увічливість, стриманість у манерах поведінки, емоціях, мові. Суддя не повинен нав'язувати свою думку іншим, йому важливо

¹ Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов по спец. "Правоведение". — М.: Юрид. лит., 1991. — С. 159, 160.

² Дулов А.В. Судебная психология: Учебное пособие для юрид. инст. и фак. — 2-е изд., испр. и доп. — Минск: Вышэйшая школа, 1975. — С. 124-131.

розвивати свою відтворюючу уяву, необхідно вміти активно впливати на осіб, які дають помилкові показання, вміти підказати допустиму норму поведінки, при цьому він повинен відрізнятися неупередженістю, витримкою. У професійній діяльності суддя, на думку автора, реалізує свій загальний і соціальний інтелект, пам'ять, уяву, мислення, інтуїцію. Мислення судді повинно відрізнятися об'єктивністю, всебічністю, конкретністю, визначеністю. Йому необхідні якості організатора, він має бути дисциплінованим, зібраним, цілеспрямованим, володіти структуруванням усіх своїх вчинків, усієї діяльності, акуратністю, загальною і спеціальною культурою письмової мови, професійними навичками у складанні письмових документів¹.

На думку І.М. Сорокотягіна, Д.О. Сорокотягіної, Ю.В. Іванова, носіями судової влади в державі можуть бути лише особи морально витримані, які мають високорозвинені інтелектуальні якості, суддя повинен багато знати і добре пам'ятати пізнане, мати правильне, логічне письмове та усне мовлення з простим і зрозумілим викладом. Суддя повинен володіти цілісним, твердим характером, принциповістю, послідовністю, товариськістю, цілеспрямованістю, об'єктивністю, критичністю, активністю і рішучістю, оперативністю й ініціативністю, організованістю і дисциплінованістю, витримкою і стійкістю, витривалістю і наполегливістю, завзятістю, самостійністю, мужністю. Крім того, носій судової влади повинен мати психологічну витривалість, швидко орієнтуватися в нових умовах, бути наділений тривалою працездатністю, вмінням керувати своїми емоціями, вміти планувати свій робочий час².

Як бачимо, більшість учених сутність професіограми судді зводять до переліку професійно важливих якостей особистості, які можна класифікувати на п'ять видів: 1) моральні; 2) інтелектуальні; 3) характерологічні; 4) вольові; 5) психофізіологічні. Недоліком подібного підходу, на наш погляд, є те, що деякі з перелічених якостей і здібностей особистості об'єктивно не обґрунтовані. Сутність професіограми судді полягає в *соціально-психологічному аналізі професійної діяльності*, на основі якої виділяється комплекс безумовно необхідних здібностей, якостей і властивостей особистості, що становлять зміст соціопсихограми судді. Іншими словами, перелік професійно важли-

¹ Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. — М.: Юристъ, 1995. — С. 99-102.

² Сорокотягин И.Н., Сорокотягина Д.А., Иванов Ю.В. Психологические основы юридической деятельности. — Свердловск: Изд-во СЮИ, 1984. — С. 19-29; Сорокотягин И.Н. Юридическая психология. Общая часть. — Свердловск: Изд-во СЮИ, 1986. — С. 48, 49.

вих якостей судді повинен логічно впливати з потреб професійної діяльності.

Основною умовою при розробці професіограми судді має стати принцип єдності особистості і діяльності, що передбачає розгляд психічних процесів, властивостей і станів у вигляді результату та умов діяльності судді. Тобто в основі конструювання професіограми судді має бути *діяльнісно-особистісний підхід*.

Відповідно до цього підходу вихідним моментом у визначенні структури професіограми судді повинні стати глибокий змістовний аналіз діяльності по здійсненню суддівських повноважень і оволодінню даною професією, детальне виявлення і психологічна характеристика її основних функцій і операцій. Далі, в результаті такого аналізу визначається і формується сукупність вимог діяльності до особистості судді в цілому і до окремих компонентів її індивідуально-психологічної структури. Вважаємо, сконструйована на основі всебічного і насамперед соціально-психологічного аналізу діяльності професіограма суддівської діяльності більше відповідатиме цілям її створення і дозволить закріпити критерії професійної відповідності, профпридатності як кандидата, так і професійного судді.

Аналіз діяльності судді є вихідним моментом при застосуванні діяльнісно-особистісного підходу до формування суддівського корпусу. Він являє собою метод розподілу фактичних даних про роботу для виявлення і визначення складових факторів і якостей, необхідних для її виконання, і подання цих даних у зручній і придатній для практичного використання формі.

Існує декілька підходів до розуміння діяльності взагалі. У філософії під *діяльністю* розуміють специфічний людський спосіб ставлення до світу, що являє собою процес, у ході якого людина відтворює і творчо перетворює природу, роблячи тим самим себе діяльним суб'єктом, а освоювані нею явища природи — об'єктом своєї діяльності. У психології це поняття характеризує функцію індивіда в процесі його взаємодії з навколишнім світом.

Серед існуючих підходів до визначення сутності людської діяльності (О.В. Софронова, С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, К.К. Платонов, О.Н Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, Є.О. Клімов, К.О. Абульханова-Славська) можна виділити основну тезу — людська діяльність може бути трудовою або нетрудовою. У трудовій діяльності виділяють два логічно протилежні різновиди — професійну і непрофесійну.

Професійна діяльність серед різновидів соціальної діяльності посідає особливе місце як провідна, оскільки саме в ній людина повною мірою може задовольняти свої потреби і розкривати свої мож-

ливості. Професійну діяльність здійснює, як правило, вже відносно зріла людина, індивід, яка залучилася до певних соціальних умов і засвоїла деякі принципи соціальної гри, осягла певною мірою сенс і зміст соціальних відносин. У процесі цієї діяльності відбуваються формування цілісної особистості, залучення її до загальнолюдських культурних цінностей¹.

Усередині будь-якої професійної діяльності можливо провести диференціацію, в основі якої лежить поняття «спеціальність». Спеціальність визначає, встановлює специфічну сторону знань і навичок, їх особливість стосовно конкретного виду діяльності.

За своєю суттю діяльність судді належить до юридичної спеціальності. На думку В.Л. Васильєва, діяльність по кожній юридичній спеціальності містить у собі такі сторони: соціальну, пошукову, реконструктивну, комунікативну, організаційну². Стосовно діяльності судді автор відзначає перевагу соціального, реконструктивного та організаційного аспектів³.

Більш докладно досліджував судову діяльність А.В. Дулов, виділивши в її структурі пізнавальний, конструктивний, комунікативний, виховний, організаторський і підтверджуючі аспекти. Однак, розкриваючи зміст окремих видів діяльності, автор у ряді випадків не виділяє їх особливостей стосовно діяльності судді⁴.

Найбільш повно діяльність судді була розглянута Н.В. Радутною у роботі «Народний суддя: професійна майстерність і підготовка». У структурі професійної діяльності судді вчена виділила і докладно проаналізувала такі її види, як проєктивна, пізнавальна, ідеологічна, комунікативна та організаційна. Хоча авторка і звертає увагу на взаємозв'язок усіх зазначених видів діяльності, але, на наш погляд, недоцільно окремо виділяти проєктивну діяльність, оскільки вона є складовим елементом організаційної діяльності. Крім того, в теперішній час виділення ідеологічної функції суду необґрунтовано, оскільки відповідно до ст. 15 Конституції України суспільне життя в країні ґрунтується на принципі ідеологічної різноманітності і жодна ідеологія не може бути визнана державою як обов'язкова.

¹ Свон Р.Д. Эффективность правоохранительной деятельности и её кадровое обеспечение в США и России. — СПб.: Алетей, 2000. — С. 89, 90.

² Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебное пособие. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. — С. 23, 24.

³ Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебное пособие. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. — С. 68.

⁴ Дулов А.В. Судебная психология: Учебное пособие для юрид. инст. и фак. — 2-е изд., испр. и доп. — Минск: Вышэйшая школа, 1975. — С. 52.

Діяльність судді по розгляду і вирішенню юридичних спорів суворо регламентована процесуальним законодавством. Однак вибір способу вирішення професійних завдань залишено на розсуд судді. Тому, на наш погляд, правомірно додатково виділити ще функцію творчого ставлення суддів до своєї діяльності.

Таким чином, елементами структури професійної діяльності судді слід визнати такі її види: пізнавальну, моральну, комунікативну, організаційну і творчу.

Пізнавальна діяльність спрямована на одержання знань про явища, предмети, властивості, дії. Особливість пізнавального процесу, здійснюваного суддею, полягає в тому, що об'єктами пізнання є події минулого, як правило, ті, що мають негативний характер, оскільки відображають результат неправомірної поведінки. Однак з цими подіями взаємопов'язані дуже важливі елементи сьогодення, встановлюючи які суддя виявляє їх зв'язки з минулими фактами і по цих зв'язках ретроспективно пізнає подію, що мала місце в минулому.

Наприклад, вихідним моментом для пізнавальної діяльності суду при розгляді цивільно-правових спорів є позовна заява з доданими до неї матеріалами. З них суддя одержує первинну інформацію по справі: про сутність конфлікту; осіб, зацікавлених у його вирішенні; подані до суду докази. Істотним доповненням служить інформація, одержувана судом під час допиту сторін, вивчення їх пояснень до початку судового засідання. Завдяки всім цим даним, у тому числі і про осіб, які беруть участь у справі, суддя одержує не тільки вихідний доказовий матеріал, а й дані, що дозволяють йому визначити категорію справи, окреслити заходи процесуального забезпечення майбутнього судового процесу, а також спрогнозувати поведінку сторін у суді¹. В цьому контексті справедливим є твердження А.В. Дулова про те, що складовою частиною пізнавальної підструктури діяльності є прогнозування, тобто уявне представлення ходу і результатів дії, а також планування майбутніх дій².

Особливість судового пізнання при розгляді кримінальних справ полягає в тому, що в процесі оцінки доказів суддя значною мірою пов'язаний з результатами пізнавальної діяльності органів дізнання і досудового слідства, з тією версією, що одержала підтвердження в ході попереднього розслідування і остаточно закріплена в обвинувальному висновку. Саме висновки про явище, предмет, властивість,

¹ Резниченко И.М. Психологические вопросы подготовки и судебного разбирательства гражданских дел. — Владивосток: Б.и., 1983. — С. 5 - 8.

² Дулов А.В. Основы психологического анализа на предварительном следствии. — М.: Юрид. лит., 1973. — С. 43.

дії, сформульовані компетентними правоохоронними органами в державному обвинуваченні, стають предметом дослідження в ході судового розгляду справи.

Але, як справедливо відзначила Н.В. Радутна, особливість судового пізнання полягає в самостійному, новому дослідженні зібраних на досудовому слідстві, додатково поданих і витребуваних доказів з метою одержання знань про подію злочину, про винність або невинність підсудного і про інші факти, що мають правове значення для вирішення питання про відповідальність¹. Тому дуже важливо, щоб результати досудового слідства не справили вирішального впливу на процес сприйняття суддею висновків слідчого, оскільки це може сформувати в нього обвинувальний ухил у підході до оцінки доказів, у цілому в основу його пізнавальної діяльності може бути покладений так званий “синдром загальної справи”².

Характерною рисою пізнавальної діяльності судді є сувора правова регламентація як самого процесу пізнання, так і його результатів. Це не суперечить принципам самостійності та незалежності судді у прийнятті рішень, оскільки «процесуальна форма забезпечує найкращі умови для судового пізнання, вона визначає рамки дослідження, його завдання і цілеспрямованість»³. Саме вчинення регламентованих, документально фіксованих дій, за допомогою яких можна упевнитися в правильності отриманих знань і прийнятих рішень, — обов’язкова риса знань, що одержують ся у процесі здійснення судочинства.

Наступна особливість пізнавальної діяльності судді полягає в тому, що процес пізнання, як правило, проводиться відкрито, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці, а також деяких випадків, що стосуються інтимних сторін життя людей (ст. 20 КПК, ст. 10 ЦПК). Гласність судового розгляду впливає на поведінку учасників процесу, на весь хід дослідження, оцінки доказів у суді.

Процес судового пізнання проходить при змаганні конфліктуючих сторін, що припускає подання різноманітної, неупорядкованої інформації чи навіть дезінформації⁴. Тому пізнавальна діяльність судді

¹ Радутная Н.В. Народный судья: профессиональное мастерство и подготовка. — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 46 - 48.

² Див.: Романов В.В. Юридическая психология: Учебник. — М.: Юристь, 2000. — С. 459.

³ Радутная Н.В. Народный судья: профессиональное мастерство и подготовка. — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 48.

⁴ Див.: Зеленецкий В.С. Конкурирующие потоки судебной информации // Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности в деятельности след-
122

пов'язана з оцінкою поданої інформації (доказів по справі) з погляду її допустимості, достатності і достовірності і полягає в правовій оцінці досліджуваних фактів і подій.

Особливий вплив на процес встановлення істини в ході судового розгляду справляють закріплені в законодавстві принципи одноособового та колегіального розгляду кримінальних і цивільних справ при повній незалежності суддів і підпорядкування їх тільки закону (ст.ст. 17, 18 КПК, ст.ст. 7, 8 ЦПК), усного, безпосереднього судового розгляду (ст. 257 КПК, ст. 160 ЦПК), незмінності складу суду при розгляді справи (ст. 258 КПК, ст. 160 ЦПК).

Важливе психологічне значення цих принципів полягає в тому, що вони визначають ефективність і якість встановлення суддями обставин справи, на підставі яких можна винести законне і обґрунтоване рішення, створюють максимально сприятливі умови для судового розгляду, обмежуючи вплив різних негативних факторів на психічні пізнавальні процеси (виховання, увага, пам'ять, мислення), певною мірою нейтралізують упередження суддів у сприйнятті та оцінці ними тієї чи іншої інформації, що стосується справи, до особи окремих учасників процесу, несприятливий вплив на склад суду громадської думки, підтримуючи у суддів на належному рівні стан пізнавальної активності, рішучості і наполегливості в дослідженні доказів¹.

Таким чином, пізнавальний процес у професійній діяльності судді передбачає наявність у судді спеціальних психофізіологічних якостей і здібностей, що сприяють ефективності здійснення цієї діяльності.

Моральна підструктура діяльності судді пов'язана з виконанням судом функції найвищої інстанції по відновленню справедливості, захисту прав і свобод людини і громадянина. Дана діяльність судді має подвійний характер. З одного боку, вона додає певного авторитету особі, яка її здійснює. Так, відповідно до ст. 323 КПК України суддя оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, заснованим на всебічному, повному і об'єктивному дослідженні всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом. Тому, людина, яка претендує на заняття посади судді, повинна запитати в себе, чи в неї таке ж уявлення про справедливість як і в законодавця? Тільки за умови позитивної відповіді майбутній суддя зможе на належному професій-

ственного апарата. — Харьков: Б.и., 1974. — С. 33 – 50; Зеленецкий В.С. Принятие процессуальных решений в ситуации информационного равновесия // Проблемы социалистической законности. — 1976. — Вып. 1. — С. 117 – 124.

¹ Морщакова Т.Г. Психологические истоки судебных ошибок и внутреннее убеждение судей / Эффективность правосудия и проблемы устранения судебных ошибок. — М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1975. — С. 7, 8.

ному рівні здійснювати свої функції і бути тією авторитетною інстанцією, судження якої про справедливість у конкретній ситуації будуть загальнообов'язковим.

Крім того, при здійсненні своїх службових обов'язків судді доводиться зіштовхуватися з такими категоріями, як особлива жорстокість, образа особистої гідності тощо, усвідомити значення яких неможливо без звернення до норм моралі; більш того, наведені поняття закріплені в законі, наприклад, як ознаки деяких видів злочинів і без уміння визначати, що розуміється під цими ознаками, суддя буде не в змозі дати правильну юридичну оцінку (кваліфікацію) дій особи, яка вчинила злочин, і призначити їй справедливе покарання.

З іншого боку, специфіка статусу судді передбачає бездоганну поведінку як під час виконання функціональних обов'язків, так і в приватному житті. Обов'язок самих суддів — не підкорятися, протистояти зовнішнім впливам, керуватися при розгляді справ своїм переконанням і голосом совісті, твердо дотримуватися моральних принципів, мати чималу громадянську мужність, правильно розуміти завдання суду і свої професійні обов'язки. Тільки стійкий, принциповий при виконанні своїх функцій суддя має як юридичне, так і моральне право судити інших¹.

Слід зазначити, що в законодавстві більшості зарубіжних держав прямо передбачено, що крім професійних якостей кандидат на посаду судді повинен бездоганно за загальноприйнятими нормами моралі поводитися в суспільстві. Наприклад, в Англії розірвання шлюбу хоча і перестало бути перешкодою для призначення на посаду судді, однак якщо його причиною було погане чи жорстоке ставлення кандидата на посаду судді до членів родини, він не буде призначений суддею. Точно так само заміщення суддівської посади виключається, якщо процес розірвання шлюбу ще не закінчено або з моменту розлучення не пройшов достатній проміжок часу².

Вважаємо, вимога щодо бездоганності поведінки судді поза межами здійснення професійної діяльності повинна знайти законодавче закріплення і бути врахована при доборі кандидатів на цю посаду і в Україні. Людина, чия поведінка в приватному житті не узгоджується з загальноновизнаними нормами моралі, не має права судити, оцінювати поведінку інших людей.

¹ Тетерич О.М. Професійна етика юриста: Навчальний посібник. — Харків: Вид-во Ун-та внутр. справ, 1997. — С. 10.

² Судьи в зарубежных странах / Законодательство зарубежных стран. Обзорная информация. — М.: ВНИИ советского государственного строительства и законодательства, 1991. — Вып.2 — С. 5, 6.

Комунікативна підструктура діяльності судді відображає правовідносини, що виникають у ході судового розгляду справ, а також міжособистісні комунікативні відносини, що складаються з колегами по роботі, співробітниками інших державних органів, громадянами. Тобто, дана підструктура включає всі види зв'язків, спілкування судді в процесі цієї діяльності. Можна виділити такі функції комунікативної діяльності судді, як інформаційна; інтерактивна і реляційна.

Інформаційна функція полягає в обміні інформацією (або в її прийнятті-передачі) між суддею і учасниками процесу, колегами по роботі, іншими особами. Найбільш яскраво дана функція комунікативної підструктури професійної діяльності судді реалізується в судовому слідстві, особливо при проведенні судового допиту¹.

При реалізації інформаційної функції суддя не повинен перетворювати учасника спілкування на об'єкт пізнання, навпаки, йому необхідно бути зорієнтованим на співрозмовника як суб'єкта². Суддя зобов'язаний проявляти повагу до людської гідності свого опонента, зацікавленість у спілкуванні з ним, зовні виявляти віру в правдивість тієї інформації, що виходить від нього, причому незалежно від того, свідок він чи підсудний. Навіть у тих випадках, коли в судді є підстава сумніватися в правдивості допитуваного, сумніви не повинні бути висловлені.

Інтерактивна функція, на відміну від інформаційної, полягає в регуляції поведінки і безпосередній організації суддею спільної діяльності учасників судового процесу, колег по роботі, інших посадових осіб і громадян під час спілкування. Виділення даної функції в першу чергу пов'язане з тим, що комунікативна діяльність судді полягає не тільки в обміні якою-небудь інформацією, а й в організації спільних дій. Так, наприклад, попередній розгляд кримінальної справи здійснюється суддею одноособово з обов'язковою участю прокурора (ст. 240 КПК).

Крім того, прийняття суддею того чи іншого рішення потребує від інших осіб вчинення конкретних дій. Можна сказати, що поведінка судді впливає на рішення, поведінку тих чи інших осіб, починаючи

¹ Див.: Ароцкер Л.Е. Тактика и этика судебного допроса. — М.: Изд-во Юрид. лит, 1969. — 120 с.; Кони А.Ф. Обвиняемые и свидетели. Свидетели на суде / Избранные произведения: В 2-х т. — М.: Госюриздат, 1959. — Т. 1. — С. 140 – 194.; Перлов И.Д. Судебное следствие в советском уголовном процессе. — М.: Госюриздат, 1955. — 278 с.; Халдеев Л.С. Судья в уголовном процессе: Практическое пособие. — М.: Юрайт, 2000. — 501 с. та ін.

² Каган М.С. Человеческая деятельность. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — С. 82.

від слідчого, прокурора, начальника слідчого ізолятора і закінчуючи секретарем судового засідання та завідувачем секретаріату суду.

Однак слід вказати на взаємну стимуляцію і корекцію поведінки. Так, відповідно до ст. 237 КПК у процесі попереднього розгляду справи саме *за клопотанням* прокурора, обвинуваченого або його захисника, законного представника, потерпілого або його представника суддя з'ясовує питання про те, чи немає підстав для притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб; *за клопотанням* прокурора, потерпілого або його представника суддя з'ясовує питання про те, чи немає підстав для кваліфікації дій обвинуваченого за статтею Кримінального кодексу, що передбачає відповідальність за більш тяжкий злочин, чи для пред'явлення йому обвинувачення, що до цього часу не було пред'явлено.

Як уже відзначалося, інтерактивна функція комунікативної діяльності проявляється не тільки в процесі виконання суддею виключно професійних функцій, а й при міжособистісному спілкуванні зі своїми колегами, співробітниками суду. Н.В. Радутная зазначає, що «великий колектив сприяє критичнішому ставленню судді до своєї поведінки, перешкоджає формуванню завищеної самооцінки своєї діяльності»¹.

Дійсно, з досліджуваною функцією пов'язано багато явищ, характерних для спільної діяльності: сумісність людей, наслідування, переконання. Так, у процесі спілкування з колегами полегшується засвоєння суддею позитивного досвіду, вдосконалюється його діяльність, створюються сприятливі умови для нормальної роботи всіх працівників суду і належного спілкування їх із громадянами. Процес регуляції поведінки суддів у колективі призводить до перетворення цього колективу на єдиного суб'єкта діяльності. Тому вміння судді спілкуватися з оточуючими у своїй професійній діяльності має велике значення для оцінки її ефективності. У даному контексті особливого значення набувають знання і вміння застосування суддею психологічних засад спілкування².

Реляційна функція комунікативної діяльності пов'язана з регуляцією емоційної сфери судді. Весь спектр специфічних людських емоцій виникає і розвивається в умовах спілкування людей. Це насамперед позитивні і негативні емоційні стани, конфліктність станів (внутрішньоособистісного, міжособистісного), емоційна чутливість,

¹ Радутная Н.В. Народный судья: профессиональное мастерство и подготовка. — М.: Юрид. лит., 1977. — С. 53.

² Грошевой Ю. Проблемы социальной психологии в криминальном судочинстве // Радянське право. — 1972. — № 8. — С. 82.

задоволеність собою, учасником спілкування, роботою і т.д.¹ Саме ця функція найяскравіше характеризує суддю не тільки як посадову особу судової влади, а й як людину, здатну переживати, співчувати, радіти і засмучуватися.

Як показали психологічні дослідження, емоції впливають на пізнавальні процеси, на оцінку людей і подій. Однак однією з процесуальних гарантій справедливого правосуддя є неупередженість суду. Така особливість суддівської діяльності потребує від судді вміння зберігати на належному рівні самоконтроль за своїм емоційним станом, настроєм, поведінкою, особливо в процесі спілкування з оточуючими його людьми, учасниками процесу, колегами по роботі. Ніщо, в тому числі і його особистісні якості, не повинно викликати в громадян сумнів у його об'єктивності, справедливості і неупередженості у відправленні правосуддя. «Суддя обов'язково повинен бути об'єктивним, тобто не мати упередженої думки, інакше він не суддя, а представник однієї зі сторін у справі. ... Однак судді важко позбутися власних переконань, поглядів і рис характеру. В цьому полягають його особисті прихильності, симпатії й антипатії...»².

Український законодавець закріпив правило, згідно з яким суд, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, створює необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав (ст. 16 КПК). Разом з тим, КПК України передбачив обставини, що виключають участь судді в розгляді справи (ст. 54), а також закріпив недопустимість повторної участі судді в розгляді справи (ст. 55). Подібний підхід до забезпечення неупередженості (об'єктивності) суддів збігається з підходом Європейського Суду до цього питання. «Ідея, відповідно до якої у складі справедливого суду не повинно бути осіб, які раніше брали участь у розгляді, заснована на припущенні, що люди схильні дотримуватися колишньої думки навіть в іншій ролі. У цьому сенсі вони оцінюватимуть себе при розгляді відповідної справи, порушуючи принцип аксіоми загального права, відповідно до якої ніхто не може бути суддею у власній справі»³. Саме з огляду на можливість зацікавленості судді в результаті справи або його упередженість, що може породжуватися якими-небудь обставинами конкретної справи, кримінально-процесуальне законодавство передбачило інститут відводу судді з ініціативи учасників процесу

¹ Див.: Обозов Н.Н. Межличностные отношения. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. — С. 5.

² Судебная система России: Учебное пособие. — М.: Дело, 2000. — С. 45.

³ Дженис М., Кэй Р., Бредли Э. Европейское право в области прав человека. Практика и комментарии / Пер. с англ. — М.: Права человека, 1997. — С. 471.

або з ініціативи самого судді (ст. ст. 56, 57 КПК та відповідні норми інших процесуальних кодексів).

Крім того, особливість діяльності судді характеризується схильністю до впливу широкого спектра стресових факторів. Основні з них: 1) необхідність ухвалення відповідального рішення — суддя вирішує долі людей. При цьому він піддається емоційному тиску, перш ніж буде винесено всебічно виважене і об'єктивне рішення по справі; 2) значні фізичні і психічні навантаження через велику кількість розглядуваних справ, що вимагає колосальної напруги інтелектуальної та емоційної сфер; 3) аритмічність праці судді. Ця особливість діяльності судді повинна бути врахована при підборі кадрів на посади носіїв судової влади.

Таким чином, комунікативна підструктура професійної діяльності судді актуалізує в собі як відносини, що впливають як із функціональних повноважень носія судової влади, так і індивідуально-психологічних особливостей, властивостей окремих суддів. Тому здатність судді встановлювати міжособистісні (психологічні) контакти з різними учасниками спілкування, комунікативна компетентність є якостями, що значною мірою впливають на ефективність функціонування судової влади в цілому, одними з найважливіших елементів його професійної придатності.

Організаційна підструктура діяльності безпосередньо впливає з функціональної ролі судді і пов'язана з взаємодією судді з іншими органами, посадовими особами, громадянами в процесі відновлення справедливості. Даний вид діяльності реалізується при здійсненні суддею: а) правосуддя; б) процесуальних дій і організаційних заходів, спрямованих на забезпечення розгляду справи; в) контролю за своєчасним зверненням до виконання судових рішень, винесених за його участю; г) інших передбачених законом повноважень.

Особливість організаційної діяльності судді полягає в тому, що, по-перше, вона спрямована на впорядкування проведення судових дій при здійсненні усіх видів діяльності судді; по-друге, вона суворо нормативно врегульована законом, який визначає її обсяг і характер; і по-третє, рішення, прийняте суддею, породжує в осіб, яким воно адресовано, певні обов'язки щодо його виконання.

Залежно від спрямованості організаційної діяльності судді в ній можна виділити об'єктивну і суб'єктивну сторони. Об'єктивна сторона пов'язана, в першу чергу, з тим, що закон поклав на головуючого в судовому засіданні суддю обов'язок по керівництву судовим засіданням — направляти хід судового розгляду у напрямку забезпечення здійснення сторонами своїх прав, усуваючи все те, що не стосується розглядуваної справи.

Зміст цієї діяльності становлять різні процесуальні дії і організаційні заходи, спрямовані на створення і підтримання належних умов для належного вирішення справи, зокрема, забезпечення з'явлення в судові засідання всіх викликаних у справі осіб, давання судових доручень, доставляння речових доказів, застосування технічних засобів і створення належної обстановки для проведення огляду, впізнання, судового експерименту тощо, своєчасне звернення рішення до виконання і контроль за його виконанням. Усі законні розпорядження судді є обов'язковими для тих осіб, кому вони адресовані, в іншому разі закон передбачає можливість застосування до порушника певних санкцій.

Суб'єктивна сторона організаційної діяльності пов'язана із самоорганізацією праці суддею, включає дотримання встановленого організаційного порядку роботи, раціональне використання робочого часу, дотримання графіка судових засідань, індивідуальне планування роботи і самоконтроль за її здійсненням.

Творча підструктура посідає істотне місце в діяльності судді в цілому. Специфіка праці судді полягає в тому, що йому доводиться мати справи з різноманітними життєвими ситуаціями, долями різних людей, що вимагає нестандартного, індивідуального, творчого підходу до розв'язання правового конфлікту на підставі юридичної норми. Разом з тим, до якої б галузі права і до якого структурного типу не належала юридична норма, за способом прояву вона є абстрактною, загальною і типізуючою порівняно з її унікальним, конкретним, одноразовим проявом. Завдання ж судді — відшукати в одиничності та індивідуальності юридичного випадку загальність, абстрактність і типовість юридичного правила, створити спільну єдність загального, абстрактного і конкретного¹. Однак при розгляді правового спору суддя може зіштовхнутися з двома ситуаціями.

По-перше, випадок, що підлягає розгляду, регламентується чинним правом. При цьому норма може містити три варіанти рішень: 1) однозначне; 2) декілька альтернативних; 3) однозначно не визначених.

По-друге, випадок, що підлягає розгляду, правом не регламентовано. Таким чином, особливість побудови правових норм і завдань, що поставлені перед суддею, передбачає необхідність застосування суддівської творчості.

Отже, творчість — це процес створення суб'єктивного нового, заснований на здатності породжувати оригінальні ідеї і використовувати

¹ Тамаш А. Судья и общество. Диалектика правосознания и правоприменения. — М.: Юрид. лит, 1980. — С. 121.

нестандартні способи діяльності¹. Суддівська творчість має *внутрішню* і *зовнішню* сторони. Зовнішнім її атрибутом можна вважати індивідуальний стиль діяльності, що являє собою стійку систему способів поведінки судді. Дж. Рауль, А. Ашман та інші вчені, які досліджували роботу американських суддів, відзначали, «як різоче мало ми знаємо про стиль роботи суддів, їх звички, професійні особливості»².

Стиль поведінки обирається суддею самостійно і залежить від складу його індивідуальних якостей. При цьому на ефективність вирішення поставлених перед суддею завдань впливає не перелік певних особистісних якостей як такий, а скоріше їх взаємодія, структура, оскільки недостатній розвиток будь-якої окремої якості у конкретного судді не означає його нездатність узагалі здійснювати правосуддя. Воно може компенсуватися іншими якостями і здібностями особистості³. Саме феноменом компенсації можна пояснити високі результати в роботі багатьох суддів, наділених різною мірою тими чи іншими професійно важливими якостями, властивостями особистості, що додають настільки несхожий характер їх стилю діяльності.

Так, наприклад, у ході реалізації розробленого в 1989 р. Управлінням з роботи з кадрами Міністерства юстиції Російської Федерації перспективного плану по вивченню професіограми діяльності судді були виявлені п'ять стилів поведінки носіїв судової влади: авторитарний, демонстративний, лідируючий, конструктивний і ригідний⁴. Кожен з цих стилів має як позитивні, так і негативні сторони.

Внутрішню сторону суддівської творчості складає процес ухвалення рішення. Як відомо, вибір найкращого варіанта поведінки по конкретній справі “вбирається” в особливу процесуальну форму, що передбачена в законодавстві у вигляді конкретних рішень по справі, ухвал, постанов, вироків. Можливо виділити дві ситуації, у яких може відбуватися процес пошуку суддею правильного рішення. Перша пов'язана з упевненістю судді у достовірності і достатності наявної в нього інформації для ухвалення правильного рішення. Суддівська творчість мінімізована, оскільки у своїй основі має той чи інший алгоритм побудови логічних операцій, дотримання передбачених

¹ Современная психология: Справочное руководство. — М.: ИНФРА-М, 1999. — С. 678.

² Рауль Дж., Ашман А. и др. Американские судьи. — Нью-Йорк: Б.и., 1988. — С. 94.

³ Немов Р.С. Практическая психология: Познание себя: Влияние на людей / Пособие для учащихся. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. — С. 22.

⁴ Див.: Кузнецова Н.В. А судьи кто? // Государство и право. — 1994. — № 8 - 9. — С. 128-135.

законом процедур, виконавши які можна дійти до якогось однозначного висновку і прийняти рішення. У даному випадку процес пошуку правильного рішення полягатиме насамперед в активізації вербально-логічного мислення, що витягає з пам'яті ті чи інші правові знання, з позицій яких оцінюватиметься конкретна ситуація: наскільки складові елементи (ознаки) даного правового конфлікту відповідають змісту конкретної правової норми. У разі їх повної відповідності суддею виноситься певне рішення, що являє собою різновид так званих раціональних рішень.

Можливість ухвалення незаконного і необгрунтованого рішення пов'язана в основному з недостатньою кваліфікацією, компетентністю судді. Друга причина пов'язана з недостатністю у судді інформації, необхідної для ухвалення рішення. Суддівська творчість максимальна і спрямована на одержання й оцінку інформації в необхідному обсязі для ухвалення рішення¹.

На наш погляд, у цьому випадку можна виділити три етапи в процесі ухвалення рішення: 1) усвідомлення нестачі інформації для ідентифікації конкретної ситуації з певною правовою нормою, що формулює варіант поведінки; 2) пошук варіантів поведінки, спрямованих на одержання необхідної інформації; 3) одержання й оцінка даних з погляду їх достовірності і достатності для ухвалення справедливого рішення. Перешкодою для ухвалення правильного рішення в даному випадку може служити психічна установка судді, а також різного роду психічні стани, наприклад, сумнів в момент прийняття рішення по справі, втома, психічна перенапруженість (стрес) та ін². Суддівська творчість у цьому разі передбачає високу професійну майстерність, прояв професійно значущих здібностей, досвіду.

Як бачимо, багатогранність діяльності судді вимагає наявності у людини, яка обіймає цю посаду, певних якостей і здібностей, властивостей особистості, оцінка яких і дає можливість судити про його профпридатність до цієї діяльності. Реалізація принципу єдності особистості і діяльності може бути здійснена за допомогою «накладення»

¹ Зеленецкий В.С. Конкурирующие потоки судебной информации // Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности в деятельности следственного аппарата. — Харьков: Б.и., 1974. — С. 33-50; Зеленецкий В.С. Принятие процессуальных решений в ситуации информационного равновесия // Проблемы социалистической законности. — 1976. — Вып. 1. — С. 117-124.

² Моршачова Т.Г. Психологические истоки судебных ошибок и внутреннее убеждение судей / Эффективность правосудия и проблемы устранения судебных ошибок. — М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1975. — С. 12-43; Рубежов Г.С., Баренбойм П.Д. Психологические вопросы судопроизводства // Психологический журнал. — 1986. — Т.7. — № 3. — С. 90.

структури особистості на структуру діяльності. Тому наступним кроком повинно стати моделювання оптимальної структури особи судді з огляду на ті завдання, що ставляться перед ним у процесі здійснення професійної діяльності.

Оригінальне зауваження висловив Ю.М. Грошевой, згідно з яким особа судді організується і розвивається в судовій діяльності під цілеспрямованим впливом як суспільства і держави, які визначають мету, завдання і методи здійснення правосуддя і гарантують нормальні умови для успішного виконання суддівських функцій, так і вищих судових інстанцій, що забезпечують однакове застосування закону в судовій практиці. Тому завдання вивчення особи судді і визначення впливу її властивостей на виконання професійних обов'язків полягає в тому, щоб, базуючись на соціологічному понятті особистості, намітити ті властивості останньої, які є професійно корисними і актуалізують службову діяльність¹. Результатом такої роботи стане сконструйована модель соціопсихограми судді.

2.4. Професійно важливі якості судді

У найбільш загальному вигляді у філософській і соціологічній літературі особистість визначається як сукупність біологічних, соціальних, психологічних якостей, а також якостей, придбаних особистим досвідом.

Наукою встановлено, що в процесі здійснення трудової діяльності загальна структура особистості відповідним чином переломлюється через здійснювану професійну діяльність. При цьому не всі сторони особистості мають рівноцінне значення для успішного здійснення службових функцій. Одні дуже істотно впливають на кінцевий результат, ефект діяльності (вони називаються професійно важливими), інші ніколи не впливають або справляють незначний вплив². Отож, дослідження особи судді спрямоване на те, щоб виявити ті її властивості, які є професійно корисними з погляду ефективності, успішності виконуваної діяльності.

Слід відзначити, що останнім часом дослідження особистості все частіше пов'язуються з вивченням її індивідуально-психологічних особливостей стосовно конкретної професійної діяльності. Інтерес

¹ Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков: Вища школа, 1975. — С. 35.

² Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. — М.: Наука, 1980. — С. 210-220.

до цього напрямку обумовлений тим, що з експериментальної точки зору простіше здійснити поглиблене вивчення однієї чи декількох рис особистості, ніж досліджувати цілісну особистість. Більшість методик також спрямовано на діагностику окремих рис чи їх комплексів. Постановка ж у фокус спостереження однієї властивості особистості дозволяє більш глибоко і докладніше простежити прояв цієї властивості в професійній діяльності та її вплив на процес і результат роботи. Більшість праць з цього напрямку базуються на потребах практики і присвячуються якому-небудь конкретному виду професійної діяльності. У цьому випадку дослідники найчастіше спирається на концепцію професійно важливих якостей особистості¹. Посилена увага до визначеної якості особистості дозволяє розробляти практичні рекомендації з урахуванням корекції або цілеспрямованого формування даної властивості в професійній діяльності.

В юридичній літературі спроби проаналізувати структуру особистості ідеального судді містилися в роботах Г.П. Батурова, В.Л. Васильєва, Ф.В. Глазиріна, Ю.М. Грошевого, Т.Г. Морщакової, І.Л. Петрухіна, Н.В. Радутної, І.М. Сорокотягіна та ін. Запропоновані теорії особи судді характеризуються великою розмаїтістю як елементів, що входять у структуру особистості, так і факторів, що поєднують ці елементи в систему. Ми є прихильниками синтетичного підходу до дослідження особистості, який передбачає можливість комплексного вивчення цілісної особи професійного судді.

Ще в 30-ті роки ХХ ст. С.Г. Геллерштейн відзначав, що вивчення професій повинно прагнути охопити всю сукупність властивостей особистості в їх найбільш характерному поєднанні². Тому в основу побудови ідеальної моделі особи професійного судді нами була покладено концепцію динамічної функціональної структури особистості, запропоновану К.К. Платоновим³. Відповідно до цієї концепції в структурі особи судді ми виділятимемо чотири основні підструктури, що включають у себе сукупність багатьох компонентів:

1) підструктуру спрямованості, що полягає у сукупності найбільш стійких, соціально значущих якостей особистості (світогляд, ціннісні

¹ Шадріков В.Д. Проблема системогенеза профессиональной деятельности. — М.: Б.и., 1982. — С. 15-27.

² Геллерштейн С.Г. К вопросу о профессиональной психологии // История советской психологии труда / Под ред. В.П. Зинченко, В.М. Мунипова, О.Г. Носковой. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — С. 50-58.

³ Платонов К.К. Структура и развитие личности / Отв. ред. А.Д. Глоточкин; АН СССР, Ин-т психологии — М.: Наука, 1986. — С. 15.

орієнтації, соціальні установки, мотиви і т.д.), пов'язаних із правосвідомістю людини, яка обіймає посаду носія судової влади;

2) підструктуру досвіду, що включає знання, навички, звички і т.д.;

3) підструктуру властивостей, пов'язаних із психічними процесами, що проявляються в пізнавальних процесах, психічних, емоційних станах людини;

4) підструктуру темпераменту та інших біологічно обумовлених властивостей, що поряд із соціальними факторами впливають на формування характеру і здібностей людини.

Кожна з підструктур проявляється у поведінці і професійній діяльності судді, а, отже, має враховуватися при визначенні професійної придатності і використовуватися для потреб професійного підбору, за умови дотримання принципу особистісного підходу, відповідно до якого жодне психологічне явище, будь то властивість особистості, психічний процес чи стан (дія, вчинок), не можна правильно інтерпретувати без урахування особистісної обумовленості. Тобто, розвиток окремих якостей і властивостей підструктур у ході суспільної і професійної діяльності пов'язаний з загальним розвитком особистості.

Щодо розробки соціопсихограми для її використання в процесі підбору суддів наведено положення означає, що особливості тих чи інших підструктур і компонентів, які виявляються в процесі дослідження професійної придатності кандидата на заняття суддівської посади, мають самостійне значення як ознаки її придатності або непридатності для професійної діяльності судді.

Перше місце в структурі особистості відведено підструктурі спрямованості, і це не випадковість. Як справедливо відзначив Б.Ф. Ломов, усі підходи до аналізу у вивченні особистості, незважаючи на їх розбіжності, «виділяють як головну характеристику особистості її спрямованість ... як би ця характеристика особистості не розкривалася, у всіх концепціях їй надається провідне значення»¹. Вчений обґрунтовано вважає, що важливо виявляти спрямованість, насамперед тому, що вона багато в чому визначає всі інші психологічні підструктури особистості.

Для особистості завжди характерна індивідуальна структура властивостей, ступінь відповідності яких конкретній діяльності і визначає професійну придатність людини. Саме спрямованість передбачає ціннісно-орієнтаційну і мотиваційну серцевину індивідуальної свідомості, що докорінно визначає соціальну і професійну цілеспрямо-

¹ Ломов Б.Ф. Личность в системе общественных отношений // Психологический журнал. — 1981. — Т.2. — № 1. — С. 4, 5.

ваність особистості, принцип ставлення людини до навколишнього світу, до суспільства, до професії, до інших людей, до самого себе.

Спрямованість відіграє головну роль у процесі формування інших підструктур особистості, оскільки вона субординує всі прояви психічного життя, визначаючи специфіку, силу, рівень функціонування інших елементів особистісної структури, у тому числі і дію адаптаційних систем. До її змісту входять в основному соціально обумовлені риси-компоненти: мета діяльності (поведінки) особистості та її мотиви, погляди і переконання, ідеали та інтереси, соціальні і професійні прагнення, установки та орієнтації, моральні, інтелектуальні та етичні почуття і звички.

На наш погляд, до властивостей і якостей особистості, що свідчать про її професійну придатність до діяльності судді, слід віднести високий рівень соціалізації особистості (конвенціональність, нормативність поведінки); високий рівень правосвідомості, соціальної відповідальності; чесність, громадянську мужність, совітлівість; принциповість, непримиренність до порушення правових норм; обов'язковість, сумлінність, дисциплінованість; домінування соціально значущих мотивів у сфері професійної діяльності.

До негативних якостей особистості слід віднести: низький моральний рівень, нечесність, схильність до обману, зловживання алкоголем, безвідповідальне ставлення до виконання службових обов'язків, недисциплінованість

Таким чином, спрямованість особи судді — це така якість, що спонукає до точного виконання вимог закону, практичного здійснення правових приписів у професійній діяльності в поєднанні з високими принципами суспільної моралі¹. У практичній діяльності вона проявляється через безпосередні орієнтації судді.

Нами було проведено емпіричне дослідження орієнтації суддів при виборі професії. Ми здійснили вибіркове анкетування професійних суддів України, яким було поставлене питання: «Що спонукало Вас обрати професію судді?» Аналіз отриманих відповідей дозволяє виділити такі види орієнтації у сучасних професійних суддів України: 1) на роботу як діяльність; 2) на самореалізацію; 3) на винагороду за роботу. При цьому слід мати на увазі, що виділення різних видів орієнтації здійснено лише в аналітичних цілях, оскільки суддями були названі відразу кілька мотивів, що спонукали їх до вибору цієї професії, у різних поєднаннях. Більшість погодиться, що важко уявити собі людину, яка самовіддано, сумлінно виконує роботу, забуваючи

¹ Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков: Вища школа, 1975. — С. 38.

про елементарну матеріальну винагороду за працю. Тим більше значення має ієрархія певних цінностей.

Орієнтація на роботу обумовлює підхід судді до своєї професійної діяльності у певному розумінні як до самоцілі. Внутрішньою установкою судді має бути служіння громадянам, суспільству в цілому, безумовне підпорядкування особистих інтересів суспільним. 45 % з опитаних нами суддів мають саме таку орієнтацію. З них 83 % сказали, що їх спонукало обрати професію судді прагнення до утвердження справедливості, і 17 % — нетерпимість до порушень прав громадян.

Орієнтація на самореалізацію визначає підхід судді до своєї професії як до творчої діяльності. У ній він бачить найкращий спосіб реалізації своїх здібностей. При цьому не виключено, що суддя також орієнтований на соціальне визнання, самоповагу і творче самовираження. Це сумлінний, працьовитий, відповідальний працівник, який прагне довести свою кваліфікацію, потенційні можливості у відповідність зі своїм статусом. 51,8 % опитаних нами суддів мають таку орієнтацію. З них 73,5 % заявили, що їх спонукав обрати професію судді творчий і самостійний характер роботи, і 26,5 % — важливість і авторитет професії в суспільстві.

Негативним моментом такої орієнтації може стати зациклення судді на своїй особистості, переоцінка своїх здібностей, егоцентризм. Між тим професія судді передбачає в першу чергу повну самовіддачу, підпорядкування особистих інтересів інтересам встановлення справедливості, захисту прав громадян.

Орієнтація на винагороду за роботу базується на установці, відповідно до якої основні потреби судді як особистості знаходяться поза його професійною діяльністю. Остання ж є лише джерелом одержання матеріальних коштів для задоволення різних потреб. Проте лише 3,2 % суддів, що брали участь в опитуванні, вказали, що обрали професію виходячи з матеріальних міркувань. При цьому слід зазначити: більшість з них указували, що це був первинний мотив, який спонукав до цього кроку. Згодом, у процесі здійснення професійної діяльності, в них з'явилася орієнтація на роботу як на зміст діяльності та самореалізацію, творче самовираження. Це ще раз підкреслює тезу, згідно з якою професія судді повинна розглядатися у першу чергу як покликання.

Разом з тим не слід ставитися до наведеної орієнтації як до поірочної, недопустимої для судді. Необхідно пам'ятати, що суддя — це та ж людина, з тими ж потребами, як і в усіх людей. Якщо держава забезпечить суддям належні умови праці, достатню для нормального

існування їх сімей матеріальну винагороду за працю, зростає питома вага орієнтації судді на інші сфери.

На жаль, сьогодні держава не забезпечує повною мірою потреби на утримання судової влади.

Підструктура досвіду містить у собі придбані знання, вміння, навички, звички, тобто компоненти підготовленості особистості до здійснення діяльності з відправлення правосуддя. Формування досвіду і його реалізація — це певний соціально-психологічний процес, що складається з трьох основних етапів: 1) перетворення зовнішнього впливу на факт свідомості; 2) збереження і акумуляція перетвореного зовнішнього впливу в свідомості; 3) перетворення досвіду особистості на дію, тобто екстеріоризація досвіду¹.

Не слід недооцінювати значення цієї підструктури в процесі здійснення професійної діяльності. Як відзначає Ю.М. Грошевой, професійний досвід систематизує, узагальнює правові знання судді, його навички і вміння, допомагає орієнтуватися в доказовій інформації і «витягати» з неї те, що дійсно необхідно для правильного вирішення справи. Індивідуальний досвід судді обумовлює особливе професійне бачення фактичних обставин справи, найбільш значущих та істотних для встановлення справедливості².

Безумовно, професійний досвід судді справляє величезний вплив на ефективність здійснення правосуддя. Він допомагає систематизувати типові ситуації при розгляді правових спорів певного виду, що опосередковують вироблення своєрідних особистісних стандартів процесуальної поведінки судді.

Зростання обсягу професійних знань призводить до того, що систематизовані в такий спосіб суддею типові ситуації підвищують свою надійність, сприяють більш раціональному одержанню інформації, тим самим забезпечуючи не тільки повноту, об'єктивність, всебічність судового розгляду, а й швидкість вирішення справи в суді³.

Зміст даної підструктури особи судді становлять якості і здібності, що здобуваються, формуються в процесі навчання, практичного виконання професійних функцій, просування по службі. Ці якості здобуваються, тому їх розвиток і коректування повинні

¹ Социальная психология. Краткий очерк. / Под общ. ред. Г.П. Предвечного и Ю.А. Шерковина. — М.: Политиздат, 1975. — С. 80.

² Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков: Вища школа, 1975. — С. 76.

³ Грошевой Ю.М. Роль профессионального опыта судьи в формировании его убеждения по уголовному делу // Проблемы социалистической законности. — Харьков: Вища школа, 1976. — Вып. 1. — С. 124-131.

входити до програми підготовки і підвищення кваліфікації професійних суддів.

В анкеті суддям пропонувалося назвати якості, що розвилися в них у результаті професійної діяльності. Питання ставилося у відкритій формі, тому були отримані найрізноманітніші за своїм формулюванням відповіді. Ми спробували згрупувати якості, відзначені суддями, виходячи з їх фактичного змісту.

Так, 25,6 % опитаних відзначили, що у процесі здійснення професійної діяльності в них розвилися такі риси характеру і властивості особистості, як прагнення до справедливості, почуття відповідальності за вирішення долі людей; принциповість, об'єктивність відзначили 22,6 % суддів; посидючість, уважність, терпіння, працьовитість — 16,2 %; повага до чужої думки, уміння вислухати людину, комунікативні якості — 15 %; дисциплінованість, організованість, повага до роботи — 14,8 %; самостійність в ухваленні рішення, впевненість у собі — 10,9 %; милосердя, співчуття до чужої біди, терпимість — 9,2 %; інтуїція, прогностичні здібності — 6,7 %. При цьому слід зазначити, що не всі респонденти давали відповідь на поставлене питання, що, на наш погляд, пов'язано з недостатньо критичним ставленням суддів до самодіагностики.

Як бачимо, судді перелічували риси характеру і властивості особистості, які психологи відносять до числа тих, що здобуваються, формуються у процесі виконання професійних функцій, нагромадження досвіду і просування по службі¹.

Особливий інтерес викликає динаміка розвитку таких професійно важливих рис характеру і властивостей особистості залежно від тривалості професійного стажу, досвіду роботи судді.

¹ Атаманчук Г.В. Сущность советского государственного управления. — М.: Юрид. лит., 1980. — С. 53.
138

Таб. 1

Риси характеру і якості особистості, що розвинулися у судді в наслідок здійснення професійної діяльності	Стаж роботи судді			
	До 3-х років, %	Від 3-х до 10-ти років, %	Від 10-ти до 20-ти років, %	Більш 20-ти років, %
Прагнення до справедливості, почуття відповідальності за прийняте рішення щодо долі людей	17,2	26,8	14,6	43,8
Принциповість, об'єктивність	24,1	19,6	15,1	31,3
Самостійність в прийнятті рішень, впевненість в собі	6,9	14,2	9,8	12,5
Інтуїція, прогностичні здібності	—	10,7	3,5	12,5
Дисциплінованість, організованість, повага до роботи	10,3	17,8	12,2	18,8
Посидючість, уважність, терпіння, працьовитість	31	17,2	10,3	6,3
Повага до чужої думки, вміння вислухати людину, комунікативні якості	—	7,2	27,3	25,2
Милосердя, співчуття до чужої біди, толерантність	6,9	5,4	5,7	18,8

Судді також називали такі професійно важливі якості, як розвинута уява, ємна пам'ять, аналітичний розум, творче мислення. Ці якості психологи відносять до числа тих, які важко піддаються тренуванню, але їх вдається розвинути в навчанні, і тому вони повинні бути включені до програми професійної підготовки¹.

Слід також зазначити, що деякі судді назвали такі негативні риси характеру, як замкнутість, недовіра до людей, емоційна нестійкість. Безумовно, це свідчить про певну професійну деформацію, одним з проявів якої є розвиток у судді так званого кісткового стереотипу².

На наш погляд, до числа необхідних соціально-психологічних якостей і здібностей, що можуть бути розвинуті в процесі професійної діяльності і навчання, можна віднести вміння встановлювати емоційні контакти з різними учасниками спілкування; проникливість, здатність розуміти внутрішній світ співрозмовника, його психологічні особливості, потреби, мотиви поведінки, стан психіки; вільне, гнучке володіння вербальними і невербальними засобами спілкування; вміння в конфліктних ситуаціях проводити адекватну ситуації стратегію комунікативної поведінки; організованість, зібраність, акуратність у роботі; вміння планувати свій час, організаторські здібності; добру пам'ять; уміння виділяти головне, прогнозувати наслідки прийнятих рішень; культуру усної і письмової мови; професійну і загальнокультурну грамотність.

До негативних якостей, які можуть розвинути внаслідок професійної деформації і які впливають на ефективність діяльності судді, можна віднести: замкнутість, недовіру до людей, дратівливість, емоційну нестійкість, зарозумілість, чванство, хвалькуватість, гординю, безкультур'я, владність, різкість у висловленні, нетерпимість до думки інших. При виявленні цих якостей у судді слід негайно порушувати питання про його професійну невідповідність займаній посаді.

Як бачимо, зміст і особливості досліджуваної підструктури також соціально обумовлені, соціально детерміновані, хоча на них помітний вплив анатомо-фізіологічних чинників.

Виявити ці якості і здібності можна при проведенні кваліфікаційної атестації судді — за допомогою іспиту, співбесіди. Для цього повинна бути вироблена єдина методика професійної атестації, результати якої можуть мати велику діагностичну і прогностичну цінність, поряд з

¹ Носкова О.Г. История психологии труда в России: Учебное пособие для вузов по направлению и специальности "Психология". — М.: Изд-во МГУ, 1997. — С. 234.

² Див.: Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков: Вища школа, 1975. — С. 47.

фіксацією рівня оволодіння професійними знаннями, рівня інтелектуального розвитку судді.

Підструктура індивідуальних особливостей психічних процесів складається з інтелектуальних, пізнавальних, вольових та емоційних елементів: рівня розумового розвитку, емоційної стабільності, завзятості у досягненні мети тощо. Виявлення в процесі підбору суддів та врахування цих якостей особистості також є одним з необхідних умов ефективного здійснення професійної діяльності судді.

У ході проведеного нами опитування суддям пропонувалося визначити найбільш професійно необхідний, на їх погляд, перелік морально-вольових і інтелектуальних якостей.

Результати моніторингу показали, що до числа професійно необхідних морально-вольових якостей 77,2 % суддів віднесли об'єктивність; 74,3 % — справедливість; 74,2 % — чесність; 60,1 % — працьовитість; 59,4 % — організованість; 58 % — принциповість; 49,4 % — емоційну стійкість; 39,7 % — проникливість; 33,8 % — мужність; 28,5 % — повагу до чужої думки; 27,8 % — чуйність; 26,1 % — цілеспрямованість; 25,8 % — комунікативні навички; 25,5 % — милосердя; 25 % — чуйність.

Зміни в ставленні суддів до тієї чи іншої морально-вольової якості в залежності від тривалості професійної діяльності представлені в наступній таблиці:

Таб. 2

Морально-вольові якості	Стаж роботи судді			
	До 3-х років, %	Від 3-х до 10-ти років, %	Від 10-ти до 20-ти років, %	Більш 20-ти років, %
Чесність	68,9	78,6	80,5	68,8
Об'єктивність	82,8	82,2	80,6	62,5
Справедливість	62,1	89,3	70,7	75
Принциповість	34,5	76,9	70,6	50
Проникливість	24,1	76,8	39,1	18,8
Організованість	65,5	57,2	58,5	56,3
Чутливість	13,8	26,8	26,8	43,8
Чуйність	10,3	21,5	24,4	43,8
Цілеспрямованість	24,2	23,2	31,7	25
Милосердя	20,7	28,6	34,1	18,6

*Правовий статус носіїв судової влади в Україні
(професійні судді, народні засідателі, суд присяжних)*

Мужність	17,2	37,5	36,6	43,8
Працьовитість	44,9	58,9	65,9	68,8
Повага до чужої думки	31	33,9	36,6	12,5
Емоційна стійкість	58,6	50	51,2	37,5
Комунікативні навички	34,5	26,8	29,3	12,5

До найбільш професійно необхідних судді інтелектуальних якостей особистості 86,9 % респондентів віднесли професійну і загальнокультурну грамотність; 84,6 % — аналітичний розум; 74,8 % — розвинутий інтелект; 60,4 % — добру пам'ять; 44,5 % — творче мислення; 42,2 % — інтуїцію; 34,6 % — стійку увагу; 10,2 % — прогностичні здібності; 6,5 % — розвинуту уяву.

Простежити зміни ставлення судді до тієї чи іншої інтелектуальної якості залежно від стажу роботи на посаді носія судової влади, можна за таблицею 3:

Таб. 3

Інтелектуальні якості	Стаж роботи судді			
	До 3-х років, %	Від 3-х до 10-ти років, %	Від 10-ти до 20-ти років, %	Більш 20-ти років, %
Розвинений інтелект	82,8	80,4	73,2	62,5
Добра пам'ять	58,6	73,2	65,9	43,8
Аналітичний розум	79,3	87,5	90,3	81,3
Стійка увага	27,6	33,9	39,1	37,5
Творче мислення	27,6	46,5	53,7	50
Розвинута уява	—	3,6	9,8	12,5
Професійна та загальнокультурна грамотність	86,2	82,2	97,6	81,3
Прогностичні здібності	6,9	8,9	12,2	12,5
Інтуїція	44,8	37,5	48,8	37,5

При оцінці результатів слід враховувати, що деякі судді виділяли всі запропоновані нами морально-вольові та інтелектуальні якості, деякі обмежувалися декількома, а деякі — однією якістю. Також суддям була надана можливість самим сформулювати професійно необхідні

якості, але відзначені в такий спосіб якості, як правило, входили до змісту тієї чи іншої властивості із запропонованого нами переліку. Наприклад, «володіння національною мовою» входить у поняття «професійна і загальнокультурна грамотність». Це було враховано нами при підрахунку результатів анкетування.

У процесі анкетування суддям також пропонувалося визначити найбільш протипоказані, на їх думку, для успішної суддівської діяльності властивості особистості. Були отримані такі результати. До числа якостей особистості, протипоказаних для заняття суддівською діяльністю, 84,1 % опитаних віднесли низьку загальну і професійну грамотність; 80,8 % — низький моральний рівень; 75,1 % — безвідповідальність; 57,7 % — схильність до обману; 54,1 % — недисциплінованість; 51,2 % — схильність до вживання алкоголю; 41,5 % — знижені інтелектуальні здібності; 29,5% — емоційну нестійкість; 14,6 % — відсутність організаторських здібностей; 2,8 % — замкнутість.

Динаміку змін ставлення суддів до протипоказаних для заняття суддівською діяльністю якостей і властивостей особистості наведено в наступній таблиці:

Таб. 4.

Професійно протипоказані якості особистості	Стаж роботи судді			
	До 3-х років, %	Від 3-х до 10-ти років, %	Від 10-ти до 20-ти років, %	Більш 20-ти років, %
Низький моральний вигляд	79,3	78,6	90,3	75
Схильність до обману	37,9	60,7	63,4	68,8
Недисциплінованість	48,3	50	48,8	68,8
Схильність до зловживання алкоголем	41,4	51,8	36,6	75
Замкнутість	3,5	—	7,4	—
Знижені інтелектуальні здібності	51,8	46,5	48,8	18,8
Відсутність організаторських здібностей	24,2	10,7	17,1	6,3
Низька загальна та професійна грамотність	75,9	83,9	95,2	81,3
Емоційна нестійкість	31,1	28,6	26,9	31,3

Хоча отримані дані мають виключно локальний характер, але з урахуванням аналізу змісту професійної діяльності судді вони можуть бути фундаментом для висновку про те, що до числа професійно необхідних якостей особистості судді слід віднести: розвинутий інтелект, гнучке, творче мислення, високу розумову працездатність; аналітичний склад розуму, активне сприйняття, ємну пам'ять, стійку увагу, розвитку уяву, інтуїцію; сміливість, рішучість, наполегливість, послідовність, дисциплінованість, тактовність; нервово-психічну (емоційну) стійкість особистості: витривалість до впливу психофізіологічних перевантажень, стресів; високий рівень самоконтролю над своїми емоціями, настроєм; розвинуті адаптивні властивості нервової системи.

До числа негативних якостей особистості судді треба віднести: знижені інтелектуальні здібності, нерозвинену уяву, слабку пам'ять; замкнутість, недостатнє володіння вербальними і невербальними засобами спілкування; недостатньо розвинуті вольові якості, відсутність організаторських здібностей; слабко розвинуту загальну і юридичну ерудицію, низьку загальну і професійну грамотність; емоційну нестійкість: низький поріг стійкості до стресу, підвищену емоційну напруженість, швидку виснажуваність нервових процесів.

Підструктура темпераменту та інших біологічно обумовлених властивостей містить сукупність таких динамічних якостей (стать, вік, темперамент), що позначаються на поведінці людини.

За результатами узагальнення статистичних даних щодо кадрового складу загальних судів Харківської і Полтавської областей були отримані такі дані: 5,8 % судового корпусу складають судді віком до 30 років; 30,3 % — від 30 до 40 років; 42,3 % — від 40 до 50 років; 18,7 % — від 50 до 60 років, і 2,9% — старше 60 років. Як бачимо, більшість складають судді віком від 30 до 50 років. Як відомо, це найбільш зрілий і активний період життя людини, що відіграє важливу роль при здійсненні суддівських функцій.

Безперечно, специфіка суддівської діяльності передбачає заміщення посади носія судової влади досить зрілим, досвідченим юристом, людиною з багатим життєвим досвідом і певними професійними навичками. Як показали дані проведеного нами опитування, 5,3 % професійних суддів зізналися, що при здійсненні службових повноважень відчувають брак життєвого досвіду, а 11,2 % — нестачу професійних навичок. Ці дані ще раз свідчать про необхідність перегляду процедури проведення підбору суддів.

За статеву ознакою кадровий склад суддівського корпусу має таку структуру: 45,8 % — жінки, 54,2 % — чоловіки. На наш погляд, було

б некоректно і недоцільно намагатися порівняти ефективність роботи судді чоловіка і жінки, хоча деякі особливості, безперечно, існують. Наприклад, судді-жінки частіше відзначали, що вважають найбільше професійно необхідними якостями судді аналітичний склад розуму, розвинуту увагу та інтуїцію. Судді-чоловіки більше покладаються на розвинений інтелект, добру пам'ять і високу якість досудового слідства, підтримання державного обвинувачення і захисту. Але саме такі відмінності в мисленні, поведінці суддів дозволяють підійти до дослідження доказів у справі з різних сторін, розглянути всі можливі версії, адже процедура перегляду рішення або вироку іншим суддею створює для цього всі умови. Особливого значення у даному контексті набувають створення належного мікроклімату в суддівському колективі, сфера міжособистісного спілкування колег.

Ще одним досить важливим структурним елементом особистості є темперамент. Він характеризує особистість з боку її динамічних особливостей: інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів. На наш погляд, темперамент значною мірою впливає на ефективність використання суддею тих правових можливостей (а відтак, і на результати професійної діяльності), що надані йому відповідно до правового статусу. Ця найбільш стійка характеристика особистості мало піддається змінам у процесі діяльності чи навчання. Однак властивості темпераменту можуть як позитивно впливати формуванню професійно важливих рис судді, так і протидіяти цьому процесові.

Вчені-психологи виділяють чотири основні типи темпераменту: сангвінік, флегматик, холерик, меланхолік¹. Який же тип найбільш "підходить" для судді: холерик, що відрізняється швидкістю руху і дій, поривчастістю, збудливістю, в якого психічні процеси протікають швидко, інтенсивно; або меланхолік — зі зниженою активністю, повільністю, ригідністю, депресивністю?

На наш погляд, кращим буде суддя із сильним, урівноваженим, але інертним типом нервової системи, тобто людина з флегматичним типом темпераменту. Разом з тим це твердження не є категоричним, оскільки загальновідомо, що будь-який точно визначений тип темпераменту в чистому вигляді зустрічається рідко, і виключно механістичний підхід до визначення придатності судді до здійснення професійної діяльності недопустимий. Відсутність тієї чи іншої професійно-важливої якості не робить його непридатним до суддівської роботи, тому що вони можуть бути компенсовані іншими якостями і здібностями особистості. Однак порівняння властивостей особи

¹ Краткий психологический словарь / Сост. Л.А.Карпенко; Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г.Ярошевского. — М.: Политиздат, 1985. — С. 352, 353.

судді з оптимальною моделлю ідеального судді на конкурсній основі дасть можливість обрати найбільш придатного для здійснення даної діяльності.

На наш погляд, деякі вчені обґрунтовано виділяють ще одну — п'яту, професійно значущу підструктуру — *самовизначення особистості*, її дійове усвідомлення (орієнтування) відносно діяльності і системи спілкування в соціумі. Самовизначення обґрунтовано визначається і як основа самореалізації і самоствердження особистості¹. Компоненти цієї підструктури (рівень самооцінки, вимог, самоконтролю, самоповаги тощо) так само виступають найважливішими діагностичними ознаками, за якими визначається ступінь придатності до професійної діяльності судді.

Сутність даної підструктури полягає у відповідності бажань, надій особистості реальній дійсності. При цьому бажання, прагнення можуть бути всілякими, наприклад, певний громадянський авторитет, необхідні умови праці, найкраща реалізація кваліфікації і здібностей особистості в праці і адекватна її оплата тощо.

Особливість цієї підструктури полягає в тому, що, на відміну від інших підструктур, її реалізація певною мірою залежить від держави: створення умов, що сприяють підвищенню громадського авторитету суддів та їх незалежності, створення належних умов праці тощо. Ця теза підтверджуються даними, отриманими нами в результаті проведеного анкетування суддів.

Суддям пропонувалося визначити ієрархію важливості умов, що можуть, на їх погляд, сприяти підвищенню статусу судді. Були отримані такі дані. Перше місце судді відвели підвищенню громадського авторитету судді; друге — підвищенню їх незалежності і самостійності; третє — поліпшенню матеріально-технічних умов праці; четверте — вдосконаленню процедури підбору кадрів; п'яте — зниженню навантаження і рівномірному розподілу справ між суддями; шосте — забезпеченню перспектив кар'єрного росту.

Як бачимо, судді не задоволені тим громадським авторитетом професії, що існує в державі. Дані, отримані різними незалежними соціологічними дослідженнями, також підтверджують низький авторитет суддів в очах громадян. Так, якщо судити за підсумками відповідних КСД, громадській свідомості наших громадян притаманні такі стереотипи суддів:

¹ Глоточкин А.Д. К вопросу о динамической и функциональной структуре личности. — М.: Прогресс, 1987. — С. 18-23; Глоточкин А.Д. Психологические вопросы профессионального отбора личного состава // Военная мысль. — 1980. — № 3. — С. 62, 69.

- «законник, юридичний ідеаліст», неухильно дотримується закону, однак нерідко ідеалізує його силу як догму;
- «перестраховальник», прагне перекласти із себе особисту відповідальність на керівництво, попереднє розслідування та ін.;
- «юридичний нігіліст», допускає волюнтаристичні відступи від вимог закону і принципів права;
- «корупціонер», готовий умисно за хабар чи цінну послугу винести судові рішення, що суперечить закону¹.

Як бачимо, реалізація цієї підструктури, крім визначених умов, що повинні бути створені державою, також залежить від особистісних якостей і здібностей судді. Тому, як уже відзначалося, у першу чергу повинна бути вдосконалена процедура підбору кадрів суддів, щоб забезпечити доступ до здійснення правосуддя найбільш професійно придатних осіб. Авторитет конкретного судді в очах громадян сприяє підвищенню авторитету судової влади в цілому.

Різне поєднання описаних вище здібностей утворить ту необхідну сукупність індивідуально-психологічних якостей особистості, яку можна охарактеризувати як професійно значущі здібності судді і які в кінцевому результаті визначають його професійну придатність. Систематизація таких професійно значущих якостей повинна скласти зміст соціопсихограми — складового елемента професіограми суддівської діяльності.

2.4.1. Критерії визначення та оцінки професійно важливих якостей судді.

Як відзначалося, в Україні відсутній надійний механізм виявлення і оцінки як професійно необхідних так і негативних якостей особистості для зайняття посади судді. Вважаємо за необхідне розробити критерії професійної придатності судді, що відобразатимуть тільки значущі показники, які відповідають стабільним, стійким параметрам суддівської діяльності. Вони повинні бути зручними у використанні при оцінці профпридатності особистості до діяльності судді і застосовуватися при конкурсному доборі кандидатів на посаду судді.

Оцінити професійно важливі якості і здібності судді можна за допомогою таких критеріїв:

кваліфікаційних, які відображаються у певних документах: про отриману освіту, перепідготовку і підвищення кваліфікації, спе-

¹ Герасина Л.Н. Социальная эффективность судебной власти: возможности социологического измерения / Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Мат. наук.-практ. конф., 18 – 19 квітня 2002 р., м. Харків / Гол. ред. Сташис В.В. — К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 98.

ціалізацію, присвоєння класного чину тощо. Як відзначалося, певні професійно важливі якості можуть здобуватися та коректуватися в процесі навчання. Тому необхідно розробити і впровадити державну програму обов'язкової підготовки кандидатів на посаду судді, а також перепідготовки і підвищення кваліфікації професійних суддів. Формування ж суддівського корпусу повинно відбуватися на конкурсній основі — перевага в заміщенні посади професійного судді має віддаватися фахівцю з найкращими кваліфікаційними характеристиками;

об'єктивних, що відображають ефективність праці судді з використанням кількісних і якісних (оціночних) характеристик, наприклад, за кількістю розглянутих справ, за кількістю отриманих заохочень і стягнень тощо. На наш погляд, було б доцільним розробити спеціальну інструкцію, до якої слід включити певний перелік питань, на які повинен відповісти керівник установи за останнім місцем роботи або навчання претендента на посаду судді при складанні характеристики. Розробку структури характеристики необхідно доручити фахівцям-психологам. Вона повинна містити питання, відповіді на які могли б мати прогностичну спрямованість з погляду успішності здійснення суддівських функцій і містити необхідні дані про особу претендента на посаду судді. Складена таким чином характеристика могла б містити більш об'єктивну і повну інформацію про можливого кандидата на ту чи іншу суддівську посаду, прогнозувати сприятливі чи несприятливі показники до діяльності.

Так, наприклад, до числа перших можна віднести наявність у документах заохочень, оціночних характеристик: «чесний», «принциповий», «дисциплінований, відповідальний працівник», «здатний тривалий час переносити фізичні і психічні перевантаження», «виявляє аналітичні здібності», «вміє планувати свою роботу», «має організаторські здібності» та ін. Відповідно до прогностично несприятливих показників можна віднести: наявність дисциплінарних стягнень, даних про слабку успішність у школі, вузі; оціночні характеристики: «недисциплінований», «некомунікабельний», «в умовах підвищеного навантаження губиться, не може зосередитися», «відрізняється низькою працездатністю», «у колективі авторитетом не користується», «зарозумілий», «грубий» тощо;

психологічних, виявлених у результаті психодіагностичного обстеження претендента на посаду судді з використанням спеціально підібраних для цих цілей тестових методик. Надійність отриманих даних залежатиме від якості психодіагностичного обстеження, правильності інтерпретації отриманих результатів. Тому до виконання

даної функції необхідно залучати кваліфікованих психологів¹. Вітчизняними і іноземними психологами вже розроблено низку методик, що можуть бути використані і для дослідження особи судді чи кандидата на цю посаду². Зокрема, у 2002 р. в Російській Федерації був проведений відповідний експеримент по психодіагностичному обстеженню кандидатів на посаду судді. Експеримент підтвердив доцільність такого попереднього обстеження кандидатів на посаду судді. На думку вчених, використана при проведенні експерименту процедура дозволяє глибоко та об'єктивно оцінити особистісні якості, їх відповідність вимогам професійної діяльності судді і з високою часткою імовірності прогнозувати професійну успішність³.

Вважаємо, що психодіагностичне обстеження було б доцільно проводити щодо як кандидатів на судову посаду, так і діючих суддів. У першому випадку воно повинне бути передбачено програмою підготовки суддів і мати конкретну спрямованість на виявлення професійно важливих рис особистості.

Щодо діючих суддів також доцільно ввести в практику психодіагностичне обстеження для виявлення професійно важливих якостей і здібностей. Крім того, можна було б, наприклад, здійснювати діагностику психологічної сумісності суддів при колегіальному розгляді справ, особливо коли прогнозується тривалий процес; тут у першу чергу важливий етичний аспект стосунків між суддями в даному складі суду.

За допомогою психодіагностичного обстеження можна було б визначати з найбільшою вірогідністю придатність кожного судді до розгляду окремих категорій справ, чим буде забезпечено максимальну ефективність використання особистісних здібностей, що безперечно позитивно вплине на результати роботи судді, ефективність здійснення правосуддя.

Також значну роль психодіагностичне обстеження може мати при вирішенні питань про призначення на посаду голови суду. Саме від якостей і здібностей керівника суду значною мірою залежить ефективність роботи судового органу в цілому. Безперечно, професіограма голови суду повинна відповідати загальній для суддів, оскільки на цю посаду призначаються особи зі складу професійних суддів і на певний

¹ Романов В.В. Юридическая психология: Учебник. — М.: Юристь, 2000. — С. 328, 329.

² Березовская Г.Е., Шляхер Е.Ф. Методики исследования личности. — Свердловск: Изд-во Ин-та народ. хоз-ва, 1987. — С. 2-10.

³ Психологическое обследование кандидатов на должность судьи // Российская юстиция. — 2002. — № 10. — С. 7 – 9.

строк, після закінчення якого суддя повертається до здійснення безпосередньо суддівських функцій. Але особливість адміністративних повноважень вимагає наявності у кандидата на посаду голови суду спеціальних якостей і здібностей.

Теорією управління запропоновано перелік якостей, якими повинен володіти будь-який керівник. Так, наприклад, Л.І. Уманський підкреслює обов'язковість таких якостей, як психологічна вибірковість, психологічний такт, вимогливість, практичний розум, громадська енергійність, критичність, схильність до організаторської діяльності, ініціативність, самостійність, загальний рівень розвитку, спостережливість, активність¹. О.М. Ковальов доповнює цей перелік такими якостями: наполегливість, цілеспрямованість, оптимізм, гнучкість, самовладання, вольові якості². О.Л. Свенцицький ставить на перше місце компетентність, відповідальність, вольові якості³.

Перелічені якості керівника повною мірою можуть застосовуватися і до голови суду. Але при складанні його соціопсихограми необхідно враховувати деякі особливості функціонування судової системи, зокрема принцип незалежності і самостійності суддів при прийнятті рішень у справі. При цьому особливе значення, на наш погляд, слід приділити виявленню організаторських і комунікативних здібностей особистості. Для цього може підійти апаратна методика для визначення характеру спілкування керівника з підлеглими, запропонована Ю.В. Сіягіним і В.Є. Гусевим⁴. Також необхідно враховувати досвід роботи, дисциплінованість, відповідальність, ініціативність, рішучість, психологічний і фізичний стан, аналітичний розум і прогностичні здібності кандидата на цю відповідальну посаду.

2.5. Професійне навчання суддів.

Конституція України основним суб'єктом здійснення правосуддя в державі назвала професійного суддю. Але, як відомо, професіоналами

¹ Уманский Л.И. Психология управленческой деятельности. — М.: Наука, 1980. — С. 118.

² Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы управления. — М.: Политиздат, 1975. — С. 134.

³ Свенцицкий А.Л. Руководитель: слово и дело. Социально-психологические аспекты. — М.: Политиздат, 1983. — С. 73.

⁴ Сиягин Ю.В., Гусев В.Е. Аппаратная методика для определения характера общения руководителей с подчинёнными // Вопросы психологии. — 1989. — № 2. — С. 134 - 137.

люди не народжуються, і своєю професією вони оволодівають багато років. Професіоналізм - це не якийсь готовий, закінчений, завершений етап людського життя, не результат, у якому сконцентровано, зібрано «абсолютний» досвід людини. Це тривалий процес становлення, розвитку професійно важливих якостей і здібностей фахівця.

Як відзначалося, людина, котра претендує на придбання статусу професійного судді чи вже займає таке становище, повинна володіти комплексом спеціальних теоретичних знань і практичних навичок, необхідних для успішного виконання функцій носія судової влади, і вміти застосовувати їх у процесі професійної діяльності. Необхідні знання, уміння, навички можуть бути придбані в результаті поглибленої загальної та спеціальної підготовки, а також певного досвіду роботи.

На жаль, в Україні відсутня єдина державна система підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації суддів. Були окремі спроби вирішити цю проблему. Так, підвищення кваліфікації суддів забезпечувалося як самостійним навчанням, так і системою підготовки, що існувала в кожній області, на семінарських заняттях для суддів, з періодичним проходженням навчання на курсах вдосконалення кваліфікації працівників юстиції. З 1993 до 1998 рр. адміністрацією філії республіканських курсів працівників юстиції було організовано професійне навчання резерву суддів. Професійна підготовка суддівського корпусу також здійснювалася Центром підготовки суддів при Верховному Суді України і Центром суддівських студій при Міністерстві юстиції України¹. На даний час існують центри підвищення кваліфікації суддів при Верховному Суді України і Вищому господарському суді України. На жаль, через відсутність узгодженості в діяльності даних установ, підготовка та підвищення кваліфікації суддів не мають системного характеру².

В 1999 р. відповідно до розпорядження Президента України в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого було створено факультет підготовки професійних суддів, перед яким ставилося завдання підготовки висококваліфікованих кадрів для формування суддівського корпусу. Аналогічне завдання було поставлено і перед створеним у 2002 р. Інститутом підготовки

¹ Див.: Бринцев В. Шляхи підвищення ефективності професійної підготовки суддів і апарату судів // Право України. — 2001. — № 1. — С. 55-60.

² Кривенко В.В. Про виконання Радою суддів завдань органів суддівського самоврядування щодо забезпечення незалежності судів і суддів, про стан фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів/ Підсумки V з'їзду суддів України // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 5 (33). — С. 10 – 13.

професійних суддів при Одеській національній юридичній академії. Однак внаслідок відсутності єдиної, цілеспрямованої і науково обґрунтованої Концепції щодо навчання суддів даних заходів явно недостатньо, щоб повною мірою вирішити проблему комплектування суддівського корпусу високопрофесійними фахівцями.

Вважаємо, що в Україні повинна бути створена єдина державна система навчання суддів за трьома напрямками: підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації.

Слід зазначити, що питання організації підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації професійних суддів дотепер не знайшли свого детального законодавчого врегулювання.

В Україні вперше на вищому державному рівні необхідність створення спеціального навчального закладу з навчання суддів була визнана підписаним 9 вересня 2000 р. Президентом України указу «Про створення Української академії суддів» при Міністерстві юстиції України. Основним її завданням було визначено післядипломну підготовку осіб, які вперше претендують на посаду судді, а також підвищення кваліфікації суддів і працівників апарату судів. У зв'язку з прийняттям Закону «Про судоустрій» у 2002 р. Українську академію суддів було ліквідовано і створено Академію суддів України при Державній судовій адміністрації. У ст.129 Закону «Про судоустрій України» закріплено, що з метою вирішення питань забезпечення судів кваліфікованими кадрами при Державній судовій адміністрації України функціонує Академія суддів України, яка є вищим навчальним закладом, на котрий покладається здійснення підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації суддів і працівників апарату судів. Крім того, на Академію суддів України покладено проведення наукових досліджень з питань удосконалення організації і діяльності судів, вивчення світового досвіду з цих питань, науково-методичне забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції і Конституційного Суду України.

Подібні навчальні заклади вже існують майже на всіх континентах — в Іспанії і ФРН, Марокко і Єгипті, Бразилії і Японії. За останні роки центри навчання суддів створено й у ряді країн Східної Європи (Словенії, Словаччині, Болгарії) і країнах, що раніше входили до складу СРСР (Росії, Узбекистану, Грузії, Естонії, Киргизії, Вірменії, Латвії). Можливо, практичні наробітки цих навчальних закладів для суддів можуть бути успішно застосовані і при організації навчання суддів в Україні.

В першу чергу необхідно розробити і затвердити Комплексну державну програму підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації суддів. При цьому однією з головних умов ефективного функ-

ціонування такого спеціального навчального закладу повинна бути яскраво виражена спеціалізація у вивченні юридичних дисциплін, орієнтованих на специфіку суддівської роботи.

На особливу увагу заслуговує питання розробки програми саме *підготовки* професійних суддівських кадрів. Адже судді наділені в державі повноваженнями здійснювати правосуддя від імені України, що покладає на них підвищену відповідальність, а отже, повинні ставитися і підвищені вимоги до професійної підготовки претендентів на цю посаду. На жаль, існуючий порядок підбору суддів дозволяє будь-якому випускнику юридичного вузу, що закінчив будь-який факультет, включаючи і ті, котрі готують фахівців для інших правоохоронних органів (немає нормативно закріплених рекомендацій про те, який саме факультет повинен закінчити майбутній суддя або яку спеціалізацію він повинен пройти), мати можливість претендувати на суддівську посаду. При всій демократичності існуючого положення інтереси зміцнення судової влади вимагають певних змін у цьому питанні.

Вважаємо, що для успішного вирішення завдання по укомплектуванню суддівського корпусу високопрофесійними фахівцями необхідно нормативно закріпити, що кожен претендент на заняття тієї чи іншої посади судді обов'язково повинен одержати фахову освіту, що відповідає державному стандарту. З огляду на напрацьований факультетом підготовки суддів при Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого досвід, наявність матеріально-технічної і науково-педагогічної бази, здатної забезпечити навчальний процес, вважаємо за доцільне створити відповідне відділення Академії суддів України на базі вищезгаданого факультету.

На нашу думку, державна програма підготовки суддів повинна передбачати вирішення таких завдань. *По-перше*, власне навчання, що передбачає не тільки передачу знань, а й формування правової культури, інтелектуальний розвиток слухачів. *По-друге*, розвиток емоційної сфери, що не тільки передбачає формування навичок емоційної саморегуляції, а й припускає індивідуальний підхід до процесу навчання, що враховує емоційні особливості слухачів. *По-третє*, психомоторний розвиток, що передбачає формування специфічних навичок поведінки, необхідних у професійній діяльності судді. Однак необхідно мати на увазі, що успішне вирішення поставлених завдань вимагає наявності у слухачів певного первинного рівня інтелектуального, психофізіологічного розвитку. Крім того, вони повинні усвідомлювати специфіку, цілі суддівської діяльності. Тому безпосередньому здійсненню підготовки суддівських кадрів повинен передувати ретельний добір кандидатів у слухачі на конкурсній основі.

Кандидати на навчання повинні відповідати вимогам Конституції України і положенням законів “Про статус суддів в Україні”, “Про судоустрій України”: бути громадянами України, не молодше 25 років, мати вищу юридичну освіту (спеціальність «Правознавство» і освітньо-кваліфікаційний рівень «спеціаліст» або «магістр»), стаж роботи з юридичної спеціальності три роки, володіти державною мовою. Також вони повинні бути дієздатними, не мати хронічних психічних та інших захворювань, що перешкоджають виконанню обов’язків судді, а також не зняту чи непогашену судимість, відносно яких не проводиться дізнання, досудове слідство або судовий розгляд кримінальної справи. Право рекомендувати кандидатів для навчання необхідно надати територіальним управлінням державної судової адміністрації АРК, областей, міст Києва і Севастополя. Таке право слід надати і головам апеляційних судів.

У системі підготовки суддів було б доцільно проводити диференціацію серед претендентів залежно від стажу і досвіду роботи, відповідно до яких і передбачити певні професійно-освітні програми навчання. Наприклад, можна було б виділити три категорії претендентів: 1) особи, що мають досвід роботи в суді, адвокатурі, прокуратурі, тобто чия робота була пов’язана із судовою діяльністю; 2) особи, що не мають такого (спеціального) досвіду роботи (випускники вузів, юрисконсульти, викладачі права та ін.) і 3) особи, що не мають юридичної освіти, але претендують на посади професійних суддів спеціалізованих судів. Такий підхід був би цілком виправданим, особливо якщо врахувати той факт, що ст. 127 Конституції України, ст. 59 Закону «Про судоустрій України» передбачають можливість наділення статусом професійного судді осіб, які мають спеціальну підготовку з питань юрисдикції спеціалізованих судів, але не мають юридичної освіти. Правова ж підготовка таких суддів може бути здійснена на відповідному відділенні підготовки професійних суддів.

Крім того, підготовка кадрів професійних суддів повинна мати цілеспрямований характер, тому, на наш погляд, у навчальному закладі мають бути передбачені три відділення, виходячи з юрисдикції судів: загальних, господарських, адміністративних. При створенні в державі інших видів спеціалізованих судів утворюються відповідні відділення.

При розробці процедури підбору слухачів досить цікавим буде вивчення досвіду Нідерландів, де кандидати на суддівські посади при проходженні спеціальної підготовки в Центрі з навчання суддів у м. Зутфені піддаються психологічному тестуванню. Цей тест включає оцінку якостей особистості, властивостей характеру, як інтелектуаль-

них, так і аналітичних здібностей, стійкості до стресу і соціального досвіду. Після його проходження сто кращих кандидатів можуть продовжити брати участь у процедурі підбору. Вони піддаються більш специфічному психологічному тесту і беруть участь у співбесіді, яку проводить комісія з підбору абітурієнтів¹. Таким шляхом пішла і Російська академія правосуддя, де сьогодні розробляється програма комп'ютерного тестування по двох основних блоках: інтелекту кандидата і стану його психофізіологічних якостей².

Вважаємо, що добір кандидатів для навчання повинен проводитись на конкурсній основі в два тури: перший — спрямований на виявлення інтелектуальних та психологічних здібностей (шляхом тестування); другий — на виявлення професійної відповідності майбутній професії (шляхом співбесіди). Процедуру проведення підбору має бути нормативно закріплено.

У літературі тестування відносять до психологічного і “напівконтактного” методів підбору. Німецький дослідник А. Компа під тестом в широкому розумінні усвідомлює метод збирання даних, при якому в стандартних умовах уловлюються індивідуальні риси чи реакції. А у вузькому розумінні, на його думку, за допомогою тестування в першу чергу оцінюються такі особистісні якості випробуваного, як інтерес, мотив, здібності. У кожному разі проведення тестування спрямоване на виявлення особистісних реакцій, їх вимір і порівняння з якостями інших випробуваних.

Дослідження, проведене нами в попередньому підрозділі, підтверджує необхідність виявлення особистісних якостей людини вже на стадії навчання. До проведення такого психодіагностичного тестування абітурієнтів необхідно залучати фахівців-психологів. Відповідно розроблені тести мають орієнтуватися на специфіку суддівської діяльності і забезпечувати вирішення таких завдань:

— добір абітурієнтів, найбільш придатних за складом індивідуально-психологічних якостей до професійної діяльності судді;

— виявлення та відмова до зарахування слухачами осіб, які за своїми інтелектуальними здібностями, психічним складом, якостями особистості можуть значною мірою бути піддані професійній деформації.

В теорії управління розроблені вимоги до оцінки якості тестів, що за низкою ознак розділені на основні (об'єктивність — надійність

¹ Пейсиков В. Обучение судей: международный опыт и российские перспективы // Российская юстиция. — 2001. — № 6. — С. 59-62.

² Дементьев А. Подготовка кадров судей — выход есть // Российская юстиция. — 1997. — № 2. — С. 4.

— валидність) і побічні (нормованість — порівнянність — доцільність)¹.

У ході співбесіди, заснованої на результатах тестування, претенденту на навчання повинні бути дані відповідні рекомендації про перспективи його використання за професією судді, можливу спеціалізацію, необхідність корекції поведінки чи характеру. Крім того, у ході тестування могли б бути виявлені такі якості особистості, як, наприклад, дефекти пам'яті, відхилення психіки, що виключають можливість роботи суддею. Звичайно, висновки фахівця-психолога не повинні носити обов'язкового характеру і бути остаточною заборонною зарахування до складу слухачів навчального закладу для суддів, оскільки не виключена подальша можливість розвитку професійно важливих психічних властивостей і якостей особистості². До того ж слід передбачити можливість і порядок перегляду цих висновків за вмотивованою заявою претендента.

Вважаємо, що повинні бути розроблені формалізовані вимоги, на основі яких можна було б судити про: 1) повну відповідність особи вимогам професії; 2) абсолютну несумісність особистості і діяльності; 3) відносну можливість заняття певної суддівської посади.

При цьому тестування має носити цілеспрямований, індивідуалізований характер, враховувати потреби кожного виду суддівської діяльності, конкретної посади. Так, наприклад, у США, крім загальних вимог, кандидат на посаду судді апеляційного суду повинен володіти такими додатковими якостями, як-то: колегіальність, уміння викладати свої думки на папері; для судді суду першої інстанції — рішучість, суддівська стриманість, ораторські здібності; для керівника суду — адміністративні здібності, комунікативність³.

Відповідно до зазначених вище завдань тести, розроблені для психодіагностичної оцінки кандидатів у слухачі, повинні:

виявляти загальний рівень інтелектуального розвитку кандидата, структуру його індивідуально-психологічних властивостей, особливості темпераменту і характеру, адаптивні можливості до обраної професії;

бути досить надійними, мати не тільки поточну (діагностичну), а й прогностичну валидність, тобто давати можливість не тільки акту-

¹ Див.: Дуракова И. Б. Управление персоналом. — М.: Лига-пресс. — 1998. — С. 114-127.

² Военная психология / Под ред. В.В. Шеляга, А.Д. Глоточкина, К.К. Платонова. — М.: Военное изд-во, 1972. — С. 10.

³ Судейская этика и дисциплина. Подбор судей.: Мат. рос.-америк. семинара. — Белгород: Высш. квалиф. коллегия судей РФ, 1998. — С. 97-119.

ально оцінювати стан кандидата, а й складати науково обґрунтований, достовірний прогноз щодо його подальшого найбільш ефективного використання;

бути компактними, зручними для групового обстеження кандидатів в обмежені проміжки часу з використанням автоматизованої обробки результатів тестування;

перевіряти ще раз і доповнювати один одного з метою підвищення надійності, точності і вірогідності отриманих результатів¹.

Для проведення тестування можуть бути використані як спеціальні, розраховані на виявлення специфічних професійно важливих якостей судді, так і вже розроблені психологією тести. Так, наприклад, можуть бути застосовані вже використовувані психодіагностичні методики: шкала прогресивних матриць Дж. Равена; 16-факторний особистісний питальник Р.Б. Кеттелла; питальник «Рівень суб'єктивного контролю» А.М. Еткінда; колірний тест М. Люшера; тест «Стратегія поведінки в конфліктній ситуації» К. Томаса; тести на коефіцієнт інтелектуальності Ганса Айзенка та ін.

Крім того, вважаємо за доцільне об'єднання психодіагностичного обстеження з психофізіологічним, оскільки до програми психофізіологічного обстеження входять дослідження рівня функціональних резервів серцево-судинної системи та інших систем організму людини. В кожному випадку йдеться в цілому про здоров'я кандидата. Тому доцільно, ґрунтуючись на ч. 4 ст. 59 Закону «Про судоустрій України», нормативно закріпити обов'язкове психодіагностичне обстеження майбутніх слухачів, передбачивши його проведення одночасно з медичним оглядом.

Проведення співбесіди спрямовано на встановлення професійної відповідності претендента посаді судді. Досліджуються як рівень спеціальних знань кандидата, так і його ділові і моральні якості. Особлива увага повинна бути приділена з'ясуванню його мотивів пройти підготовку і обійняти посаду судді, життєвої позиції і системи цінностей. Можуть уточнюватися питання, пов'язані з побутом, освітою, трудовою діяльністю. Приймальна комісія повинна відповісти на питання: чи відповідає претендент образу ідеального судді і чи буде можливо усунути наявні недоліки в процесі його спеціальної підготовки?

Природно, вирішити завдання по підбору слухачів для навчання зможе лише комісія, що складається з висококваліфікованих фахівців. На наш погляд, до її складу слід включити як практичних працівни-

¹ Романов В.В. Юридическая психология: Учебник. — М.: Юристь, 2000. — С. 329, 330.

ків: суддів Верховного Суду України і Вищих спеціалізованих судів України; представників Міністерства юстиції України, Державної судової адміністрації, Вищої кваліфікаційної комісії суддів і Вищої ради юстиції, а також учених-правознавців. Обов'язково до складу комісії повинен входити психолог. Особи, що успішно витримали всі іспити і пройшли по конкурсу, зараховуються в Академію наказом ректора як слухачі.

Форма навчання — очна. Щодо тривалості підготовки суддів світова практика неоднорідна: від 2,5 років (наприклад, Франція, Португалія, Іспанія) до 6 років (Нідерланди). Як було відзначено вище, з метою підвищення ефективності підготовки кадрів для судової системи, вважаємо найбільш доцільним диференційований підхід, згідно з яким для осіб, котрі мають певний досвід роботи в судах, адвокатурі, прокуратурі, тобто чия робота так чи інакше безпосередньо була пов'язана з судовою діяльністю, передбачити дворічний строк підготовки. Для осіб, які не мають такого (спеціального) досвіду роботи (випускники вузів, юрисконсульти, викладачі права та ін.), і осіб, які не мають юридичної освіти, але мають фахову підготовку з питань юрисдикції спеціалізованого суду, слід передбачити більш тривалий строк навчання — до трьох років.

Забезпечення ефективності функціонування системи підготовки суддів прямо залежить від організації планування і контролю за реалізацією навчальних програм, а також від оптимального вибору форм навчання, періодичності і видів занять.

Навчальна програма повинна бути розрахована на одержання слухачами як теоретичних знань, так і практичних навичок. Вважаємо, що найбільш оптимальними формами проведення занять з професійної підготовки суддів є: лекції, “круглі столи”, ділові ігри, диспути, семінари за доповіддю, практичні заняття. Поряд із традиційними можуть бути використані й оригінальні методи навчання. Основне завдання використання того чи іншого методу, а також їх комбінація, — досягнення мети підготовки грамотного, високопрофесійного фахівця.

При розробці програми доцільно врахувати прогалини у рівні загальної юридичної освіти і потреби суддівської практики. Так, при анкетуванні професійних суддів на запитання: «Які, на Вашу думку, найістотніші недоліки при підготовці суддів у загальному навчальному закладі?» були отримані такі відповіді: 83,9 % суддів указали на слабкий зв'язок теорії з практикою; 33,9 % — на дефіцит часу, що надається для стажування в судових установах під час навчання; 13,4 % респондентів прогалиною назвали перевагу лекційних методів навчання; і лише 4,3 % — низький теоретичний рівень викладання.

При аналізі результатів слід враховувати, що деякі судді вказували одночасно на декілька недоліків навчання суддів у навчальних закладах. Разом з тим отримані дані яскраво свідчать про те, що при підготовці суддів у спеціалізованому навчальному закладі необхідно більше приділяти уваги проблемним питанням, найбільш поширеним у практичній професійній діяльності судді. Іншими словами, спеціальна підготовка суддів повинна мати предметний, прикладний характер.

Доцільно передбачити також систему, що враховує побажання самих слухачів. Для цього, крім загального курсу, слухачам надається можливість прослухати додаткові лекції з тих тем та курсів, що їх цікавлять, тобто по їх заявках. Крім того, успішному засвоєнню знань сприятиме організація навчання за методом юридичних «клінік», що створило б умови для здійснення повної імітації судового розгляду. За розробленими навчальними судовими справами і розподілом ролей учасників судових процесів.

На наш погляд, підготовка суддів повинна проходити в три етапи: одержання загальних теоретичних і практичних знань, стажування і спеціалізація.

На першому етапі слухачі одержують поглиблені знання з матеріального та процесуального права; вивчають загальновизнані принципи міжнародного права, фундаментальні і прикладні проблеми теорії держави і права, правотворчості і судового правозастосування, подолання колізій нормативних правових актів і заповнення прогалин у праві, досліджують судову практику України і Європейського Суду з прав людини.

Крім теоретичних дисциплін у програму підготовки повинні входити методологічні та інструментальні дисципліни: основи інформатики, знайомство з базами юридичних даних; техніка юридичної мови; основні засади юридичної психології; техніка управління групами людей, керівництво судовою установою; техніка посередництва і примирення у розв'язанні конфлікту; юридична соціологія. Тривалість першого етапу — половина передбаченого строку навчання.

Другий етап навчання — стажування, провадиться відповідно до науково обґрунтованої і нормативно закріпленої програми. Його метою є формування практичного уявлення про майбутню професію, що дозволяє застосувати на практиці отримані теоретичні знання, а також визначити подальшу спеціалізацію слухача. Під час стажування слухач разом із суддею веде прийом громадян, є присутнім у судових засіданнях, складає проекти судових рішень тощо.

На наш погляд, крім стажування в судах різної юрисдикції в програмі навчання необхідно передбачити стажування в органах, чия

діяльність так чи інакше стосується діяльності суду. Це можуть бути правоохоронні органи, а також адвокатура. Уявляється, це створить умови для найбільш повного усвідомлення кандидатом у судді процесу здійснення правосуддя. По закінченні слухачі складають звіт про проходження практики і подають характеристики з місць стажування. Строк стажування — $\frac{1}{4}$ усього строку навчання.

Третій етап підготовки кандидатів у судді — спеціалізація. Після проходження загального теоретичного та практичного курсу підготовки і стажування у слухача повинна сформуватися думка про те, яку спеціалізацію він хотів би обрати. При цьому мають бути враховані і висновки профорієнтаційних тестів. Слухачі розподіляються на відповідні відділення: загальне, господарське, адміністративне і т.д. На загальному відділенні допускається більш вузька спеціалізація шляхом створення груп суддів-криміналістів, суддів-цивілістів, суддів військових судів.

Завданням цього етапу підготовки кандидатів у судді є поглиблене вивчення теоретичних і практичних проблем матеріального і процесуального права згідно зі спеціалізацією. Спеціалізація дозволяє виділити індивідуальні можливості кандидата в судді з погляду їх найбільш ефективного застосування у розгляді окремих категорій судових справ, більш детально вивчити певне законодавство, практику його застосування, засвоїти необхідні навички та вміння. У літературі висловлювалися думки про те, що спеціалізація суддів сприяє розвитку усталеного стереотипу¹.

Але, на наш погляд, більш переконливо виглядають дані, наведені Т.Г. Морщаковою та І.Л. Петрухіним, що засвідчують кращі показники в роботі суддів, які працюють відповідно до спеціалізації².

Вважаємо, що програма навчання повинна передбачати подальше поглиблене вивчення чинного законодавства і судової практики, придбання практичних навичок по веденню судового процесу і підготовки процесуальних документів. Для підвищення ефективності навчання доцільно його проводити «блоками», тобто, вся програма навчання будується з проблем, особливостей розгляду окремих категорій справ. Строк цього етапу підготовки — $\frac{1}{4}$ усього строку навчання.

Протягом усього періоду навчання слухачі з усіх вивчених дисциплін складають проміжні іспити і заліки.

По закінченні навчання слухачі проходять підсумкову атестацію. Вважаємо, що запропонована система підготовки буде більш ефек-

¹ Див.: Радутная Н.В. Условия дальнейшего повышения качества деятельности судей // Советское государство и право. — 1970. — №1. — С. 59 - 67.

² Морщакова Т.Г., Петрухин И.Л. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия // Право и социология. — М.: Наука, 1973. — С. 287.

тивною, якщо підсумкова атестація матиме характер кваліфікаційної атестації, проходить у формі кваліфікаційного іспиту, результати якого дійсні на всій території України. Тому необхідно нормативно закріпити склад Державної атестаційної комісії при навчальному закладі з підготовки суддів, рішення якої про складання кваліфікаційного іспиту було б обов'язковим для всіх кваліфікаційних комісій суддів. Половину атестаційної комісії повинні складати судді. Такий підхід був би досить обґрунтованим, якщо нормативно закріпити обов'язковість підготовки у спеціалізованому навчальному закладі для суддів усіх осіб, які мають бажання бути рекомендованими для призначення на посаду судді вперше.

Порядок проведення підсумкової атестації повинен відповідати Порядку проведення кваліфікаційного іспиту, встановленому ст. 91 Закону «Про судоустрій України». За результатами підсумкової атестації складається висновок про складання кваліфікаційного іспиту на посаду судді і вручається диплом про присвоєння освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». Після цього випускник може звернутися у відповідну кваліфікаційну комісію із заявою про рекомендацію його на вакантну посаду судді.

На особливу увагу заслуговує питання законодавчого закріплення статусу слухача Академії і вирішення питань його матеріального забезпечення. У більшості зарубіжних країн (наприклад, Франції, Італії, Нідерландах) слухачі спеціалізованого навчального закладу з підготовки суддів одержують статус державного службовця, у зв'язку з чим користуються відповідними соціальними і правовими гарантіями.

Безсумнівно, питання матеріального забезпечення слухача є досить актуальним, оскільки підготовка кандидатів у судді повинна здійснюватися з відривом від основного місця роботи, тому не можна розраховувати на те, щоб людина, не забезпечена мінімальними матеріальними і соціальними гарантіями, зможе сумлінно займатися підготовкою до служби. Обов'язок забезпечити належні умови навчання покладається на державу, оскільки формування професійного суддівського корпусу є одним з найважливіших її завдань.

Вважаємо, що фінансування програми підготовки кандидатів на посаду судді слід здійснювати за рахунок передбачених для цієї мети коштів державного бюджету. Слухачам повинні бути гарантовані стипендія в розмірі не нижче встановленого прожиткового мінімуму, щорічна оплачувана відпустка не менш 24 календарних днів, іногороднім надається гуртожиток готельного типу або компенсуються витрати, пов'язані з наймом житла. Строк навчання зараховується до стажу роботи у галузі права.

Крім того, державне фінансування підготовки кандидатів у судді має передбачати витрати на утримання навчальних приміщень, баз практики, заробітну плату викладачам, заохочення керівників практики, розробку нових програм навчання і т.д.

Вважаємо також, що в системі навчання суддів необхідно передбачити програму з професійної *перепідготовки* посадових осіб судової влади. Необхідність включення цієї програми до системи навчання суддів пов'язана з існуванням інституту переведення судді на інше місце роботи для виконання нового виду професійної діяльності.

Метою функціонування системи перепідготовки суддів є одержання суддями додаткових знань, умінь і навичок, необхідних для виконання нових професійних функцій. Тому необхідно в нормативному порядку встановити, що переведенню судді на іншу посаду, що тягне зміну його повноважень, установлення йому відповідної заробітної плати, передуює його навчання згідно з освітньо-професійною програмою перепідготовки суддів в Академії суддів України.

На перепідготовку повинні направлятися судді, які:

- а) переводяться на посаду професійного судді до суду вищої інстанції без зміни спеціалізації;
- б) переводяться на посаду професійного судді до суду вищої інстанції чи до суду того ж рівня зі зміною спеціалізації;
- в) переводяться на посаду професійного судді до суду іншої юрисдикції;
- г) призначаються (обираються) на адміністративні посади.

Вважаємо, що направляти суддів для перепідготовки, а також визначати форму і строки навчання мають Державна судова адміністрація, Голова Верховного Суду України і голови вищих спеціалізованих судів. Форма, строк і методи навчання передбачаються навчальним планом, розробленим на основі освітньо-професійної програми перепідготовки суддів.

На наш погляд, форма навчання може бути очною, заочною і змішаною. Залежно від обраної форми навчання і посади, на яку претендує суддя, строк перепідготовки може бути встановлено від двох до шести місяців.

Перепідготовка суддів повинна мати цілеспрямований характер, групи необхідно формувати виходячи з цілей навчання — судді апеляційного суду, судді спеціалізованого суду, судді Верховного Суду України, керівники суду та ін. Навчання кожної групи повинно проводитися згідно зі спеціально розробленим навчальним планом. До його розробки мають залучатися як співробітники апаратів Верхов-

ного Суду України, вищих спеціалізованих судів, Державної судової адміністрації, так і науковці.

Методи навчання можуть бути різноманітними — лекції, семінарські, практичні заняття, дискусії, ділові ігри, аналізи конкретних ситуацій, обмін досвідом роботи, тематичні зустрічі, обговорення за “круглим столом” тощо. До навчального процесу в системі перепідготовки суддів повинні залучатися провідні фахівці, учені, викладачі вищої школи, а також практичні працівники.

По закінченні строку навчання слухачі проходять підсумкову атестацію, результати якої заносяться в диплом про професійну перепідготовку.

Природно, для суддів, які направляються для перепідготовки на очну форму навчання, необхідно передбачити певні державні гарантії. Так, за ними на час навчання повинна бути збережена середня заробітна плата за основним місцем роботи; здійснена оплата вартості проїзду до місця навчання і назад; виплата добових за кожний день перебування в дорозі в розмірі, встановленому законодавством для службових відряджень. На час навчання судді забезпечуються гуртожитком готельного типу або їм відшкодовуються витрати, пов’язані з наймом житлового приміщення.

Не менш актуальним є питання вдосконалення системи *підвищення кваліфікації суддів*.

Підвищення кваліфікації суддів — це навчання з метою відновлення і поглиблення теоретичних і практичних знань професійних суддів, розвитку вмінь і навичок, необхідних для ефективного вирішення завдань професійної діяльності, що сприяє підтриманню рівня професійної відповідності займаній посаді.

Цікаво, що, наприклад, в законодавстві Грузії встановлено, що непроходження без поважної причини у встановленні строки передбаченого законом спеціального учбового курсу є підставою для звільнення судді!

На наш погляд, у національному законодавстві необхідно закріпити обов’язок суддів безперервно підвищувати кваліфікацію, що є необхідною умовою його позитивної атестації, присвоєння кваліфікаційного класу. Має бути розроблено професійну програму підвищення кваліфікації суддів, яка б відповідала б єдиній і цілеспрямованій державній політиці навчання суддів і враховувала потреби практики.

Професійна програма підвищення кваліфікації суддів повинна бути спрямована на:

а) вдосконалення і відновлення загальнотеоретичних знань, умінь і практичних навичок, необхідних у професійній діяльності;

б) придбання додаткових знань і умінь відповідно до певного рівня професійної атестації;

в) придбання спеціальних знань, умінь, що сприяють успішному здійсненню професійних функцій.

Реалізацію професійної програми підвищення кваліфікацій суддів слід покласти на Академію суддів України, Верховний Суд України, вищі спеціалізовані суди і Державну судову адміністрацію.

Можна виділити такі способи підвищення кваліфікації суддів:

- навчання в спеціалізованому навчальному закладі;
- систематичне самостійне навчання (самоосвіта);
- відвідування тематичних лекцій і семінарів провідних науковців і практиків;
- участь у проведенні короткострокових тематичних семінарів;
- участь у науково-практичних конференціях;
- стажування.

Відповідно до проведеного нами анкетуванням суддів на питання: «Яка форма підвищення кваліфікації є для Вас найбільш прийнятною?» були отримані наступні відповіді. Для 56,4 % професійних суддів найбільш прийнятним є підвищення кваліфікації у спеціалізованому навчальному закладі; для 14,8 % — участь у науково-практичних конференціях; для 15,5 % — відвідування тематичних лекцій заслужених науковців і практиків; для 38,9 % — участь у проведенні тематичних і проблемних семінарів; 14,1 % суддів віддають перевагу самостійному навчанню згідно з індивідуальною програмою (більшість суддів вказували одночасно декілька форм підвищення кваліфікації). Очевидно, найкращий ефект буде отриманий лише при раціональному поєднанні різних форм підвищення кваліфікації. Але, як показали результати опитування, значне місце судді відводять спеціалізованому навчальному закладу.

Згідно зі ст. 129 Закону «Про судоустрій України» одним із завдань Академії суддів України є підвищення кваліфікації суддів. Це передбачає створення на базі даного навчального закладу відповідного факультету. Вважаємо за необхідне закріпити в Законі «Про статус суддів» положення, згідно з метою підтримання рівня кваліфікації, необхідного для здійснення суддівських повноважень, суддя має право на підвищення кваліфікації один раз у три роки на відповідному факультеті в Академії суддів. В обов'язковому порядку направляються для навчання на факультеті судді перед черговою атестацією, судді, що вперше зайняли посаду протягом першого року роботи, а також судді, які вирішили припинити свою відставку і повернутися до виконання службових повноважень.

Навчальний процес на цьому факультеті повинен організовуватися відповідно до професійної програми підвищення кваліфікації суддів. Форма навчання можуть бути очною, заочною та змішаною.

Строк навчання має визначитися навчальним планом, розробленим відповідно до професійної програми, і залежить від обраної форми навчання, але не менш як один місяць і не більш як шість місяців.

Направляти на навчання і визначати його форму має керівник суду, в якому працює суддя. Групи слухачів повинні формуватися з урахуванням спеціалізації суддів.

У період підвищення кваліфікації суддям повинно гарантуватися збереження заробітної плати за основним місцем роботи; забезпечення гуртожитком готельного типу, відшкодування витрат на проживання і оплату проїзду слухачів до місця навчання і назад провадиться з державного бюджету з коштів, передбачених на підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації суддів.

Метою підвищення кваліфікації суддів є вдосконалення наявних знань судді, а також усунення певного браку знань, викликаного будь-якими причинами. Тому, на наш погляд, навчальним планом, крім основної програми навчання, слід передбачити можливість для слухачів самостійно обирати курс чи теми з певних дисциплін, що їх найбільше цікавить. Ця пропозиція підтверджується даними, отриманими при опитуванні суддів.

Так, на запитання: «Чи відчуваєте Ви при здійсненні професійної діяльності брак якихось знань?» — 84,2 % суддів відповіли ствердно. З них 11,8 % зізналися, що відчувають труднощі при застосуванні національного законодавства; 15,2 % — при зверненні до міжнародного права; 57,2 % — у подоланні колізій і заповненні прогалин у праві; 17,7 % — потребують знань з основ інформатики; 5,1 % — юридичної психології; 4,2 % — техніки юридичної мови; 3,4 % — техніки управління групами людей; 4,2 % — керівництва судовою установою; 6,8 % — з основ вирішення конфліктів. Можливо, слід проводити подібне опитування слухачів перед початком навчання, щоб внести певні корективи в навчальний план.

Також, на наш погляд, доцільно передбачити тестування слухачів з метою психологічної корекції їх особистості.

У процесі реалізації програми з підвищення кваліфікації суддів можуть бути використані різні методи навчання: лекції, семінарські, практичні, аудиторні і виїзні заняття, дискусії, ділові ігри, аналізи конкретних ситуацій, обміни досвідом роботи, тематичні зустрічі, розмови за “круглим столом”, групові та індивідуальні консультації, автоматизовані системи навчання.

Після закінчення навчання провадиться підсумкова атестація. Слухачі Академії, які успішно засвоїли професійну програму підвищення кваліфікації і пройшли атестацію, мають одержувати посвідчення встановленого державного зразка про проходження курсу підвищення кваліфікації.

Суддям, які направлені для підвищення кваліфікації на денну форму навчання з відривом від виконання службових обов'язків, гарантовано: збереження робочого місця і середньої заробітної плати на період навчання; оплата вартості проїзду до місця навчання і назад; виплата добових за кожний день перебування в дорозі в розмірі, встановленому законодавством для службових відряджень; надання на час навчання гуртожитку готельного типу. У разі відсутності гуртожитку суддям відшкодовуються витрати, пов'язані з наймом житла, у порядку, передбаченому законодавством для службових відряджень.

Для забезпечення єдиної політики в галузі навчання суддів на основі професійних програм підвищення кваліфікації суддів повинні бути розроблені і нормативно закріплені типові програми і рекомендації з проведення тематичних лекцій і семінарів, програми самостійного навчання. Відповідні навчально-методичні матеріали повинні бути розроблені науково-методичним відділом Академії, затверджені Державною судовою адміністрацією та ефективно контролюватися на регіональному рівні. До їх розробки доцільно залучати працівників Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів.

Самоосвіта суддів проводиться відповідно до індивідуальної програми, складеної на основі типової програми. Строк навчання — постійно.

Тематичні лекції і семінари проводяться з метою придбання додаткових знань і умінь, необхідних при здійсненні правосуддя в сучасних умовах. Строк навчання визначається програмою лекцій чи семінару, але не повинен перевищувати тижня. Заняття проводяться як безпосередньо на базі Академії суддів України, так і на обласному рівні з залученням провідних учених і практиків. По закінченні тематичних лекцій і семінарів слухачі готують доповіді з проблемних питань тем лекцій або семінарів.

Підвищувати кваліфікацію суддів можливо також шляхом проведення короткострокових семінарів і науково-практичних конференцій, присвячених актуальним проблемам застосування національного законодавства, міжнародного права, подоланню колізій і заповненню прогалин у праві, вивченню передового міжнародного досвіду здійснення правосуддя, організації судової влади тощо. Організацію цих форм підвищення кваліфікації доцільно покласти на апеляційні суди.

Строк навчання також визначається програмою, але не повинен перевищувати двох днів.

Досить успішною є така форма підвищення кваліфікації, як стажування. Метою стажування є вивчення позитивного досвіду роботи досвідчених суддів, придбання практичних і організаторських навичок, необхідних у професійній діяльності. Стажування може проводитися як у судах вищої інстанції, так і за кордоном, і здійснюється згідно з індивідуальним планом. Після його закінчення суддя складає звіт про виконання плану стажування і надає його голові суду, в якому він працює.

Таким чином, професійне навчання суддів має бути спрямоване на забезпечення професійної самореалізації судді як особистості, формування поглиблених спеціальних знань, умінь і навичок, на основі постійного навчання і досвіду практичної діяльності, що сприятиме підтриманню і підвищенню рівня професійної відповідності особистості займаній посаді. Якщо держава зацікавлена у належному правосудді, вона повинна забезпечити необхідні умови для створення та ефективного функціонування системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації суддівських кадрів.

Вважаємо, що в Україні може бути створена державна система навчання суддів по трьох напрямках: підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації. Фінансування цієї системи необхідно здійснювати за рахунок передбачених для цієї мети коштів державного бюджету.

Навчання суддів базується на принципах безперервності, обов'язковості, цілеспрямованості, відповідності державним освітнім стандартам і критеріям, різноманітності форм і видів навчання, врахування особистих інтересів судді.

Навчання суддів повинне здійснюватися відповідно до освітньо-професійних і професійних програм, розроблених на основі Комплексної державної програми підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації професійних суддів України.

Метою Комплексної державної програми підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації професійних суддів України є створення належних умов для функціонування єдиної державної системи навчання суддів, що забезпечує високий професіоналізм суддів, здатних ефективно виконувати функціональні обов'язки службової діяльності.

Завданнями реалізації Комплексної державної програми підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації професійних суддів України є:

- набуття, поглиблення і безперервне вдосконалення суддями професійних знань, умінь і навичок;
- сприяння професійній самореалізації особи судді;
- інтелектуальний, емоційний, психомоторний розвиток особи судді;
- набуття суддями відповідної кваліфікації або спеціалізації на основі спеціального навчання і досвіду практичної діяльності.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ СТАТУС НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ

3.1 Участь народу у здійсненні правосуддя – принцип судової влади

3.1.1. *Поняття, зміст і значення принципу участі народу в здійсненні правосуддя.*

Важливим і необхідним елементом механізму правового регулювання є принципи права. Дефініція “принцип” (від лат. *principium* – начало, основа) визначається як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки...¹.

Галузевою юридичною наукою сформульовано вимоги, яким має відповідати принцип кримінального (цивільного) процесу. Обґрунтованою вбачається точка зору науковців, які до критеріїв віднесення того чи іншого положення як до принципу процесу відносять такі: 1) це найзагальніші, вихідні положення, ідеї, що мають фундаментальне значення для процесу, визначають його спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів; 2) принципи виражають панівні в даній державі політичні та правові ідеї, які стосуються завдань і способу здійснення судочинства; 3) вони повинні бути закріплені в нормах права; 4) принципи мають повністю діяти у всіх або кількох стадіях процесу і обов’язково в його центральній стадії – стадії судового розгляду; 5) порушення будь-якого принципу означає незаконність рішення в справі і обов’язково тягне його скасування².

Невід’ємною складовою системи засад вітчизняного судочинства є принцип участі народу в здійсненні правосуддя, що відповідає зазна-

¹ Юридична енциклопедія: В 6 т. Том 5 / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр.енцикл.”, 1998. – С. 110.

² Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1999. – С. 35; Рожнов О.В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2000. – С. 8; Маляренко В.Т. Реалізація основних конституційних засад судочинства у кримінально-процесуальному законодавстві України: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 1999. – С. 6.

ченим вище вимогам. Конституцією України 1996 року передбачено збереження існуючої історично усталеної моделі суду за участю народних засідателів, а також запровадження суду присяжних, що свідчить про намагання законодавця розширити форми участі населення у відправленні судочинства. Одночасно підлягають змінам змістовні характеристики принципу участі народу в здійсненні правосуддя, потребує уточнення найменування розглядуваної засади та її співвідношення з іншими принципами.

У радянський період, коли функціонував лише інститут народних засідателів, учені по-різному визначали найменування та логічний обсяг поняття досліджуваного принципу. Частина авторів виокремлювала його як самостійний принцип кримінального (цивільного) процесу під назвою “участь народних засідателів у розгляді й вирішенні справ у суді першої інстанції”¹, “участь у суді народних засідателів”², “участь народних засідателів у здійсненні правосуддя”³. Інші вбачали його складовою більш загального принципу участі у відправленні правосуддя народних засідателів і колегіальності розгляду справ⁴, принципу участі громадськості в судочинстві⁵.

Одночасно цю засаду відносили до принципів правосуддя під найменуванням “принцип розгляду справ судами за участю народних засідателів”⁶, “колегіальний розгляд справ, участь народних засідателів у відправленні правосуддя”⁷ тощо.

В умовах сьогодення, коли діє конституційне положення, що передбачає участь населення в здійсненні судочинства у вигляді інституції народних засідателів та суду присяжних, виправданою видається позиція М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, В.П. Шибіки, М.Й. Штефана, В.В. Короля та інших, які відносять аналізовану засаду до самостійних принципів кримінального (цивільного) процесу під найменуванням

¹ Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики). - М.: Юридическая литература, 1971. - С. 40.

² Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. - М.: “Юридическая литература”, 1982. - С. 62.

³ Арапов Н.Т. Проблемы теории и практики правосудия по гражданским делам. - Ленинград: издательство Ленинградского университета, 1984. - С. 102.

⁴ Чельцов М.А. Советский уголовный процесс. - М.: государственное изд-во юридической литературы, 1962. - С. 52.

⁵ Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. т.1. - М.: “Наука”, 1968. - С. 168.

⁶ Лиховая С.Я. Конституционные принципы правосудия в СССР. - К.: “Вища школа”, 1984. - С. 49.

⁷ Алахвердиев С. Д. Воспитательная роль советского правосудия: Автореф. дисс... канд. юрид. наук / ЛГУ имени А.А. Жданова. - Ленинград, 1965. - С. 5.

“участь народу в здійсненні правосуддя”¹. Така назва, максимально відображаючи “букву” і “дух” відповідних норм Конституції України, вбачається найбільш вдалою.

Разом з тим, наявність у ЦПК України, прийнятому 18 березня 2004 року, новели щодо уведення народних засідателів до цивільного процесу свідчить про суттєве розширення сфери дії принципу участі народу в здійсненні правосуддя, набуття ним властивостей міжгалузевого принципу, що функціонує у кримінальному та цивільному судочинстві.

Конституційне обмеження реалізації принципу участі народу у відправленні судочинства тільки межами судових стадій дозволяє розглядати принцип участі народу в здійсненні правосуддя одночасно як принцип галузевого (кримінального, цивільного) процесу та принцип судової влади.

Закріплення зазначеного принципу в розділі VIII “Правосуддя” Основного Закону підкреслює необхідність його застосування на центральних судових стадіях галузевих проваджень, а подальше практичне втілення у правових приписах судоустрійного (Глава 2. “Засади здійснення правосуддя в Україні” Закону України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 року) та процесуального законодавства безумовно свідчить про його спрямованість на виконання спільних завдань, що поставлені перед різними підсистемами вітчизняної юстиції.

Концепції судової влади приділялася належна увага у дореволюційній процесуальній науці І.Я. Фойницьким² та іншими вченими. Народне начало як принцип організації і діяльності судової влади одним з перших виокремив Ш.Л. Монтеск’є (поряд з незалежністю від політики та професіоналізмом)³.

В сучасних умовах непрофесійним суддям присвячені окремі положення міжнародно-правових документів (комент. до п. 22.2 Мінімальних стандартних правил ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (“Пекінські правила”), затверджених Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 року, преамбула до Основних принципів незалежності судових органів, схвалених Гене-

¹ Штефан М.Й. Цивільний процес. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 29; Король В.В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2002. – С. 4.

² Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб: типография товарищества “Общественная польза”, 1912. – т. 1. – С. 157-204.

³ Монтескье Ш. О духе законов. Избранные произведения. – М., 1955. – С. 78.

ральною Асамблеєю ООН 13 грудня 1985 року, процедура № 3 Ефективних процедур здійснення Основних принципів щодо незалежності судових органів, прийнятих ЕКОСОС у 1990 р. тощо).

Участь народу у здійсненні правосуддя як принцип судової влади розглядають зарубіжні науковці¹, відносячи його до судоустрійних (організаційних), організаційно-функціональних чи процесуальних (функціональних) принципів судової влади.

Розглядаючи участь народу у здійсненні правосуддя як конституційний принцип судової влади України, слід вказати на певну умовність такої класифікації, що не може встановити чіткої межі дії даної засади, адже за своїм духом і сферою безпосередньої реалізації вона пронизує організаційну та процесуальну діяльність суду із здійснення правосуддя.

Під принципом участі народу в здійсненні правосуддя слід розуміти врегульовану чинним законодавством систему правоположень, що визначають право представників народу здійснювати судову функцію державної влади шляхом безпосередньої участі у відправленні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Необхідно виділити чотири основних елементи досліджуваного принципу, що розкривають його зміст: 1) народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя шляхом розгляду справ в судах першої інстанції колегією з числа професійних суддів та народних засідателів, або судом присяжних; 2) кримінальні справи про злочини, за які законом передбачена можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі, у суді першої інстанції розглядаються судом у складі двох суддів і трьох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді (ч. 3 ст. 17 КПК України); цивільні справи окремого провадження про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, усиновлення, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку та обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу розглядаються колегією у складі одного судді та двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді (ст.18, п.п. 1, 3, 4, 9, 10 ч. 2 ст. 234 ЦПК України); 3) суд присяжних утворюється для розгляду у першій інстанції судових справ, визна-

¹ Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Институт права и публичной политики, 2002. – С. 51; Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации / Под ред. В.В. Ершова. – М.: Юрист, 2006. – С. 39.

чених процесуальним законом; 4) при здійсненні правосуддя народні засідателі та присяжні реалізують державно-владні повноваження публічного характеру, виступаючи посадовими особами державної судової влади, та мають такі ж гарантії незалежності й недоторканості, як і професійні судді.

Особливістю застосування законодавчої техніки при нормативному закріпленні принципу участі народу в здійсненні правосуддя є те, що він знайшов безпосереднє і повне вираження не в окремій нормі закону, а його зміст впливає із низки конституційних і галузевих юридичних приписів, кожен з яких формулює лише окрему, складову частину принципу. Така практика має достатнє поширення при юридичній регламентації принципів права та, за справедливим зауваженням Т.М. Добровольської, не може слугувати підставою для визнання чи невизнання відповідного положення принципом процесу¹.

Значення принципу участі народу в здійсненні правосуддя є багатоаспектним; у структурі вказаного явища слід виділити громадсько-політичний і правовий компонент.

Громадсько-політичне значення принципу участі народу в здійсненні правосуддя полягає у тому, що на реалізацію загальних (ч. 2 ст. 5, ч. 1 ст. 6) та спеціальних (ч. 3 ст.124, ч. 1. ст. 127, ч. 2 ст. 129) норм Конституції України представники народу як носії суверенітету та єдине джерело влади в Україні безпосередньо здійснюють державну владу в царині правосуддя. Це є виявом справжнього народовладдя та важливим інститутом громадянського суспільства; характеризує відкритість держави перед громадою і демократичний характер судочинства, сприяє виховному впливу судових процесів.

Правове значення принципу участі народу в здійсненні правосуддя визначається залученням представників широких верств населення, які, маючи різнобічний професійний та життєвий досвід, моральні якості тощо спроможні сприяти суду в правильному дослідженні й оцінці різноманітних аспектів злочину та особистості підсудного. Внесення правосвідомості народу до суду сприяє справедливому призначенню покарання, дозволяє позбутися властивих судовій діяльності крайнощів формалізму та тяганини, негативних стереотипів професійної поведінки (обвинувальний ухил тощо). Розглядуваний принцип є додатковою гарантією незалежності професійних суддів під час відправлення судочинства, оскільки обмежує можливість застосування “телефонного права”.

¹ Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики). - М.: Юридическая литература, 1971. – С. 17.

Участь народних засідателів у відправленні судочинства як важлива складова принципу участі народу у здійсненні правосуддя є основною формою залучення представників населення до здійснення юстиції в Україні, адже на відміну від присяжних, які розглядатимуть невелику кількість складних кримінальних справ в апеляційних судах, народні засідателі функціонують також у місцевих судах, причому вирішують і цивільні справи.

3.1.2. Історія становлення і розвитку теорії та законодавчої регламентації добору народних засідателів в Україні.

У ретроспективному плані інститут народних засідателів традиційно вивчався радянськими ученими починаючи з моменту його заснування Декретом Ради народних комісарів про суд № 1 від 22 листопада 1917 року¹. При цьому залишалися поза увагою досить змістовні дослідження дореволюційних вітчизняних та іноземних науковців, через що суд за участю народних засідателів розглядався як самотутнє надбання, створене радянською владою.

Необхідність введення аналога народних засідателів – шеффенів – до правової системи Російської імперії дискутувалася вже дореволюційною процесуальною доктриною². Поштовхом до спорів стали недоліки в діяльності російського суду присяжних, що змушувало шукати альтернативні, більш досконалі форми судочинства за участю представників народу.

Вихід бачили у використанні німецького та швейцарського досвіду функціонування суду шеффенів. Хоча в цих країнах не було однозначного ставлення до аналізованої інституції³, її прибічники, зокрема Ф. Шварце, К. Біндінг, Р. Ієринг, Г. Мейер та інші наполягали на розширенні юрисдикції суду шеффенів досить активно та послідовно⁴.

¹ Декреты Советской власти. 25 октября 1917г. – 16 марта 1918 г. - т.1.- М.: государственное издательство политической литературы, 1957. – С. 124-126.

² Сергеевский Н.Д. Шеффенгерихт в русской литературе // Юридический вестник.- 1879.- т.1. – С. 303-315; Даневский В.П. Сравнительное обозрение некоторых форм народного суда (Суд шеффенов, сословных представителей и присяжных) // Русская мысль. - 1895. - кн.1. – С. 12-17.

³ Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство.- СПб: типография М.М. Стасюлевича, 1891. – С. 190; Митермайер К. Европейские и американские суды присяжных, их деятельность, достоинства, недостатки и средства к устранению этих недостатков. Перев. с последн. немецк. издания / Под ред. В.Молчанова.-М.,1871. – С. 586-589.

⁴ Палаузов В.Н. К вопросу о форме участия народного элемента в уголовной юстиции.- Одесса: типография Ульриха и Шульце, 1876. – С. 48; Познышев С.В. Элементарный учебник русского уголовного процесса. -М.: издательство Г.А. Леман, 1913. – С. 18-19.

Серед вітчизняних прихильників впровадження шеффенського суду слід відзначити І.П. Закревського¹, І.В. Михайловського², В.Д. Спасовича³, проти виступали – М.М. Розін⁴, М.Д. Сергеевський⁵, М.П. Чубинський⁶ тощо.

Сутність тодішніх і сьогоднішніх суперечок щодо моделі залучення народного елемента до судочинства полягає в основному в тому, яким об'ємом прав наділити народних представників під час відправлення ними кримінального правосуддя (повноваження присяжного за “класичною” англосаксонською схемою чи участь у справі як шеффена). Вирішувати такі утруднення доцільно після з'ясування суті кожної із зазначених правових конструкцій на основі виокремлення істотних ознак інституту шеффенів і суду присяжних.

Одну з найбільш вдалих спроб визначити характерні риси шеффенського суду здійснив відомий дореволюційний процесуаліст І.Я. Фойницький, зокрема:

1) шеффени обираються не на одну справу, як присяжні засідателі, а на цілий ряд справ, що підлягають розгляду в цю сесію;

2) шеффени утворюють одну неподільну колегію із коронним суддею, який головує у шеффенському суді; разом із ним вони ухвалюють вирок як стосовно вини, так й щодо покарання, беручи більш або менш вагому участь у вирішенні процесуальних питань, що виникають при провадженні справи в судовому засіданні;

3) вирок, що ухвалюється шеффенським судом, повинен бути умотивованим, між тим як присяжні засідателі не наводять підстав свого рішення;

4) вироки шеффенських судів підлягають апеляційному перегляду⁷.

¹ Закревский И.П. О настоящем и будущем суда присяжных. Сб. статей.- СПб: тип. П.П. Сойкина, 1897. – С. 122-123, 125, 201.

² Михайловский И.В. Основные принципы организации уголовного суда. - Томск: Паровая типо-лит. П.И. Макушина, 1905. – С. 237-239.

³ Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб: типография товарищества “Общественная польза”, 1912. – т. 1. – С. 141.

⁴ Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство.- СПб: “Право”, 1914. – С. 111.

⁵ Сергеевский Н.Д. Шеффенгерихт в русской литературе // Юридический вестник.- т.1. – С. 307-308.

⁶ Чубинский М.П. Современная борьба взглядов за и против суда присяжных и реформаторские попытки в этой области (Доклад, прочитанный на заседании Киевского Юридического Общества 22 марта 1897г.). - Киев, 1897. – С. 28-30.

⁷ Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб: типография товарищества “Общественная польза”, 1912. – т. 1. – С. 146.

Вказана “класична” схема з перебігом часу змінювалася, у зв’язку з чим в теорії відзначається, що таку ознаку найбільш поширеної моделі шеффенського суду (за німецьким взірцем), як можливість апеляційного перегляду вироку не можна вважати універсальною з огляду на законодавчий досвід Радянського Союзу й інших соціалістичних держав. У радянському кримінально-процесуальному законі була сконструйована модель правосуддя вельми подібна до німецького суду шеффенів, але апеляційної судової інстанції не передбачалося, хоча замість неї існувала касаційна інстанція, що мала окремі (доволі помітні) риси апеляційного провадження¹.

Слід зазначити, що в Російській імперії функціонували судові органи, які мали деякі ознаки шеффенського суду, зокрема судові установи за участю судових (станових) засідателів, станових представників, гминні суди та полкові суди, у той же час останні відрізнялися від них за рядом суттєвих моментів, що не дає підстав вважати їх подібними, як це в категоричній формі намагаються представити окремі сучасні дослідники, ототожнюючи тимчасових членів полкових судів і лавників гминного суду з народними засідателями². Вітчизняними історичними попередниками народних засідателів з певною умовністю можна вважати общинні та кінні суди, народні збори (віче, суд громади), судних мужів та цілувальників³, однак за походженням цей інститут рецепований з континентальної правової системи, що обумовлює хронологічні межі проведеного ретроспективного аналізу.

Розглядаючи радянську модель участі представників народу в судочинстві необхідно констатувати, що інститут народних засідателів, створений у СРСР в 1917 р. й успадкований правовою системою незалежної України за своїми істотними ознаками виступає різновидом шеффенського суду.

Словосполучення “суд шеффенів“ і похідні від нього з моменту застосування розглядуваної інституції мало чітко окреслене історично та географічно значення – як одна з форм залучення народних представників до здійснення кримінального правосуддя у Німеччині (спочатку у VIII-XVIст., згодом – у другій полов. XIX ст.).

¹ Тарасов А.А. Правовые и социально-психологические проблемы сочетания единоличных и коллегиальных начал в уголовном процессе Российской Федерации: Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. - М., 2001. - С. 328.

² Юрков І. Участь народних представників у здійсненні правосуддя // Вісник Академії правових наук України. - 1997. - № 3. - С. 135.

³ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов н / Д: “Феникс”, 1995. – С. 601-602; Викторский С.И. Русский уголовный процесс. – М.: Право, 1912. – С. 28-29.

З поширенням у світі даного типу судочинства в окремих державах, наприклад, у Австрії, поняття “шеффени” отримало законодавче закріплення, у інших – застосовується на доктринальному рівні при характеристиці відповідної моделі участі населення в кримінальному судочинстві, набувши характер загального слова для позначення однопорядкових правових явищ.

У радянській правовій науці з ідеологічних міркувань народні засідателі й шеффени не розглядалися як подібні за своєю суттю, паралелі між ними проводилися здебільшого для позначення негативних рис останніх.

Так, Вишинський А.Я. і Ундревич В.С. вказують, що “ не тільки класовий склад засідателів, але й сама система їхньої організації, система залучення до судової роботи... нічого спільного не мають із шеффенською системою, за винятком чисто формальної ознаки – єдиної колегії або кількісного збігу числа суддів у колегії (трьох). Робота суду шеффенів побудована на створенні ілюзії суспільної участі в суді, на тому, щоб роль шеффенів була максимально пасивною...”¹.

Відзначається, що народні засідателі в радянському суді, це не шеффени в буржуазному суді, які заслужили славу пасивних підтакувачів²; за своїм складом, за дійсною рівністю прав із постійним суддею та за активністю радянські народні засідателі різко відрізняються від шеффенів³.

Однак у добу перебудови певна частина учених⁴ на сторінках юридичної преси визнає подібність народних засідателів і шеффенів, використовуючи закордонну юридичну термінологію (“шеффени”, “суд шеффенів” тощо) для визначення суті існуючого в СРСР аналога, аналізуючи міжнародно-правову практику та тенденції у цій сфері.

В аспекті становлення законодавства щодо народних засідателів визначальним став Декрет Раднаркому про суд № 1 від 22 листопада

¹ Вышинский А.Я., Ундревич В.С. Курс уголовного процесса. Учебник для правовых вузов. т.1. Судостроительство.- М.: государственное издательство Советское законодательство, 1934. – С. 250.

² Суслó Д.С. Развитие органов правосудия и их діяльність в Украинській РСР (1918-1972 рр.) Дис...докт. юрид. наук: 12.00.01 і 12.00.08.- К., 1973. – С. 350.

³ Чельцов М.А. Советский уголовный процесс.- М.: государственное изд-во юридической литературы, 1962. – С. 52.

⁴ Михеенко М.М. Від суду шеффенського до суду присяжних // Радянське право.-1990.- № 10. – С. 67-68; Черниловский З.М. О реформе правосудия // Советское государство и право.-1987.- № 9. – С. 86; Истина...и только истина! Пять бесед о судебно-правовой реформе.-М.: Юрид. лит., 1990. – С. 214.

1917 року¹, яким було засновано інститут народних засідателів. Відповідно до положень вказаного Декрету місцевий суд діяв у складі постійного місцевого судді та двох чергових засідателів, списки засідателів складалися районними та волосними (повітовими, міськими і губернськими) Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, цими ж установами визначалася черговість їхньої явки на сесію (п.2). Крім того, створювалися революційні трибунали в складі головуючого та шести чергових засідателів, які обиралися губернськими чи міськими Радами (п.8).

Особисто Ленін В.І. надавав великого значення залученню трудящих до роботи суду. “Нам треба судити самим”, - говорив він. – “Громадяни повинні брати участь поголовно в суді . . .”².

З прийняттям Декрету ВЦВК та РНК про суд № 2 від 15 лютого 1918 року розгляд справ по суті у цивільних відділеннях окружних суддів відбувається у складі трьох постійних членів окружного народного суду та чотирьох народних засідателів, кримінальних справ – у складі дванадцяти чергових засідателів і двох запасних під головуванням одного з постійних членів суду. Загальні списки народних засідателів складаються губернськими та місцевими Радами на підставі списку кандидатів, наданих місцевими районними та волосними Радами. Чергові списки кожної сесії складаються шляхом жеребкування виконавчими комітетами Рад.

Народним засідателям було надано право відводити під час процесу призначеного для цього засідання головуючого, який під час наради мав лише право дорадчого голосу. Народні засідателі вирішували питання про факт злочину та міру покарання, причому мали право зменшити передбачене законом покарання на свій розсуд, аж до умовного чи повного звільнення обвинуваченого від будь-якого покарання (ст.29).

Першим нормативним актом про суд в Україні була постанова Народного секретаріату “Про введення народного суду в Україні”, затверджена ЦВК Рад робочих, солдатських і селянських депутатів України 4 січня 1918 року. За цим документом вводилися місцеві народні суди (дільничні, повітові та міські), що вирішували справи в складі одного постійного та чотирьох чергових суддів; списки чергових суддів складалися Радами з числа осіб чоловічої та жіночої статі, які досягли 18 років та мешкали на території відповідної дільниці.

¹ Декреты Советской власти. 25 октября 1917г. – 16 марта 1918 г. т.1.- М.: государственное издательство политической литературы, 1957. – С. 124-126.

² Ленин В.И. Полное собрание сочинений. - Изд. 5-е. – т. 36. – М.: издательство политической литературы, 1981. – С. 53.

Декретом Раднаркому України “Про суд” від 14 лютого 1919 року було затверджено Тимчасове положення про народні суди та революційні трибунали, відповідно до якого (п.п. 36-37) при вирішенні справи народний суд функціонує в складі одного постійного народного судді та шести (у справах про посягання на життя, згвалтування, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, розбій, грабїж, підробку документів або грошових знаків та в інших справах за особливою для кожного випадку постановою народного судді) або двох народних засідателів (за кримінальними справами, окрім вищенаведених, та цивільними справами за особливою для кожного випадку постановою народного судді). На рівні касаційної інстанції – у Раді народних суддів – для розгляду справ також можуть залучатися шість або два народних засідателя відповідно до зазначеної вище системи розподілу.

Народні засідателі обираються з числа осіб, які задовольняють вимогам, встановленим для радянських виборців: у повітах – відповідними виконкомками, у містах – Радами депутатів. Списки складаються на шість місяців.

Інструкція до Тимчасового положення про народні суди та революційні трибунали від 12 травня 1919 року конкретизує механізм відбору, зокрема, визначає, що списки кандидатів у народні засідателі подаються до юридичного відділу місцевого виконкому (Раддепу) політичними партіями, що перебувають на платформі Радянської влади, радянськими організаціями, професійними спілками, комітетами бідноти, кооперативами трудящих, сільгоспкомунами, фабрично-заводськими комітетами. Цей же юридичний відділ проводить усю підготовчу роботу з виборів народних засідателів, складає кандидатські списки, збирає відомості про кандидата, друкує список у місцевому офіційному періодичному виданні.

Після вирішення організаційних питань списки кандидатів разом із висновками юрвідділу щодо всіх представлених кандидатур передаються до відповідного виконкому (Раддепу) для проведення виборів. Розподіл народних засідателів на сесії проводиться за участю представників ради народних суддів, згідно з висновком юрвідділу та виконкому, при цьому необхідно було керуватися практичними міркуваннями (п.31).

Положення про народний суд Української РСР (1920 року), залишивши незмінною кількість народних засідателів (6 та 2) під час розгляду справ, дещо змінило порядок їх відбору. Так, тепер списки народних засідателів складаються за пропозицією відділів юстиції на шість місяців професійними спілками, організаціями трудящих, волосними та сільськими Радами окремого судового району й вино-

сяться на затвердження відповідних виконкомів. До того ж у примітці до ст. 20 розглядуваного положення “виконкомам надається право виключати зі списків народних засідателів антирадянські елементи”¹. Важливим є нормативне закріплення положення про те, що порядок розподілу народних засідателів у районах на сесії встановлюється: а) за жеребом, або б) за чергою, чи в) в інший спосіб, залежно від місцевих умов кожного окремого судового округу. При цьому кожний засідателю бере участь у засіданнях народного суду протягом не більше шести засідань.

З прийняттям Положення про судоустрій УРСР від 16 грудня 1922 року порядок розгляду справ у складі народного суду й шести засідателів було ліквідовано; згідно з новою процедурою засідання проходили за участю двох народних засідателів, кожний з яких здійснював правосуддя не більше шести днів на рік безперервно. Новелою було залучення непрофесійних суддів до розгляду справ у першій інстанції в губернському суді. Для цього списки народних засідателів складалися комісіями в складі головуючого – представника губвиконкому, двох членів губсуду, губернського прокурора й трьох членів від губпрофради з громадян, обраних народними засідателями для народних судів, які мали не менше як дворічний стаж роботи в громадських і профспілкових організаціях. Списки затверджувалися губвиконкомами в кількості 200 народних засідателів на губсуд². Народний суддя повинен був роз’яснити народним засідателям їх права та обов’язки й від кожного з них відібрати урочисту обіцянку судити за сумлінням.

У постанові ВУЦВК і РНК УРСР “Про окружні сесії губернських судів” від 27 березня 1925 року деталізовано механізм затвердження списків народних засідателів губвиконкомами наданням останнім права відводу окремих осіб, що не міг бути оскарженим у вищестоящих інстанціях (п. 7).

23 жовтня 1925 року II сесія ВУЦВК прийняла нове “Положення про судоустрій Української РСР”, за яким окружна комісія з виборів народних засідателів складалася з члена окрвиконкому (голова), члена окрсуду, представників окрпрофради, окружного комітету незможних селян і окружного прокурора або його помічника. Зазначена комісія направляла розверстувальні відомості із зазначенням необхідного для обрання числа засідателів профспілкам, райвиконкомам і військовим

¹ Гришин Ю.А. Из истории развития системы досудебного расследования в Украине. Учебное пособие. - Луганск: РИО ЛИВД, 1998. – С. 106.

² Сусло Д.С. Історія суду радянської України (1917-1967).- К.: Видавництво Київського університету, 1968. – С. 59.

частинам, які, у свою чергу, розверстують їх за окремими підприємствами, установами та сільрадами.

Народні засідателі обиралися на один рік - 200 осіб на дільницю. Обирали їх загальні збори робітників і службовців підприємств і установ, зібрання жителів сіл і військових частин. Списки обраних засідателів вивішувались у клубах, сільрадах, приміщеннях фабрик для загального відома із вказівкою на право всіх трудящих заявляти мотивований відвід у семиденний строк. Після цього списки подавалися через народний суд до окружної комісії (разом з матеріалами про відводи).

Окружна комісія виключає з поданих списків осіб, які не відповідають вимогам до народних засідателів, а також тих, проти кого заявлені відводи визнані поважними, виокремлює із представлених списків особливий список народних засідателів для участі в судових засіданнях виїзних сесій окружного суду по кожному району округу та надсилає списки з відміткою про їх затвердження відповідним народним судам, а особливий список направляє до окружного суду.

При цьому до особливого списку включаються народні засідателі, які володіють більшим порівняно з іншими, життєвим досвідом і громадсько-політичним рівнем.

Особи, виключені окружною комісією зі списків народних засідателів, мають право його оскаржити до місцевого окрвиконкому, рішення якого із цього питання є остаточним.

Відповідно до ст. 43 Положення, що регулює дотримання черговості залучення засідателів, у разі хвороби чи інших поважних причин неявки народного засідателя за чергою, вона механічно переноситься на кінець списку, про що народний засідатель повідомляється народним судом¹.

Виклик засідателів до окружного суду проводився: а) для участі в судових засіданнях кримінально-судового відділення – постановою розпорядчого засідання відділення, на підставі списку народних засідателів, що знаходився в окрсуді, та б) для участі в судових засіданнях цивільно-судового відділення – розпорядженням завідувача цивільно-судовим відділенням на підставі того ж списку (ст.71).

Народні засідателі мали право брати участь у засіданнях народного суду не більше шести днів на рік. При цьому за робітниками й службовцями зберігався їх середній заробіток, а селяни й кустарі одержували добові гроші за рахунок місцевого бюджету. Комплекту-

¹ Борьба с преступностью в Украинской ССР. т.1 (1917-1925) / Авт. и сост. Михайленко П.П. - К., 1966. – С. 749.

вання народних засідателів проводилось, як і раніше, з розрахунку: від робітників – 50%, від селян – 35%, від військових частин – 15%¹.

Проголосивши рівність прав і обов'язків суддів і народних засідателів, Положення поширило порядок дисциплінарної відповідальності суддів на народних засідателів без будь-яких винятків (ст. 44).

Указаним Положенням інститут народних засідателів для розгляду справ у першій інстанції вводився і до Верховного Суду УРСР. Списки затверджувалися Президією ВУЦВК за поданням НКЮ УРСР (ст.92), а Положенням про судоустрій УРСР від 11 вересня 1929 року конкретизовано, - із числа громадян, які мали не менше чотирьох років стажу відповідальної роботи в партійних, радянських або громадських організаціях.

Згідно з Постановою ВУЦВК і РНК УРСР “Про введення у дію Положення про судоустрій УРСР в редакції 1931 року” від 25 вересня 1931 року кожний народний засідателю не може брати участь в судових засіданнях більше двох днів на рік², комісія з виборів народних засідателів у районах складається з члена райвиконкому (голова), місцевого народного судді, представника дільничної прокуратури, представника райради профспілок і представника комітету незаможних селян. Мотивований відвід кандидатам у народні засідателі може бути заявлений кожним трудящим протягом п'яти днів з моменту вивішування списків для ознайомлення. Зберіглася у зазначеному Положенні й норма про те, що суддя повинен відібрати від кожного засідателя урочисту обіцянку судити за сумлінням та підписку про роз'яснення їм їхніх прав та обов'язків (ст.63).

У спеціальних судах - залізничних лінійних і водотранспортних, - що почали діяти в УРСР відповідно 1930 року та 1934 року також передбачалась участь народних засідателів при відправленні правосуддя. Так, залізничні лінійні суди діяли в складі одного постійного судді (голови) і двох народних засідателів з працівників транспорту. Списки народних засідателів, обраних робітниками й службовцями залізничного транспорту, затверджувалися комісіями, які склалися з члена президії міської ради, члена міжрайсуду, представників прокуратури, місцевого органу профспілки й комітету незаможних селян.

¹ История советского суда (1917-1947) / Под ред. И.Т. Голякова. - М.: Юридическое издание Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 129.

² Постанова ВУЦВК і РНК УРСР “Про введення у дію Положення про судоустрій УРСР в редакції 1931 року” від 25 вересня 1931 року // Собрание Законов и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1931. - № 35 (26 декабря). – Ст. 281.

Конституція СРСР, затверджена Постановою Надзвичайного VIII з'їзду Рад Союзу СРСР від 5 грудня 1936 року імперативно зафіксувала, що розгляд справ в усіх судах здійснюється за участю народних засідателів, крім випадків, спеціально передбачених законом (ст.103)¹. Визначено, що народні засідателі районних (міських) народних судів обираються на загальних зборах робітників, службовців і селян за місцем їх роботи чи проживання, військовослужбовців – у військових частинах терміном на два роки (ст.109).

Конституція УРСР 1937 року на вищому законодавчому рівні підтвердила обов'язковість розгляду справ в усіх судах за участю народних засідателів (ст.103), а прийнятий 16 серпня 1938 року Верховною Радою СРСР Закон “Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік” передбачив залучення народних засідателів до виконання своїх обов'язків у порядку черговості за списком не більше, чим на десять днів на рік, окрім випадків, коли подовження цього терміну викликано необхідністю участі народних засідателів у розгляді судової справи (ст.12). Народні засідателі обирались у такому ж порядку, як і постійні судді: для верховних і обласних судів – відповідними радами (на п'ять років), а для народного суду – громадянами району на основі загального прямого виборчого права при таємному голосуванні.

У роки Великої Вітчизняної війни на українських територіях більшість справ, зокрема, про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку й державної безпеки було передано на розгляд військових трибуналів.

У післявоєнний період 10 жовтня 1948 року Президія Верховної Ради УРСР затвердила “Положення про вибори народних суддів УРСР”, яким на додаток до Закону про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік 1938 р. встановлювалось, що народним суддею й народним засідателем може бути кожен громадянин УРСР, який користується виборчим правом і досяг на день виборів 23 років.

На основі затверджених 25 грудня 1958 року Верховною Радою СРСР “Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік”², “Основ кримінального судочинства Союзу

¹ Конституція СРСР, затверджена Постановою Надзвичайного VIII з'їзду Рад Союзу СРСР від 5 грудня 1936 року / Сборник Законов СССР. Т. 1. 1938-1967 гг. – М.: “Известия”, 1968. – С. 106.

² Закон СРСР від 25 грудня 1958р. “Про затвердження Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік” // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. - № 1. – Ст. 12.

РСР і союзних республік”¹ Верховна Рада УРСР 30 червня 1960 року прийняла Закон про судоустрій Української РСР², 28 грудня 1960 року – новий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. За новим законом розгляд справ у всіх судах першої інстанції здійснюється в складі судді та двох народних засідателів. Народні засідателі районних (міських) народних судів обираються на загальних зборах робітників, службовців і селян за місцем їх роботи або проживання, військовослужбовців – у військових частинах відкритим голосуванням строком на два роки (ст.21).

Народним засідателем може бути обраний кожний громадянин СРСР, який досяг на день виборів 25 років (ст.9); залучаються вони до виконання своїх обов’язків у суді в порядку черговості не більше, ніж на два тижні на рік, крім випадків, коли продовження цього строку викликано необхідністю закінчити розгляд судової справи, розпочатої за їх участю (ст.14). За народними засідателями з числа робітників і службовців на час виконання ними обов’язків у суді із здійснення правосуддя зберігається їх заробітна платня.

Народні засідателі обласних і Верховного Суду УРСР обираються обласними радами трудящих та Верховною Радою УРСР відповідно строком на п’ять років.

На доповнення зазначеного Закону Указом Президіуму Верховної Ради УРСР затверджено Положення про вибори районних (міських) народних судів від 2 листопада 1960 року³. Кількість народних засідателів, яких необхідно обрати до кожного районного (міського) народного суду, встановлює виконком обласної, міської (міст республіканського підпорядкування) ради депутатів трудящих за поданням начальника відділу юстиції виконкому відповідної ради депутатів трудящих.

Загальні збори громадян для виборів народних засідателів на підприємствах, установах, організаціях скликаються комуністичними партійними організаціями, профспілками, кооперативними організаціями, організаціями молоді та культурними товариствами; за місцем проживання – виконкомами рай/міськрад, у селах – виконкомами

¹ Закон СРСР від 25 грудня 1958 р. “Про затвердження Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік” // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. - № 1. – Ст. 11.

² Закон УРСР від 30 червня 1960 р. “Про судоустрій Української РСР” // Відомості Верховної Ради УРСР.-1960. - № 23. – Ст. 176.

³ Положение о выборах районных (городских) народных судов Украинской ССР. Утверждено Указом Президиума Верховного Совета Украинской ССР от 2 ноября 1960 года. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 20 с.

сільрад. Про час та місце зібрання виборці повідомляються не пізніше, чим за три дні до його початку, а прибувши на збори, реєструються.

У виборах народних засідателів рай/міськсудів беруть участь громадяни, які досягли на день виборів 18 років, за винятком осіб, визнаних у встановленому порядку божевільними. Зібрання вважається правомочним, якщо в ньому бере участь більшість виборців певного трудового колективу, військовослужбовців військової частини або більшість виборців за місцем їх проживання. Обраними до складу народних засідателів вважаються особи, за яких подано більшість голосів і при цьому більше половини голосів виборців, які брали участь у зборах. Виконком рай/міськради здійснює нагляд за ходом виборів народних засідателів і розглядає скарги на неправильні дії та порушення зазначеного Положення.

Паралельно вдосконалюється нормативна регламентація участі представників народу в здійсненні військової юстиції. Положення про військові трибунали, затверджене Законом СРСР від 25 грудня 1958 року, передбачає можливість обрання народним засідателем військового трибуналу кожного громадянина СРСР, який перебуває на військовій службі.

Народні засідателі військових трибуналів обираються відкритим голосуванням зборами військовослужбовців військових частин строком на два з половиною роки, відповідальні перед виборцями та звітують перед ними.

Кандидатами в народні засідателі мають висуватися найбільш дисципліновані та авторитетні військовослужбовці – кращі представники армійської і флотської громадськості, які здатні успішно виконувати свої високі обов'язки. Народні засідателі військових трибуналів, незалежно від виду військового трибуналу (перша та друга ланка судової системи), обираються в єдиному порядку колективами військовослужбовців військових частин.

Ті з народних засідателів військових трибуналів, які не виправдали висловленої їм довіри, можуть бути відізовані за рішенням виборців, прийнятому на загальному зібранні військовослужбовців відкритим голосуванням.

Серед змін до порядку формування народних засідателів, внесених з прийняттям Закону “Про судоустрій Української РСР” від 5 червня 1981 року, можна виділити подовження строку, на який представники народу обираються для виконання обов'язків народного засідателя районного (міського) суду (до 2,5 років)¹, а для подальшого забез-

¹ Закон УССР о судоустройстве Украинской ССР.- Киев.: Политиздат Украины, 1981. – С. 9.

печення принципу розгляду судом першої інстанції всіх цивільних і кримінальних справ у складі судді та двох народних засідателів цього ж року було ухвалено Закон “Про вибори районних (міських) народних судів Української РСР”. Доцільно більш докладно зупинитися на запропонованому в цьому законі механізмі відбору народних засідателів.

Вибори народних засідателів районних (міських) народних судів організуються виконавчими комітетами районних (міських) рад народних депутатів.

Зібрання громадян за місцем їх роботи скликаються фабзавкомаами профспілок, за місцем проживання – виконкомаами рай/міськ/сільрад народних депутатів; військовослужбовців – командуванням військової частини.

У великих трудових колективах збори можуть проводитись у цехах, дільницях, змінах, бригадах, відділеннях; у населених пунктах – за вулицями, кварталами, будинками. Збори проводяться у трудових колективах, військових частинах і населених пунктах з числом виборців не менше 100 осіб, а якщо кількість виборців у них менше 100 осіб – разом з іншими аналогічними їм спільнотами.

Про час та місце проведення зборів не пізніше, чим за три дні повідомляється виборцям.

Висунення кандидатів у народні засідателі здійснюють організації Комуністичної партії Радянського Союзу, профспілок, ВЛКСМ, кооперативні та інші громадські організації, трудові колективи, а також зібрання військовослужбовців у військових частинах. При цьому громадянам гарантується вільне та всебічне обговорення політичних, ділових та особистих якостей кандидатів в народні засідателі, а також право агітації на зборах, у пресі, на телебаченні та радіо (ст.12)¹.

Крім того, кожному, хто безпосередньо присутній на зібранні з виборів народних засідателів надається право підтримувати запропоновані кандидатури або вносити пропозиції щодо їх відводу. Вибори проводяться відкритим голосуванням за кожною кандидатурою окремо. Обраними народними засідателями вважаються особи, які отримали більше половини голосів виборців, про що складається протокол. Протокол зібрання підписується всіма членами президіуму зборів та відразу ж надсилається до виконкому відповідної ради народних депутатів.

¹ Закон УССР о выборах районных (городских) народных судов Украинской ССР: Принят на 3-й сессии Верхов. Совета Укр.ССР 10-го созыва 5 июня 1981г. - К.: Политиздат Украины, 1987. – С. 6.

Відповідний виконком ради народних депутатів здійснює контроль за виконанням положень даного Закону, розглядає заяви та скарги з питань проведення виборів народних засідателів, на підставі протоколів зібрань встановлює результати виборів і складає список народних засідателів рай/міськсуду, а кожному обраному народному засідателеві видає відповідне посвідчення.

Якщо вибори народного засідателя визнані недійсними, або такими, що не відбулись, виконком відповідної ради народних депутатів організовує повторні вибори.

Народні засідателі обласних судів, як і раніше, обиралися обласними радами народних депутатів строком на п'ять років.

З прийняттям Закону СРСР "Про статус суддів в СРСР" від 4 серпня 1989 року змінено термін залучення представників народу до здійснення судочинства; визначено, що народні засідателі усіх судів обираються строком на п'ять років¹. У даному нормативно-правовому документі вперше систематизовано права та обов'язки народних засідателів (розділ IV), зокрема передбачено, що народні засідателі при виконанні своїх обов'язків у суді, а також у позаслужбових відносинах повинні уникати всього, що могло б зменшити авторитет правосуддя, гідність судді або викликати сумнів у його об'єктивності чи безсторонності, зобов'язані оволодівати правовими знаннями, готуватися до судового розгляду справи (ст. 13).

Однією з ознак доби перебудови в галузі правосуддя стало те, що Верховна Рада СРСР у ст.11 Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про судоустрій висловила за розгляд окремих категорій кримінальних справ "судом присяжних (розширеною колегією народних засідателів)", однак практичної реалізації ця норма не набула.

Указом Президії Верховної Ради Української РСР "Про присягу суддів і народних засідателів судів Української РСР" від 15 грудня 1989 року передбачено принесення народними засідателями судів УРСР присяги не пізніше одного місяця з дня обрання. Присяга приноситься в урочистій обстановці в індивідуальному порядку шляхом виголошення її тексту кожним народним засідателем².

У період незалежності успадковане з радянських часів законодавство щодо статусу народних засідателів досить швидко реформується.

¹ Закон СРСР "Про статус суддів в СРСР" від 4 серпня 1989 // Ведомости съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. - 1989. - № 9. - Ст. 223.

² Указ Президії Верховної Ради Української РСР "Про присягу суддів і народних засідателів судів Української РСР" від 15 грудня 1989 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. - 1989. - № 52. - Ст. 692.

Із внесенням 17 червня 1992 року змін до Закону “Про судоустрій Української РСР” від 5 червня 1981 року, Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів¹ діяльність народних засідателів на рівні міськ/райсудів було припинено, отже, вони залишилися тільки в обласних (у складі двох суддів і трьох народних засідателів) і Верховному Суді України (у цивільному процесі вони взагалі перестали функціонувати).

У 1994 році Закон “Про судоустрій Української РСР” було доповнено положеннями, що конкретизували вікові критерії народних засідателів – 30 та 35 років – відповідно обласних і Верховного судів і формально визначили вимогу неможливості обрання народним засідателем особи, яка має судимість, особи з обмеженою дієздатністю або яку за рішенням суду визнано недієздатною. Також збільшено строк залучення засідателів до виконання обов’язків у суді (не більше як на місяць²). Згідно із внесеними змінами народні засідателі обласних і прирівняних до них судів за поданням голів цих судів обираються обласними та відповідними їм радами народних депутатів.

З прийняттям 21 червня 2001 року Закону України “Про внесення змін до Закону України ”Про судоустрій України”³ функціонування інституту народних засідателів у Верховному суді України було припинено.

Конституція України 1996 р. на вищому законодавчому рівні зафіксувала (ст.ст. 124, 127, 129), що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Важливим кроком у реалізації конституційних положень стало прийняття Закону “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 року, де було докорінно змінено систему добору народних засідателів, відкориговано окремі аспекти правового статусу представників народу.

Отже, в Україні існує тривала історична традиція залучення представників народу до здійснення судочинства, напрацьований практичний досвід матеріалізовано в значному масиві нормативних актів, що, безумовно, повинно бути враховано при конструюванні

¹ Закон України “Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про судоустрій Української РСР”, Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів Української РСР” від 17 червня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 35. - Ст. 508.

² Закон України “Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про судоустрій Української РСР” від 24 лютого 1994 року // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 26. - Ст. 204.

³ Закон України “Про внесення змін до Закону України ”Про судоустрій України” від 21 червня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 40. – Ст. 191.

сучасних законодавчих технологій добору народних засідателів для потреб вітчизняної юстиції.

3.1.3. Порівняльна характеристика зарубіжних моделей добору представників народу для участі в здійсненні судочинства.

Вивчення світової практики формування корпусу непрофесійних суддів для участі в здійсненні правосуддя є необхідною умовою ефективного використання її передових досягнень у вітчизняному судочинстві з урахуванням національних правових традицій, соціально-економічних особливостей та інших чинників.

Основні загальноправові орієнтири модернізації процедури залучення представників народу до відправлення судочинства закріплені в міжнародно-правових актах: Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року¹, Основних принципах незалежності судових органів, схвалених Генеральною Асамблеєю ООН 13 грудня 1985 року², Мінімальних стандартних правилах ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (“Пекінські правила”), затверджених Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 року³, Ефективних процедурах здійснення Основних принципів щодо незалежності судових органів, прийнятих ЕКОСОС у 1990 р.⁴, Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод, прийнятій Радою Європи 4 листопада 1950 року⁵, Рекомендації № R (94) 12 Комітету міністрів

¹ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. / Международное право в документах: Учеб. пособие / Сост.: Н.Т. Блатова, Г.М. Малков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2002. – С. 117-134.

² Основні принципи незалежності судових органів, схвалені Генеральною Асамблеєю ООН 13 грудня 1985 р. / Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. / Упоряд. Т. Яблонської. – К.: Сфера, 1999. – С. 28–31.

³ Мінімальні стандартні правила ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (“Пекінські правила”), затверджені Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 р. / Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 284-305.

⁴ Ефективні процедури здійснення Основних принципів щодо незалежності судових органів, прийняті ЕКОСОС в 1990 р. / Права человека и судопроизводство. Сборник международных документов. – Вена, 1996. – С. 154-156.

⁵ Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, прийнята Радою Європи 4 листопада 1950 р. / Конвенція про захист прав людини та основних свобод. Із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11. Офіційний переклад. – К.: Міністерство юстиції України; Українська правнича фундація, 2002. – 24 с.

державам-членам щодо незалежності, дієвості та ролі суддів, ухваленій Комітетом міністрів 13 жовтня 1994 року¹.

При реформуванні інституту народних засідателів Україна має орієнтуватися насамперед на досвід країн романо-германської правової системи з усталеними традиціями відправлення правосуддя за участю шеффенів, - це концептуальна основа й вихідна передумова ефективності процесу оптимізації національного судочинства у напрямі гармонізації з апробованими закордонними нормами та механізмами.

Не менш цінним видається досвід пострадянської модернізації інституції народних засідателів у країнах СНД та Балтії, де умови роботи народних засідателів є найнаближенішими до українських, а, отже, практика цих держав потребує безумовного врахування. У цьому аспекті доцільно дослідити процедурно-процесуальні особливості добору шеффенів у ФРН, Франції, Росії та Республіці Білорусь.

У ФРН судді, які виконують суддівські обов'язки на громадських засадах, розглядають кримінальні справи, функціонують в судах у справах неповнолітніх, а також у судах соціальної, трудової, адміністративної, фінансової юрисдикції, у палатах із трудових питань судів цивільної юрисдикції, а також у судах дисциплінарної юрисдикції та юрисдикції судів честі². У складі дільничного суду кримінальні справи розглядають професійний суддя та два шеффени, на рівні суду землі - три професійних судді та два шеффени.

Загальний порядок залучення непрофесійних суддів до відправлення правосуддя регламентовано Законом ФРН про судоустрій від 27 січня 1877 року (в ред. від 9 травня 1975 року). Шеффенами можуть бути лише громадяни Німеччини, віком від 25 до 70 років, які проживають не менше одного року в общині, окрім членів уряду, суддів, поліцейських, нотаріусів, служителів релігії, осіб, засуджених за скоєння умисного злочину до покарання у вигляді позбавлення волі строком більше ніж на 6 місяців тощо (ст.ст. 32-34).

Представницький орган общини формує список кандидатів на посаду шеффенів, у якому мають бути пропорційно репрезентовані всі групи населення щодо статі, професії та соціального становища відповідно. Список вивіщується в общині для загального ознайомлення. Протягом тижня допускається подання мотивованих заперечень у

¹ Рекомендація № R (94) 12 Комітету міністрів державам-членам щодо незалежності, дієвості та ролі суддів, ухвалена Комітетом міністрів 13 жовтня 1994 р. // Вісник Верховного Суду України. - 1997. - № 4. - С. 10-11.

² Шишкін В.І. Судові системи країн світу: Навч. посіб. [У 3-х кн.]. Кн.2: Юрінком Інтер, 2001. - С. 94.

письмовому чи протокольному вигляді щодо правильності включення кандидатів до списку¹. Список разом із запереченнями голова общини надсилає судді дільничного суду району, який на основі направлених общинами відомостей складає список кандидатів від району.

У дільничному суді кожен четвертий рік збирається комісія в складі судді дільничного суду як голови, призначеного місцевим урядом адміністративного службовця та десяти довірених осіб як засідателів (обираються із числа жителів району). Комісія більшістю голосів вирішує подані проти кандидатів заперечення. Імена обраних комісією основних і додаткових шеффенів вносяться до спеціального списку. Черговість залучення шеффенів до здійснення правосуддя протягом календарного року визначається жеребкуванням на відкритому засіданні дільничного суду, про що складається протокол. На шеффенів і довірених осіб комісій, які без поважних причин не з'являються своєчасно на засідання чи іншим способом ухиляються від виконання своїх обов'язків накладається штраф і стягуються завдані витрати.

Німецький закон про суддів (у ред. від 19 квітня 1972 року)² передбачає обов'язковість принесення присяги судьями, які виконують свої обов'язки на громадських засадах. Особи, які залежно від свого віросповідання чи сумніння не бажають приносити присягу, виголошують урочисту обіцянку, що прирівнюється до присяги (ч.ч. 2-4 ст. 45).

У Франції суд присяжних (франц. *cour d'assises* - суди асизів) еволюціонував від передбаченої КПК 1808 р. класичної форми до "змішаної"³ або, на справедливую думку більшості дослідників, континентальної, тобто шеффенського різновиду участі населення в здійсненні правосуддя⁴. Фактично представники народу беруть участь у відправленні судочинства як шеффени, хоча формально назва "присяжні" за ними зберігається.

КПК Франції, прийнятий 1958 р. передбачає, що не можуть бути залучені до виконання суддівських обов'язків особи, обмежені в дієз-

¹ Meyer-Gossner, Lutz *Strafprozeßordnung: Gerichtsverfassungsgesetz, Nebengesetz und ergänzende Bestimmungen* / fortgef. von Lutz Meyer-Gossner. Erl. von Theodor Kleinknecht (22.-35. Aufl) und Karlheinz Meyer (36.-39. Aufl). – 42., neubearb. Aufl. des von Otto Schwarz begr. Werkes. – München: Beck, 1995. – S. 1389.

² Німецький закон о судьях. – Бонн 2: Интернационалес, 1993. – С. 43-44.

³ Гуценко К.Ф., Головкин Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. - М.: ИКД "Зеркало-М", 2001. – С. 349.

⁴ Добровольская С.И. Суд присяжных: актуальные проблемы организации и деятельности: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09/ МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1995. – С. 15; Русанова И.О. Проблемы организации суда присяжных в Украине: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Национальна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – С. 7.

датності, не поновлені у своїх правах банкрути, члени уряду, парламенту, Конституційної ради, Вищої ради магістратури та економічної й соціальної ради, Державної ради, Касаційного суду чи Рахункової палати, префекти, супрефекти, генеральні радники префектури, магістрати судового відомства та адміністративного трибуналу, військово-вслужбовці, які обіймають командні посади в сухопутних військах, морському флоті чи авіації, чиновники поліцейської служби, чиновники, які знаходяться на службі в установах з непрямого оподаткування або на державній службі з охорони вод і лісів та інші.

На місцевому рівні попередній список кандидатур шеффенів складає комісія в складі судді трибуналу малої інстанції, генеральних радників округу та мера комуни або його помічника, після чого він надсилається до апеляційного суду. До списку включаються тільки громадяни, офіційне місце проживання чи основне місце перебування яких знаходиться в районі компетенції суду.

Щорічний список шеффенів формується комісією під головуванням представника апеляційного суду за участю судді від кожного трибуналу малої інстанції, членів департаментської комісії та мера відповідної комуни, або його помічника. У департаменті Сена до складу комісії, окрім голови, входять судді поліцейського трибуналу Парижа та члени бюро генеральної ради департаменту Сена.

Список шеффенів, які мешкають у районі компетенції суду, остаточно складається в алфавітному порядку, підписується на поточному засіданні та передається на зберігання до канцелярії суду. Спеціальний список додаткових шеффенів, обраних із числа жителів міста, що є місцем знаходження суду шеффенів, складається кожен рік незалежно від основного щорічного списку.

Суддя трибуналу малої інстанції зобов'язаний негайно інформувати першого голову апеляційного суду чи голову того трибуналу, де засідає суд шеффенів, про передбачені законом випадки позбавлення права виконувати функції шеффена або випадках невідповідності посад, що мають місце стосовно осіб, занесених до щорічного списку.

Французькі шеффени здійснюють правосуддя не на постійній основі. Вони періодично збираються на сесії, де розглядають накопичені до цього кримінальні справи. Сесії проводяться, як правило, один раз на три місяці (або частіше), засідає суд переважно в приміщенні апеляційного суду. Для участі в сесії запрошують 35 основних кандидатів у шеффени та 10 запасних. Обираються вони головою апеляційного суду з річного списку шляхом жеребкування не пізніше, чим за 30 днів до відкриття чергової сесії. Список цих осіб надається всім підсудним і має містити "достатні відомості, що дозволяють ідентифікувати

кожного члена журі, виключаючи дані, що стосуються його місця перебування” (ст. 282 КПК в ред. від 1 лютого 1994 року).

Формування журі з числа викликаних до суду 35 осіб проводиться шляхом жеребкування: картки з їх прізвищами опускаються до спеціальної скрині, перемішуються та виймаються 9 карток (склад основної колегії); залежно від складності та тривалості справи може витягуватися необхідна кількість карток для обрання запасних засідателів.

При проведенні жеребкування сторони обвинувачення та захисту під час виймання карток із прізвищами конкретних кандидатів мають право заявляти відводи, при цьому мотиви відводу не викладаються. Їх кількість обмежена: захист має можливість відвести не більше п'яти осіб, прокурор - не більше чотирьох¹. Журі вважається сформованим після того, як з урни витягнуто дев'ять карток із прізвищами основних та необхідне число карток із прізвищами запасних членів журі, яким не заявлено відвід. Після цього вони складають присягу та разом з професійними суддями починають здійснювати судочинство.

Перед характеристикою механізму добору народних засідателів у Росії та Республіці Білорусь слід вказати, що тенденції у сфері залучення народних засідателів до виконання суддівських обов'язків на пострадянському просторі мають протилежну спрямованість. З одного боку, новий КПК РФ² народних засідателів не згадує і з 2004 року вони припинили функціонувати в Росії.

З іншої сторони, інститут народних засідателів передбачений новим КПК Білорусі (ст.32), що діє з 1 січня 2001 року³, та новим КПК Естонії (ст.18), що набув чинності з 1 липня 2004 року. У Киргизькій Республіці з прийняттям КПК від 30 червня 1999 року народні засідателі припинили своє існування, однак Закон “Про Верховний суд Киргизької Республіки та місцеві суди” від 18 липня 2003 року передбачив поновлення дії цієї інституції з 1 січня 2005 року під назвою “судові засідателі” (ст.41).

Кримінально-процесуальним кодексом Республіки Узбекистан від 22 вересня 1994 року інститут народних засідателів було збережено

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Франции 1958 года . С изм. и доп. на 1 января 1966 г. - М.: издательство “Прогресс”, 1967. – С. 130.

² Кримінально-процесуальний кодекс РФ, прийнятий 18 грудня 2001 року // СЗ РФ . - 2001. - № 52 (ч.1). - ст. 4921.

³ Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Білорусь, прийнятий 16 липня 1999 року // Ведомости Национального собрания Республики Беларусь. - 1999. - N 28-29. – Ст. 433

(ст.13), а з прийняттям Постанови Кабінету Міністрів Республіки Узбекистан від 22 вересня 2001 року “Про заходи щодо дальшого вдосконалення діяльності судів Республіки Узбекистан” запропоновано комплекс додаткових заходів щодо оптимізації його функціонування (п.1). Можливість участі народних засідателів у здійсненні судочинства підтверджена й Конституційним Законом Республіки Таджикистан від 6 серпня 2001 року “Про суди Республіки Таджикистан” (ст.16). При цьому, в Узбекистані, Таджикистані, Білорусі, як і в Україні, народні засідателі продовжують відправляти правосуддя у військових судах.

Незважаючи на те, що з 2004 року інститут народних засідателів припинив своє існування в Росії, накопичений до цього часу досвід є дуже цінним і показовим, оскільки поряд зі старою моделлю добору в Росії на величезній території було апробовано принципово нові технології формування складу народних засідателів, причому на рівні як районних (міських), так і обласних (крайових) судів та Верховного Суду РФ. Такої різнобічної практики не напрацьовано в інших державах СНД, що й обумовлює доцільність її аналізу, який матиме ретроспективне спрямування.

До 2 січня 2000 року корпус народних засідателів формувался на основі закону РРФСР “Про вибори районних (міських) народних судів РРФСР” 1981 року. Законом від 2 січня 2000 року “Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в РФ”¹ передбачено порядок формування судових колегій за участю народних засідателів, що близький до механізму відбору присяжних. Загальний список народних засідателів (при необхідності може готуватись і додатковий) районного суду складається відповідним представницьким органом місцевого самоврядування на основі списку виборців району, затверджується законодавчим органом суб’єкта РФ і надсилається до райсуду.

Під час складання списку народних засідателів місцевими органами влади позитивно зарекомендувала себе практика поміщення оголошень у ЗМІ про можливість включення громадян до вказаного списку за їх добровільним волевиявленням. Це дозволило шляхом гласної процедури більш прозоро й об’єктивно формувати список народних засідателів, охоплюючи значну кількість категорій населення.

Термін виконання народними засідателями своїх повноважень - п’ять років; число засідателів при формуванні загального списку визначається з розрахунку 156 народних засідателів на одного суддю райсуду.

¹ Закон Російської Федерації від 2 січня 2000 р. “Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в РФ” // СЗ РФ. - 2000. - № 2. - ст.158.

До народних засідателів висуваються вимоги подібні до присяжних. Із загального списку народних засідателів райсуду шляхом випадкової вибірки голова суду здійснює розподіл засідателів між суддями із вищезазначеного розрахунку. Суддя для розгляду конкретної справи шляхом жеребкування обирає зі “свого” списку (не менше, чим із шести кандидатів) необхідну кількість народних засідателів.

Народні засідателі залучаються до виконання своїх обов’язків у суді на строк не більше 14 днів, а у випадку, якщо час розгляду конкретної справи перевищує вказаний термін, на строк розгляду даної справи, однак не частіше одного разу на рік.

У випадку висування народному засідателеві обвинувачення у кримінальній справі його повноваження призупиняються головою відповідного суду до закінчення розслідування кримінальної справи.

При виявленні фактів наявності у народного засідателя не знятої чи не погашеної судимості, перебування на обліку в психоневрологічних чи наркологічних диспансерах, недієздатності або обмеження дієздатності, порушення вимог суміщення посад (державні службовці категорії “А”, прокурори, слідчі, дізнавачі тощо) законодавчий (представницький) орган суб’єкту Російської Федерації достроково припиняє повноваження народного засідателя.

У Республіці Білорусь порядок добору народних засідателів урегульований розділом IV Закону Республіки Білорусь від 11 листопада 2002 року № 145-3 “Про внесення змін і доповнень до Закону Республіки Білорусь ”Про судоустрій і статус суддів в Республіці Білорусь” та визнання такими, що втратили силу, окремих законодавчих актів Республіки Білорусь”.

Народним засідателем може бути громадянин Республіки Білорусь, який досяг 25-річного віку. Народні засідателі відправляють правосуддя в районних (міських), обласних судах та у Верховному Суді Республіки Білорусь. Не можуть виконувати обов’язки народних засідателів депутати Палати представників, члени Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь, особи, які мають судимість, визнані обмежено дієздатними чи недієздатними, або перебувають на обліку в наркологічних і психоневрологічних диспансерах, судді, нотаріуси, священнослужителі, співробітники органів внутрішніх справ, фінансових розслідувань і державної безпеки тощо.

Підбір кандидатів і складання списків народних засідателів проводиться відповідними районними (міськими), обласними, Мінським міським виконавчими комітетами строком на п’ять років на підставі списків виборців та затверджуються відповідними радами депутатів. Внесення громадян до цих списків відбувається за їхньою згодою.

При цьому народні засідателі мають право здійснювати судочинство тільки після принесення присяги.

Залучення народних засідателів до розгляду конкретної справи здійснюється суддею згідно з черговістю на строк не більше 21 дня на рік, а у випадках, коли час розгляду конкретної справи перевищує вказаний термін, - на строк розгляду цієї справи.

За виконання обов'язків із відправлення правосуддя працюючим народним засідателям суд здійснює виплати в розмірі середнього заробітку (доходу) за основним місцем роботи, непрацюючим та пенсіонерам виплати проводяться в розмірі середнього заробітку для місцевості (району) за місцем знаходження суду, відшкодовуються витрати на відрядження.

Особливістю процесуального етапу добору народних засідателів є те, що згідно з ч.3 ст.76 КПК Республіки Білорусь орган, що веде кримінальний процес (зокрема, головуючий), наділений правом при виявленні обставин, які виключають участь певної особи у кримінальному судочинстві, відсторонювати її від участі у провадженні в справі за власною ініціативою.

Народні засідателі, які виконують обов'язки в суді, не можуть бути без згоди органу, що затвердив списки народних засідателів, притягнутими до кримінальної відповідальності чи піддані заходам адміністративного стягнення, а також до них не можуть бути вжиті заходи процесуального примусу, передбачені Кримінально-процесуальним кодексом Республіки Білорусь.

Дострокове припинення повноважень народних засідателів можливе за рішенням органу, що затвердив списки народних засідателів, у зв'язку з тривалою хворобою, а також на їх прохання через інші поважні причини. За рішенням зазначеного органу народні засідателі можуть бути позбавлені своїх повноважень через умисне порушення законності або скоєння вчинку, що їх порочить, несумісного з високим званням народного засідателя, а також через набуття чинності щодо них обвинувального вироку.

Призупинення повноважень народного засідателя здійснюється в такому ж порядку у випадку висунення йому обвинувачення в кримінальній справі.

Отже, не зважаючи на суперечливість процесів у сфері залучення представників народу до здійснення судочинства, наразі як у загальносвітовому вимірі, так і на пострадянському просторі зберігається тенденція поширення та трансформації інституту шеффенів відповідно до сучасних економічних, культурних та інших чинників, що підкреслює необхідність врахування апробованих закордонних

напрацювань на шляху модернізації вітчизняної системи добору народних засідателів.

3.2 Правові основи залучення народних засідателів до здійснення судової влади

3.2.1. Правовий статус народних засідателів.

Народними засідателями є громадяни України, які у випадках, визначених процесуальним законом, вирішують у складі суду справи разом з професійними суддями, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу в здійсненні правосуддя (ч.1 ст. 65 Закону “Про судоустрій України” - далі Закон, якщо не зазначено інше).

У теорії та законодавчій практиці дотепер не вироблено єдиного підходу щодо елементного складу правового статусу особи. Загальноприйнятим є визнання ядром правового статусу прав та обов’язків, інші складові, такі, як громадянство¹, правосуб’єктність², гарантії³, юридична відповідальність⁴, свободи⁵, законні інтереси⁶, загальна правоздатність⁷ тощо виділяються окремими вченими, при цьому спостерігається тенденція розширення переліку статусних компо-

¹ Конституционный статус личности в СССР. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 23; Кравчук М.В. Теория держави і права. Проблемы теории держави і права. – 3-ге вид., змін. й доп. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – С. 87.

² Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 412; Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юрист, 2001. – С. 187.

³ Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – М.: издательство Московского университета, 1972. – С. 14.

⁴ Кучинский В.А. Личность, свобода, право. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 115; Рачинский А.П. Статус державного службовця в Україні: теоретико-правовий аспект: Автореф. дис... канд. наук з держ. управл.: 25.00.03 / Українська Академія державного управління при Президентіві України. - Київ, 2000. – С. 11.

⁵ Новоселов В.И. Правовое положение граждан в отраслях государственного управления. – Саратов: издательство Саратовского университета, 1977. – С. 8; Котюк В.О. Теория права: Курс лекцій. – К.: Вентурі, 1996. – С. 100.

⁶ Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. – М.: “Юридическая литература”, 1985. – С. 10; Малько А.В., Субочев В.В. Законные интересы как правовая категория. – СПб.: издательство Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2004. – С. 128.

⁷ Марцеляк О.В. Конституційно-правий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: Автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.02 / Одеська національна юридична академія. - Одеса, 2004. – С. 14.

нентів, як правило, виходячи з особливостей сфери функціонування суб'єкта правовідносин.

У цьому напрямку виправданим видається виокремлення сучасними дослідниками (Л.М. Москвич, С.Г. Штогун) як елементу статусу носія судової влади (професійного судді) правосуб'єктності¹.

Такий підхід є застосовним й до такого різновиду носіїв судової влади в Україні, як народні засідателі. Складний, дуалістичний характер правового статусу непрофесійних суддів, які, з одного боку, є представниками народу, а з іншого, - членами колективного судового органу державної влади, є похідним від функцій і компетенції суду. Бінарність положення народного засідателя в судочинстві передбачає акумулювання ним у своїй діяльності здійснення покладених державою повноважень через призму власних емоційно-вольових та інших особистісних якостей, що під час здійснення судочинства перебувають у тісному, нерозривному зв'язку із наданими йому правовими можливостями.

Отже, творча, інтерпретаційна складова праці народного засідателя, який не має спеціальної (психологічної тощо) підготовленості до судової діяльності, вимагає відповідності притаманних йому людських якостей певним нормативним вимогам, що уможливають успішне виконання ним обов'язків із здійснення правосуддя.

Із цих позицій при аналізі елементів правового статусу народного засідателя правосуб'єктність має досліджуватися як його окремих компонент, виходячи з визначених Л.М. Москвич змістовних характеристик².

Поряд з правосуб'єктністю, як вбачається, поняття "правовий статус народного засідателя" має охоплювати: а) права; б) обов'язки; в) гарантії діяльності народного засідателя.

Права як елемент правового статусу народного засідателя мають юридичне закріплення та реалізуються в процесуальних правовідносинах протягом обмеженого в часі періоду здійснення правосуддя. У законодавстві не згадуються повноваження як складова статусу представника народу. На нормативному рівні правові можливості народного засідателя під час відправлення судочинства позначаються

¹ Москвич Л.М. Організаційно-правові проблеми статусу суддів: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – С. 12; Штогун С.Г. Правові проблеми організації і функціонування місцевих загальних судів в Україні: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.10. – Харків, 2004. – С. 74.

² Москвич Л.М., Подкопаєв С.В., Прилуцький С.В. Статус судді: питання теорії та практики: Монографія. – Х.: ВД „ІНЖЕК”, 2004. – С. 84.

найменуванням “права” (ч. 2 ст. 65, ч. 1 ст. 72 Закону України “Про судоустрій України”, ч. 3 ст. 17 КПК України та ч. 2 ст. 18 ЦПК України) та “обов’язки” (ч. 2 ст. 71 Закону України “Про судоустрій України”).

Ураховуючи існуючі в теорії розходження щодо співвідношення прав, обов’язків і повноважень посадової особи¹ та складність розмежування вказаних компонентів насамперед перших двох, які в динаміці державної діяльності складають певний правообов’язок² (і в цьому сенсі можна застосовувати термін “повноваження” – С.І.), слід підтримати вищеокреслену позицію законодавця, адже особливості статусу народного засідателя дозволяють у відповідній правовій ситуації залежно від потреб оптимальної регуляції представити правові можливості представника народу як право чи обов’язок. Це відповідає апробованому десятиріччями досвіду юридичного врегулювання правового становища народного засідателя в судочинстві³ та робить надані непрофесійним суддям правові можливості більш конкретними й зрозумілими при застосуванні.

Наразі відповідно до ст.17 чинного КПК України кримінальні справи про злочини, за які законом передбачена можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі, у суді першої інстанції розглядаються судом у складі двох суддів і трьох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді (положення про рівність прав суддів і народних засідателів продубльовано у ч. 2 ст. 65, ч.1 ст. 72 Закону України “Про судоустрій України”, ч. 2 ст. 18 ЦПК України).

Маючи бланкетний характер, наведені правові норми відсилають до процесуального законодавства, яке передбачає, зокрема, право ставити запитання підсудному, свідкам та іншим особам у справі, призначати експертизу, запитувати інформацію від державних і громадських органів, вносити подання в державні органи, громадські організації та службовим особам про усунення порушень закону або причин і умов, які сприяли вчиненню правопорушень, право на окрему думку

¹ Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. – М.: “Юридическая литература”, 1985. – С. 400-403; Дубенко С.Д. Державна влада і державні службовці в Україні / За заг. ред. Н.Р. Нижник. – К.: Ін Юре, 1999. – С. 43-49; Юридична енциклопедія: В 6 т. Том 4 / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр.енцикл.”, 1998. – С. 590.

² Петришин О.В. Статус службової особи: природа, структура, спеціалізація. – К.: НМК ВО при Мінвузі УРСР, 1990. – С. 57.

³ Закон СРСР “Про статус суддів в СРСР” від 4 серпня 1989 // Ведомости съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. - 1989. - № 9. - Ст. 223; Плескач А.Е. Права и обязанности народных заседателей. – К.: издательство политической литературы Украины, 1982. – С. 28-70.

тощо. У п.5 ст.32 КПК України під суддею безпосередньо розуміється й народний засідатель, він підлягає відводу на тих же підставах, що й суддя (ст.ст. 54 – 57 КПК України).

Законодавче положення про те, що народний засідатель користується всіма правами судді протягом певного терміну, а саме “при здійсненні правосуддя”, вимагає конкретизації логіко-часових меж окресленого періоду.

Співставляючи із стадіями процесу, значна частина вчених включає до поняття правосуддя не тільки стадію судового розгляду, а й стадію попереднього розгляду справи суддею, апеляційне провадження тощо. Такий широкий підхід до розуміння аналізованої правової категорії не може бути застосований до судового провадження за участю народних засідателів. Теорія¹ і практика залучення народних засідателів до здійснення правосуддя межами цього періоду визнає стадію судового розгляду справи по суті (у кримінальному процесі складається з частин – підготовчої, судового слідства, дебатів, останнього слова підсудного, постановлення та проголошення вироку; у цивільному процесі – підготовчої, розгляду справи по суті, судових дебатів, постановлення та оголошення рішення). В своїй основі дана позиція має законодавче підґрунтя (ч. 2 ст. 58, ч. 1 ст. 72 Закону, ст. 240 КПК України), враховує специфіку становища народних засідателів у судочинстві та організаційні можливості судової системи.

Важливе значення для розуміння сутності юридичного статусу народних засідателів має правова визначеність ступеня обов’язковості участі населення в здійсненні публічної судової влади, тобто правом чи обов’язком для громадянина є виконання функцій народного засідателя. Чинним Законом (ч.3 ст.5) встановлено, що “участь народних засідателів і присяжних у здійсненні правосуддя є їхнім громадянським обов’язком”, на додаток чого ч. 3 ст. 65 Закону передбачає, що “до списку народних засідателів включаються в кількості, зазначеній у поданні голови суду, громадяни... що дали згоду бути народними засідателями”.

Однак, як правильно зауважив В. Потапенко, “відповідальності за порушення громадянського обов’язку в чинному законодавстві немає”². За відсутністю юридичного обов’язку (громадянський

¹ Арапов Н.Т. Проблемы теории и практики правосудия по гражданским делам. – Ленинград: издательство Ленинградского университета, 1984. – С. 121; Мельников А.А. Правосудие в СССР: сущность, социальные функции, законодательное регулирование // Советское государство и право. – 1981. - № 11. – С. 32.

² Потапенко В. Судья ты можешь и не быть...// Юридическая практика.- 2002. - № 20.- С. 3.

обов'язок – етична категорія, що не має правового значення) не можна говорити про правові підстави примушення громадян бути народним засідателем.

З огляду на сьогоденні проблеми з добору засідателів, викликом їх до суду існують передумови побоюватися, що дія принципу добровільності виконання функцій народного засідателя не дозволить забезпечити відбір необхідного числа представників народу для участі в здійсненні правосуддя.

У радянський період при формальній добровільності дана проблема за допомогою партійних та інших важелів вирішувалася фактично діючою більш імперативною засадою обов'язковості виконання громадянами суддівських обов'язків як народних засідателів.

Науковці щодо цього не виробили єдиного підходу. Участь населення у відправленні правосуддя пропонується розглядати як громадянське¹ почесне право громадянина, але ні в якому разі не обов'язок², конституційне право і обов'язок³, зазначається, що це не тільки право, але й громадянський обов'язок, невиконання якого має тягнути відповідальність⁴ тощо.

Аналізуючи вітчизняний досвід і практику країн СНД, насамперед Росії, де масштаби ухилення народних засідателів від здійснення суддівських функцій у районних (міських) судах набули значних розмахів через небажання (неможливість) їх виконання внаслідок економічних та особистісних факторів, виявлено закономірність: остаточна колегія засідателів складається з осіб, які з різним ступенем бажають відправляти судочинство, намагання ж зобов'язати чи примусити когось займатися цією діяльністю не дають очікуваного результату. Особи, які через зайнятість на роботі чи внаслідок інших причин не бажають бути засідателями в суді, під різними приводами все одно ухиляться від виконання суддівських обов'язків.

З позиції психології така поведінка є прогнозованою, адже якщо людина не може або не бажає займатися певною діяльністю, то очікувати від неї продуктивної праці не слід. В основі будь-якої діяльності лежить мотивація. Як справедливо зазначається у психологічній літературі, без мотиву діяльності не буває; немотивована

¹ Фиолевский Д.П. Судебная власть и правоохранительная система Украины: Учеб. пособие. – Донецк: “Донеччина”, 2003. – С. 24.

² Колоколов Н. Институт народных заседателей: отвергнуть или реформировать? // Российская юстиция. – 1998. - № 5. – С. 9.

³ Шишкін В. Правосуддя – це правий суд // Віче. - 1996. - № 10. – С. 16.

⁴ Ничипоренко Т. Кризис института народных заседателей? // Российская юстиция. - 1998. - № 2. – С. 6.

діяльність – це діяльність із суб'єктивно й об'єктивно прихованим мотивом¹.

Мотиви бувають різними, наприклад, потреба приносити користь суспільству, отримання матеріальних благ, самоутвердження й самореалізації² тощо, причому можливе їх поєднання на основі домінуючого мотиву. Результати проведеного опитування народних засідателів показали, що провідними мотивами їхньої участі в здійсненні судочинства є матеріальна винагорода (44 %) та бажання приносити користь суспільству (43 %)³.

Результатом і важливим компонентом мотивованої праці є стан психологічної включеності у діяльність, який виступає структурною складовою психологічної готовності людини до ефективної дії та характеризує високий ступінь настроєності людини на те, щоб максимально реалізувати свій духовно-психологічний потенціал у тій чи іншій конкретній діяльності⁴.

Отже, за відсутності бажання, мотивації залучати представників народу до виконання складних і відповідальних функцій із здійснення правосуддя є недоцільним. Встановлення обов'язку виконання функцій засідателя за таких обставин, застосування примусу чи покарання за його порушення як вияв заперечливої мотивації, як правило, призводить до виникнення негативних емоцій і почуттів, наслідком чого є небажання працювати в цій сфері⁵. Крім того, існують категорії громадян, які послідовно й наполегливо не бажають здійснювати правосуддя. Знаходячись у судовій колегії, вони будуть осередком деструктивних процесів.

Серед зафіксованих у Законі “Про судоустрій України” обов'язків непрофесійних суддів слід виокремити обов'язок народного засідателя, включеного до списку народних засідателів, повідомити суд про обставини, що виключають можливість його участі в здійсненні правосуддя (ч.3 ст. 66 Закону); обов'язок осіб, зазначених у ч.1 ст.67 Закону, подати заяву про звільнення від виконання обов'язків народного засідателя у конкретній справі до залучення їх для виконання цих обов'язків; обов'язок народного засідателя вчасно з'явитися за

¹ Психологія / За ред. Ю.Л. Трофімова. - 3-тє вид. - К.: Либідь, 2001. – С. 407.

² Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. - СПб.: Питер, 2000. – С. 270.

³ Автором у 2004-2005 рр. проводилося анкетування 206 народних засідателів, 112 суддів і 93 секретарів судових засідань загальних апеляційних судів, 52 адвокатів і 49 прокурорів (їх помічників) з різних регіонів України.

⁴ Парыгин Б.Д. Социальная психология. – СПб. : СПб ГУП, 2003. – С. 237.

⁵ Розанова В.А. Психология управления. Учебное пособие. – М. : ЗАО “Бизнес-школа ”Интел-сервис”, 2000. – С. 81.

запрошенням суду для участі в судовому засіданні (ч.5 ст.71 Закону). Вищеперелічені обов'язки засідателів реалізуються в основному на етапі добору народних засідателів.

Водночас проведений аналіз законодавчого врегулювання елементного складу правового статусу народних засідателів засвідчує, що їхні обов'язки під час здійснення судочинства нормативно не регламентовано. Законодавцем зазначено лише рівність прав суддів і народних засідателів, однак щодо обов'язків такої вказівки немає. У ч. 2 ст. 71 Закону України “Про судоустрій України” вказано про необхідність зазначення в запрошенні обов'язків народного засідателя, однак на законодавчому рівні обов'язки представників народу із відправлення правосуддя не врегульовані.

Застосування аналогії закону та безпосереднє поширення на народних засідателів обов'язків суддів, передбачених ст. 6 “Обов'язки суддів” Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 року не є можливим, оскільки аналізованою статтею, окрім іншого, встановлено обов'язки й обмеження, що стосуються лише професійних суддів (не належати до політичних партій і профспілок тощо).

Необхідним є нормативне закріплення переліку обов'язків народних засідателів, причому за основу доцільно взяти відповідні обов'язки суддів, указані в ч.ч.1, 3 та 4 ст. 6 Закону України “Про статус суддів”, зокрема, обов'язок при здійсненні правосуддя дотримуватися Конституції та законів України, забезпечувати усебічний та об'єктивний розгляд судових справ з дотриманням встановлених законом строків; не розголошувати відомості, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян та інші відомості, про які вони дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийнято рішення про закрите судове засідання; не допускати вчинків та будь-яких дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності.

Потреба юридичного врегулювання окреслених обов'язків засідателів обумовлена діючим у правознавстві принципом єдності прав і обов'язків, вимогою повноти та формальної визначеності правових норм, що встановлюють правовий статус народних засідателів. Крім того, від цього напряму залежить встановлення підстав кримінальної відповідальності народних засідателів за ст. 375 КК України у випадку постановлення завідомо неправосудного вирок, рішення, ухвали або постанови.

Нерегламентованість у законодавстві системи обов'язків народних засідателів (на відміну від радянської доби) та численні зміни до вказаної в проєкті КПК України моделі суду присяжних свідчать про відсутність у законодавця та юридичної спільноти чіткого уявлення щодо призначення та функцій непрофесійних суддів у судочинстві в сучасних умовах взагалі та народних засідателів зокрема.

Незважаючи на рівність процесуальних прав з професійним суддею, народні засідателі, які не мають юридичних знань і виконують обов'язки тимчасово на непрофесійній основі, не завжди взмозі реалізувати увесь комплекс наданих їм повноважень, а отже, поширеною є думка, що вони, окрім загальних, виконують у судочинстві власні особливі функції. Дискусії щодо функцій, під якими в загальному плані розуміється "роль, значення, призначення, коло діяльності кого-, чого-небудь"¹, напрям роботи конкретного учасника певної багатопланової діяльності та відповідно призначення цього суб'єкта² стосовно народних засідателів вирішувалися доктриною юриспруденції неоднозначно. Так, визначаючи функцією суду відправлення правосуддя, М.І. Понеделков заперечував наявність у народних засідателів інших, особливих функцій³.

Натомість польські дослідники С. Завадський та Л. Кубицький вказують, що народний засідателю повинен виконувати такі основні функції : 1) функція громадського судді; 2) функція громадського контролю; 3) функція зв'язкового між судом і суспільством⁴. Розкриваючи зміст вказаних функцій, зазначені автори відзначають, що функція громадського судді виражається в тому, що народний засідателю спільно з професійним суддею та на рівних правах з ним бере участь у вирішенні судових справ громадян.

Функція громадського контролю полягає насамперед у спостереженні народного засідателя за правильністю ходу судового процесу. Він звертає увагу на всі фактори процесу; його цікавлять як спосіб ведення процесу з боку судді, так і позиція адвоката, прокурора, працівника міліції, поведінка громадян у залі суду.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь, ВТФ "Перун", 2003. – С. 1335; Ожегов С.И. Словарь русского языка : 70 000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1991. – С. 856.

² Уголовный процесс. Учебник / Под ред. И.Л. Петрухина. – М. : ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001. – С. 88.

³ Понеделков М.И. Участие народных заседателей в рассмотрении уголовных дел. – М. : "Юрид. лит.", 1978. – С. 7-8.

⁴ Завадский С., Кубицкий Л. Народный заседатель в уголовном процессе в Польше // Советское государство и право. - 1968. - № 8. – С. 127.

Функція зв'язкового між судом і суспільством є двосторонньою. Це означає, з одного боку, що народний засідатель вносить до суду думку трудящих, з іншого, - він інформує суспільство про проблеми правосуддя. Завдяки безпосередній участі в здійсненні правосуддя народний засідатель може відіграти серйозну роль у виховно-профілактичній діяльності суду та в підвищенні правової культури суспільства¹.

Відзначаючи певну розмитість названих функцій громадського судді та функції народного засідателя як зв'язкового між судом і суспільством, слід більш докладно проаналізувати зміст функції громадського контролю.

У цьому аспекті вітчизняні дослідники також зазначали, що участь народних засідателів у розгляді справ забезпечує контроль народних мас за діяльністю судів², їх участь у судовій діяльності не обмежується розглядом і вирішенням цивільних і кримінальних справ, вони одночасно здійснюють функцію соціального контролю за судовою діяльністю і забезпечують зв'язок між судом і суспільством, а також допомагають суду виконувати превентивну та виховну функції...³.

Досліджуючи реальність здійснення представниками народу функції громадського контролю за судовою діяльністю, необхідно враховувати, що правосуддя є особливим різновидом правозастосування. Народні засідателі при формально декларованій рівності прав із професійним суддею в основному спроможні контролювати лише правильність встановлення фактичної складової скоєного правопорушення (питання факту), однак вони не взмозі адекватно проконтролювати процес їх юридичної оцінки (питання права).

У судочинстві беруть участь суб'єкти, які, маючи належний рівень правової підготовки, можуть більш кваліфіковано спостерігати за дотриманням вимог закону (прокурор, адвокат), або, виявляючи значну зацікавленість і здібності (такі ж, як у засідателів) у з'ясуванні фактичної сторони скоєного, з не меншою увагою слідкують за її дослідженням (підсудний, потерпілий тощо). Недоліком контрольної діяльності сторін у справі є те, що зазначені особи мають однобічну зацікавленість у вирішенні справи, їх зусилля не завжди спрямовуються на досягнення завдань кримінального судочинства.

У правничих колах висловлено досить спірну думку, що "не можуть

¹ Там само.

² Згурська К. Радянський суд - найдемократичніший у світі. - К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1957. - С. 10.

³ Штефан М.Й., Кочар'янець Р.Г. Конституційні основи правосуддя в СРСР. - К.: Наукова думка, 1982. - С. 47.

контролювати народні засідателі діяльність із здійснення правосуддя, будучи самі суб'єктами цієї діяльності”¹.

Враховуючи, що участь у роботі суду є не основним, а тимчасовим заняттям народних представників, видається, що за умов суворого забезпечення черговості та строків залучення засідателів до відправлення судочинства (що виключатиме формування стійких неформальних взаємин із суддею та властивого багатом суддям обвинувального ухилу, інших негативних стереотипів професійної поведінки) вони в більшій мірі виражатимуть інтереси суспільства щодо контролю за дотриманням головуючим визначальних засад правосуддя. До цього спонукатиме природне бажання допомогти іншим представникам народу, які потрапили в біду, та такий специфічний чинник, як існуюча у суспільній свідомості недовіра до державного апарату. Додатковою детермінантою необхідності здійснення соціального контролю є те, що будь-яка людина, і не тільки суддя, не застрахована від звичайної неуважності чи недбалості, наслідки якої в судочинстві можуть бути тяжкими.

У цілому функція соціального контролю з боку народних засідателів є можливою в обмеженому вигляді, ефективність її реалізації прямо пропорційна рівню їх правової підготовленості.

До функції соціального контролю тісно примикає виокремлена С. Завадським та Л. Кубицьким так звана “прихована функція”, яка, на їхню думку, означає, що сама присутність народного засідателя в складі суду (навіть у разі, якщо він сам цього повною мірою й не усвідомлює) впливає на діяльність суду та поведінку сторін у напрямі: а) більш ретельного розгляду справи; б) зміцнення принципу незалежності суду; в) укріплення права на захист.

У цьому випадку роль народного засідателя дещо нагадує положення понятого, водночас реальність виконання зазначеної функції народними засідателями підтверджується результатами дослідження “Корупція в Україні – 2004. Аналіз природи та причин проблеми”, проведеного Інститутом прикладних гуманітарних досліджень (керівник дослідження – М.В. Буроменський). У підготовленому звіті зазначено, що “інститут народних засідателів та присяжних як одна з форм участі громадськості в судочинстві (“народного контролю”) при розгляді справи є стримуючим фактором для розвитку корупції. Якими б пасивними не були народні засідателі, позитивне значення

¹ Трофіменко Н.С. Правовые и психологические вопросы взаимодействия субъектов уголовно-процессуальной деятельности при рассмотрении уголовных дел в суде первой инстанции: Автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. – К., 1989. – С. 15.

має сам факт їхньої присутності в суді. Вони сприяють попередженню порушень і зловживань з боку суддів¹.

Про це свідчить і пострадянський досвід діяльності народних засідателів у Росії. Тарасов О.О. зазначає, що маючи у процесі такого “свідка”, не кожний суддя ризикне сфальсифікувати протокол судового засідання, підігнавши його під вирок (випадки на практиці трапляються не рідко), не надати слово тому, хто на нього має право, поставити навідне запитання тощо. Офіційна присутність сторонньої людини, яка точно знає, для чого вона тут і що від неї щось залежить, завжди дисциплінує².

Важливою функцією народних засідателів, що тісно пересікається із їхньою основною, окресленою в нормативних джерелах функцією – здійснення правосуддя – є, на нашу думку, функція сприяння ретельному та об’єктивному дослідженню судом обставин справи. Як представники різних соціальних прошарків, демографічних, етнічних груп тощо народні засідателі мають значно більший, ніж у судді, сукупний резерв життєвого досвіду, знання багатоманітних сторін людського існування.

Найбільш ефективно цей потенціал вони можуть використати допомагаючи судді в з’ясуванні обставин фактичної сторони вчиненого правопорушення, особливо якщо скоєне пов’язано зі сферою їх професійних інтересів. Часто для правильного вирішення справи важливим є знання “дрібних” деталей у певній діяльності, місцевих умов тощо, що забезпечує правильну оцінку мотивів вчинків, вивчення складних, заплутаних обставин справи.

Сприяючи ретельному й об’єктивному дослідженню питань факту (взаємодія народний засідателю – суддя, народний засідателю – інший народний засідателю є двосторонньою), народні засідателі створюють необхідні передумови для постановлення правосудного вироку в справі. Позиція одного судді коригується досвідом і висновками інших, збагачується їх знаннями. Форми сприяння та конструктивного взаємовпливу всередині судової колегії можуть бути різноманітними, але спрямованими на реалізацію завдань судочинства.

Отже, окрім основної функції відправлення правосуддя, народні засідателі виконують функцію сприяння ретельному та об’єктивному дослідженню судом обставин справи, соціального контролю та “приховану функцію”, що в реальній дійсності перебувають у нерозривному, взаємообумовленому зв’язку.

¹ Корупція в Україні – 2004. Аналіз природи та причин проблеми. Підсумковий звіт. – К. : Група міжнародного співробітництва, 2004. – С. 67.

² Тарасов А.А. Институт народных заседателей в реформируемом уголовном процессе России // Российский судья. – 2001. - № 3. – С. 13.

Поділяючи усталений в науці підхід щодо класифікації гарантій на загальні (економічні, ідеологічні та ін.) та спеціально-юридичні (М.В. Вітрук, В.О. Гринюк, С.О. Юсупова), пропонується розглядати останні як передбачені державою заходи соціально-правового забезпечення діяльності народних засідателів, у структурі яких доцільно виділити організаційно-правові (заходи забезпечення незалежності і недоторканності народних засідателів, заходи матеріального забезпечення) та процесуальні гарантії.

Важливим елементом організаційно-правових гарантій діяльності народних засідателів є властиві правовому статусу судді гарантії незалежності й недоторканності (ст.ст. 3, 11-14 Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 року¹), що поширюються на народних засідателів на час виконання обов’язків із здійснення правосуддя.

Народні засідателі під час відправлення судочинства є незалежними, підкоряються тільки законові та нікому не підзвітні. Вони не зобов’язані давати будь-які пояснення щодо суті розглянутих справ або справ, що знаходяться в провадженні. Незалежність засідателів забезпечується встановленим законом порядком їх добору, передбаченою законодавством процедурою здійснення судочинства, таємницею прийняття судового рішення та забороною її розголошення тощо.

Недоторканність народного засідателя поширюється на його житло, службове приміщення, транспорт і засоби зв’язку, кореспонденцію, належне йому майно та документи. Народний засідатель не може бути підданий приводу чи примусово доставлений до будь-якого державного органу в порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення, без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом. Кримінальна справа щодо нього розглядається у першій інстанції апеляційним судом.

За прояв неповаги до народного засідателя настає адміністративна відповідальність за ст.185-3 КУпАП, перешкодження посадовою особою під будь-яким приводом явці до суду народного засідателя тягне відповідальність за ст. 185-5 КУпАП.

Втручання в будь-якій формі в діяльність народного засідателя з метою перешкодити виконанню ним його обов’язків або добитися винесення неправосудного рішення тягне кримінальну відповідальність згідно зі ст.376 КК України. За погрозу або насильство щодо народного засідателя, умисне знищення або пошкодження його майна, посягання на життя народного засідателя у зв’язку з діяльністю,

¹ Закон України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 8. – Ст. 56.

пов'язаною із здійсненням правосуддя, кримінальна відповідальність настає відповідно до ст.ст. 377, 378, 379 КК України.

Звільнення народного засідателя з роботи або переведення на іншу роботу без його згоди під час виконання ним обов'язків у суді, а також з мотивів виконання обов'язків народного засідателя визнається грубим порушенням законодавства про працю й тягне передбачену законом відповідальність винних осіб (ч.4 ст.72 Закону “Про судоустрій України”).

Порядок забезпечення фізичної безпеки народних засідателів, їх близьких родичів, збереження їхнього майна детально регламентовано Законом України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” від 23.12.1993 року¹. Відповідно до ст. 5 цього Закону з урахуванням конкретних обставин можуть застосовуватися такі заходи: а) особиста охорона, охорона житла та майна; б) видача зброї, засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку; в) встановлення телефону за місцем проживання; г) використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження; ґ) тимчасове розміщення в місцях, що забезпечують безпеку; д) забезпечення конфіденційності даних про об'єкти захисту; е) переведення на іншу роботу, направлення на навчання, заміна документів, зміна зовнішності, переселення в інше місце проживання.

Приводом для вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки може бути: а) заява народного засідателя або його близького родича; б) звернення керівника відповідного державного органу; в) отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози життю, здоров'ю, житлу та майну осіб, які підлягають захисту. Рішення про вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки приймає голова суду, безпосереднє його виконання покладено на органи внутрішніх справ; стосовно народних засідателів військових судів – на командирів військових частин (підрозділів).

Належний рівень матеріального забезпечення є необхідною передумовою незалежного й об'єктивного розгляду справи за участю народних засідателів. З прийняттям Закону України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 року розмір оплати за виконання народними засідателями їхніх обов'язків у суді було значно підвищено. Розмір винагороди визначається, виходячи із розміру середньомісячного заробітку чи пенсії народного засідателя, однак не менше посадового

¹ Закон України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” від 23 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - № 11. – Ст. 50.

окладу судді відповідного суду (ч.3 ст.72 Закону “Про судоустрій України”). Також їм компенсуються витрати на проїзд і наймання житла, виплачуються добові в розмірах, установлених Кабінетом Міністрів України для відряджень у межах України.

На розвиток Закону Кабінет Міністрів України постановою від 11 жовтня 2002 року № 1506 затвердив Порядок виплати винагороди та відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов’язків у суді¹. Цим нормативним актом передбачено, що з метою нарахування та виплати винагороди за час виконання обов’язків у суді народні засідателі та присяжні, звільнені за основним місцем роботи на час виконання обов’язків у суді, подають до суду довідку про звільнення від роботи та довідку про розмір середньомісячної заробітної плати за останні два місяці (пенсіонери подають до суду довідку про розмір пенсії, тимчасово непрацюючі – трудову книжку).

За час виконання обов’язків у суді заробітну плату за основним місцем роботи вони не отримують, що є досить прогресивним положенням аналізованого документу, оскільки однією з причин перешкодження роботодавцем явці засідателів до суду (особливо у приватних структурах) виступала необхідність збереження за ними заробітної плати. У випадку, коли народний засідатель на момент виконання обов’язків у суді тимчасово не працює, нарахування винагороди проводиться, виходячи з розміру посадового окладу судді відповідного суду тощо.

У напрямку практичної реалізації наведених положень виникають проблеми, через недостатнє фінансування судді нерідко змушені власним коштом забезпечувати їхній приїзд до суду². На відміну від апеляційних судів, де оплата праці народних засідателів часто здійснюється із затримками, у значній кількості місцевих судів винагорода народним засідателям не нараховується.

В окремих судах через проблеми з фінансуванням нарахування винагороди народним засідателям за час виконання ними обов’язків у суді здійснюється тільки тимчасово непрацюючим та пенсіонерам.

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1506 “Про затвердження Порядку виплати винагороди та відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов’язків у суді” // Офіційний вісник України. – 2002. - № 42. – Ст. 1930.

² Пилипчук П. Долю людини в судовому процесі не можна доручати любителю від права // Закон і бізнес. – 2003. - № 18-19. – С. 2; Государський В.Ф. “Перевіряючи суди, ми бачимо багато незаконних рішень, які вже вступили в законну силу, і нічого не можемо з цим зробити...” // Юридичний журнал. – 2003. - № 12. – С.10.

Ті ж, хто працює, усупереч вищезазначеному Порядку отримують середню заробітну плату за час знаходження в суді та здійснення правосуддя за основним місцем роботи. Апеляційний суд надає народному засідателеві довідку про участь в розгляді кримінальної справи, на підставі якої бухгалтерія за місцем його роботи оплачує ці дні.

Така практика не відповідає положенням вищевказаного Порядку та певною мірою є наслідком неузгодженості між Порядком і загальним законодавством про оплату праці, може потягти відповідальність посадових осіб підприємств, установ, організацій за порушення порядку нарахування заробітної плати. Необхідним є її коригування в напрямі суворого дотримання положень пп. 1-3 Порядку виплати винагороди та відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1506 від 11 жовтня 2002 року.

Про важливість належного матеріального забезпечення діяльності народних засідателів свідчить закордонний досвід. Набув розголосу випадок у міському суді Санкт-Петербургу, де народні засідателі А.І. Верещагін та Г.Г. Покришкіна відмовилися продовжувати виконувати свої обов'язки, мотивуючи це невиплатою їм грошових коштів, а, отже, складна кримінальна справа підлягала перегляду від самого початку¹. З метою уникнення подібних складнощів у вітчизняному судочинстві необхідно є активізація зусиль відповідних органів щодо повного та своєчасного фінансового забезпечення праці народних засідателів.

У широкому розумінні процесуальною гарантією діяльності народних засідателів є судова процедура, в межах якої слід виокремити такі гарантії, як відвід (самовідвід) народного засідателя (ст.ст. 54-57 КПК України, ст.ст. 20-21, 23-25 ЦПК України), рівність прав суддів і народних засідателів (ст. 17 КПК України, ст. 18 ЦПК України), таємниця нарадчої кімнати (ст. 322 КПК України, ст. 209 ЦПК України), право на окрему думку (ст. 339 КПК України), змагальність сторін (ст. ст. 16-1 КПК України, ст. 10 ЦПК України) тощо.

Тривалість призову непрофесійних суддів до здійснення судочинства визначена ч.1 ст.71 Закону України "Про судоустрій України". Народні засідателі залучаються на строк не більше одного місяця на рік, крім випадків, коли продовження цього строку зумовлено необхідністю закінчити розгляд справи, розпочатої за їх участю. Вказаний термін є оптимальним на перехідному етапі розвитку вітчизняного

¹ Андреев С. Бунт вспыхнул там, где его не ждали // Смена. – 2003. - № 17. – С. 7.

судочинства, коли проблеми добору необхідної кількості представників народу стоять досить гостро, а суддям доводиться працювати з обмеженим контингентом народних засідателів. Практика показує, що засідателі викликаються, як правило, не на місяць, а на менші терміни (протягом року), що дозволяє уникнути тривалої відсутності за основним місцем роботи, гнучко поєднувати інтереси правосуддя та виробництва.

Загальний термін дії повноважень народного засідателя складає 4 роки. Саме на такий строк складаються списки народних засідателів (ч.5 ст. 65 Закону України “Про судоустрій України”) і це є виправданим. Народним засідателям у зв’язку із специфікою виконуваних повноважень необхідно засвоїти мінімум юридичних знань. У середньому для цього потрібно проводити з ними заняття та інші форми навчання протягом 1-1,5 років, тому здійснювати ротацію (у різні періоди історико-правового розвитку вітчизняного судоустрою термін повноважень засідателів складає 6 місяців; 2; 2,5 та 5 років) підготовлених осіб, які отримали базові знання з права та певний досвід їх застосування, було б недоцільним.

Разом з тим, у законодавстві не зазначено граничну кількість строків перебування на посаді народного засідателя. Вбачається за доцільне нормативно закріпити припис, за яким особа може виконувати обов’язки народного засідателя не більше двох строків підряд. Таке обмеження спрямоване на попередження формування стійких неформальних взаємин між представниками народу та професійними суддями, що можуть виникнути під час тривалої спільної діяльності (4+4 = 8 років) та негативно вплинути на процес здійснення правосуддя.

У юридичній літературі описаний досить типовий для пострадянського простору приклад залучення пенсіонерів, для декотрих з яких це стало професією: “...пенсіонерка П-на, за її словами, працює народним засідателем останні 40 років. Змінюються президенти, державний устрій, мода й музика, вона ж майже півсторіччя “судить”. Їй восьмий десяток”¹. Властиве судовій діяльності явище “штатних”, “чергових” засідателів, які десятиріччями працюють “у команді” з тим чи іншим суддею, слід викорінювати окресленими заходами з практики національної юстиції.

Недоліком чинного Закону України “Про судоустрій України” є недостатня урегульованість порядку дострокового припинення повноважень народного засідателя. Передбачена Законом (ст.67)

¹ Клеандров М.И. Статус арбитражных, народных, присяжных заседателей. - М., 2000. – С. 46.
212

процедура звільнення від виконання обов'язків народного засідателя за розпорядженням голови суду допускає постійне та тимчасове усунення особи від розгляду конкретної справи (залишає можливість поновлення в статусі народного засідателя, наприклад, жінок після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами), причому тільки за наявності прохання громадянина.

Юридично не регламентовано процедуру швидкого вирішення ситуацій, коли після надходження списків народних засідателів до суду, народного засідателя, наприклад, було засуджено до позбавлення волі, визнано неієздатним, обрано депутатом місцевої ради тощо, але відповідної заяви про звільнення від виконання своїх обов'язків від нього не надійшло (застосування положень ч. 5 ст. 65 Закону через складність і неоперативність не є оптимальним). Голові суду Закон не надає повноважень за власною ініціативою виключити такого засідателя зі списку народних засідателів, невизначеними на законодавчому рівні залишаються підстави дострокового припинення повноважень народних засідателів.

Видається, що в концентрованому вигляді такі підстави досить повно сформульовано в ч.ч.1-2 ст. 66 Закону. Поряд з цим, передбачений Законом перелік слід доповнити такою підставою, як вчинення народним засідателем дій, що його порочать, несумісних з високим званням народного засідателя (на практиці досить рідко, але трапляються випадки неетичної поведінки окремих представників народу).

Рішення про дострокове припинення повноважень народного засідателя має приймати незалежний від судової гілки влади орган, що затверджував списки народних засідателів (місцева рада). Дещо подібний порядок виправдав себе в період дії Закону "Про судоустрій України" від 5 червня 1981 року. Нормативним вираженням наведених міркувань є пропозиція доповнити ст. 67 Закону частиною третьою такого змісту : "При встановленні порушень вимог статті 66 цього Закону або вчиненні народним засідателем дій, що його порочать, несумісних з високим званням народного засідателя, за поданням голови суду народний засідатель достроково звільняється від виконання своїх обов'язків відповідною місцевою радою".

Особливості правового статусу народних засідателів, які мають рівні з професійним суддею права, та чисельна перевага засідателів (представники народу становлять більшість у колегії) можуть при недобросовісному використанні завадити постановленню законного вироку в справі. Наявність такої гіпотетичної можливості робить

необхідним наукове обґрунтування оптимального кількісного складу народних засідателів у судовій колегії, що значною мірою обумовлює фактичні передумови реального забезпечення юридичного статусу, обсяг організаційних і фінансових витрат на організацію судочинства за участю народних представників тощо. Зазначена проблематика з різним ступенем інтенсивності дискутувалася юридичною наукою СРСР, у зв'язку з чим доцільно проаналізувати аргументи, висловлювані радянськими авторами.

Домінуючим напрямом наукової полеміки було наведення пропозицій щодо необхідності збільшення чисельності “традиційної” судової колегії, що складалася з судді та двох народних засідателів. Так, А.Г. Михайлянц вказує, що збільшення числа народних засідателів у складі суду, який розглядає найбільш складні кримінальні справи, сприяло б більшій їх активності й самостійності¹. Аналогічної точки зору дотримується Т.М. Добровольська².

Тарасенко Ф.Г. вважає за необхідне збільшити кількість народних засідателів до чотирьох осіб у найбільш складних і суспільно важливих кримінальних і цивільних справах, відзначаючи, що це дозволило б збільшити кількість трудящих, які беруть участь у відправленні правосуддя, посилило б авторитет суду³.

Бохан В.Ф. пропонує розширити склад народних засідателів до чотирьох-шести осіб у справах, за які підсудному може бути призначено покарання у вигляді тривалого строку позбавлення волі або вищої міри покарання, пояснюючи свою позицію тим, що це дозволить виключити елементи випадковості й суб'єктивізму, сприятиме більш ретельному та повному з'ясуванню спірних питань, формуванню істинних висновків⁴.

Опоненти наведених вище точок зору вказують, що активна участь народних засідателів у розгляді справ, авторитет судового рішення залежать не від збільшення числа народних засідателів, а від рівня їх підготовки... пропозиція ж про збільшення кількісного складу суду може привести до небажаного ускладнення судової процедури⁵. За-

¹ Михайлянц А.Г. Уголовно-процессуальная деятельность по предупреждению преступлений.-Ташкент: «Фан»,1975. – С. 36.

² Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики). - М.: Юридическая литература, 1971. – С. 160.

³ Тарасенко Ф.Г. Советские судебные органы в период развернутого строительства коммунизма. Дисс... докт. юрид. наук. т.1.- К.,1962. – С. 178.

⁴ Бохан В.Ф. Формирование убеждений суда.- Минск: изд-во БГУ,1973. – С. 53.

⁵ Ходыревский С.М. Суд и судебное управление. - Воронеж : изд-во Воронежского университета, 1976. – С. 47.

значається, що, якщо розвивати такий “арифметичний” підхід до цієї складної проблеми, то можна дійти висновку, що збільшення народних засідателів приведе зрештою до повного викоренення неправосудних вироків і до повної автономії народних засідателів від суддів¹ тощо.

При дослідженні вказаної тематики мають бути враховані напрацювання психологічної теорії, зокрема проблематики малих груп (згідно із загальноприйнятою у цій науці класифікацією суддівська колегія є різновидом малої групи). Провідний фахівець у галузі соціальної психології Р.С. Немов вважає доведеним те, що розмір групи не справляє прямого та однозначного впливу на успішність її діяльності, хоча й зазначає, що збільшення чи зменшення кількості членів залежно від завдання групи, її структури та взаємин може вплинути на результати роботи².

Емпіричне підтвердження наведених міркувань у галузі судочинства здійснила Н.В. Радутна. У 70-х роках було проведено експеримент: у деяких судах збільшили число народних засідателів (від 4 до 6). За його результатами дослідниця дійшла висновку, що незалежно від кількості народних засідателів, остаточне рішення постійно відповідало думці головуючого – професійного судді. Лише час, який витрачав суддя на переконання засідателів у правильності своєї точки зору, збільшувався прямо пропорційно числу засідателів³.

На наше переконання, на рівні місцевих судів у складі судової колегії мають діяти два народних засідателя. Це об’єктивно враховує сучасні організаційні та фінансові можливості судової системи. У такій відповідальній справі, як відправлення правосуддя, гонитва за кількісними показниками може зашкодити якості судочинства, адже специфікою правового статусу народних засідателів є те, що вони користуються рівними з професійним суддею правами вирішувати всі правові питання при розгляді справи. Буде хоч двадцять засідателів, однак без допомоги судді вони навряд чи зможуть правильно юридично кваліфікувати суспільно небезпечне діяння (одне з центральних питань судового розгляду), вирішити ряд інших правових питань.

¹ Кириченко М.Г. Конституционные основы судебной системы в СССР. - М.: Юрид. лит., 1979. – С. 75.

² Немов Р.С. Психология: В 3 кн. Кн.1. Общие основы психологии. – 3-е изд. – М.: Владос, 1999. – С. 562; Немов Р.С. Социально-психологический анализ эффективности деятельности коллектива / НИИ общей и педагогической психологии Академии педагогических наук СССР. – М.: Педагогика, 1984. – С. 173.

³ Радутная Н. Зачем правосудию народные заседатели // Социалистическая законность. – 1989. - № 2. – С. 64; Радутная Н.В. О методике исследования эффективности участия народных заседателей в осуществлении правосудия / В кн.: Эффективность применения уголовного закона. – М.: ”Юрид. лит.”, 1973. – С. 205.

У цьому контексті досить показовою є думка В.Д. Бринцева, який узагальнюючи досвід роботи збільшених за рахунок народних засідателів складів суду відзначив, що практика використання народних засідателів в обласних судах у складі розширених колегій свідчить про те, що якість розгляду кримінальних справ від того, що в складі колегії замість двох стало три народних засідателі, ніяк не покращилася¹. Оптимальною для місцевих судів слід визнати історично усталену модель за участю двох народних засідателів.

Про необхідність запровадження вказаної кількісної пропорції (два народних засідателі) висловлюється значна частина сучасних дослідників (О. Колотило, А.П. Огородник², Г.М. Омеляненко³, Н. Сибільова, В.М. Хотенець⁴ та інші), окремі з яких убачають її у місцевих судах⁵, інші – на рівні апеляційних судів⁶. Проведене опитування показало, що за впровадження зазначеної чисельності засідателів у місцевих судах виступила абсолютна більшість респондентів – 90 та 92 % відповідно для розгляду кримінальних та цивільних справ.

В апеляційному суді характер і складність справ, що розглядаються, вимагають більш відповідального підходу, значного життєвого досвіду, а, отже, існуюча зараз структура судової колегії з участю трьох народних засідателів є досить логічною, однак не безспірною, як з огляду на вищезазначену думку В.Д. Бринцева, так й з урахуванням наведених міркувань щодо залежності якості судочинства від кількості засідателів. Відповіді більшості опитаних (69 %) засвідчили, що оптимальною для розгляду кримінальних справ в апеляційному суді є судова колегія за участю трьох народних засідателів. Пояснюючи

¹ Брынцев В.Д. Сочетание единоличной и коллегиальной форм правосудия в уголовном процессе / У кн.: Брынцев В.Д. Мозаика “великой“ судебной-правовой реформы Украины (видение судьи, или взгляд изнутри).- Харьков : “Ксилон “, 2001. – С. 85.

² Огородник А., Колотило О. Кримінально-процесуальний кодекс України слід приймати якнайшвидше // Право України.- 1997.- № 6. – С. 41.

³ Омеляненко Г.М. Концептуальні питання судово-правової реформи в Україні / Проблеми державно-правової реформи в Україні. Збірник наук. праць. - Вип. 3. – К., 1997. – С. 147.

⁴ Сибилова Н., Хотенець В. Первый закон диалектики, или Сколько необходимо проектов для принятия закона о судостроительстве // Юридическая практика. - 1998. - № 49. – С. 13.

⁵ Омеляненко Г.М. Концептуальні питання судово-правової реформи в Україні / Проблеми державно-правової реформи в Україні. Збірник наук. праць. - Вип. 3. – К., 1997. – С. 147.

⁶ Огородник А., Колотило О. Кримінально-процесуальний кодекс України слід приймати якнайшвидше // Право України.- 1997.- № 6. – С. 41.

свою позицію, респонденти серед іншого вказували на необхідність забезпечення належного співвідношення між професійними та непрофесійними суддями.

3.2.2. Вимоги до народних засідателів.

Важливою складовою правосуб'єктності як елементу правового статусу народних засідателів є вимоги, що висувуються до кандидатів на посаду народного засідателя. Загальними формалізованими вимогами до кандидатів є належність до громадянства України, постійне проживання в межах поширення юрисдикції відповідного суду, досягнення 25-річного віку.

Підстави для звільнення від виконання обов'язків народного засідателя можна класифікувати на обставини абсолютного та відносного характеру.

Встановлення обставин абсолютного характеру незалежно від бажання громадянина безумовно виключає його участь у відправленні правосуддя. Так, ч. 2 ст. 66 Закону передбачає, що не підлягають включенню до списків народних засідателів громадяни: 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними; 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя; 3) щодо яких провадиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають не зняту чи не погашену судимість; 4) депутати усіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.

Підстави для звільнення від виконання обов'язків народного засідателя відносного характеру допускають можливість подібного звільнення за розпорядженням голови суду, якщо прохання про це заявили: 1) громадяни, старші 65 років; 2) жінки, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною, а також які мають дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку або утримують дітей-інвалідів, інших хворих або похилого віку членів сім'ї; 3) керівники та заступники керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; 4) особи, які не володіють державною мовою; 5) особи, які через свої релігійні переконання вважають для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя; 6) інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються (ч.1 ст.67 Закону).

Встановлення вікового критерію у 25 років є виправданим, адже людина за своїми психофізіологічними якостями має бути підготовленою

до здійснення цієї відповідальної діяльності, мати необхідний життєвий досвід. Аналогічне вікове цензове обмеження передбачено для народних засідателів у Республіці Білорусь¹ та діяло у Російській Федерації².

Реалізація висловлених окремими народними депутатами³ пропозицій не включати до списків народних засідателів осіб, молодших 30-ти років, не дозволила б залучити до виконання суддівських обов'язків економічно активну групу працездатного населення віком від 25 до 30 років. На відміну від осіб старшого покоління, особливо пенсійного та передпенсійного віку, вони краще розбираються з проблем підприємницької діяльності, труднощів становлення психології молоді, формування її мотивів тощо. З урахуванням тенденції прискорення подорослішання молоді та об'єктивної потреби репрезентації у судовій колегії різних вікових прошарків, це було б недоцільним.

Дехто з правників пропонував не вносити до списків народних засідателів громадян, старших 60-ти⁴, 65-ти⁵ чи 70-ти⁶ років, однак у Законі “Про судоустрій України” не зазначено про верхній граничний віковий поріг, при досягненні якого людина не може бути народним засідателем. Така позиція законодавця заслуговує на підтримку. Та обставина, що в людини з віком послаблюються

¹ Закон Республіки Білорусь від 11 листопада 2002 року № 145-3 “Про внесення змін та доповнень до Закону Республіки Білорусь ”Про судоустрій і статус суддів в Республіці Білорусь” та визнання такими, що втратили силу, окремих законодавчих актів Республіки Білорусь” // Національний реєстр правових актів Республіки Білорусь. – 2002. - № 128. – 2/297.

² Закон Російської Федерації від 2 січня 2000 р. “Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в РФ” // СЗ РФ. - 2000. - № 2. - Ст.158.

³ Проект Закону України “Про судовий устрій”, автор Коновалюк В.І. / Матеріали до науково-практичної конференції, присвяченої реформуванню державного судового устрою в Україні.- Харків, 2000. – С. 32; Проект Закону України “Про державний судовий устрій”, автор Шишкін В.І. / Матеріали до науково-практичної конференції, присвяченої реформуванню державного судового устрою в Україні. – Харків, 2000. – С. 7; Шишкін В. Суб'єкти здійснення правосуддя за Конституцією України (коментар до положень статей 127, 128 Конституції України) // Право України. - 1998. - № 11. – С. 34.

⁴ Проект Закону України “Про судовий устрій”, автори: Гавриш С., Задорожній О., Ківалов С., Бандурка О. / Матеріали до науково-практичної конференції, присвяченої реформуванню державного судового устрою в Україні.- Харків, 2000. – С. 16.

⁵ Судовий кодекс України (проект) /Авт. Хандурін М.І. // Юридичний вісник України. - 2002.- № 31 (дод.). – С. 19; Проект Закону України “Про державний судовий устрій”, автор Шишкін В.І. / Матеріали до науково-практичної конференції, присвяченої реформуванню державного судового устрою в Україні. – Харків, 2000. – С. 21.

⁶ Колоколов Н. Институт народных заседателей: отвергнуть или реформировать? // Российская юстиция. – 1998. - № 5. – С. 9.

фізичні та розумові здібності, не означає, що подібні негативні наслідки настануть у всіх одночасно при досягненні певного віку. У цій сфері багато залежить від індивідуального психосоматичного розвитку кожної людини.

Відзначаючи дискусійність питання та передбачаючи можливу справедливу критику щодо зазначеної позиції з боку суддів, яким інколи доводиться взаємодіяти із засідателями похилого віку, які не зважаючи на поганий стан здоров'я, наполягають на залученні їх до відправлення судочинства, слід вказати, що усунення від здійснення правосуддя цієї категорії осіб, значна частина яких декілька строків підряд виконує функції народних засідателів, лежить у площині реалізації висловленої нами пропозиції обмежити кількість строків перебування однієї особи на посаді народного засідателя не більше двох термінів підряд.

Окреслений законодавцем гнучкий підхід, що допускає звільнення від виконання обов'язків народних засідателів громадян, старших 65 років, якщо вони заявили про це прохання, видається обґрунтованим.

У ч.1 ст. 66 Закону “Про судоустрій України” вказано, що народним засідателем може бути громадянин України, який постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду. Аналізований Закон і науково-практичні коментарі до нього¹ не конкретизують, який саме строк мається на увазі під словосполученням “постійно проживає”.

Це має важливе значення у сучасних умовах, коли, за оцінками Уповноваженого Верховної Ради з прав людини Н. Карпачової, на заробітки до інших країн з України виїхало майже 7 млн. громадян². Окремі з них роками не живуть на Батьківщині, інші приїздяють на нетривалий час, хоча реєстрація за українським місцем проживання в більшості зберігається. Очікувати користі від участі в здійсненні судочинства такими особами не доводиться, що обумовлює необхідність належного тлумачення нормативного змісту словосполучення “постійно проживає”.

Загальне поняття місця проживання міститься у ч. 1 ст. 29 ЦК України, більш спеціальне – у ст. 3 Закону України “Про свободу пе-

¹ Коментар до Закону “Про судоустрій України” / За заг. ред. В.Т. Маляренка.- К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 173-179; Жуковский А.Г. Закон Украины “О судоустройстве Украины”: комментарий / Под ред. Е.Л. Стрельцова. - Х. : “Одиссей”, 2003. – С. 121-125.

² Левицкая Л. Заробітки: мало света, теней много // Голос України.-2003.- № 24. – С. 15.

ресування та вільний вибір місця проживання в Україні” від 11 грудня 2003 року, де під місцем проживання розуміється адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком понад шість місяців на рік.

Залежно від сфери регульованих відносин на галузевому рівні дефініція “постійне місце проживання” визначається по-різному. Так, у ст.1 Закону України “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16 квітня 1991 року під постійним місцем проживання розуміється місце проживання на території якої-небудь держави не менше одного року фізичної особи, яка не має постійного місця проживання на території інших держав і має намір проживати на території цієї держави протягом необмеженого строку, не обмежуючи таке проживання певною метою, і за умови, що таке проживання не є наслідком виконання цією особою службових обов’язків або зобов’язань за договором (контрактом)¹.

Майже тотожне визначення аналізованого поняття міститься у ст.1 Закону України “Про порядок ввезення (пересилання) в Україну, митного оформлення й оподаткування особистих речей, товарів та транспортних засобів, що ввозяться (пересилаються) громадянами на митну територію України” від 13 вересня 2001 року².

Водночас, на розвиток раніше діючої ч.2 ст.1 Декрету Кабінету Міністрів України “Про прибутковий податок з громадян” від 26 грудня 1992 року новий Закон України “Про податок з доходів фізичних осіб” від 22 травня 2003 року³ у п. 1.20.1 ст. 1 як постійне місце проживання фізичної особи передбачає перебування нею в Україні не менше 183 днів (включаючи день приїзду та від’їзду). Отже, у законодавстві, зважаючи на специфіку конкретних правовідносин допускається різноманітне тлумачення змісту аналізованої дефініції, що робить необхідним визначення оптимального строку постійного проживання кандидата в народні засідателі виходячи з інтересів судочинства.

З позицій історичного досвіду слід вказати, що в радянському законодавстві не було такої вимоги, однак дореволюційним зако-

¹ Закон України “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16 квітня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 29. – Ст. 377.

² Закон України “Про порядок ввезення (пересилання) в Україну, митного оформлення й оподаткування особистих речей, товарів та транспортних засобів, що ввозяться (пересилаються) громадянами на митну територію України” від 13 вересня 2001р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - № 1. – Ст. 2.

³ Закон України “Про податок з доходів фізичних осіб” від 22 травня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - № 37. – Ст. 308.

нодавчим актом, а саме ст. 81 Устрою судових установлень 1864 р. передбачалося, що присяжні обираються з числа місцевих обивателів, які мешкають не менше двох років у тому повіті, де проводяться вибори в присяжні¹. На західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, згідно з указом Франца-Йосифа I від 11 вересня 1849 року про вибори присяжних судів для того, щоб стати присяжними, особи мали проживати в громаді, яка їх обирала, не менше одного року².

Думається, що 2-річний термін постійного проживання на території певної адміністративно-територіальної одиниці був би оптимальним й сьогодні. Передумовою правильного вирішення певного конфлікту є знання місцевої обстановки (нерідко – деталей), менталітету, регіональних особливостей, що можливе при досить тривалому проживанні на певній території.

Постійність проживання відповідні комісії зі складання списків народних засідателів мають визначати, виходячи з вимог п. 1.20.1 ст. 1 Закону України “Про податок з доходів фізичних осіб” від 22 травня 2003 року, що дозволить узгодити інтереси відправлення правосуддя обізнаним з місцевими умовами складом непрофесійних суддів із об’єктивними процесами соціальної мобільності населення України.

Установлений законодавством перелік вимог до народних засідателів є вичерпним, ніякі додаткові перепони не можуть обмежити право громадян брати участь у здійсненні правосуддя як народних засідателів.

У правничих колах висловлюються думки про доцільність введення освітнього цензу для народних засідателів. Пропонується формувати корпус народних засідателів із числа осіб, які отримали загальну середню освіту³, не нижче середньої спеціальної⁴, середньо-спеціальну або вищу освіту⁵, мають, як правило, юридичну освіту⁶

¹ Учреждение судебных установлений от 20 ноября 1864 г. / Российское законодательство X – XX веков. В 9-ти томах. т.8 Судебная реформа.- М.: Юрид. лит., 1991. – С. 40.

² Городницька Л.В. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.) Дис...канд. історичн. наук. – Чернівці, 2002. – С. 75.

³ Рустамов Х.У. Профессиональное и народное начала в уголовном судопроизводстве: Дисс...канд. юрид. наук: 12.00.09. – М., 1996. – С. 38.

⁴ Клеандров М.И. Статус арбитражных, народных, присяжных заседателей. - М., 2000. – С. 76.

⁵ Сухарев И. Мнение практика // Российская юстиция. – 1997. - № 10. – С. 12.

⁶ Огородник А., Колотило О. Кримінально-процесуальний кодекс України слід приймати якнайшвидше // Право України.- 1997.- № 6. – С. 41; Дашутин Н., Гуськова А. На пути к судебной-правовой реформе// Советская юстиция.- 1989.- № 1. – С. 11.

та навіть із числа осіб з науковим ступенем кандидата юридичних наук¹.

На думку автора, корисним було б, щоб доступ до правосуддя мали особи, які отримали як мінімум середню освіту. Однак, враховуючи, що здатність здійснювати судочинство не завжди визначається рівнем освіти (зараз в окремих навчальних закладах випускники отримують дипломи без опанування належних знань, а з іншого боку – багато талановитих людей через матеріальні проблеми не в змозі отримати відповідну освіту, що не свідчить про їх розумову чи фізичну неспроможність відправляти правосуддя) не можна встановлювати нормативно фіксований перелік освітніх обмежень. На користь цього свідчать і результати проведеного аналізу чинних списків народних засідателів. Практика складання вказаних списків йде шляхом включення до них осіб із середньою та вищою освітою. У деяких апеляційних судах питома вага народних засідателів з вищою освітою становить 89 % (Вінницька область), 73 % (Чернівецька область), 64 % (Волинська область), тому правова регламентація цього аспекту видається недоцільною.

Важливим напрямом вдосконалення діяльності народних засідателів є ширше залучення представників юридичної спільноти до здійснення правосуддя. Це прихований резерв кваліфікованої суспільної допомоги та контролю за діяльністю суддів. В умовах значного поширення різноманітних форм правової освіти можливим є запрошення до відправлення судочинства студентів старших курсів юридичних вузів (очної, заочної, дистанційної тощо форми навчання), юристів-практиків із тривалим досвідом роботи. Заслугове на підтримку практика формування списків народних засідателів апеляційних судів у Волинській і Луганській областях, де особи з вищою юридичною освітою відповідно складають 10 % і 17 % від загального списку.

Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 66 Закону України “Про судоустрій України” народними засідателями не можуть бути громадяни, які мають не зняту чи не погашену судимість. Дієвість вказаного обмеження в плані надійного захисту інтересів судочинства та перешкоджання доступу до здійснення правосуддя представникам кримінальної субкультури є сумнівною. Навіть за умови погашення чи зняття судимості в осіб, які, наприклад, побували в місцях позбавлення волі, на тривалий час (якщо не назавжди) залишається негативне ставлення до правоохо-

¹ Тарасов А.А. Правовые и социально-психологические проблемы сочетания единоличных и коллегиальных начал в уголовном процессе Российской Федерации: Дисс.... докт. юрид. наук: 12.00.09. - М., 2001. - С. 350.

ронних органів, через що від них важко чекати неупередженої оцінки діяльності органів досудового слідства, прокуратури; прийняття об'єктивного рішення у справі.

На негативний вплив комплексу чинників, що виникають в процесі притягнення особи до кримінальної відповідальності і виконання покарання неодноразово зверталася увага у науці (В.В. Голіна, А.Х. Степанюк, І.І. Карпец); практика та стереотипи, що склалися в діяльності кримінально-виконавчої системи, змінюються повільно. Можливою є ситуація, коли новообраний засідателю, якому напередодні зняли судимість, судитиме менш вдалого “колегу”, з яким відбував покарання у колонії тощо. Слід встановити заборону виконання обов'язків народного засідателя особами, які раніше були засуджені за вчинення злочину, за винятком реабілітованих.

Подібний крок не є спробою обмежити права вказаних осіб та спрямований на забезпечення специфічних потреб відправлення судочинства безстороннім складом народних суддів. Від цього напряму залежить авторитет судового рішення та суду в цілому.

Аналогічні обмеження існують при прийомі на службу до міліції¹, органів державної податкової служби², на посаду прокурора³ тощо. Тим логічнішим є встановлення для осіб, які раніше засуджувалися за вчинення злочину, заборони виконання відповідальних і суспільно значущих функцій судді, хоча й тимчасового. Такий припис закріплений у законодавстві Франції⁴, ФРН⁵ та низки інших держав, подібний захід підтримується науковцями⁶.

¹ Закон України “Про міліцію” від 20.12.1990р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 4. – Ст. 20

² Закон України “Про державну податкову службу в Україні” від 04.12.1990 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 6. - Ст. 37.

³ Закон України “Про прокуратуру” від 05.11.1991р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 53. – Ст. 793.

⁴ Уголовно-процессуальный кодекс Франции 1958 года . С изм. и доп. на 1 января 1966 г. - М.: издательство “Прогресс”, 1967. – С. 115.

⁵ Meyer-Gossner, Lutz Strafprozeßordnung: Gerichtsverfassungsgesetz, Nebengesetze und ergänzende Bestimmungen / fortgef. von Lutz Meyer-Gossner. Erl. von Theodor Kleinknecht (22.-35. Aufl) und Karlheinz Meyer (36.-39. Aufl). – 42., neubearb. Aufl. des von Otto Schwarz begr. Werkes. – München: Beck, 1995. - S. 1384.

⁶ Михеєнко М. М. Засади безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя / Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції (листопад 1997 року). – К., 1997. – С. 315; Іваницький С. А судді хто? // Юридичний вісник України. – 2004. - № 14 (3-9 квітня). - С. 3; Колоколов Н. Институт народных заседателей: отвергнуть или реформировать? // Российская юстиция. – 1998. - № 5. – С. 9.

Багатоаспектною є проблема встановлення моральних вимог до народних засідателів. Закон подібних критеріїв для народних засідателів не передбачає. Однак з радянських часів наголошується на важливості високих моральних¹ та людських² якостей засідателя, що дають йому не тільки юридичне, а й моральне право судити інших³.

Проведене Ю.М. Грошевим у середині 70-х років минулого століття опитування суддів показало, що важливими для суддівської діяльності морально-вольовими якостями є чесність, справедливість, об'єктивність, чуйність тощо. Серед якостей особистості, протипоказаних для судової діяльності, відзначені такі, як упередженість, неповага до людей, грубість, запальність, зазнайство та інші⁴.

На думку опитаних в межах дослідження респондентів, народний засідатель у першу чергу повинен володіти такими моральними якостями, як справедливість, відповідальність за долі людей, принциповість, порядність, сумлінність. Найбільш неприйнятними для народних засідателів є такі негативні якості особистості, як безвідповідальність, несправедливість, безпринципність, жорстокосердність, схильність до обману.

Існуючий у недалекому минулому механізм відбору народних засідателів передбачав обговорення кандидатур на зборах трудового колективу, обрання з їх числа осіб, які користуються довірою колективу; передбачалося, що вони відповідають певним моральним критеріям - за цим слідували партійні органи та відповідні ради.

З урахуванням негативних наслідків трансформаційних процесів, що відбуваються в українському соціумі, передбачена Законом система вимог до народних засідателів має гарантувати, щоб серед них не опинилися люди не достойні вирішувати долю інших. Особи, позбавлені батьківських прав, повії, громадяни, які систематично скоюють насильство в сім'ї чи адміністративні правопорушення (дрібне хуліганство, розпивання спиртних напоїв у громадських місцях і поява в громадських місцях у п'яному вигляді тощо), та їм подібні можуть задовольняти всім вимогам закону, однак вони не гідні нести високу місію правосуддя. Участь цих осіб у відправленні судочинства не сприятиме піднесенню його авторитету та довіри з боку населення.

¹ Гравина А. Институт народных заседателей и повышение эффективности правосудия // Советская юстиция.-1987.- № 17. – С. 6.

² С точки зрения народных заседателей // Советская юстиция.-1990.- № 18. – С. 18.

³ Книга народного заседателя. – Мн.: «Беларусь», 1974. – С. 83.

⁴ Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве.- Харьков: “Вища школа”, 1975. – С. 40-41, 44.

Звернення до досвіду країн з тривалою історією функціонування суду шеффенів і суду присяжних показує, що в Швеції присяжними можуть бути “особи, які вирізняються здоровими думками, незалежністю та справедливістю”¹, в Італії вони повинні бути “відомі своєю добропорядністю”², у Болгарії до виконання обов’язків із здійснення судочинства допускаються судові засідателі, які “користуються повагою”³.

Визнаючи конструктивну спрямованість подібних вимог і можливість запровадження їх в українському законодавстві, слід вказати, що за певних умов такі критерії можуть бути засобом усунення небажаних кандидатів, а отже, потребують вироблення чіткі юридичні формулювання.

Головним орієнтиром для відповідних змін у національному законодавстві є Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року (застосовуються і до непрофесійних суддів). Відповідно до п.10 вказаного міжнародно-правового акту особи, відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості та здібності⁴.

Обов’язок кваліфікаційної комісії враховувати особисті та моральні якості кандидата на посаду судді сформульований у загальному вигляді в ч.2 ст. 94 Закону України “Про судоустрій України” та стосується лише процедури добору професійних суддів.

Вказівки щодо необхідності врахування моральних якостей народних засідателів містяться в працях окремих сучасних дослідників⁵ та у Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої Указом Президента України від 10 травня 2006 року, де зазначено, що для правильного і максимально справедливого вирішення певних справ важливими є не тільки юридичні знання суддів, але й життєвий

¹ Акт про свободу друку, прийнятий Риксдагом Швеції 7 лютого 1974р. / Швеція. Конституція и законодательные акты. Пер. со швед. - М.: Прогресс,1983. - С. 94.

² Туфо В. Участие общественности в отправлении правосудия. Итальянский опыт/ Материалы международного семинара по проблемам суда присяжных (15-16 сентября 1997г.): Сборник докладов.-Ростов н/Д.: РГЭА, 1997. - С. 82.

³ Репешко П. Судова влада Республіки Болгарії // Право України. -1998. - № 12. - С. 125.

⁴ Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій / Упоряд. Т. Яблонської. - К. : Сфера, 1999. - С. 30.

⁵ Рустамов Х.У. Профессиональное и народное начала в уголовном судопроизводстве: Дисс...канд. юрид. наук: 12.00.09. - М., 1996. - С. 38.

досвід та моральність народних засідателів¹. Важливо нормативно регламентувати моральні вимоги до народних засідателів.

Частину першу ст. 66 Закону України “Про судоустрій України” слід доповнити положенням, за яким народним засідателем може бути добропорядна особа, виклавши її в такій редакції: “Народним засідателем може бути добропорядний громадянин України, який досяг 25-річного віку та постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду”. Головними критеріями визначення добропорядності мають бути непорушення законодавства та дотримання загальноприйнятих моральних норм. При цьому слід виходити з презумпції добропорядності громадян, поки не доведено протилежне (докладніше про механізм обґрунтування недобропорядності – у наступному розділі).

Не кожне порушення законодавства (перехід вулиці в місці, де це заборонено) чи моральних норм (громадянин не поступився місцем у громадському транспорті літній людині) можна розглядати як підставу для визнання особи недобропорядною. Громадянин має вважатися недобропорядним у випадку порушення законодавства чи загальноприйнятих у суспільстві моральних приписів тільки тоді, коли характер виявленого порушення свідчить про нездатність людини ретельно й об’єктивно досліджувати обставини судової справи внаслідок антисоціальної спрямованості її особистості, участь якої у здійсненні судочинства може зашкодити авторитету правосуддя.

Вимагає термінового законодавчого врегулювання перелік хронічних психічних та інших захворювань, що перешкоджають виконанню обов’язків народного засідателя (п. 2 ч. 2 ст. 66 Закону “Про судоустрій України”), який дотепер залишається невизначеним. При складанні списків потенційні засідателі традиційно перевіряються на предмет взяття на облік у психоневрологічних та наркологічних установах за найбільш поширеними хворобами (шизофренія, олігофренія тощо). Щодо менш поширених психічних та соматичних (виражені дефекти слуху, зору тощо) захворювань, то за відсутності їх фіксованого переліку хвора особа не має формально-юридичних перешкод для участі в здійсненні судочинства.

Враховуючи, що не всі особи, які страждають на психічний розлад чи зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами тощо визнаються обмежено дієздатними або недієздатними (п.1 ч. 2 ст. 66 Закону “Про судоустрій України”) та існуючу тенденцію збільшення

¹ Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 року // Офіційний вісник України. – 2006. - № 19. - Ст. 1376
226

антисоціального прошарку (наркомани, хронічні алкоголіки та інші)¹ в Україні, можна спрогнозувати появу в судовій колегії не зовсім психічно та фізично здорових людей, а отже, визначені заходи у цьому напрямку потребують швидкої реалізації.

Щодо комплектування військових судів Закон “Про судоустрій України” допускає формування складу народних засідателів установ військової юстиції тільки з числа військовослужбовців (ч. 4 ст. 65). Поряд з цим, у контексті існуючої тенденції посилення цивільного контролю за армійськими структурами² висловлено пропозиції щодо можливості участі цивільних осіб як народних засідателів військових судів³, причому в їх основі лежить реальний досвід законодавчого врегулювання цього питання окремими зарубіжними державами⁴.

Цивільні особи традиційно розглядаються як більш незалежні, зокрема, від органів військового командування, яке нерідко схильне покривати злочинні дії своїх підлеглих. Однак за нинішніх умов, коли значна частина молодих чоловіків не проходила службу в Збройних Силах та інших військових формуваннях, й не знає про реальне армійське життя, а, з іншого боку, - можливе залучення жінок (вони через дію принципу рівноправ'я статей мають такі ж права здійснювати правосуддя як народні засідателі), які дізнаються про військові проблеми з повідомлень ЗМІ чи розповідей інших осіб, не можна допускати цивільних осіб до відправлення судочинства як народних засідателів військових судів.

У п. 4 ч. 2 ст. 66 Закону серед переліку посад і професій, що не підлягають включенню до списків народних засідателів відсутні військовослужбовці. Водночас ч. 4 ст. 65 та ч. 4 ст. 68 Закону передбачено участь військових як народних засідателів місцевих військових судів і присяжних апеляційних військових судів. Тобто гіпотетично одного й того ж військовослужбовця може бути внесено до списків народних засідателів, наприклад, місцевого військового суду та звичайного т. зв. “цивільного” місцевого суду, можливе навіть одночасне проведення

¹ Розгляд судами справ про злочини у сфері обігу наркотичних засобів у 2001-2002 рр. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2003. - № 6. – С. 35.

² Кюбарт Й. Цивільний контроль над Збройними Силами // Військо України.- 1998.- №5-6. – С. 23; Баранівський В. Вплив демократичного цивільного контролю на кадрову політику в Збройних Силах України // Народна армія.- 2002.- № 121. – С. 6.

³ Сердюк В.В. Військові суди – органи правосуддя у Збройних Силах та інших військових формуваннях України // Вісник Верховного Суду України. - 2000. - № 6. – С. 43.

⁴ Закон Російської Федерації від 2 січня 2000 р. “Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в РФ” // СЗ РФ. - 2000. - № 2. - ст.158.

судових засідань. Щоб уникнути подібних непорозумінь, слід доповнити ч. 3 ст. 69 Закону (“Одна й та сама особа не може бути одночасно включена до списку народних засідателів і списку присяжних”) положенням “а військовослужбовці, крім того, можуть бути присяжними чи народними засідателями тільки у військових судах”.

РОЗДІЛ 4.

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

4.1. Поняття, значення та структура механізму формування складу народних засідателів

На порозі XXI століття залишається аксіоматичним визнана теорією та практикою суспільного будівництва положення, згідно з яким ефективність будь-якої соціальної діяльності значною мірою визначається складом виконавців - людей, які безпосередньо її реалізують. Належне кадрове забезпечення є важливою і необхідною передумовою продуктивної праці в усіх сферах життєдіяльності соціуму.

Україн значущим в умовах перехідного етапу розвитку української державності є залучення кадрів до судової системи, як на професійній, так і на непрофесійній основі. Виконання складних і відповідальних обов'язків з вирішення суспільних конфліктів вимагає особливого ставлення та якостей з боку суб'єктів цієї діяльності, що підкреслює необхідність їх ретельного добору.

Різноманітним аспектам добору професійних суддів приділяється досить багато уваги на державному рівні, у юридичній науці¹, водночас проблеми формування найбільш чисельного різновиду участі народу в здійсненні судочинства – інституту народних засідателів – залишаються на сьогодні недостатньо дослідженими. Вирішити існуючі проблеми має побудована з урахуванням сучасних реалій процедура добору та залучення народних засідателів до здійснення судочинства, що є необхідним і визначальним чинником забезпечення неупередженого й законного складу суду, неналежна організація якої, як доводить практика, може дестабілізувати роботу суду.

Формування складу народних засідателів – комплекс організаційно-правових і процесуальних заходів, здійснюваних визначеними у законі суб'єктами з метою добору законного, об'єктивного та висо-

¹ Прилуцький С.В. Формування корпусу професійних суддів України. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.10. – К., 2003. – 223 с.; Москвич Л.М. Організаційно-правові проблеми статусу суддів: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – 21 с.

коморального складу народних засідателів для участі у відправленні правосуддя.

Процес формування складу народних засідателів у загальному вигляді починається з підготовки списків народних засідателів і закінчується сформуванням судової колегії за участю народних засідателів для розгляду конкретної справи.

У структурному плані процедура добору народних засідателів включає:

I. Організаційно-правовий етап - комплекс здійснюваних до початку судового засідання підготовчих організаційно-правових заходів щодо попереднього добору кандидатів на посаду народного засідателя з метою створення необхідних передумов для формування законного складу суду та ефективного провадження на стадії судового розгляду. Зазначений етап складається з двох частин:

1. Здійснення визначеними в судоустрійному законодавстві органами організаційно-правових заходів зі складання списку народних засідателів.

2. Здійснення судом на підставі затверджених списків народних засідателів попередніх організаційно-правових дій з добору засідателів для розгляду конкретної справи, а також забезпечення їх належної підготовленості до участі в здійсненні правосуддя

II. Процесуальний етап - здійснювана з початком підготовчої частини судового засідання за допомогою передбачених КПК та ЦПК України заходів діяльність уповноважених суб'єктів щодо формування складу народних засідателів для розгляду конкретної справи.

Керуючись настановами, закладеними в Конституції України, виходячи зі змісту та спрямованості спеціального законодавства, як основне завдання механізму добору народних засідателів слід розглядати формування законного, репрезентативного та об'єктивного складу народних засідателів із числа соціально зрілих, добropорядних і розсудливих осіб, які будуть спроможні виконувати покладені на них обов'язки щодо здійснення правосуддя.

Одночасно з цим специфікою аналізованої процедури є те, що в її межах має бути вирішене завдання забезпечення належної підготовленості народних засідателів до відправлення суддівських обов'язків (попереднє ознайомлення з матеріалами справи, правове навчання тощо), без ефективної реалізації якого проблематичним є розв'язання основного завдання.

Формування складу народних засідателів має здійснюватися на принципах правової впорядкованості, об'єктивності, прозорості, гласності, соціального контролю з боку громадськості, добровільності

залучення громадян та їх рівноправного доступу до процесу складання списків народних засідателів, додержання балансу інтересів особи, суспільства та держави, обов'язковості захисту конфіденційної інформації про громадян та іншої інформації з обмеженим доступом, залучення представників незацікавлених установ з різних гілок влади до підготовки списків народних засідателів.

Окремо доречно вказати на важливість забезпечення вимоги репрезентативності непрофесійної складової суддівської колегії, тобто пропорційного представництва всіх верств населення, територіальних, вікових тощо груп у складі суду з народним елементом.

З'явлення фігури народного засідателя законодавець пов'язує з моментом затвердження списку народних засідателів відповідною місцевою радою (ч. 3 ст. 65 Закону “Про судоустрій України”), до цього моменту громадянин виступає кандидатом на посаду народного засідателя.

Разом з тим, народний засідатель, внесений до списку, може й не ввійти до складу суду та не брати участі у здійсненні правосуддя (черга не дійде, відмова здійснювати правосуддя через поважні причини тощо). У даному випадку виникає проблема відповідності іменування такої особи, внесеної до списку народних засідателів, народним засідателем, що актуалізується також у підготовчій частині судового розгляду, коли зазначена особа може бути відведена учасниками процесу, а отже, й не бути народним засідателем при розгляді цієї справи. Без здійснення повноважень із відправлення правосуддя народний засідатель виступає лише особою, включеною до списку народних засідателів, та фактично не є народним засідателем як носієм судової влади й відповідних процесуальних можливостей.

Закон “Про судоустрій України”, з одного боку, стоїть на позиції іменування народними засідателями осіб, включених до списку народних засідателів (ч. 3 ст. 65 Закону), з іншої сторони, громадян, які вирішують у складі суду справи разом з професійними суддями (ч.1 ст. 65 Закону). В основі такого підходу лежить історична традиція юридичної регламентації участі народних засідателів у здійсненні правосуддя, що в цілому сприяє підтриманню авторитету та престижу праці представників народу. Доцільно нормативно зафіксувати поняття та часові межі функціонування кандидата на посаду народного засідателя. До затвердження списку народних засідателів місцевою радою особа, яка подала заяву про включення її до зазначеного списку, є кандидатом на посаду народного засідателя.

Важливим є формулювання вимог до процедури залучення представників народу до здійснення судочинства як базової системи

положень, спрямованих на вироблення внутрішньо узгодженої, раціональної та ефективно функціонуючої, адекватної реаліям сьогодення та загально визнаним міжнародно-правовим стандартам процедури добору складу народних засідателів.

Загальною теорією права у цьому напрямку розроблено концепцію юридичної процедури¹, у зв'язку з чим заслуговують на увагу погляди В.М. Протасова щодо вимог, яким вона має відповідати. До їх числа автор відносить: синхронність, законодавчий рівень, узгодженість процедурних і основних нормативних актів, спільне розміщення основних і процедурних норм, наявність меж регулятивного “втручання” процедурних норм, багатоваріантність і диспозитивність процедур, демократизм юридичної процедури, доступність, адекватність, системність (раціональна достатність, надійність, часовий параметр, послідовність у процедурно-правовій регламентації, ефективність, оптимальність), гарантованість².

Погоджуючись у цілому із запропонованою системою загальних вимог до юридичної процедури, слід конкретизувати їх щодо процедури формування інституту непрофесійних суддів, беручи до уваги сучасні економічні, організаційні та інші можливості державних структур. Отже, до вимог до процедури, що аналізується, необхідно відносити:

- збалансованість. Це наявність ефективно діючої системи стримувати і противаг, яка, з одного боку, дозволяє сформувати якісний склад народних засідателів шляхом недопущення до складу суду народних представників, які не відповідають встановленим вимогам, унеможливлення свідомих зловживань з боку осіб, відповідальних за проведення добору народних засідателів тощо, з іншого – гарантовано дотримуватися вимог закону, не порушуючи прав та інтересів усіх осіб, які безпосередньо чи опосередковано залучаються до сфери дії зазначеної процедури;

- оптимальний рівень регламентації. Простота окремих етапів процедури (там де її недоцільно “загромаджувати” зайвими формальностями) має поєднуватися зі складними механізмами, що обумовлюється труднощами в досягненні поставлених перед процедурою цілей, необхідністю дії багаторівневої системи гарантій додержання законності.

¹ Протасов В.Н. Юридическая процедура.- М.: “Юридическая литература”, 1991. – 79 с.; Байтин М.И., Яковенко О.В. Теоретические вопросы правовой процедуры // Журнал российского права.- 2000.- № 8. – С. 93 -102; Ткач А.Н. Юридические процедуры: от теории – к практике // Юрист.-2002.- № 1. – С. 5-9.

² Протасов В.Н. Юридическая процедура.- М.: “Юридическая литература”, 1991. – С. 24-61.

Важливою є чітка юридична регламентація всіх етапів процедури формування складу народних засідателів з метою мінімізації проявів самостійного усунення прогалин на основі суб'єктивного розсуду (там, де це недоцільно), оскільки це є підґрунтям для зловживань. Водночас важливо не допустити “зарегламентованості” процедури, що може викликати ухилення населення від виконання “бюрократизованого” обов'язку з відправлення правосуддя. Прозорість як властивість процедури має бути невід'ємним її атрибутом незалежно від складності здійснюваних дій.

Організаційно-правовий і процесуальний механізм формування корпусу народних засідателів має бути побудовано так, щоб можна було чітко й обґрунтовано спростувати обвинувачення в упередженому чи необ'єктивному підході з боку осіб, які відповідають за добір непрофесійних суддів;

- оперативність. Дії, що становлять зміст процедури, мають здійснюватися швидко, з “розумними” затримками. Тяганина не сприятиме формуванню відповідального, сумлінного ставлення майбутніх суддів до процесу правосуддя. Оперативне створення відповідних судових колегій суттєво зменшує фінансові, організаційні та інші витрати, виступає важливою передумовою для своєчасного та всебічного розгляду справи по суті;

- надійність. Маючи алгоритмізований характер, процедура з високим ступенем вірогідності повинна забезпечувати виконання поставлених перед нею цілей, мінімізувати можливість “збоїв”, на випадок яких мають бути відповідні механізми, які розв'язують ускладнення, що виникають;

- економічність. На сьогодні стан матеріально-технічного забезпечення судів залишається недостатнім¹. Запровадження занадто ресурсовитратної процедури тільки унеможливить її нормальне функціонування через відсутність достатніх коштів. Необхідною умовою введення в дію аналізованої процедури слід розглядати її економічну обґрунтованість, при оцінці якої береться до уваги можливість досягнення поставлених цілей з меншими витратами, але з додержанням тих же гарантій законності;

- гарантованість. Це забезпеченість процедури юридичними, фінансовими, організаційними та іншими засобами, без яких будь-яка норма права, тим більше складний юридичний механізм залишаться деклараціями. Опрацювання системи забезпечувальних гарантій дії розглядуваної процедури є невід'ємною складовою її ефективності,

¹ Бондаренко М. К незалежності суда через финансы // Юридическая практика. – 2006. - № 8. – С. 7.

необхідною умовою дотримання прав та інтересів осіб, які залучаються до здійснення судочинства.

Значущість формування оптимізованого механізму добору народних засідателів обумовлена підвищеними вимогами оперативності комплектування судової колегії представниками народу в обмежені терміни за ЦПК України (ст.ст. 281, 285). Так, заява про госпіталізацію особи до психіатричного закладу розглядається протягом 24 годин, психіатричний огляд – протягом трьох днів (з дня надходження заяви до суду); справи про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або продовження лікування - не пізніше трьох днів після відкриття провадження у справі. Викладене підкреслює необхідність налагодження чіткої системи добору й залучення представників народу до розгляду судових справ з метою своєчасного та правильного їх вирішення.

4.2. Організаційно-правовий етап добору народних засідателів

Процес добору народних засідателів починається зі складання списків народних засідателів, у зв'язку з чим актуальним є визначення кола органів, що спроможні ефективно виконати цю трудомістку та відповідальну функцію. Ще І. Я. Фойницький відзначав (стосовно присяжних), що при складанні списків присяжних можлива небезпека переслідування цілей, які не мають нічого спільного з правосуддям, під виглядом служіння йому, саме тому величезну важливість має питання про органи, яким це доручається¹.

Згідно з ч. 3 ст. 65 Закону “список народних засідателів затверджується відповідною місцевою радою за поданням голови місцевого суду. До списку включаються у кількості, зазначеній у поданні голови суду, громадяни, які постійно проживають на території, на яку поширюється юрисдикція даного суду, та відповідають вимогам статті 66 цього Закону і дали згоду бути народними засідателями”².

Не дуже чітке визначення законодавцем органу, що безпосередньо готує списки, призвело до неоднозначного тлумачення вказаної норми в теорії та на практиці (п.5 ч.1 ст.24 Закону також не вносить остаточної ясності у це питання). Набув розголосу випадок зі складанням на реалізацію ЦПК України списку народних засідателів Печерського

¹ Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб: типография товарищества “Общественная польза”, 1912. – т. 1. – С. 400.

² Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. // Голос України. - 2002.- № 51. – С. 11

районного суду м. Києва, де 21.11.2005 р. громадяни, які бажали бути народними засідателями, намагалися примусити голову суду включити їх до вказаного списку, через що останній змушений був викликати підрозділи міліції швидкого реагування “Беркут”¹.

На думку В.Т. Маляренка, “заходи щодо забезпечення формування складу народних засідателів здійснюються головою місцевого суду”², цю ж позицію поділяє В. Лисак³.

Протилежної точки зору, згідно з якою списки народних засідателів мають формувати місцеві ради, дотримується П.І. Репешко⁴, В.В. Сердюк⁵ та автор роботи. Голови місцевих судів тільки визначають у поданні потрібну їм кількість засідателів. Таке тлумачення впливає з вищезазначеного положення Закону, де вказано, що в поданні голови суду вказується лише кількість (а не списки із зазначенням прізвищ засідателів та інші відомості), адже не стане голова суду просити відібрати йому певну кількість засідателів та в цьому ж поданні наводити вичерпний список майбутніх народних засідателів. А.Г. Жуковський відзначає, що на практиці з цього питання вже виникли колізії: ради вважають, що подання мають направлятися головами місцевих судів, а голови місцевих судів вважають, що не повинні займатися питаннями підбору та подання на затвердження списків народних засідателів, що не мають ніякого відношення до діяльності місцевих судів⁶.

Ситуація ускладнюється тим, що виписані для місцевих судів положення щодо добору народних засідателів із формально-юридичних позицій не повинні застосовуватися до апеляційних судів, а законодавство про органи місцевого самоврядування (ст. 43 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”), установивши перелік повноважень обласних рад, не передбачає для них правової

¹ Спроба громадян стати народними засідателями перетворилася в бійку у Печерському районному суді Києва // 5tv.com.ua/newslines/2005/11/21/198/0/16928.htm

² Коментар до Закону “Про судоустрій України” / За заг. ред. В.Т. Маляренка. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - С. 171.

³ Лисак В. Чи “народні” у нас народні засідателі? // Юридичний журнал. - 2003. - № 6. - С. 125.

⁴ Репешко П.І. До питання реалізації принципу участі народу у здійсненні правосуддя / У кн.: Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. Матеріали наук.-практ. конф., 18-19 квітня 2002 року, м. Харків / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. - К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. - С. 121.

⁵ Сердюк В.В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.00. - К., 2003. - С. 136.

⁶ Жуковський А.Г. Закон України “О судоустройстве Украины”: комментарий / Под ред. Е.Л. Стрельцова. - Х.: “Одиссей”, 2003. - С. 120-121.

можливості затверджувати списки народних засідателів. Окремі ради відмовлялися затверджувати списки; проблему доводилося вирішувати на рівні особистих контактів голів рад і судів. Вирішення правової колізії потребує узгодження судоустрійного законодавства із приписами законів України “Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим” від 10 лютого 1998 року та “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 року.

Проведений аналіз практики підготовки списків народних засідателів апеляційних судів за новим Законом “Про судоустрій України” закономірно засвідчив неоднаковість (навіть полярність) підходів до вирішення проблеми суб’єкту складання списків, залежно від регіону, зокрема:

1-й варіант. Голова апеляційного суду пропонує головам місцевих судів підготувати списки кандидатів на посаду народного засідателя від відповідних районів, які самостійно (Луганська, Одеська області), чи шляхом надсилання листів на підприємства, установи, організації з проханням висунути кандидатів на зборах трудового колективу (Миколаївська область) формують списки від району/міста (у Миколаївській області їх затверджували рай/міськради¹), після чого направляють до апеляційного суду. Головою апеляційного суду складається зведений список, вноситься подання до обласної ради, що затверджує список народних засідателів.

2-й варіант. Голова апеляційного суду самостійно (Житомирська², Сумська³ області) чи на основі попередньо надісланих до трудових колективів і територіальних громад пропозицій щодо висунення кандидатур народних засідателів (Чернівецька область⁴) формує список народних засідателів апеляційного суду, виходить з поданням до обласної ради, що затверджує вказаний список.

3-й варіант. У м. Києві згідно з розпорядженням Київського міського голови районні в м. Києві ради надали комісії з формування списків народних засідателів, створеній при Київграді, списки кандидатів на посаду народного засідателя, після чого вони були направлені до апеляційного суду м. Києва. Зазначені в списках громадяни були викликані до апеляційного суду, від них відібрано письмову згоду

¹ Лист Апеляційного суду Миколаївської області ректору ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України № 1.7 від 17.06.2004 року.

² Лист Апеляційного суду Житомирської області ректору ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України № 1-298 від 14.06.2004 року.

³ Лист Апеляційного суду Сумської області ректору ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України № 2684 від 10.06.2004 року.

⁴ Лист Апеляційного суду Чернівецької області ректору ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України № 9-320-10 від 17.06.2004 року.

бути народними засідателями, через ОВС зроблено перевірку щодо наявності незнятої чи непогашеної судимості тощо у зазначених осіб. Зведений список народних засідателів за поданням голови апеляційного суду затверджений Київміськрадою¹.

Головна роль у складанні списків народних засідателів місцевих судів належала апаратові суду, працівники якого самостійно чи на основі попередньо направлених листів на підприємства, установи, організації з проханням висунути кандидатів від трудового колективу формували вказані списки, які на підставі подання голови суду затверджувалися місцевими радами. У великих містах з районним поділом списки народних засідателів районних судів затверджувалися районною у місті (Луганськ, Київ, Харків) або міською (Запоріжжя, Одеса, Суми, Горлівка) радами. В окремих регіонах через недоліки у складанні списків депутати місцевої ради відмовлялися їх затверджувати та направляли на доопрацювання (Рівне, Луцьк, м. Ямпіль Вінницької області).

Практика складання списків народних засідателів місцевих судів (як і апеляційних) не була єдиною, зокрема, список народних засідателів Жовтневого районного суду м. Луганська формувався не апаратом місцевого суду, а місцевою радою тощо.

Останній напрям розвитку практики складання списків народних засідателів місцевими радами видається найбільш виправданим, адже концентрація в межах однієї зацікавленої установи (суду) всієї повноти повноважень щодо добору народних засідателів створює передумови для зловживань (значній частині суддів легше працювати з “перевіреними” та покладливими засідателями, які не ставлять “зайвих” запитань під час судового розгляду, ніж з тими, хто здатен виявляти самостійну активну позицію, особливо якщо вона часто не збігається з думкою головної особи у справі), обвинувачень в упередженому підборі народних засідателів з боку учасників процесу тощо.

У юридичній літературі та законопроектній діяльності (при розробці проектів Закону України “Про судоустрій України”) за те, щоб списки народних засідателів склалися та затверджувалися місцевою радою виступали М.М. Михеєнко², Г.М. Омеляненко³,

¹ Лист Апеляційного суду міста Києва ректору ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України б/н від 21.06.2004 року.

² Михеєнко М. М. Засади безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя / Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції (листопад 1997 року). – К., 1997. – С. 314.

³ Омеляненко Г. Судово-правова реформа: концептуальні питання // Віче. – 1998. – № 4. – С. 27.

С.Б. Гавриш, О.В. Задорожній, С.В. Ківалов, О.М. Бандурка¹, М.І. Хандурін², В.І. Шишкін³, В.І. Коновалюк⁴ та інші. Конкретизація у Законі положення, за яким списки народних засідателів не тільки затверджуються, але й складаються місцевою радою однозначно й імперативно вирішить суперечності щодо органу, зобов'язаного забезпечити реалізацію цієї відповідальної місії, усунуть різнобій у правозастосовчій практиці.

Організаційно-правовою формою роботи органу місцевого самоврядування (райміськвиконкоми) при впорядкуванні списків виступить діяльність спеціально створеної комісії (робочої групи). Закон не містить назви даної організаційної структури. З урахуванням характеру виконуваних функцій слід формувати комісії (згідно з ч.3 ст. 68 Закону списки присяжних також складають комісії). До складу комісії з підготовки списків народних засідателів доцільно включати працівників територіальних управлінь Державної судової адміністрації України та представників установ інших гілок влади, які спроможні фахово й неупереджено сприяти вирішенню поставлених перед комісією завдань.

Важливе значення має дослідження порядку формування списків народних засідателів. Аналіз ч.3 ст. 65 Закону показує, що механізм добору представників народу окреслений у загальному вигляді, поза увагою законодавця залишилася власне методологія добору народних засідателів, принципи формування списку засідателів, адже людей, які задовольняють їх вимогам, дуже багато (серед мешканців міста/району). Вживання у зазначеній нормі Закону слова “включаються” за відсутності вказівки на спосіб відбору приводить до висновку, що засобом формування списків народних засідателів буде суб'єктивний розсуд членів комісії, що є підґрунтям для порушень.

Можливими є такі варіанти розвитку подій: 1. Шляхом консультацій із відповідними суддями буде сформовано список засідателів із числа знайомих та інших “надійних” людей 2. Список готуватиметься

¹ Проект Закону України “Про судовий устрій”, автори: Гавриш С., Задорожній О., Ківалов С., Бандурка О. / Матеріали до науково-практичної конференції, присвяченої реформуванню державного судового устрою в Україні.- Харків, 2000. – С. 16.

² Судовий кодекс України (проект) / Авт. Хандурін М.І. // Юридичний вісник України. - 2002.- № 31 (дод.). – С. 19.

³ Проект Закону України “Про державний судовий устрій”, автор Шишкін В.І. / Матеріали до науково-практичної конференції, присвяченої реформуванню державного судового устрою в Україні. – Харків, 2000. – С. 21.

⁴ Проект Закону України “Про судовий устрій”, автор Коновалюк В.І. / Матеріали до науково-практичної конференції, присвяченої реформуванню державного судового устрою в Україні.- Харків, 2000. – С. 32.

неупереджено шляхом попереднього опитування надто великої кількості потенційних кандидатів, - як правило, з числа осіб, які оточують членів комісії з підготовки списків народних засідателів (за місцем роботи, проживання тощо).

Недопустимість першого варіанту, нераціональність і нерепрезентативність другого обумовлює доцільність пошуку більш оптимальної моделі формування списків народних засідателів.

Традиційною альтернативою складанню списків засідателів за суб'єктивним розсудом членів відповідної комісії називають відоме з радянських часів висунення кандидатів на зборах трудових колективів чи громадян за місцем проживання. Необхідність запровадження зазначеної процедури підтримується деякими дослідниками¹, як можливі варіації вказується на доцільність обрання засідателів населенням у невеликих (до 500 виборців) виборчих округах² чи висунення їх кандидатур керівниками (адміністрацією) організацій і підприємств³. Одним з основних аргументів на користь такого порядку наводиться те, що це дозволить обрати дійсно гідних здійснювати правосуддя народних представників, оскільки колективам людей за місцем роботи або проживання потенційного кандидата добре відомі його моральні та ділові якості.

З цього приводу слід зазначити, що внаслідок економічних трансформацій у суспільстві, ефективна в минулому система висунення кандидатів на посаду народного засідателя за місцем роботи (проживання) в нових ринкових умовах виявилася паралізованою ще на початку 90-х років минулого століття. Керівники підприємств не бажали відпускати своїх працівників до суду, оскільки відсутність кожного співробітника, особливо на невеликих фірмах, досить суттєво впливала на виробничі показники, за ними повинна була зберігатися заробітна плата та інші гарантії.

Крім того, директори підприємств, організацій і установ направляли до суду не завжди достойних виконувати ці відповідальні обов'язки осіб, насамперед тих, без яких можна було обійтися на виробництві, самі ж вибори, як правило, носили формальний характер. Як за

¹ Король В.В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. - Львів, 2002. - С. 74; Лисак В. Чи "народні" у нас народні засідателі? // Юридичний журнал. - 2003. - № 6. - С. 125; Владимиров С. Власть судебная // Знамя. - 2003. - № 69-70. - С. 3.

² Карпов Д.В. Проблемы конституционно-правового гарантирования правозащитной функции судебной власти в Российской Федерации: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. - Нижний Новгород, 2000. - С. 7.

³ Бринцев В. Нормативне і організаційне забезпечення участі представників народу у здійсненні правосуддя // Право України. - 2004. - № 5. - С. 31.

радянської доби, так і в наш час (в інших державах СНД, де діяла чи діє аналогічна процедура добору засідателів) мають місце факти фальсифікації протоколів відповідних зібрань з виборів народних засідателів¹.

У період існування СРСР виборами засідателів у кожній організації займалися парторги, яким суттєво допомагала пануюча ідеологія, що пропагувала почесність виконання функцій народних засідателів. В умовах сьогодення, з огляду на поширення правового нігілізму та низький авторитет суду² в суспільстві, цим нікому буде займатись. Видається, що запровадження такого порядку добору складу народних засідателів ускладнить, але не вирішить існуючі проблеми з формування непрофесійної складової судової колегії.

Перспективним, на думку багатьох науковців, є складання списків народних засідателів із використанням апробованого в зарубіжних країнах (США, Великобританія, Іспанія тощо) методу випадкової вибірки, що дозволяє досить об'єктивно, прозоро й швидко відібрати необхідну кількість кандидатів у народні засідателі. Прихильники цього методу³ справедливо зауважують, що при його реалізації буде досягнуто рівномірне “навантаження” на різні підприємства, організації, оскільки добір здійснюватиметься не залежно від місця роботи, а на основі списків виборців.

Водночас аналіз досвіду застосування випадкової вибірки в Російській Федерації під час комплектування корпусу народних засідателів і присяжних засвідчує, що названі в теорії переваги аналізованого методу не завжди знаходять реалізацію на практиці, не виключається можливість свідомого підбору представників народу та зловживань⁴.

¹ Бринцев В. Активізація роботи народних засідателів у відправленні правосуддя в умовах демократизації і гласності // Радянське право.-1988. - № 8. - С. 52; Пронякин К. Народ против “нарзасов” // Хабаровский экспресс. - 2003. - № 30. - С. 6.

² Погоріла Н. Довіра населення до політичних та публічних інституцій у порівняльному контексті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2003. - № 3. - С. 148.

³ Ничипоренко Т. Кризис института народных заседателей? // Российская юстиция. - 1998. - № 2. - С. 6; Колоколов Н. Институт народных заседателей: отвергнуть или реформировать? // Российская юстиция. - 1998. - № 5. - С. 9.

⁴ Гаврилин Г.Г. Объективизация доказательств как фактор повышения эффективности суда присяжных: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09. - Барнаул, 2000. -С. 171; Сулейманов С. Дезертир стратегического назначения // Независимая газета. - 2002. - № 2. - С. 10; Касимов А. А. Судебная власть : уголовно-процессуальное исследование: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Карагандинский государственный университет. - Караганда, 2001. - С. 17; Маевна Е. Праздник левосудия // Московский комсомолец. - 2003. - № 153. - С. 3; Дело Данилова // Сегодняшняя газета. - 2003. - № 142. - С. 4.

Аналізований метод має й окремі функціональні недоліки. Жереб не завжди падатиме на достойних кандидатів. У юридичній літературі справедливо відзначається, що випадковість відбору народних засідателів, які вирішують питання факту і права спільно із суддею-професіоналом на рівних з ним правах може привести до того, що по один бік від головуючого буде сидіти наркоман чи алкоголік, по інший – повія чи бандит, і вони будуть вершити правосуддя ім'ям народу¹. Російська практика доводить, що подібне маргінальне “народне представництво” можливе не тільки гіпотетично².

Визнаючи позитивні сторони аналізованого методу, слід допустити можливість його застосування в обмеженому вигляді, зважаючи на національну специфіку. У країнах розвиненої демократії соціальною основою суду присяжних і суду шеффенів виступає добропорядний середній клас, однак у наших умовах він ще недостатньо сформований. Більшість населення складають громадяни, рівень доходів яких нижче від середнього³, а отже, особи, які працюють (особливо в приватних структурах), як показала російська практика застосування випадкової вибірки, усіляко намагатимуться ухилитися від виконання громадянського обов'язку.

З позицій психології така поведінка є прогнозованою. Якщо людина не може або не бажає займатися певною діяльністю, то очікувати від неї продуктивної праці не слід. Практичним вираженням існуючих закономірностей психологічного сприйняття діяльності з відправлення судочинства виступає досвід РФ, що засвідчив як пріоритетний мотив виконання функцій народного засідателя отримання матеріальної винагороди. Економічно активна частина населення, як правило, відмовляється виконувати суддівські обов'язки. За таких умов доцільність застосування випадкової вибірки (передбачає роботу з усіма відібраними кандидатами) є сумнівною, адже значна частина громадян ухилитиметься від з'явлення до суду.

Обмежені організаційні та фінансові ресурси необхідно цілеспрямовано направити на роботу із особами, які зацікавлені виконувати обов'язки народних засідателів. Пропонується запровадити принципово новий порядок формування списків народних засідателів, що

¹ Тарасов А.А. Институт народных заседателей в реформируемом уголовном процессе России // Российский судья. – 2001. - № 3. – С. 12.

² Козырев С. В ангарских судах работают психически больные, инвалиды // СМ - Номер один. – 2001. – 12 ноября. – С. 2; Приговор выносят судьи, зеки и психи // Вечерний Челябинск. – 2000. - № 143. – С. 1.

³ Дві третини українців за межею бідності // Закон і бізнес. - 2004.- № 13. – С. 2.

ґрунтується на засадах прозорості, гласності, об'єктивності та контрольованості з боку громадськості. У загальному вигляді процедура формування списків народних засідателів включатиме такі етапи:

- 1) направлення головою місцевого суду подання до місцевої ради;
- 2) оголошення у ЗМІ про формування місцевою радою списку народних засідателів на добровільній основі;
- 3) подання кандидатом заяви про включення до списку народних засідателів;
- 4) проведення виборів кандидатів на посаду народного засідателя трудовими колективами підприємств, установ, організацій; передача списків обраних осіб разом із відповідними заявами до комісії зі складання списків народних засідателів (даний етап є факультативним);
- 5) перевірка кандидата на посаду народного засідателя на предмет відповідності вимогам, встановленим законом;
- 6) оприлюднення попередньо складених списків народних засідателів;
- 7) подання та вирішення заперечень проти включення окремих осіб до списку народних засідателів (даний етап є факультативним);
- 8) затвердження списку місцевою радою;
- 9) опублікування списку народних засідателів.

Добирати людей, які бажають здійснювати правосуддя як народні засідателі, слід шляхом гласної процедури (ч. 3 ст. 65 Закону не виключає можливості таємних маніпуляцій зі списками) – обов'язкового повідомлення у ЗМІ та через інші канали масової інформації про потребу місцевого суду в народних засідателях із зазначенням вимог до них та інших суттєвих умов. Така форма роботи з потенційними кандидатами набула розповсюдження в багатьох регіонах Росії, щодо українських умов у межах дослідження підготовлено один з варіантів подібного роду оголошень (див. Додаток 5).

З метою охоплення якнайширшої аудиторії обов'язковою умовою є одночасне використання не менше 4-х різних видів каналів масової інформації (радіо, друковані газети, місцеве телебачення, INTERNET – обов'язково, інші – за можливістю), що гарантуватиме забезпечення репрезентативності усіх груп населення в судовій колегії.

Інформувати населення доцільно не тільки через ЗМІ (не всі мають доступ), а й шляхом надсилання листів (аналогічних оголошенням) директорам підприємств, установ, недержавним організаціям правозахисної спрямованості. Деякі керівники можуть їх свідомо не оприлюднювати через небажання відволікати своїх підлеглих від виконання трудових обов'язків, тому одночасно можливе розміщення оголошень в інших доступних для широкого ознайомлення місцях тощо.

Необхідно передбачити можливість надходження заяв про включення до списку народних засідателів від кандидатів як шляхом особистої передачі до комісії з підготовки зазначених списків, так і поштою, що дозволить зекономити час і грошові кошти на проїзд кандидатів із віддалених міст і сіл. Усі заяви, що надходять, мають бути обов'язково зареєстровані. Важливо, щоб у заяві був проставлений підпис кандидата, направлення заяви електронною поштою є неприйнятним.

У межах окресленої процедури можливе подання списку кандидатів на посаду народного засідателя від окремих підприємств, установ, організацій, де серед представників трудового колективу відбулися вибори кандидатів на посаду народного засідателя. Таке обрання майбутніх народних засідателів слід заохочувати. Колективу організації відомі якості потенційного засідателя, а отже, існує більше підстав очікувати обрання гідної цієї відповідальної посади людини. Це спрощує роботу комісії з формування списку народних засідателів щодо встановлення морального обличчя народного засідателя.

Народний засідатель, якому довіряє певна частина суспільства (колектив підприємства), вносить до суду правосвідомість цієї частини соціуму, однак при здійсненні правосуддя має відстоювати не вузькогрупові (корпоративні тощо) інтереси, а інтереси всього народу, від імені якого реалізує суверенітет в царині судочинства.

Вибори кандидатів на посаду народного засідателя мають проводитися тільки за наявності бажання з боку відповідних працівників, при цьому слід враховувати думку керівника організації та безпосереднього начальника майбутнього народного засідателя щодо можливості його безболісного відриву від виробництва (зазначена категорія посадових осіб згодом, як правило, безпосередньо перешкоджає чи іншим чином створює неналежні умови для участі народного засідателя в судочинстві).

Корисним є подання списків обраних засідателів разом із матеріалами, що більш детально характеризують особу потенційного непрофесійного судді (характеристика-рекомендація, автобіографія тощо), що також полегшить роботу комісії зі складання списків народних засідателів при з'ясуванні морально-ділових якостей представника народу.

Особливістю та перевагою аналізованої процедури є те, що успадкована з радянського часу модель обрання народних засідателів зібраннями трудящих діятиме паралельно з іншими механізмами комплектування корпусу непрофесійних суддів, що дозволить залучити до суду не тільки представників трудових колективів (як правило,

великих), а й інші прошарки економічно задіяного (приватні підприємці, працівники невеликих фірм) та не зайнятого (домогосподарки, пенсіонери тощо) населення.

Після надходження до комісії заяв про включення до списку народних засідателів, у тому числі списків осіб, обраних підприємствами, установами, організаціями (до яких має додаватися відповідна кількість заяв) усі без винятку кандидати підлягають перевірці щодо відповідності вимогам, передбаченим ст.66 Закону “Про судоустрій України”.

Відомості про судимість осіб можна витребувати з УІТ УМВС, про хронічні психічні захворювання – з установ МОЗ (обласний психоневрологічний диспансер), про осіб обмежених у дієздатності та недієздатних – із судів, стосовно професійної приналежності – з ДПА (з Державного реєстру фізичних осіб – платників податків та інших обов’язкових платежів), про постійне місце проживання – із органів реєстрації чи адресного бюро УМВС. Зважаючи на значну кількість осіб, які підлягатимуть перевірці, доцільно по можливості направляти копії попередніх списків кандидатів на посаду народного засідателя одразу декільком установам (можлива допомога працівникам цих організацій з боку представників комісії).

Членам комісії під час взаємодії з потенційними засідателями, окремі з яких намагатимуться приховати свою невідповідність встановленим вимогам, слід ретельно перевіряти кожного кандидата.

Враховуючи характер виконуваних комісією повноважень, недостатнім є нормативно-правове забезпечення її діяльності з позицій реальності ефективного виконання покладених на неї функцій і надійності захисту прав громадян щодо яких збиратимуться й перевірятимуться відомості зазначеним органом.

Ряд елементів правового статусу комісії з підготовки списків народних засідателів навіть у загальному вигляді не врегульовано, що видається неприпустимим, зважаючи на широкі можливості розглядуваної структури щодо збору інформації про приватне життя громадян. Фактична участь членів комісії у формуванні майбутнього судового корпусу (це великий обсяг роботи), збирання конфіденційної інформації про значну кількість мешканців певної адміністративно-територіальної одиниці (по суті досьє на кожную особу) вимагає відповідального ставлення членів комісії до цієї справи, оскільки не тільки Конституція України містить обмеження щодо збору, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу (ст.32), але за порушення недоторканності приватного життя передбачена кримінальна відповідальність (ст. 182 КК України).

Пропонується відбирати від членів комісії підписку про нерозголошення даних, що стали їм відомі під час виконання своїх обов'язків. Потребує обов'язкового регулятивного впорядкування робота комісії, насамперед тих її етапів, де порушення або обмеження прав і свобод громадян є найбільш вірогідним, а також її статус, гарантії незалежності та повноваження. Такі процедурні моменти чітко виписані щодо формування законодавчої гілки влади (Закон України “Про вибори народних депутатів України”) не тільки стосовно ЦВК та окружних виборчих комісій, але й щодо дільничних виборчих комісій¹. Утвердження авторитету судової гілки влади вимагає такого ж відповідального підходу.

З метою уникнення тяганини, необґрунтованих відмов тощо слід у Законі “Про судоустрій України” закріпити обов'язковість надання громадянами, посадовими особами державних органів, підприємств, установ та організацій за запитом комісії інформації, необхідної для складання списків народних засідателів.

Перспективним убачається запровадження психодіагностичного обстеження кандидатів на посаду народного засідателя. Практика свідчить², що певна частина народних засідателів відмовляється від подальшої участі в здійсненні правосуддя через неможливість перенести значне психологічне напруження, стреси при розгляді кримінальних справ, як правило, убивств за обтяжливих обставин.

Не кожна людина (домогосподарка, пенсіонер та інші) може витримати вплив незвичайних для її психіки чинників екстремального характеру (кров, сльози тощо). У діяльності з відправлення правосуддя реалізується значна кількість психологічних якостей і навичок громадянина. Їх врахування на етапі добору народних засідателів попередить можливе ухилення представників народу від здійснення судочинства і захистить їх від непосильної за психоемоційними показниками діяльності, мінімізуючи ризик виникнення та розвитку у них психічних та інших захворювань, дозволить захистити суспільство від тяжких наслідків їх невідповідності вимогам відповідальної посади.

В окремих державах СНД накопичено практичний досвід психодіагностичного обстеження кандидатів на посаду професійного судді³. Проведення психодіагностичного обстеження кандидатів на

¹ Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 року // *Голос України*. – 2004. - № 73. – С. 6-8.

² Аналіз ефективності участі народних засідателів у відправленні правосуддя. Аналітична довідка. – Харків: Апеляційний суд Харківської області, 2005. – С. 4.

³ Психодіагностическое обследование кандидатов на должность судьи // *Российская юстиция*. -2002.- № 10. – С. 7 – 9.

посаду народного засідателя доцільно здійснювати за допомогою незалежного від суб'єктивних факторів інструментарію – тестування, поряд з яким можливе застосування інших методів. Процедура обстеження має глибоко й об'єктивно оцінити психологічну придатність, особистісний потенціал кандидатів, виявити серед них осіб, які зловживають психоактивними речовинами (алкоголь, наркотичні речовини, лікарські засоби та інші).

У цьому напрямі потребує конкретизації система якостей особистості, що необхідні в роботі народного засідателя та є неприйнятними під час здійснення ним покладених повноважень. Аналіз існуючих в теорії психології поглядів щодо класифікації якостей людини дозволив з урахуванням специфіки дослідження виокремити п'ять основних груп якостей особистості, що є значущими для діяльності із здійснення правосуддя: інтелектуально-пізнавальні, моральні, комунікативні, емоційно-вольові, організаційні.

Опитування респондентів засвідчило, що для ефективного виконання покладених на народного засідателя функцій він у першу чергу повинен володіти такими інтелектуально-пізнавальними якостями, як об'єктивність, розвинений інтелект, високий рівень загальної та правової культури, хороша пам'ять. Найбільш неприйнятними для непрофесійного судді є необ'єктивність, низький рівень загальної і правової культури, низькі аналітичні здібності, пізнавальна пасивність¹.

Серед моральних якостей особистості представників народу щонайперше необхідні справедливість, відповідальність за долі людей, принциповість, порядність, сумлінність. Як негативні якості народного засідателя відзначені безвідповідальність, несправедливість, безпринципність, жорсткосердність, схильність до обману.

Важливими комунікативними якостями народних представників у судочинстві є вміння слухати і говорити, толерантність, тактовність, поважність до співрозмовника, комунікабельність. Народний засідатель не повинен виявляти невміння вислухати й адекватно висловити свою думку, нестриманість, надмірну самовпевненість, неповагу до оточуючих, неакуратність.

Першорядне значення для непрофесійного судді має наявність таких емоційно-вольових якостей, як урівноваженість, стресостійкість, мужність, зібраність, вимогливість. Найбільш неприйнятними для народного засідателя під час здійснення ним правосуддя є емоційна

¹ Іваницький С.О. Формування складу народних засідателів у судочинстві України: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2006. – С. 220-222.

нестійкість, нерішучість, конформізм, байдужість до виконання покладених обов'язків, незібраність.

Необхідними для народного засідателя є такі організаційні якості, як пунктуальність, обов'язковість, суворість, працьовитість. Як негативні якості народного засідателя респондентами вказані необов'язковість, формалізм, недисциплінованість, неорганізованість.

Недоцільним є вироблення на основі системи значущих для діяльності народного засідателя якостей професіограми народного засідателя. На відміну від судді, тимчасове здійснення повноважень з відправлення судочинства не є для представників широких верств населення професією.

Названий перелік значущих для діяльності народного засідателя якостей має бути покладений в основу розроблення спеціалістами-психологами комплексу діагностичних методик, що дозволить адекватно вимірювати наявність у кандидатів відповідних якостей (тест Амтхауера, ММРІ, проективний метод Розенцвейга та інші). У межах розробки методико-діагностичного апарату потребуватимуть конкретизації критерії та підсумкові формулювання придатності кандидатів ("відповідає", "відповідає частково", "відповідає в основному" тощо), повинні бути сформульовані рекомендації для комісії з підготовки списків народних засідателів щодо виключення кандидатів, які за ступенем розвиненості своїх індивідуально-психологічних якостей не здатні виконувати суспільно важливі функції з відправлення правосуддя.

Слід враховувати накопичений досвід психодіагностичного обстеження в інших відомствах. З 80-х років функціонує розгалужена мережа центрів психодіагностики в МВС України, на базі яких можливе проведення обстеження значної кількості кандидатів на посаду народного засідателя.

Враховуючи менталітет народу, не всі багатимуть проходити обстеження та довірятимуть його результатам, особливо найбільш представлена серед народних засідателів група людей старшого віку, тому воно має запроваджуватися поступово, спочатку експериментально апробовано в окремих регіонах. Процедура потребуватиме додаткових фінансових витрат та організаційних ресурсів, координацію цієї роботи спроможні забезпечити територіальні підрозділи Державної судової адміністрації України. Дотримання вимог режиму доступу та зберігання отриманої інформації є необхідною умовою нерозголошення даних психодіагностичного обстеження.

Після проведення перевірки, особи, які не відповідають встановленим вимогам, обов'язково повідомляються комісією про це із по-

силанням на конкретні обставини, що унеможлиблюють їх участь як народних засідателів. У цьому повідомленні має бути зазначено про можливість оскарження до суду рішення комісії протягом трьох днів. Після розгляду та вирішення спірних питань з приводу невключення громадян до списків кандидатів на посаду народного засідателя, вказані списки підлягають оприлюдненню в друкованих (обов'язково) та електронних (по можливості) ЗМІ, причому при підготовці списків апеляційного суду це слід робити на рівні обласної газети та дублювати на рівні районного видання (стосовно жителів даного району).

Метою публікації списків народних засідателів в ЗМІ є здійснення соціального контролю за їх складанням, недопущення до відправлення правосуддя осіб, які за своїми моральними якостями не достойні бути народними засідателями. У межах цієї публікації громадянам має роз'яснюватися право подавати до комісії зі складання списків народних засідателів протягом семи днів з моменту опублікування мотивовані заперечення проти включення того чи іншого кандидата до списку народних засідателів. Дещо подібний порядок функціонував в історико-правовому минулому України: як складова механізму добору народних засідателів у 20-30 роки в СРСР і невід'ємний елемент дореволюційної моделі виборів присяжних на західноукраїнських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, згідно з указом Франца-Йосифа I від 11 вересня 1849 року¹.

Для встановлення відповідності фактів, наведених у запереченні, комісія має бути наділена повноваженням викликати осіб, які можуть підтвердити чи спростувати відомості щодо особи потенційного засідателя, з подальшим заслуховуванням цих громадян та самого кандидата в народні засідателі на загальному засіданні комісії. За наявності (відсутності) підстав комісія більшістю голосів приймає рішення про виключення (або про відмову в задоволенні поданого заперечення) кандидата в народні засідателі зі списку, про що складається протокол і письмово повідомляються особа, яка подала заперечення, та кандидат у народні засідателі із вказівкою на можливість судового оскарження зазначеного рішення.

У випадку надходження більшої від потреби кількості заяв про включення до списку народних засідателів (або недостатнього їх числа) можливе застосування випадкової вибірки, що матиме факультативний характер. У першій з описаних ситуацій випадкову вибірку потрібної кількості засідателів слід проводити після перевірки усіх кандидатів щодо відповідності вимогам ст. 66 Закону (із загального

¹ Городницька Л.В. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.) Дис...канд. історичн. наук. – Чернівці, 2002. – С. 77.
248

числа перевірених осіб), у другій – при виявленні нестачі кандидатів після закінчення встановленого періоду подачі заяв (зі списків виборців району тощо).

Проведення випадкової вибірки зі списків виборців є лише одним із варіантів, що може бути обраний комісією, оскільки на відміну від списків присяжних, які мають обов'язково готуватися тільки на основі списків виборців, щодо списків народних засідателів така вказівка в законі відсутня. У цьому відношенні минулі вибори продемонстрували ряд істотних недоліків системи складання та перевірки правдивості відомостей, що містяться в списках виборців. Масовими були факти використання неточних, навмисно перекручених списків¹ (до них заносилися померлі, особи, обмежені в дієздатності тощо), що призвело на багатьох виборчих дільницях до зловживань з боку посадових осіб, обмежень виборчих прав громадян.

Крім того, у списку виборців наведено досить обмежений перелік відомостей про особу. Згідно із Законами України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 року, “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 року (у ред. від 18.03.2004) у списку виборців зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, рік народження (для осіб, яким на день виборів виповнилося або виповнюється вісімнадцять років – також число та місяць народження), адреса місця проживання виборця². Водночас з метою реалізації п.4 ч.2 ст. 66 Закону “Про судоустрій України” необхідно встановити професійну приналежність майбутнього народного засідателя, щоб виключити участь у відправленні правосуддя прокурорів, нотаріусів тощо, однак форма списків виборців не передбачає наявності цих даних.

Альтернативою спискам виборців є отримання інформації з Державного реєстру фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів. Згідно з ч.4 ст.5 Закону України “Про Державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів” у реєстрі, окрім відомостей, що містять списки виборців, вказане ще місце основної роботи³ громадянина, що має важливе значення для

¹ В списках – “мертвые души” и американцы // Голос України. – 2006. - № 51. – С. 3.

² Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 року // Голос України. – 2004. - № 73. – С. 8; Закон України “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 року (в ред. від 18.03.2004 р.) // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 14. – Ст. 81.

³ Закон України “Про Державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів” від 22 грудня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - № 2. – Ст. 10.

полегшення роботи членів комісії. Поряд з цим, дані реєстру зберігаються в електронному вигляді та регулярно оновлюються. До цього реєстру не вноситься інформація про осіб, які через свої релігійні або інші переконання відмовляються від прийняття ідентифікаційного номеру, однак їх небагато, щоб вважати це істотним недоліком.

В аспекті методичного забезпечення процедури, що розглядається, розроблено форму списку народних засідателів (див. Додаток 1).

Якщо із загальнофілософських позицій розглядати державу, інституціоналізовану у вигляді організаційно-правової форми діяльності комісії з підготовки списків народних засідателів у складі відповідних державних службовців як активне, спрямовуюче начало, суб'єкт владної діяльності, а народ України - як потенційну масу народних засідателів, об'єкт владного впливу, то сутність інноваційної моделі формування складу народних засідателів визначається зміненям порівняно з радянським періодом (взаємодія суб'єкт → об'єкт) вектором діяльності державних структур (об'єкт → суб'єкт). В основі запропонованого типу взаємодії лежить реальний пріоритет інтересів громадян, які, усвідомлюючи необхідність і корисність своєї участі в судочинстві, самостійно в ініціативному порядку стають суб'єктами правовідносин щодо формування складу народних засідателів і подальшого здійснення судової влади. Вказаний механізм розроблений з урахуванням паралельної тенденції побудови громадянського суспільства в Україні, де головною дійовою особою є громадянин як автономна особистість, яка має право вибору форм і видів трудової діяльності¹, здатність організовуватися на основі виявлення власних потреб².

У ході наукової дискусії щодо представленої моделі добору народних засідателів можливі заперечення, що такий порядок не виключає того, що кримінальні структури делегують до суду своїх представників, які сприятимуть звільненню злочинців від відповідальності. На відміну від присяжних, які беруть участь у розгляді однієї справи, складання списків народних засідателів відбувається один раз на чотири роки. Важко уявити, щоб кримінальні елементи, чекаючи “свого часу”, брали участь у здійсненні правосуддя протягом 4-річного терміну за відсутності гарантій залучення до “потрібної” справи внаслідок дії принципу черговості виклику засідателів.

¹ Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 66-67.

² Петришин О.В. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні // Вісник Академії правових наук України. – 2003. - № 2-3. – С. 144.

Значущим є визначення оптимального рівня юридичної регламентації суспільних відносин з добору народних засідателів, зокрема процесу складання списків народних засідателів. Не можна погодитися з думкою окремих суддів¹, які вважають необхідним урегулювати розглядувану процедуру шляхом прийняття відповідного підзаконного акта – Інструкції чи Положення. Відповідно до ч. 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року та ратифікованого Україною 19 жовтня 1973 року “кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення... на справедливий і прилюдний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, *створеним на підставі закону*”².

Порядок добору народних засідателів має визначатися лише законом, що впливає з ч. 1 ст. 1 Закону “Про судоустрій України”, де вказано, що органи судової влади здійснюють свої повноваження виключно на підставах, у межах та порядку, передбачених Конституцією України та законами. Дане положення отримало розвиток у ст. 4 та ч. 1 ст. 6 аналізованого Закону, а п. 1 ч. 7 ст. 14 Закону конкретизує, що гарантії самостійності судів і незалежності суддів (згідно з ч. 2 цієї статті вони мають визначатися Конституцією України, цим та іншими законами) забезпечуються особливим порядком призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення суддів. Процедура добору безпосередньо впливає на ступінь незалежності суддів; на рівні закону вона буде більш прозорою та юридично досконалою, має зменшитися й кількість тих, хто бажає допускати порушення.

Показовим у цьому контексті є Рішення Конституційного Суду Республіки Білорусь від 17 квітня 2001 року № Р-114/2001 “Про порядок формування складу народних засідателів”, де підкреслено, що для забезпечення конституційних принципів правосуддя питання про правову основу формування складу народних засідателів має визначальне значення, та вирішено, що питання формування складу народних засідателів, закріплення їх правового положення при здійсненні правосуддя повинні визначатися законом.

Згідно із Законом списки народних засідателів затверджуються на строк 4 роки і переглядаються в разі необхідності, але не рідше,

¹ Лист Військового Апеляційного суду Західного регіону ректору ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України № 353 від 17.06.2004 року; Бринцев В. Нормативне і організаційне забезпечення участі представників народу у здійсненні правосуддя // Право України. – 2004. - № 5. – С. 31.

² Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій / Упоряд. Т. Яблонської. – К. : Сфера, 1999. – С. 12.

ніж через два роки (ч.5 ст.65), що відповідає сучасним міграційним¹ і демографічним² тенденціям, оскільки за 4 роки відомості, що містяться в списках, застаріють. Зміст використаного в законі слова “переглядаються” (маються на увазі списки) надалі не розкривається. Вбачається, що цим мають займатися органи, що формували списки.

У тексті рішень значної кількості місцевих рад про затвердження списків народних засідателів вживаються словосполучення “про обрання народних засідателів”, “обрати народними засідателями” тощо. Така позиція не ґрунтується на вимогах законодавства, подібне слововживання відбувається за аналогією із раніше існуючим порядком радянського періоду. Чинні нормативно-правові акти не надають повноваження місцевій раді обирати народних засідателів (згадка про “обрання” народних засідателів на законодавчому рівні відсутня), водночас обґрунтовано передбачено можливість затвердження списку народних засідателів. Процедура затвердження списку народних засідателів є адекватною та логічно завершує комплекс заходів з добору народних засідателів.

Надходження списків народних засідателів до суду знаменує початок другої частини організаційно-правового етапу добору представників народу для участі у відправленні правосуддя. У її логіко-часових межах виникають передумови розвитку такої проблеми в діяльності народних засідателів, як їхня недостатня самостійність, пасивність при розгляді справ. На даний недолік у функціонуванні шеффенського інституту звертали увагу дореволюційні³ та радянські⁴

¹ Левицкая Л. Заработки: мало света, теней много // Голос Украины.-2003. - № 24. – С. 15; Титаренко Л. Белое рабство и черный капитал // Голос Украины. - 2003. - № 54. – С. 3.

² Стріха М. Перепис – 2001: українці на позиції 1950-х! // Українська газета.- 2003. - № 2. – С. 2; Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001р. // Урядовий кур’єр.- 2002.- № 244. – С. 11 – 12; Прибиткова І. Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 2002.- № 3. – С. 133 – 142.

³ Даневский В.П. Сравнительное обозрение некоторых форм народного суда (Суд шеффенов, сословных представителей и присяжных) // Русская мысль. - 1895. - кн.1. – С. 16; Сергеевский Н.Д. Русское уголовное судопроизводство.- СПб, 1887. – С. 27.

⁴ Похмелкин В. О путях повышения активности народных заседателей // Советская юстиция. – 1969. - № 14. – С. 11; Коган В., Панкратов В., Сокольский О. Суд народных представителей // Советская юстиция. – 1988. - № 10. – С. 28; Боляк В. Что порождает пассивность народного заседателя? // Советская юстиция. – 1988. - № 23. – С. 22-25; Анисимова Л. Участие народных заседателей в советском гражданском процессе // Советская юстиция.-1973.- № 11.- С. 22.

юристи. Однією з причин цього є хибно організована система добору й залучення народних засідателів до виконання суддівських обов'язків, у зв'язку з чим слід дослідити одну з базових основ процедури залучення народних засідателів - принцип черговості та перспективи його використання в сучасному законодавстві України.

Згідно з ч.1 ст. 71 Закону “Про судоустрій України” народні засідателі залучаються до здійснення правосуддя в порядку черговості. Аналіз практики добору народних засідателів у судах України та колишнього СРСР засвідчує недостатню обґрунтованість виклику представників народу з однієї загальної черги. Йдеться про випадки, коли з урахуванням специфіки справи корисно залучати народних засідателів, які добре обізнані чи мають фахову підготовку з питань, що розглядатимуться під час судового засідання. Це не тільки сприятиме збільшенню їх активності, але й дозволить краще розібратися в обставинах справи.

Основу розвитку думок подібної спрямованості було закладено постановою Пленуму Верховного Суду СРСР від 3 липня 1963 року № 6 “Про судову практику у справах про злочини неповнолітніх”, де вказувалося на доцільність включати до складу суду народних засідателів із числа педагогів та інших осіб, які мають досвід у вихованні молоді¹. У постанові Пленуму Верховного Суду СРСР № 11 від 6 жовтня 1970 року “Про судову практику у справах про автотранспортні злочини” наголошувалося, що з урахуванням особливостей справ цієї категорії доцільно в судах першої інстанції розглядати їх за участю народних засідателів, знайомих з правилами та умовами роботи на транспортних засобах².

Серед учених і юристів-практиків озвучений правозастосувачем підхід до спеціалізації народних засідателів в основному знайшов підтримку та отримав позитивні відгуки³. На думку самих засідателів, участь у справах, пов'язаних з їхньою професією, становить для них особливий інтерес та меншу складність⁴.

¹ Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР (1924-1973гг.). - М.: “Известия”, 1974. - С. 317.

² Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (Российской Федерации) по уголовным делам.- М.: “Спарк”, 1995. - С. 54.

³ Гуковская Н.И., Долгова А.И., Миньковский Г.М. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних.- М.: Юрид. лит., 1974. - С. 18; Леоненко В.В. Судебное производство по делам о преступлениях несовершеннолетних.- К.: “Наукова думка”, 1987. - С. 13.

⁴ Поспеев В.И., Радутная Н.В. Народный суд / У кн.: Суд в СССР / Под ред. Л.Н. Смирнова, А.Я. Сухарева, В.В. Куликова, С. Г. Банникова, В. М. Савицкого, Х. Б. Шейнина.- М.: “Юрид. лит.”, 1977. - С. 101.

Підтримуючи ідею спеціалізації народних засідателів, не поділяємо побоювань деяких авторів, що наявність професійних знань у засідателів призведе до підміни ними експерта¹. Спеціальні теоретичні знання та практичний досвід засідателів сприятиме усуненню із судового розгляду несуттєвих деталей, більш ретельному та швидкому вирішенню справи, за необхідності – буде забезпечена значно кваліфікованіша постановка запитань для експертизи, грамотний аналіз її результатів. При дослідженні в судовому засіданні обставин, з якими народний засідатель повсякденно стикається при виконанні своїх професійних обов'язків, він більш упевнено почуває себе, що дозволяє йому самому краще розібратися в деталях справи та допомогти іншим членам судової колегії.

Зазначені вище постанови не містили вказівок щодо особливостей дотримання правил черговості виклику засідателів. Звідси доктринально було сформульовано відмінні позиції. Одні вчені виступали за залучення народних засідателів з урахуванням їх основної професії тільки згідно з правилами черговості, інші допускали його як виняток із загального правила виклику засідателів у порядку черговості², зазначалося також, що така практика можлива лише в окремих випадках при розгляді справ особливої складності, пов'язаних з певною галуззю знань³.

Відсутність чіткої позиції Верховного Суду СРСР з цього питання обумовлювало різні підходи до його вирішення. Так, у Литовській РСР за двадцять років (1960-1980 рр.) позитивно зарекомендувала себе не заснована на вимогах закону практика виклику народних засідателів з урахуванням специфіки справи, що розглядатиметься, а не за черговістю⁴, аналогічно народні засідателі залучалися в деяких інших регіонах СРСР⁵.

Перспективними та прийнятними в сучасних умовах слід визнати висловлені Ю. М. Грошевим і авторським колективом у складі Н. І. Гуковської, А.І. Долгової, Г.М. Миньковського пропозиції щодо

¹ Кобликов А. Существенная гарантия правосудия // Социалистическая законность. – 1969. - № 10. – С. 36.

² Понеделков М.И. Участие народных заседателей в рассмотрении уголовных дел. – М.: “Юрид. лит.”, 1978. – С. 44.

³ Радутная Н.В. Народный заседатель.- М.: “Юрид. лит.”, 1973. – С. 21.

⁴ Ликас А.Л. Культура правосудия.- М.: Юрид. лит.,1990. – С. 90.

⁵ Голубева Л.М. Участие общественности в осуществлении правосудия. – Фрунзе: издательство “Илим”, 1968. – С. 22; Миньковский Г. М., Арзуманян Т.М., Звирбуль В. К., Кацук М. И., Шинд В. И. Деятельность органов расследования, прокурора и суда по предупреждению преступлений / Под общ. ред. Н. В. Жогина.- М.: Юрид. лит.,1962. – С. 192.

занесення народних засідателів, які мають спеціальні знання чи фахову підготовку з певних питань до окремих списків із подальшим викликом їх у порядку черговості¹. Як убачається, такий порядок дозволить гнучко поєднати вимоги Закону стосовно дотримання черговості, а отже й уникнути можливих порушень, із інтересами відправлення правосуддя активними та професійно підготовленими народними засідателями.

Спеціалізація народних засідателів має застосовуватися не у всіх категоріях справ, оскільки не треба особливих пізнань для розгляду справ про торгівлю людьми (ст.149 КК України), грабіж (ст.186 КК), вимагання (ст.189 КК) тощо. Водночас справи про розтрата чи інші фінансові зловживання бажано розглядати за участю бухгалтерів чи представників інших професій з економічною освітою; спричинення тілесних чи інших ушкоджень здоров'ю – медичних працівників, справ про злочини на транспорті – водіїв автомобіля, справ щодо охорони праці та порушення техніки безпеки – інженерно-технічними працівниками; справ щодо неповнолітніх – вихователями, педагогічними працівниками тощо. Проведене опитування народних засідателів показало, що 37 % респондентів використовували під час розгляду судових справ знання зі свого фаху або спеціальний досвід, набутий шляхом заняття певною діяльністю (під спеціальним досвідом, набутим шляхом заняття певною діяльністю, розуміється досвід, який отримано не за основною професією, а внаслідок схильності до інших видів діяльності – керування автомобілем, індивідуального будівництва, садівництва, мисливства тощо). Абсолютній більшості опитаних такі знання та спеціальний досвід значно допомогли під час розгляду судових справ.

Вибір того чи іншого напрямку спеціалізації визначається в першу чергу станом і структурою злочинності, а отже, характером і кількістю справ, що розглядаються в конкретному суді, та складом народних засідателів, адже не в усіх судах є необхідне число засідателів, обізнаних із особливостями певної галузі життєдіяльності.

Можлива як спеціалізація в широкому плані, пов'язана з розглядом кримінальних або цивільних справ, так і у певному більш вузькому напрямі. Доцільно відразу з'ясувати у новопризначених засідателів їхні схильності до розгляду певних категорій справ і сформувати загальний список, куди входитимуть народні засідателі, які не мають

¹ Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве.- Харьков: "Вища школа", 1975. – С. 49; Гуковская Н.И., Долгова А. И., Миньковский Г.М. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних.- М.: Юрид. лит., 1974. – С. 18.

схильності до розгляду визначених справ, та залежно від потреби один чи декілька списків народних засідателів, які виявили бажання розглядати окремі види справ. Необхідним видається доповнення ч.1 ст. 71 Закону “ Про судоустрій України” після першого речення текстом: “На основі затвердженого місцевою радою списку народних засідателів за розпорядженням голови суду при потребі можуть формуватися декілька списків народних засідателів із числа засідателів, які виявили схильність до розгляду певної категорії судових справ. Такі народні засідателі залучаються до здійснення правосуддя в порядку черговості винятково для розгляду певної категорії справ”.

Про існування об’єктивних передумов запровадження спеціалізації свідчать результати проведеного аналізу професійного складу списків народних засідателів. Відзначаючи нерівномірність внесення представників різних професій до вказаних списків залежно від регіону, слід зазначити, що в списку народних засідателів апеляційного суду Волинської області педагогічні працівники та вихователі складають 20 %, у апеляційному суді Луганської області – 15 %; питома вага медичних працівників у списку засідателів апеляційного суду Донецької області (в м. Маріуполі) становить 15 %; інженерно-технічні працівники в списках народних засідателів апеляційних судів Миколаївської, Луганської областей складають 16 %, у Чернівецькій області – 22 %.

Досить проблемним є введення спеціалізації у судах з невеликою кількістю народних засідателів (Житомирська, Івано-Франківська області тощо).

Додаткові можливості запровадження спеціалізації існують у цивільному процесі, де ЦПК України (ч. 4 ст. 234) передбачає розгляд представниками народу п’яти категорій справ окремого провадження. Народні засідателі при розгляді справ з усиновлення у світлі вимог п. 22.2 Мінімальних стандартних правил ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (“Пекінські правила”) та п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 16 від 12 червня 1998 року “Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім’ю України” повинні бути обізнані з дитячою психологією, мати певний досвід і схильність до вирішення проблем молоді тощо.

Спеціалізація народних засідателів при вирішенні цивільних справ можлива шляхом залучення до розгляду справ з усиновлення спеціалістів виховно-педагогічного профілю, справ про обов’язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу, надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку - медичних працівників. У списках народних засідателів окремих місцевих судів питома вага працівників виховно-педагогічного профілю складає 57 %

(Жовтневий районний суд м. Запоріжжя), 53 % (Торезький міський суд Донецької області), 40 % (Суворовський районний суд м. Одеси), 32 % (Кам'янобрідський районний суд м. Луганська), медичних працівників – 42 % (Ковпаківський районний суд м. Суми), 40 % (Артемівський районний суд м. Луганська), 26 % (Комунарський районний суд м. Запоріжжя).

У цілому, враховуючи подальший розвиток паралельної тенденції спеціалізації професійних суддів¹, що спостерігається і в загальносвіттовому вимірі, окреслений напрямок оптимізації залучення народних засідателів до здійснення правосуддя є перспективним і своєчасним на шляху реформування вітчизняної юстиції.

Необхідними умовами забезпечення законного складу суду є дотримання встановленого порядку виклику народних засідателів. З радянських часів порушення вказаного порядку мали значне поширення. На основі узагальнення практики СРСР і досвіду пострадянського правового будівництва в Україні та державах СНД виявлено й систематизовано типові помилки і зловживання у цій сфері :

1. Порушення граничних строків і порядку (черговості тощо) залучення народних засідателів до відправлення правосуддя².

2. Залучення як народних засідателів осіб, не обраних або іншим чином не наділених в установленому порядку повноваженнями відправляти судочинство³. Різновидом окресленого типу порушень

¹ Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у 2003 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2004. - № 5. – С. 23; Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність // Вісник Верховного Суду України. – 2003. - № 4. – С. 35.

² Маляренко В. Т. До питання про участь представників народу в здійсненні кримінального правосуддя // Вісник Верховного Суду України. – 1999. - № 6. – С. 39; Аврах Я.С. Участие народных заседателей в осуществлении правосудия по уголовным делам: Дисс... канд. юрид. наук: 12.715. - М., 1960. – С. 99; Перлов И.Д. Участие трудящихся масс в осуществлении социалистического правосудия. – М.: Издательство «Знание», 1957. – С. 26; Кирьянов А. Четыре урока рассмотрения дела в Европейском Суде по правам человека. Посохов против Российской Федерации // Российская юстиция. – 2003. - № 11. – С. 72.

³ Корольков И. В Астрахани правосудие вершили люди с улицы // Известия. – 1997. - № 138. – С. 5; Тарасов А.А. Правовые и социально-психологические проблемы сочетания единоличных и коллегиальных начал в уголовном процессе Российской Федерации: Дисс... докт. юрид. наук: 12.00.09. - М., 2001. – С. 337; Сборник постановлений Пленума и определенней коллегий Верховного Суда СССР по вопросам уголовного процесса. 1946 – 1962 гг. – М.: “Юридическая литература”, 1964. – С. 163; Петренко В.М. Советские судьи независимы и подчиняются только закону. - М.: государственное изд-во юридической литературы, 1954. – С. 27; Поленов Г.Ф.,

є залучення до здійснення правосуддя під прізвищами справжніх народних засідателів інших, “підставних” осіб. Так, у 2003 році до 3,5 років позбавлення волі було засуджено екс-суддю Пресненського районного суду м. Москви А. Касимову, яка була визнана винною у винесенні 18 неправосудних обвинувальних вироків. У вироків як народні засідателі були проставлені прізвища громадян Ушакова, Журікова, Соколова, які насправді ніякої участі в розгляді справ не брали. Замість них під їхніми прізвищами здійснював судочинство засідатель-пенсіонер, термін повноважень якого вже минув. У межах розслідування цього злочину за підсумками перевірки аналогічні порушення, коли під прізвищем засідателя виступав його колега з простроченими повноваженнями або навіть прибиральниця суду було виявлено у 25 райсудах Москви¹.

Свідченням актуальності проблеми став розгляд 04.03.2003 року ситуації, пов’язаної з неналежним відбором народних засідателів, на рівні Європейського Суду з прав людини в справі “Посохов проти Російської Федерації” (скарга № 63486/00). Перед цим справа заявника слухалась у Неклинівському районному суді Ростовської області РФ за участю народних засідателів В.М. Стрелянської та І.В.Ховякової. Зазначені особи здійснювали судочинство з порушеннями порядку та строків залучення народних засідателів, викликалися до суду на підставі юридично недійсних списків народних засідателів, тобто вирокі ухвалювалися незаконним складом суду.

Європейський суд, роз’яснюючи зміст п.1 ст.6 Європейської конвенції з прав людини відповідно до якого “кожна людина ... при висуненні проти неї будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий... розгляд справи... незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону” відзначив, що словосполучення “створений на підставі закону” належить не тільки до правової підстави самого існування суду, але й до складу суду в кожній справі. Європейський суд констатував порушення відповідних норм внутрішньодержавного російського законодавства і положень Конвенції, на користь заявника присуджено відшкодувати моральні збитки².

Кириян П.Н. Демократические основы организации и деятельности советского суда. - Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. – С. 14.

¹ Заподинская Е. Судья заступилась не за того председателя, или в райсуде Москвы приговоры подписывали.... уборщицы // Закон і бізнес.-2003.- № 17-18. – С. 19.

² Кириянов А. Четыре урока рассмотрения дела в Европейском Суде по правам человека. Посохов против Российской Федерации // Российская юстиция. – 2003. - № 11. – С. 68 –72.

На підставі вищезазначеного рішення Європейського Суду з прав людини деякі російські юристи та правозахисники¹ намагаються поставити під сумнів правомочність рішень судів у 2000-2002 рр., засудженими та сторонами в цивільних справах почали подаватися позови до судів про скасування рішень, що набули законної сили, як постановлених незаконним складом народних засідателів². Наслідком виявлення незаконного складу суду є скасування вироку, справа слухатиметься в новому складі суду від самого початку, а отже, удвічі збільшуються організаційні та фінансові витрати на її проведення, можливі ситуації від'їзду свідків, знищення речових доказів тощо.

Прогнозуємо зростання зацікавленості до дослідження юридичних тонкощів цих питань з боку вітчизняних правників насамперед адвокатів. Інтерес до їх вивчення буде безумовно активізовано із запровадженням інституту народних засідателів у місцевих судах, що значно загострило ситуацію з відбором необхідного числа засідателів. Сприятиме цьому введення суду присяжних, процедури добору яких традиційно приділяється значна увага, яка, як показав російський досвід, згодом неминуче переноситься на процес формування складу народних засідателів.

З метою попередження розвитку в українській судовій системі висвітлених закордонною практикою негативних тенденцій доцільним є вдосконалення механізму контролю за правильністю організаційно-правових дій судді та працівників апарату судів з добору народних засідателів.

Відповідно до п.п "з" п. 2.5 Інструкції з діловодства у Верховному Суді Автономної Республіки Крим, обласному, Київському та Севастопольському міських, районному (міському) судах, затвердженій Наказом Міністра юстиції України від 13 березня 1997 року обов'язок виклику засідателів і обліку їх роботи був покладений на секретаря судового засідання. Наказом Міністерства юстиції України від 8 квітня 2003 року № 33/5 вказану Інструкцію скасовано. Затверджена Наказом Державної судової адміністрації України № 1 від 6 січня 2006 року Інструкція з діловодства в апеляційному загальному суді не містить положень, що регламентують організацію роботи з народними засідателями. Відсутнє регулювання цього питання і в Інструкції

¹ Деменева А. Прозаседавшиеся // Бизнес-адвокат. – 2003. - № 15. – С. 12; Каралова О. Народный заседатель несменяем // Юридическая газета. – 2004. - № 8. – С. 14.

² Бочкарев Г. Заседатели – не заседатели? // Наше время. – 2003. - № 249. – С. 2; Пронякин К. Народ против "нарзасов" // Хабаровский экспресс. – 2003. - № 30. – С. 6.

з діловодства в місцевому загальному суді, затвердженій Наказом Державної судової адміністрації України № 68 від 27 червня 2006 року.

Щоправда, п. 13.4 останньої зобов'язує секретаря судового засідання робити відмітку у Журналі розгляду судових справ і матеріалів суддею про участь у справі народних засідателів з вказівкою про кількість годин. Інструкція з діловодства в апеляційному загальному суді аналогічної норми щодо судів апеляційного рівня не передбачає (форма 33 - Журнал обліку розгляду судових справ і матеріалів суддею). При цьому існування такого припису досить обмежено відображає кількісні параметри участі народних засідателів у здійсненні правосуддя, обминаючи якісні характеристики (не зазначаються прізвища засідателів тощо).

Отже, функція ведення обліку роботи народних засідателів на сьогодні є значною мірою нормативно не врегульованою, в судах її закріплюють, як правило, за секретарями судових засідань (помічниками голів судів) на рівні посадових інструкцій (хоча у Наказі Державної судової адміністрації України № 86 від 20.07.2005 р. "Про затвердження Типових посадових інструкцій працівників апарату місцевого загального суду" про народних засідателів не згадується). Покладення обов'язку організації роботи з народними засідателями на працівників апарату суду є обґрунтованим, оскільки вказані питання в основному відносяться до сфери судового адміністрування (що не знімає з суддів обов'язку ознайомити народних засідателів з матеріалами справи та ін.).

На практиці такий облік ведеться не в усіх судах, що не дозволяє проконтролювати терміни та черговість залучення народних засідателів до виконання суддівських обов'язків, створюючи підґрунтя для їх порушення. Здійснення контролю за цих умов ускладнюється тим, що виклик народних засідателів за традицією провадиться з орієнтацією на закріплену п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 3 квітня 1987 року №1 "Про дотримання законодавства, що регламентує участь народних засідателів у здійсненні правосуддя" можливість неодноразового виклику народних засідателів протягом календарного року для виконання своїх обов'язків¹ (тобто не одразу на місяць, а на менші строки).

Додатковим наслідком відсутності чи неналежної організації обліку є те, що до суду викликається лише частина засідателів, до інших черга не доходить. В аспекті висвітлення історико-правового досвіду минулого щодо цього слід зазначити, що створене в 1879 році

¹ Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (Российской Федерации) по уголовным делам.- М.: "Спарк", 1995. – С. 328.

з метою захисту інтересів представників народу товариство присяжних Буковини в разі, якщо присяжних не запрошували на засідання Чернівецького суду більше, як шість місяців, мало право вимагати відшкодування за нанесену моральну шкоду¹. У радянський період засідателі зверталися зі скаргами до органів юстиції у зв'язку з тим, що їх не запрошують до суду для виконання громадянського обов'язку, у той час як в судовому розгляді нерідко беруть участь одні й ті самі народні засідателі².

Майже не задіяний такий напрям організаційного впорядкування залучення засідателів, як планування їх виклику до суду, доцільність якого визначається сукупністю об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема, необхідністю завчасного інформування директорів підприємств, установ, організацій, де працюють народні засідателі. На раптові виклики своїх робітників до суду більшість керівників реагує негативно (важко відразу знайти заміну), перешкоджаючи явці до суду народних засідателів. Доцільним є складання календарного плану-графіку виклику народних засідателів (квартальний, піврічний) із зазначенням дати явки засідателя до суду, П.І.Б., місця роботи (проживання), номеру телефону засідателя та орієнтовного строку перебування в суді, що доводиться до відома народних засідателів і керівників установ, де вони працюють (див. Додаток 2).

Необхідним є ведення Журналу обліку роботи народних засідателів, у якому мають бути підшиті та пронумеровані список (списки) народних засідателів і міститися інформація щодо строку перебування в суді народних засідателів (дати прибуття й вибуття), П.І.Б. засідателя та найменування здійснених ним дій (ознайомлення з матеріалами справи, здійснення правосуддя, правове навчання), підпис народного засідателя (див. Додаток 3).

З метою забезпечення черговості та граничних термінів виклику народних засідателів, а також можливості контролю учасників процесу за їх дотриманням до журналу у вигляді окремого наряду мають підшиватися письмові матеріали, що підтверджують законність зміщення черги. Йдеться про випадки хвороби, відпустки, відрядження засідателя тощо, коли з об'єктивних поважних причин він не може приїхати до суду. За таких умов, як убачається, народний засідатель повинен особисто або поштою надіслати до суду письмову заяву з проханням про звільнення від виконання обов'язків народного

¹ Городницька Л.В. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.) Дис. ... канд. історичн. наук. – Чернівці, 2002. – С. 78.

² Радутная Н. Зачем правосудию народные заседатели // Социалистическая законность. – 1989. - № 2. – С. 64.

засідателя в конкретній справі через поважні причини (п.6 ч.1 ст. 67 Закону України “Про судоустрій України”). Письмова заява про це підшивається до Журналу.

Порядок просунення черги народного засідателя в цих випадках (після його видужання, повернення з відрадження тощо) законодавчо не врегульований, що видається неприпустимим з огляду на його важливість (один чи два засідателя можуть “видужати” у визначений термін і позачергово залучені до розгляду справи). Необхідно доповнити ч.1 ст. 71 Закону України “Про судоустрій України” нормою, що вже діяла у вітчизняному судочинстві за Положенням про судоустрій Української РСР (ст. 43), прийнятому 23 жовтня 1925 року II сесією ВУЦВК¹, а саме: “У разі хвороби чи інших поважних причин неявки народного засідателя за чергою, вона автоматично переноситься на кінець списку, про що народний засідатель повідомляється судом”. Відповідна відмітка про це має робитися в списку народних засідателів у графі “Примітки”.

Дієвим заходом підвищення особистої відповідальності суддів і працівників суду за дотриманням черговості залучення непрофесійних суддів було б роз’яснення в постанові Пленуму Верховного Суду України положення п.2 ч.2 ст. 370 КПК України з конкретизацією того, що до істотних порушень вимог кримінально-процесуального закону при постановленні вироку незаконним складом суду слід відносити випадки, коли порушено черговість виклику народних засідателів.

Особливістю судочинства за участю народних засідателів є те, що при вирішенні всіх питань, пов’язаних з розглядом справи і постановленням судового рішення, народні засідателі мають такі самі права, як і професійний суддя (ч.1 ст.72 Закону; ст.17 КПК та ст.18 ЦПК України). Це означає, що народний засідатель повинен ознайомитися з матеріалами справи, яку він розглядатиме, отримати від професійного судді роз’яснення щодо юридичних питань кваліфікації злочину тощо.

Без детального попереднього з’ясування та аналізу обставин справи самостійне й активне дослідження народними засідателями на судовому слідстві питань, що входять до предмету доказування, є неможливим. Має рацію Ю.М. Грошевий, який відзначає, що нове знання, яке суддя отримує при розгляді кримінальної справи, є результатом ретельного вивчення матеріалів кримінальної справи, судової практики, правової теорії².

¹ Борьба с преступностью в Украинской ССР. т.1 (1917-1925) / Авт. и сост. Михайленко П.П. - К., 1966. – С. 749.

² Грошевий Ю.М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе. – Харьков: Вища школа, 1979. – С. 15.

На практиці як у радянський період¹, так і зараз випадки участі в здійсненні судочинства засідателів, які попередньо не ознайомлені з матеріалами справи є досить поширеними. Проведене опитування народних засідателів показало, що більшість респондентів (53 %) була попередньо ознайомлена приблизно з половиною від загального числа розглянутих справ, а 4 % взагалі ніколи з ними не ознайомлювались. При цьому абсолютна більшість засідателів, які попередньо вивчали кримінальні справи (96 %) ознайомлювалася не з усіма, а з окремими матеріалами справи (основна причина - відсутність часу).

За умов неознайомлення з матеріалами справи порушується рівноправність народних засідателів, оскільки володіючи різним обсягом інформації про обставини справи порівняно з професійним суддею, вони фактично потрапляють у нерівне, залежне від нього становище.

У Постанові Пленуму Верховного Суду СРСР “Про дотримання законодавства, що регламентує участь народних засідателів у здійсненні правосуддя” від 3 квітня 1987 року № 1 наголошувалося, що недотримання принципів рівності прав суддів і народних засідателів, їх незалежності є істотним порушенням процесуального закону, що тягне скасування судових рішень². Малоймовірно, що підсудний чи потерпілий погодився б, щоб його долю вирішували народні засідателі, які не ознайомлені з кримінальною справою; все рівно, що хірург почне операцію, не знаючи історії хвороби.

При цьому знати лише матеріали справи недостатньо, засідателеві має бути показано й роз’яснено норми закону, що підлягатимуть застосуванню, судову практику, надано практичну допомогу в їх засвоєнні.

Обов’язковість проведення зазначеної роз’яснювальної роботи до початку підготовчої частини судового розгляду дозволяє розглядати її як важливий етап організаційно-правової підготовки судового засідання, який на сьогодні юридично не врегульований.

У п.6 вищезазначеної Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР містилося положення, що зобов’язувало головуючого перевірити повноваження народних засідателів, роз’яснити їм підстави й порядок відводу і самовідводу та в кожній справі, яка підлягатиме розгляду,

¹ Радутная Н.В. Народный заседатель. - М.: “Юрид. лит.”, 1973. -С. 80; Заровнева Г.С. Проблемы повышения социальной активности народных заседателей (при рассмотрении уголовных дел в районном, городском народном суде): Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харьковский юридический институт имени Ф.Э. Дзержинского. - Харьков, 1981. -С. 13.

² Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (Российской Федерации) по уголовным делам.- М.: “Спарк”, 1995. - С. 327.

переконатись у відсутності перешкод для їх участі в судовому засіданні. Вказані заходи фактично є попередньою організаційно-правовою формою добору народних засідателів для розгляду конкретної справи, що слід проводити перед ознайомленням засідателів зі справою (недоцільно розголошувати дані досудового слідства широкому колу осіб). Приділення належної уваги добору законного складу народних засідателів до відкриття судового розгляду дозволить запобігти виникненню ускладнень із його початком, уникнути необґрунтованих затримок, відкладання засідань через необхідність додаткового виклику народних засідателів.

З радянських часів проблема закріплення обов'язку судді ознайомлювати народних засідателів з матеріалами справи залишається невирішеною; на практиці вона розв'язувалася залежно від розсуду та бажання головуючого судді. Науковцями наголошувалося, що суддя зобов'язаний ознайомити народних засідателів з матеріалами справи та відповідним законодавством¹, проте нормативної фіксації цей обов'язок набув тільки в КПК Литовської РСР. Лише з прийняттям Закону СРСР від 4 серпня 1989 року "Про статус суддів в СРСР" розглядуваний обов'язок був поширений на суддів Української РСР та інших союзних республік, однак із проголошенням України незалежною вказане імперативне положення не було успадковане вітчизняним законодавством і на сьогодні має рекомендаційний характер.

Виявлення в результаті опитування народних засідателів фактів неознайомлення судьями представників народу з матеріалами справи обумовлює необхідність юридичної регламентації відповідного обов'язку судді шляхом внесення доповнення до ч.3 ст. 17 КПК: "Суддя зобов'язаний надати можливість народним засідателям завчасно ознайомитися із матеріалами справи, що розглядатиметься, а також з відповідним законодавством та судовою практикою". Зазначене положення доцільно закріпити і в ч. 2 ст. 18 нового ЦПК України.

Важливою передумовою реалізації запропонованої норми є завчасний виклик народних засідателів до суду (за півдня, 1-2 дні, залежно від складності та кількості томів кримінальної справи). При визначенні чисельності представників народу, яких слід запросити до суду, головуючий повинен враховувати випадки нез'явлення деяких

¹ Зайчук В. Демократичні принципи діяльності радянського суду. - К.: Видавництво політичної літератури, 1965. - С. 38; Судоустройство СССР и организация работы судов, органов юстиции и прокуратуры : Учебник (Рук-ль авт. колл. - Алексеев В.Б.). - М.: "Юрид. лит.", 1983. - С. 98; Тубелец А.К. Рассмотрение уголовных дел. - К.: Политиздат Украины, 1984. - С. 9; Анисимова Л. Участие народных заседателей в советском гражданском процессе // Советская юстиция.-1973.- № 11.- С. 22.

кандидатів, можливість подання окремими категоріями громадян, переліченими у ч.1 ст.67 Закону, заяв про звільнення від виконання обов'язків народного засідателя.

З практики мають викорінюватися випадки виклику засідателів безпосередньо перед розглядом справи, що фактично позбавляє їх можливості ознайомитися з її матеріалами. У діяльності суду це ще є важкоздійсненним: лише 25 % опитаних засідателів завчасно ознайомилися з матеріалами справ за день чи кілька днів до початку судового розгляду. Інші вивчали матеріали справ у день судового розгляду справи чи під час самого судового провадження.

Час ознайомлення зі справою та відповідною законодавчою базою, правозастосовною практикою включається до загального місячного строку виконання ними своїх повноважень, враховується при його обчисленні та нарахуванні винагороди засідателям за участь у здійсненні правосуддя.

Важливим чинником забезпечення своєчасного прибуття народних засідателів до суду є стимулювання сумлінної роботи представників народу та підвищення авторитету їхньої діяльності в установах, де вони працюють. Заслугує поширення позитивний досвід Апеляційного суду Харківської області щодо заохочення народних засідателів почесними грамотами та грошовими винагородами, що здійснюється як в поточному режимі, так і з нагоди професійних свят (День працівників суду тощо), а також направлення адміністрації підприємств подяк і подань про заохочення народних засідателів на рівні окремої організації.

У своїй основі така практика враховує загальні закономірності психології управління, якою доведено помилковість орієнтації в мотивуванні виключно на створення системи грошових винагород і санкцій. У даному напрямку теорією менеджменту підкреслюється важливість вжиття заходів, що мають передбачати задоволення духовних внутрішніх потреб (потреби в престижі, самоповазі, у самореалізації, розвитку особистості тощо)¹, необхідність гармонійного поєднання моральних і матеріальних стимулів і стягнень².

Згідно з ч.2 ст. 71 Закону України "Про судоустрій України" письмове запрошення для участі в здійсненні правосуддя має бути надіслано судом народному засідателеві не пізніше, ніж за два тижні до початку судового засідання. У запрошенні зазначаються права та обов'язки

¹ Стадник В.В., Йохна М.А. Менеджмент: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – С. 278.

² Хміль Ф.І. Основи менеджменту: Підручник. – К.: Академвидав, 2003. – С. 283.

народного засідателя, перелік вимог щодо народних засідателів, а також підстави для звільнення їх від виконання вказаних обов'язків. Суд, що запрошує народного засідателя, повинен письмово повідомити про це керівництво підприємства, установи, організації за місцем його роботи не пізніше як у двотижневий строк до початку судового засідання.

У межах монографічної праці розроблено стандартизовані форми відповідних запрошень і повідомлень (див. Додаток 6 і Додаток 7). Згідно з наведеною нормою Закону основний змістовний обсяг запрошення займатимуть відомості загальноінформативного характеру щодо порядку й умов участі народних засідателів у здійсненні правосуддя. Підтримуючи делікатний підхід законодавця до виклику народних засідателів через надсилання запрошення (а не повістки), з урахуванням існуючої на сьогодні складної ситуації із забезпеченням їх з'явлення до суду¹, видається за доцільне включити до тексту запрошення вказівку про обов'язковість вчасної явки народного засідателя до суду.

Однією з причин того, що народні засідателі не завжди попередньо ознайомлюються з матеріалами справи та пасивно ведуть себе під час судового слідства є незнання чи нечітке розуміння наданих їм прав, неповне усвідомлення своєї ролі та призначення в судочинстві. Поряд із такими пріоритетами, як розгляд і вирішення питання про винність чи невинність підсудного та застосування до нього покарання, захист прав, свобод і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави, частина опитаних народних засідателів як основне завдання своєї участі у кримінальному судочинстві назвали забезпечення відшкодування майнових збитків від злочину (18%), призначення покарання (9%), викриття винного (3%) та інші, що вказує на відсутність у них чіткого уявлення щодо базових основ своєї участі в судочинстві.

Відзначаючи недоцільність роз'яснення народним засідателям наданих їм прав у підготовчій частині судового розгляду (головуючий це робить щодо підсудного, перекладача, потерпілого тощо), оскільки такі дії негативно позначилися б на авторитеті суду, необхідним убачається проведення цієї роз'яснювальної роботи до її початку. Краще це здійснити відразу після затвердження списку народних засідателів на першому загальному зібранні запрошених до суду засідателів. Слід підтримати пропозицію М.С. Строговича, який одним з перших висловив думку про необхідність роз'яснення народному засідателю

¹ Лобода О. Проблемы уголовного судопроизводства // Юридическая практика.- 2003.- № 9. – С. 1; Леонтович К. Без судової влади держави не буде // Юридичний вісник України. – 2002. - № 5. – С. 7. 266

його повноважень і обов'язків у визначеній, установленій законом формі, коли народний засідатель своєю розпискою засвідчує, що йому роз'яснені його права і обов'язки¹.

Робити це в документі з назвою “розписка”, “протокол” тощо є не виправданим, адже народний засідатель не підсудний чи свідок, а рівноправний суддя. Усне й писемне ділове спілкування з ним має бути спрямоване на встановлення довірчих відносин, заснованих на взаємоповазі. Більш вдалим є роз'яснення та фіксація цього факту в розробленій Пам'ятці народного засідателя (див. Додаток 8), що повинна підшиватися до Журналу обліку роботи народних засідателів.

Поряд з цим, на першому і подальших загальних зборах народних засідателів необхідним є проведення роботи з правового навчання. Без мінімуму юридичних знань народний засідатель не зможе під час ознайомлення з матеріалами справи адекватно сприйняти зібрані докази, оцінити їх на судовому слідстві; під час допитів ставитиме навідні, неналежні запитання тощо, що компрометуватиме авторитет суду.

За радянської доби позитивно зарекомендували себе освітні програми на правову тематику, що проводилися з народними засідателями в Народних університетах правових знань², лекції та заняття в судах³, ведення “Кутка народного засідателя”⁴ тощо. Слушною для сьогодення є рекомендація, викладена в Наказі Міністерства юстиції СРСР від 16 липня 1975 року №18 “Про роботу з народними засідателями” стосовно того, що за будь-якої форми навчання важливо скласти програму занять, забезпечивши цілеспрямованість і послідовність в оволодінні основними питаннями законодавства⁵.

¹ Демократические основы советского социалистического правосудия / Под ред. член.- корр. АН СССР М.С. Строговича.- М.:”Наука”, 1965. – С. 18.

² Полегайко М. Больше оказывать помощи народным заседателям районных (городских) народных судов // Советская юстиция.-1970.- № 8. – С. 10; Головенко В., Тимошенко В. Удосконалення діяльності народних університетів правових знань // Радянське право.- 1985.- № 11. – С. 61 –62; Кретенчук К., Филимонов Г. Работа народных университетов правовых знаний // Советская юстиция.-1990.- № 17. – С. 20.

³ Суховий Ю. Работу с народными заседателями – на уровень современных задач // Советская юстиция. - 1982. - № 2. – С. 1; Сырых В. Методика учебы народных заседателей // Советская юстиция. - 1972. - № 8. – С. 18-19.

⁴ Осипова М. Вклад народных заседателей в укрепление правопорядка // Советская юстиция.- 1983.- № 8. – С. 15.

⁵ Наказ Міністерства юстиції СРСР від 16 липня 1975 р. № 18 “Про роботу з народними засідателями” / Сборник приказов, постановлений коллегии, инструкций и указаний Министерства юстиции СССР. - М.: Издательство “Известия”, 1976. – С. 119.

Спрямованість навчального процесу має визначатися станом і структурою злочинності на території юрисдикції суду, характером справ, що доводиться розглядати суду. За наявності спеціалізації народних засідателів доцільно поглиблене вивчення тематики вузького напрямку. Корисною є присутність народних засідателів при розгляді справ як спостерігачів із подальшим аналізом побаченого.

Правове виховання має поєднувати як колективні, так й індивідуальні форми (співбесіди, консультації); важливим є засвоєння базових юридичних знань на основі єдиної, узгодженої програми.

Результати проведеного опитування свідчать, що в більшості судів заняття з правового навчання народних засідателів не проводяться або проводяться дуже рідко. Серед форм правового навчання найбільшого поширення набуло індивідуальне консультування та лекції, у деяких судах засідателі запрошувалися до участі у науково-практичних конференціях на базі апеляційних судів.

Основними причинами, що стримують розвиток правового навчання народних засідателів, є завантаженість суддів і працівників суду, недостатність фінансового забезпечення на оплату приїзду до суду народних засідателів, неможливість забезпечити регулярний приїзд до суду значної кількості засідателів, в окремих судах причиною цього виступає відсутність бажання з боку суддів.

Ураховуючи, що на практиці через відсутність або застарілість методичних матеріалів забезпечити належний рівень викладання не завжди є можливим, розроблено приблизну Програму правового навчання народних засідателів (див. Додаток 9).

Слід підтримати корисну ініціативу Апеляційного суду Харківської області, де створена й досить активно функціонує рада народних засідателів у складі голови, його заступника, секретаря ради та одинадцяти членів. Разом з тим, діяльність такого органу здійснюється зараз поза правовим полем. Якщо в радянський період існувала відповідна правова база (ст. 28 Закону УРСР “Про судоустрій Української РСР” від 5 червня 1981 року, Указ Президії Верховної Ради УРСР “Про затвердження Положення про раду народних засідателів при районному (міському) народному суді” від 29 липня 1982 року), то в умовах сьогодення організація та функціонування ради народних засідателів залишаються юридично не врегульованими. Це видається неприпустимим з огляду на важливість утвердження реальної, а не декларованої рівності прав суддів і народних засідателів. Право на самоврядування професійних суддів зафіксоване й гарантоване на законодавчому рівні, подібні правові можливості повинні мати й народні засідателі виходячи з потреб оптимізації своєї участі в здійсненні правосуддя.

У сучасних умовах аналізована організаційно-правова форма самоврядування народних засідателів спроможна досить ефективно розв'язувати завдання правового навчання представників народу, методичного забезпечення їх діяльності. У межах роботи ради більш досвідчені народні засідателі, які раніше неодноразово обиралися на цю посаду (рівень знань окремих з них майже дорівнює досвіду професійного судді) можуть надавати допомогу тим, хто вперше виконує обов'язки судді на непрофесійній основі. Рада народних засідателів може вносити голові суду пропозиції, спрямовані на поліпшення організації залучення народних засідателів до участі в розгляді цивільних і кримінальних справ, інформувати про проблеми в діяльності народних засідателів, сприяти суду в забезпеченні своєчасної явки народних засідателів на судові процеси та в здійсненні заходів з підвищення виховного значення правосуддя.

За необхідності можуть створюватися секції як структурні складові ради народних засідателів, при комплектуванні складу яких доцільно враховувати бажання народного засідателя, його професію та життєвий досвід. Висунення до керівництва радою народних засідателів досвідчених, ініціативних народних засідателів із хорошими організаторськими здібностями є необхідною умовою її ефективної роботи.

Отже, успадковану з радянських часів і позитивно апробовану форму самоврядування представників народу у вигляді ради народних засідателів доцільно застосовувати в сучасній практиці вітчизняної юстиції, що в умовах сьогодення набуває нової якості з орієнтацією на дедалі більше й всебічне врахування інтересів безпосередньо народних засідателів і потреб правосуддя поряд із викорененням формалізму та заідеологізованості в її діяльності.

Судова практика засвідчує, що запасні народні засідателі залучаються рідко, на складні, резонансні й тривалі справи. Питання про те, чи потребуватиме розгляд справи тривалого часу та про необхідність виклику запасного народного засідателя вирішується головуючим одноосібно.

Логічним завершенням організаційно-правового етапу відбору народних засідателів, на нашу думку, має бути принесення ними присяги. Законом не передбачено такого процедурного акта, проте певний досвід щодо цього сформований у недалекому історичному минулому: з прийняттям Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 15 грудня 1989 року "Про присягу суддів і народних засідателів судів Української РСР"¹ протягом декількох років (до ухвалення Постанови

¹ Указ Президії Верховної Ради Української РСР "Про присягу суддів і народних засідателів судів Української РСР" від 15 грудня 1989 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. - 1989. - № 52. - Ст. 692.

Верховної Ради України від 2 лютого 1994 року “Про порядок введення в дію Закону України “Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України”¹⁾ засідателі приносили присягу.

У наш час ученими наголошується на цінності обрядової сторони кримінального судочинства, що здатна впливати не тільки на свідомість, а й на підсвідомість учасників процесу, вносить урочистість та сприяє виховному впливу осіб, які безпосередньо чи опосередковано мали відношення до кримінального судочинства². Видається, що принесення присяги має чітко зафіксувати момент набуття народними засідателями нової соціальної якості, але головне – сприятиме підвищенню усвідомлення своєї ролі в судочинстві, соціального престижу та важливості посади, більш повному розумінню змісту поведінки, яку суспільство очікує від представників народу та міри відповідальності, що покладається на засідателів у зв’язку з виконанням обов’язків зі здійснення судової влади. Це насамперед акт морального стимулювання належної реалізації засідателями своїх функцій. Серед усіх дій щодо добору непрофесійних суддів саме ця процедура має найбільше запам’ятатися, що підсвідомо спонукатиме засідателя керуватися закладеними в присягу настановами.

Серед науковців думка про необхідність уведення присяги для народних засідателів підтримана М.М. Михеєнком³, Г.М. Омелянко⁴, М.І. Хандуріним⁵ та іншими. Принесення присяги шеффенами передбачено законодавством Австрії, Франції, ФРН, Республіки Білорусь тощо.

У цьому аспекті розроблено регламент і текст присяги. Народні засідателі повинні складати присягу в присутності суддів відповідного суду та представників місцевої ради. Присяга має приноситися в урочистій обстановці в індивідуальному порядку шляхом виголошення

¹ Постанова Верховної Ради України від 2 лютого 1994 року “Про порядок введення в дію Закону України “Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України” // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - N 22. - ст. 141.

² Поляков М.П. О ценности обрядовой стороны уголовного судопроизводства // Государство и право. – 1999. - № 9. – С. 89-90.

³ Михеєнко М. М. Засади безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя / Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції (листопад 1997 року). – К., 1997. – С. 314.

⁴ Омелянко Г. Судово-правова реформа: концептуальні питання // Віче. – 1998. - № 4. – С. 21-31.

⁵ Судовий кодекс України (проект) / Авт. Хандурін М.І. // Юридичний вісник України. - 2002.- № 31 (дод.). – С. 19.

її тексту кожним народним засідателем. Присяга має бути принесена не пізніше одного місяця після затвердження списків народних засідателів, текст її підписується особою, яка принесла присягу, та зберігається в суді. Текст більшості присяг містить настанови правового та морального характеру. У підготовленому тексті присяги (Додаток 4) юридичні (“дотримання Конституції та законів України”, “обов’язки народного засідателя”) та моральні (“совість”, “чесність” тощо) компоненти тісно переплетені, що підкреслює їх органічну єдність і взаємообумовленість. Текст присяги написаний зрозумілою для більшості засідателів мовою, не обтяжений зайвими декларативними положеннями. Не дуже великий обсяг дозволяє краще усвідомити та запам’ятати базові ідеї, небагато часу витратити для її принесення. Прийняття присяги повинно супроводжуватися врученням посвідчень народного засідателя. Особи, які за релігійними мотивами відмовляються від принесення присяги, мають складати урочисту обіцянку, що відповідає змісту присяги.

Актуальним є вирішення проблемних аспектів процедури формування складу народних засідателів військових судів. Згідно з ч. 4 ст. 65 Закону “список народних засідателів місцевого військового суду за поданням голови цього суду затверджується начальником відповідного гарнізону. До списку включаються в кількості, зазначеній у поданні голови суду, військовослужбовці гарнізону, які відповідають вимогам, зазначеним у статті 66 цього Закону”.

Наведений у Законі порядок добору засідателів не є досконалим, оскільки справу формування списків народних засідателів військових місцевих судів віддано на власний розсуд відповідних посадових осіб, не врегульовано критерії та механізм включення осіб до списку.

Практика реалізації аналізованої норми при формуванні списків народних засідателів військових апеляційних судів йде шляхом направлення головою апеляційного суду командирам військових частин (установ) пропозицій щодо необхідної кількості кандидатів, на основі яких відбувається обрання народних засідателів на загальних зборах військовослужбовців¹.

Такий порядок має бути законодавчо регламентований як щодо формування складу народних засідателів військових апеляційних судів, так і військових місцевих судів. Обрання народних засідателів військових судів на загальних зборах військовослужбовців є більш

¹ Лист Військового Апеляційного суду Центрального регіону ректору ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України № 1398 від 17.06.2004 року. – С. 1; Лист Військового Апеляційного суду Південного регіону ректору ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України № 519 від 14.06.2004 року. – С. 1.

незалежним від суб'єктивних чинників. Крім того, такі зібрання обов'язково (і в ті ж самі строки) проводитимуться для формування корпусу присяжних апеляційних військових судів (ч.4 ст.68 Закону України "Про судоустрій України").

Не применшуючи роль і можливості командирів військових частин (установ) щодо здійснення стороннього впливу на підпорядкованих їм військовослужбовців з метою обрання "потрібних" кандидатів, слід визнати, що така процедура відбору є більш демократичною, з більшим ступенем дозволяє запобігти проявам упередженості та зацікавленості при вирішенні справи. Це відповідає й історично успадкованій практиці обрання народних представників до установ військової юстиції, коли колективи військовослужбовців військових частин обирали народних засідателів до військових трибуналів як першої, так і другої ланки судової системи¹, сприяє більш ретельному відбору та всебічному обговоренню кандидатів².

Специфічним є те, що таке обрання є зараз важкоздійсненним у "цивільному" житті, однак в умовах військової організації, де військовослужбовців з перших днів служби привчають до дисципліни та організованості, проблеми забезпечення присутності армійської громадськості на виборах не виникатимуть.

Окреслене вирішення аналізованого питання видається оптимальним, оскільки альтернативами цьому є добір засідателів головою відповідного суду або начальником гарнізону (командиром військової частини (установи)). Про недоцільність концентрації повноважень з відбору засідателів і вирішення справи в суді зазначалось.

Покладення на військових начальників і командирів обов'язку одноосібно формувати склад народних засідателів робить можливою ситуацію, коли до списку будуть внесені "надійні" військовослужбовці, готові не тільки на службі, але й в суді проводити "інтереси" свого командира, що дозволить військовій владі контролювати функцію розслідування та суттєво впливати на функцію вирішення справи.

Згідно із затвердженою на виконання КПК України Інструкцією про провадження дізнання в Збройних Силах України від 27 липня 2006 року при скоєнні злочину для його розслідування командир призначає особу, яка проводить дізнання, з числа офіцерів цієї військової частини. Незважаючи на процесуальні гарантії, дізнавач залишається дуже залежним від свого начальника, інтереси якого часто прямо

¹ Коментарий к Положению о военных трибуналах / Под. ред. С.С. Максимова. - М.: Юрид.лит., 1987. - С. 28.

² Чупаленков И. Народные заседатели военных трибуналов // Советская юстиция. - 1982. - № 13. - С. 28.

суперечать завданню встановлення об'єктивної істини в справі. Командир зацікавлений приховати злочинні дії підлеглих, оскільки це його прорахунки в роботі з особовим складом, за які доведеться нести відповідальність. Поширені випадки, коли “з метою показу явного благополуччя, законності та задовільного стану злочинності окремі командири військових частин як органи дізнання приховують злочини”¹, що є характерним і для начальників гарнізонів².

З прийняттям 7 березня 2002 року Закону України “Про Військову службу правопорядку в Збройних Силах України”³, провадження дізнання в Збройних Силах України передано до компетенції Військової служби правопорядку, офіцери якої зараз здійснюють дізнання поряд із дізнавачами військових частин (установ). При цьому дія цієї служби поширюється тільки на ЗС України, тоді як військовий суд розглядає ще й справи про злочини, вчинені військовослужбовцями СБУ, Державної прикордонної служби України, Міністерства з надзвичайних ситуацій, Управління державної охорони України, а також внутрішніх військ і конвойної охорони МВС. Отже, донині залишається значним вплив військового командування на функцію розслідування. Недопустимість його поширення на функцію вирішення справи обумовлює необхідність надання повноважень щодо добору народних засідателів не одноосібно військовим командирам, а загальним зборам військовослужбовців військових частин (установ).

Процедура добору засідателів для військових судів є значно простішою, ніж її “цивільний” аналог. Презумується, що на службі у військових формуваннях не можуть перебувати особи, які мають хронічні психічні захворювання, визнані недієздатними тощо, що спрощує роботу з їх добору. В основному перевіряється вік кандидата (не менше 25 років), однак, як показав проведений аналіз списків народних засідателів військових апеляційних судів, до здійснення правосуддя, як правило, не залучаються військовослужбовці молодші тридцяти років.

Скликання зборів військовослужбовців з виборів народних засідателів повинен організувати командир військової частини (установи). При неможливості за умовами дислокації чи несення служби проведення загального зібрання частини, вибори народних засідателів слід

¹ Шаповал Ю. Військова дисципліна – категорія правова і повинна досягатися законними методами // Народна армія. - 2002. - № 123-124. – С. 3.

² Тимошук С. Крий, ховай погане, а воно ж таки гляне // Народна армія. - 2002. - № 231. – С. 4.

³ Закон України “Про Військову службу правопорядку в Збройних Силах України” від 7 березня 2002 року // Голос України. - 2002. - № 66. – С. 6-7.

проводити в підрозділах. Правомочність рішення зборів визначається присутністю на них більше половини загальної чисельності військово-вслужбовців частини (підрозділу).

Механізм проведення голосування має створювати умови для вільного висунення та демократичного обговорення кандидатур для обрання народними засідателями.

Система волевиявлення та обліку голосів на зборах військово-вслужбовців повинна будуватися, виходячи з можливості швидкого та прозорого підрахунку голосів і створення умов, щоб не принизити достоїнство кандидатів, їх авторитет у військовому колективі через віддання переваги основною масою представників військової громадськості тому чи іншому колезі-військовослужбовцеві. Найбільш прийнятною для цих цілей видається рейтингова процедура проведення відкритого голосування на альтернативній основі.

Обраними народними засідателями мають уважатися кандидати, які отримали найбільшу порівняно з іншими кандидатами кількість голосів, якщо за них проголосувало більше половини присутніх на зборах.

Результати голосування заносяться до протоколу зібрання, який підписує голова та секретар зборів. Список обраних народних засідателів складається у двох примірниках, підписується командиром військової частини (установи) та скріплюється гербовою печаткою. Один примірник списку має надсилатися до військового суду, другий зберігається у військовій частині (установі). За необхідності це дозволить проконтролювати легітимність складання списку народних засідателів військових місцевих і апеляційних судів шляхом перевірки первісних матеріалів з обрання представників народу.

Головою відповідного суду складається зведений список народних засідателів, що затверджується військовим командуванням (гарнізону, регіону).

4.3. Процесуальний етап добору народних засідателів

З відкриттям підготовчої частини судового засідання здійснюється процесуальний етап добору складу народних засідателів. Народні засідателі підлягають відводу на тих же підставах, що й суддя-професіонал (ст.54, 55 КПК України). У даному напрямі йде розвиток вітчизняного й зарубіжного законодавства. За наявності підстав народного засідателя, як і головуючого суддю, можна усунути від участі в справі лише шляхом подання мотивованого відводу.

Міжнародно-правова традиція регламентації добору даного різновиду народних представників у сфері судочинства, як правило, не визнає за сторонами права заявляти немотивовані відводи чи відводити весь склад непрофесійних суддів з мотивів його тенденційності, як це має місце при формуванні журі присяжних класичної англосаксонської моделі.

У ст. 287 КПК України, що регламентує порядок оголошення складу суду, не вказано про обсяг інформації, яку суддя має повідомити учасникам процесу про народних засідателів з метою реалізації належного їм права відводу. Практика свідчить, що, як правило, називаються лише прізвиська народних засідателів. Враховуючи недостатність таких відомостей для належного вирішення відповідального питання про відвід засідателя Н.В. Радутною та М.І. Понеделковим висловлено думку про необхідність обов'язкового доведення до відома учасників процесу більш детальних даних про особистість народного засідателя, зокрема роду його занять і місця роботи¹.

Позиція зазначених авторів заслуговує на підтримку, адже надання додаткової інформації на цьому етапі сприятиме пригадуванню негативних обставин чи іншому з'ясуванню можливих перешкод участі конкретного засідателя, виходячи з його професійної приналежності. Водночас, реалізація цієї пропозиції не зможе повністю вирішити проблему достатньої поінформованості сторін обвинувачення та захисту щодо наявності підстав для заявлення відводу. З метою забезпечення формування об'єктивного та неупередженого складу суду учасникам судочинства залежно від специфіки справи необхідно знати не тільки (стільки) фах чи місце роботи засідателя, а і його місце проживання, сімейний статус, релігійні, політичні погляди тощо.

Якщо професійний суддя не може належати до політичних партій, профспілок, мати представницький мандат тощо, то стосовно народних засідателів таких обмежень не існує. Непрофесійним суддею за умов відповідності формальним вимогам без будь-яких перешкод можуть стати представники радикальних політичних, релігійних та інших угруповань. Проблематично, що вони зможуть винести об'єктивне рішення. Необхідним є встановлення додаткових гарантій забезпечення комплектування суду безсторонніми засідателями від народу.

Повідомляти увесь перелік окреслених даних під час оголошення складу суду є недоцільним і навряд чи можливим, оскільки особли-

¹ Радутная Н.В. Народный заседатель.- М.: "Юрид. лит.", 1973. – С. 71; Понеделков М.И. Участие народных заседателей в рассмотрении уголовных дел. – М. : "Юрид. лит.", 1978. – С. 52.

вості кожної справи вимагають інформації певної спрямованості. За цих умов учасники процесу повинні мати право поставити відповідні запитання кандидатам у народні засідателі.

Чинний КПК та проект нового КПК України, надаючи учасникам процесу право ставити запитання широкому колу суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності (ст.ст. 48, 263, 264, 267 чинного КПК, ст.ст. 33, 55, 62, 349 проекту КПК України), не передбачають такої можливості щодо народних засідателів перед заявленням їм відводу. Вказано, що суддя (як і народний засідатель), якого відводять, має право дати пояснення з приводу заявленого відводу (ст.57 чинного КПК, ст. 94 проекту КПК України). Пояснення народний засідатель може давати лише на вже заявлений відвід, причому – тільки суддям у нарадчій кімнаті. Тобто відводи народним засідателям фактично заявлятимуться на підставі обмежених даних, зокрема, знання їх прізвищ (не виключена ситуація проживання в межах окремої території декількох громадян з однаковими прізвищами), фізіогномічних спостережень та інших не дуже надійних критеріїв, що, як свідчить практика¹, не виключає помилок.

У разі відхилення такого відводу (що можливо доволі часто з огляду на слабку обґрунтованість) неупереджене ставлення засідателя до учасника процесу, який заявив йому відвід, буде під сумнівом.

Більш виважений та обґрунтований підхід до подання відводів можна забезпечити шляхом надання прокуророві, підсудному, захисникові, а також потерпілому, цивільному позивачеві, цивільному відповідачеві та їхньому представникові права задавати питання народним засідателям з метою з'ясування підстав для заявлення відведень у підготовчій частині судового розгляду (до початку судового слідства).

Аналогічні проблеми юридичного врегулювання зазначеного аспекту властиві новому ЦПК України, у зв'язку з чим доцільним є надання особам, які згідно з ч.ч. 2-3 ст. 26 нового ЦПК України беруть участь у розгляді справ окремого провадження (заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб) права ставити запитання народним засідателям.

Конфіденційні відомості про особу народного засідателя за цих умов будуть поширені в межах чинного законодавства, оскільки на реалізацію ч. 2 ст. 32 Конституції України Законом України “Про

¹ Мамедова Х.А. Институт отводов в советском уголовном судопроизводстве: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Институт государства и права АН СССР. – М., 1984. – С. 70.

інформацію” передбачено таку можливість щодо суспільно значимої інформації, що є предметом громадського інтересу і якщо право громадськості знати цю інформацію переважає право її власника на її захист (ч. 9 ст. 30).

Відзначаючи складність і дискусійність даного питання¹ та передбачаючи можливі заперечення щодо потенційного негативного впливу на авторитет і незалежність суду, слід зазначити про можливість поетапного запровадження вказаного механізму, зокрема, спочатку увести запропоновану Н.В. Радутною та М.І. Понедєлковим процедурну норму, і вже на підставі аналізу позитивного і негативного досвіду її реалізації, вносити зміни до законодавства.

Згідно із ч.1 ст. 56 КПК України за наявності обставин, передбачених статтями 54 і 55 цього Кодексу, суддя і народний засідатель зобов’язані заявити самовідвід.

Під час оголошення складу суду головуєчий повинен роз’яснити підсудному та іншим учасникам процесу належне їм право відводу та запитати, чи заявляють вони проти будь-кого відвід, однак щодо самовідводу процесуальний закон не передбачає обов’язку судді роз’яснювати його підстави народному засідателю. Презумується, що він із ними обізнаний. Разом з тим, проведене опитування показало, що лише 58 % засідателів мають уявлення про підстави самовідводу, причому не досить повне – як обставини, що перешкоджають участі засідателів у здійсненні правосуддя, називалися, як правило, родинні чи дружні зв’язки.

Професійний суддя у випадку приховання обставин, що перешкоджають його участі в процесі та виявленні цього факту може згодом бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності, проте народний засідатель ніякої відповідальності не понесе. Враховуючи можливі наслідки такої поведінки (виявлення подібного факту після постановлення вироку є безумовною підставою для його скасування), і те, що судді не завжди належним чином роз’яснюють засідателям названий обов’язок, вищезазначене положення КПК України із відповідними поясненнями включено до розробленої Пам’ятки народного засідателя (Додаток 8), із якою засідателі мають бути ознайомлені під підпис.

Забезпечення процесуального обов’язку своєчасного заявлення засідателем самовідводу має відбуватися до початку судового засідан-

¹ Змістовні зауваження з приводу надання такого права вищезазначеним суб’єктам були висловлені відомим фахівцем у галузі проблем організації судових і правоохоронних органів професором Каркачем П.М., який звернув увагу на можливу небезпеку непрямого впливу на суддів, обмеження незалежності та зниження авторитету судової колегії.

ня, перед або під час ознайомлення зі справою, що розглядатиметься, шляхом нагадування народному засідателеві підстав для відведення і, в разі їх наявності, звільнення його головою суду від виконання обов'язків народного засідателя в конкретній справі за п.6 ч.1 ст.67 Закону України “Про судоустрій України”.

На відміну від самовідводу, заявлення якого за наявності передбачених законом підстав є обов'язком народного засідателя, подання відводу - право суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності. Коло осіб, які можуть заявляти відвід народним засідателям, є обмеженим: прокурор, підсудний, захисник, а також потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники (ч.1 ст.56 КПК України).

Із введенням інституту народних засідателів до місцевих судів можливі ситуації заявлення відводу головному в справі. Такий відвід вирішується народними засідателями. Необхідним є ознайомлення засідателів до початку судового розгляду з порядком вирішення клопотання про відвід та з його процесуальним оформленням. Відповідну вказівку на це вміщено до розробленої примірної Програми правового навчання народних засідателів (Додаток 9).

Важливим є правильне розуміння сутності підстав для відводу народних засідателів, передбачених у ст.ст. 54, 55 КПК України (майже ідентичні підстави містяться у ст.ст. 20, 21 ЦПК України). Тлумачення змісту підстав для відводу, закріплених в п.п. 1 – 2 ч.1 ст. 54 та ч.1 ст.55 КПК України, як правило, особливої складності не становить. Виникають труднощі в інтерпретації п.3 та п.4 ч.1 ст.54 КПК України, де перелічено такі підстави для відведення: “якщо він особисто або його родичі заінтересовані в результатах справи” та “при наявності інших обставин, які викликають сумнів в об'єктивності судді або народного засідателя”. Зі змісту закону випливає, що перелік таких обставин не є вичерпним, має відкритий характер.

Щодо п.3 ч.1 ст. 54 КПК України, то в п.6 Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР “Про дотримання законодавства, що регламентує участь народних засідателів у здійсненні правосуддя” від 3 квітня 1987 року № 1 до “інших обставин, які дають підстави вважати, що народний засідатель особисто, прямо чи побічно зацікавлений у справі” віднесені службова залежність, підзвітність чи підконтрольність засідателя, будь-які інші обставини, що викликають сумнів у його безсторонності¹.

Під прямою особистою заінтересованістю Є.Г. Мартинчик розуміє таку зацікавленість у конкретній справі, коли учасник су-

¹ Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (Российской Федерации) по уголовным делам.- М.: “Спарк”, 1995. – С. 329.

дочинства має матеріальний чи інший інтерес, що буде або може бути порушений у процесі судового розгляду кримінальної справи¹. Розкриваючи сутність аналізованої підстави, автори науково-практичного коментарю до КПК України (за заг. ред. В.Т. Маляренка, Ю.П. Алєніна) називають випадки, коли особа (за змістом п.8 ст.32 КПК), яка бере участь у справі, перебуває в керівному органі тієї ж політичної партії, організації, руху, що й родич судді або народного засідателя².

У юридичній літературі серед типових прикладів наявності підстав для мотивованого відводу за п.4 ч.1 ст. 54 КПК України наведено ситуації, коли народний засідатель до прийняття рішення в справі усно або письмово висловив свою думку про винність обвинуваченого чи вирішення інших питань справи, перебуває в неприязних або дружніх стосунках з кимось із осіб, які беруть участь у справі, або в службовій, матеріальній чи іншій залежності від них³, підзвітності чи підконтрольності їм⁴, а також у минулому існували відносини підлеглих або старшинства за службою між цими особами⁵, або у разі службової залежності близького родича від учасника процесу⁶.

Доцільно конкретизувати зміст паралельно застосовуваних у кримінально- та цивільно-процесуальному законодавстві оціночних понять “об’єктивність” (ст. 54 КПК України, ст. 20 ЦПК України), “безсторонність” (ст.95 проекту КПК), “неупередженість” (ст.16-1 КПК, ст. 20 ЦПК України) щодо суддів (народних засідателів). Проведений аналіз показав, що законодавець, як правило, вживає їх з однаковим змістовим навантаженням, розглядаючи як синонімічні, взаємозамінювані.

¹ Мартынич Е. Основания отвода и самоотвода судей // Советская юстиция. - 1972. - № 6. - С. 20.

² Уголовно-процессуальный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Под. общ. ред. В.Т. Маляренко, Ю.П. Алєніна. - Х.: “Одиссей”, 2003. - С. 199.

³ Михєнко М.М., Шибіко В.П., Дубинський А.Я. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 15 серпня 1997р. / Відп. ред. В.Ф. Бойко, В.Г. Гончаренко. - К.: Юрінком Інтер, 1997. - С. 101; Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР: Науч. практ. comment./ Отв.ред. Цупренко П.Г.- К.: Политиздат Украины, 1984. - С. 92.

⁴ Уголовно-процессуальный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Под. общ. ред. В.Т. Маляренко, Ю.П. Алєніна. - Х.: “Одиссей”, 2003. - С. 198.

⁵ Проблемы судебной этики / Под ред. М.С. Строговича. - М.: “Наука”, 1974. - С. 177.

⁶ Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий / Под ред. М.Т. Самаєва. - К: Политиздат Украины, 1974. - С. 79.

В українській мові ці терміни визнаються майже тотожними, часто визначаються одне через інше¹.

Звернення до доктринальних наробіток засвідчує неоднозначність поглядів науковців щодо співвідношення аналізованих дефініцій. Автор першого комплексного дисертаційного дослідження, присвяченого інституту відводів у радянському кримінальному процесі В.Г. Задерако визначає об'єктивність як якість, сутність якої міститься у вимозі відтворення справжньої картини скоєного злочину та правильній оцінці шкоди, заподіяної цим суспільним відносинам, що охороняються законом. Безсторонність, на його думку, це якість, сутність якої складає вимога неупередженого та справедливого ставлення до кожного суб'єкта кримінального судочинства.

Підсумовуючи, В.Г. Задерако вказує, що об'єктивність – категорія, що націлена на встановлення й оцінку фактичних обставин справи, а безсторонність – на ставлення до осіб, які беруть участь у справі. Абстрактно, звичайно, можна уявити собі кожна з цих категорій окремо, але в динаміці кримінально-процесуальних відносин вони невіддільні та рівноцінні, як рівноцінні й об'єкти, забезпечувані кожною з них, інтереси правосуддя та законні інтереси особистості².

Мамедова Х.А. розглядає об'єктивність як більш широке поняття, що включає в себе й безсторонність³. Така точка зору узгоджується з поглядами значної частини вітчизняних учених щодо сутності об'єктивності дослідження обставин справи⁴. Категорія “об'єктивність” у цілісному вигляді характеризує відповідну спрямованість посадової особи безвідносно її ставлення до речей чи живих людей, які внаслідок тісного переплітіння не завжди сприймаються

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь, ВТФ “Перун”, 2003. – С. 45, 619, 635; Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. - Т.1 / Укл. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К.: ”Аконіт”, 2001. – С. 88; Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. - Т.2 / Укл. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К.: ”Аконіт”, 2001. – С. 392.

² Задерако В.Г. Институт отводов в советском уголовном процессе: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харьковский юридический институт им. Ф.Э. Дзержинского. - Харьков, 1978. – С. 8.

³ Мамедова Х.А. Институт отводов в советском уголовном судопроизводстве: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Институт государства и права АН СССР. – М., 1984. – С. 24.

⁴ Кримінальний процес України / За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. – Харків : Право, 2000. – С. 61; Муравин А.Б. Уголовный процесс. Учебное пособие. – Харьков: ООО “Одиссей”, 2000. – С. 71.

відокремлено. Отже, об'єктивність слід розглядати як більш загальне поняття, що передбачає як власне об'єктивність, так і безсторонність і неупередженість.

У контексті європейської інтеграції України особливий інтерес становить практика тлумачення терміна “безсторонність” Європейським Судом з прав людини. Ратифікована Верховною Радою України Конвенція про захист прав людини та основних свобод людини передбачає, що “кожна людина ... має право на справедливий... розгляд справи... незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону” (п.1 ст.6).

Юридичний зміст категорії “безсторонній суд” обумовлює необхідність врахування суб'єктивного та об'єктивного критеріїв. Перший передбачає, щоб суддя був суб'єктивно вільним від упередженості при розгляді конкретної справи, другий враховує, наскільки суддею було забезпечено достатні гарантії для усунення будь-яких обгрунтованих сумнівів стосовно цього.

Конкретизуючи суб'єктивний критерій, Європейський Суд підкреслює, що поки не доведено протилежне, діє презумпція особистої безсторонності судді¹. Таку презумпцію досить складно спростувати. Випадки виявлення суб'єктивної упередженості пов'язані, як правило, з необережними діями чи висловлюваннями суддів (присяжних) перед початком чи під час судового розгляду. Так, у справі “Ремлі проти Франції” від 23 квітня 1996 року з обвинувачення двох осіб алжирського походження перед початком її слухання один із членів суду асизів (континентальна модель суду присяжних – С.І.) допустив висловлювання расистської спрямованості. Адвокати підсудних звернули увагу суду асизів на зазначене висловлювання та попросили зафіксувати його в матеріалах справи разом із письмовою заявою про це від пані М., яка безпосередньо почула расистський вислів. Суд асизів задовольнив лише прохання долучити до справи письмову заяву, та згодом виніс вирок про довічне ув'язнення заявника.

Констатуючи порушення п.1 ст.6 Конвенції, Європейський Суд звернув увагу, що непроведення національним судом розслідування з цього факту за наявності такого повноваження позбавило заявника засобів правового захисту, зокрема він не мав можливості заявити відвід цьому присяжному (що можливий тільки під час добору членів журі), замінити його чи направити скаргу до кримінальної палати

¹ Ле Конт (Le Compte), Ван Левен (Van Leuven) и Де Мейер (De Meyere) против Бельгии. Судебное решение от 23 июня 1981 г. / Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. Т. 1. – М.: издательство НОРМА, 2000. – С. 347.

Касаційного Суду, що в підсумку могло відбутися на безсторонності суду в цілому¹.

При визначенні об'єктивної безсторонності передбачається вирішення питання, "чи існують окремі реальні факти мати підозру, що суддя, незалежно від його особистої поведінки не є безстороннім. У цьому зв'язку навіть зовнішня видимість може мати певне значення. Йдеться про довіру, яку повинні вселяти суди в демократичному суспільстві тим, хто звертається чи притягується до суду"².

Європейський Суд не завжди послідовно проводив свою позицію щодо того, чия думка є визначальною при оцінці ступеню об'єктивної безсторонності судових органів. Так, у справі "Декюббер проти Бельгії"(1984 р.) Суд встановив порушення конвенційного положення, оскільки суддя "міг в очах обвинуваченого" здаватися настроєним проти нього³. У справі "Боргерс проти Бельгії"(1991 р.) нейтралітет генерального адвоката слід було розглядати "з точки зору сторін"⁴.

Зарубіжними правниками справедливо зауважується, що ці формулювання є варіантами принципу, згідно з яким потрібна наявність не лише самого правосуддя, але й його зовнішніх ознак, при цьому приймається позиція, що є щонайменш спірною, про те, що найголовнішими зовнішніми ознаками є ті, які сприймаються обвинуваченим⁵.

Водночас у зазначеній вище справі "Хаузшільдт проти Данії"(1989 р.) Суд дещо відкоригував свою позицію, відтворивши її у деяких наступних рішеннях: "Для висновку про наявність у конкретній справі правомірної підстави сумніватись у безсторонності судді думка обвинуваченого може враховуватися, але вона не має вирішального значення. Справді вирішальним є те, чи можна вважати таке побоювання об'єктивно виправданим"⁶.

Доволі часто Суд визнає порушення об'єктивного тесту безсторонності тоді, коли суддя, який слухає справу, брав участь у досудовому провадженні в цій справі⁷. Разом з тим, у низці рішень Суд намагаєть-

¹ Ремлі (Remli) против Франции. Судебное решение от 23 апреля 1996 г. / Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. Т. 2. – М.: издательство НОРМА, 2000. – С. 197-198.

² Hauschild v. Denmark judgment of 24 May 1989 Series A, No. 154.

³ De Cubber v. Belgium judgment of 26 October 1984 Series A, No. 86.

⁴ Borgers v. Belgium judgment of 30 October 1991 Series A, No. 214.

⁵ Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Пер. з англ. – К.: "Артек", 1997. – С. 454.

⁶ Hauschild v. Denmark judgment of 24 May 1989 Series A, No. 154.

⁷ Piersach v Belgium judgment of 1 October 1982, Series A, No. 53; Т'ерс та інші проти Сан-Марино. Судове рішення від 25 липня 2000 р., № 548 / Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 3. – С. 224-225; 282

ся більш диференційовано підходити до вирішення питання щодо впливу “досудової” діяльності судді на рівень безсторонності суду. Відзеркаленням дещо зміненої позиції Суду є сформульоване ним у справі “Нортієр проти Нідерландів” положення: “Один лише факт того, що суддя приймав рішення на досудовому етапі... не можна розглядати як підставу сумніватися в його безсторонності; справжнє значення мають обсяг і характер цих рішень”¹.

В аспекті тлумачення об’єктивної складової категорії “безсторонній суд” Європейський Суд прийняв низку рішень, у яких визнав порушенням Конвенції ситуації, коли існують підстави побоюватися, що члени суду (за відсутності упередженості до сторін) знаходяться у прямій чи опосередкованій службовій, фінансовій, політичній тощо залежності від сторони у справі (відповідача).

Так, у справі “Сигурдсон проти Ісландії” Суд дійшов висновку про порушення п.1 ст. 6 Конвенції на тій підставі, що під час розгляду позову заявника до Державного банку Ісландії чоловік судді, яка розглядала справу, був боржником цього банку та врегулював значну частину фінансових зобов’язань перед банком. У рішенні Суду вказано, що “не зважаючи на відсутність підстав вважати, що суддя та її чоловік мали пряму зацікавленість у результаті розгляду за позовом заявника до Державного банку Ісландії, участь судді у процедурах з урегулювання боргу, поступки, що отримані її чоловіком, і стосунки останнього з Державним банком мали такий характер і розмах, а також часовий збіг із початком розгляду справи заявника Верховним Судом Ісландії, що в останнього могли з’явитися обгрунтовані сумніви щодо належної безсторонності суду”².

У справі “Хольм проти Швеції”³, де вирішувалося питання відповідальності за наклеп, більшість присяжних належала до політичної партії САП, що була власником компанії, яка опублікувала передбачуваний наклеп, як результат, - Суд визнав, що заявник був позбавлений можливості розгляду справи безстороннім судом присяжних. У цьому напрямку Суд ухвалив досить багато рішень⁴.

Рішення Європейського Суду з прав людини. Справа “Дактарас проти Литви”(Dactaras v.Lithuania) // Право України. – 2001. - № 5. – С. 133.

¹ Nortier v. the Netherlands judgment of 24 August 1993 Series A, No. 267; Sainte-Marie v. France judgment of 16 December 1992 Series A, No. 253; Saravia de Carvahlo v. Portugal judgment of 22 April 1994 Series B, No. 286.

² Сигурдсон против Исландии. Постановление от 10 апреля 2003 г. // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. – 2003. - № 9. – С. 24.

³ Holm v. Sweden judgment of 25 November 1993 Series A, No. 279.

⁴ Пескадор Валеро против Испании. Постановление от 17 июня 2003 г. // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. – 2003. - № 11. – С. 17-18; Белилос

Отже, поряд з існуючими у вітчизняному судочинстві стандартами визначення об'єктивності й безсторонності суддів на основі окреслених у процесуальному законі підстав Європейський Суд вимагає брати до уваги дещо ширше коло обставин, зокрема зовнішнього характеру, що у своїй основі орієнтовані на дедалі більше й всебічне врахування думки підсудного та сторін у справі.

Викладене засвідчує необхідність удосконалення механізму виявлення ступеню безсторонності народних засідателів шляхом поставлення їм відповідних запитань.

У випадку відводу народного засідателя останній у порядку черговості замінюється іншим народним засідателем. Якщо народні засідателі не заявили самовідвід, а з боку учасників процесу клопотань про відведення не надійшло, то судову колегію за участю народних засідателів слід вважати сформованою.

РОЗДІЛ 5.

СУД ПРИСЯЖНИХ:

ГЕНЕЗА, ПРАВОВА ПРИРОДА

ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

5.1. Історико-правова генеза основних моделей суду присяжних

5.1.1. Історико-правова генеза суду присяжних у країнах загального права.

Поняття моделі суду присяжних відображає практичний підхід до його побудови, оскільки модель (від лат. *modulus* - зразок) - це насамперед зразок суду присяжних для його практичного створення.

В історії цивілізації існують різні види (форми) участі народу у відправленні правосуддя, які, на думку І.Я. Фойницького, можуть бути зведені до такого:

- 1) суд усього народу;
- 2) судні мужі або шефени старого германського права (Schoffen);
- 3) станові суди;
- 4) присяжні засідателі;
- 5) судові засідателі або шефени нового германського права.

Характерно, що народна участь у судовій діяльності забезпечувалася шляхом залучення «до неї кращих з повноправних громадян, що виконують судові обов'язки не з обов'язку служби, а як політичне право і державну повинність»¹. Причому якщо спершу судочинство виглядало засобом політичного владарювання натовпу, то згодом воно трансформувалося безпосередньо в суд, в якому найбільш реально забезпечуються права та інтереси сторін і справедливо здійснюється правосуддя².

Особливу увагу дослідників привертала питання суду присяжних, його появи і розвитку, порядок формування і процедури діяльності. В той же час єдності поглядів на історію виникнення суду присяжних не існує. Одні автори вважають, що суд присяжних зародився як інсти-

¹ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т. - СПб.: Альфа, 1996.-Т. 1. - С. 118-119.

² Палаузов В. Н. 1 Постановка вопросов присяжным заседателям по русскому праву- Одесса: Юрист, 1885.- Ч. 1. – С. 46.

тут безпосереднього відправлення правосуддя народом¹. На їх думку, колегія геліастів у Стародавній Греції як судова установа створювалася на принципах, подібних до тих, за якими згодом формувалися сучасні моделі суду присяжних. Колегія геліастів обиралася з афінських громадян, виносила рішення на основі внутрішнього переконання, не мотивуючи його, і дійсно мала ознаки, властиві суду присяжних. Втім, навряд чи можна визнати цю судову установу особливою формою суду присяжних, як, між іншим, і римське журі юдексів, що в самому Римі періоду імперії переродилися в радників магістрату, а в 353 р. і зовсім були скасовані імператором Костянтином². Ті установи, що здійснювали судові функції, не мали своїх безпосередніх наступників. Із занепадом давньогрецької та давньоримської цивілізацій суд у тій особливій формі, що була їм відома, зник назавжди. Тому ці судові установи слід розглядати як самостійні форми участі народу в здійсненні правосуддя.

Складовою сучасної теорії судочинства є англо-американська та франко-германська (континентальна) моделі суду присяжних³. Кожна з моделей є результатом історичних надбань, втіленням в тій чи іншій мірі елементів всіх існуючих моделей⁴.

Слід також враховувати, що жодний тип суду присяжних не може надто довго залишатися первозданно чистим вже з тієї причини, що він існує в реальному світі, де все взаємозалежне і піддане взаємному впливу. Так, наприклад, англійський суд присяжних виявляє риси споріднення з ранньоісторичними скандинавськими та французькими судовими інститутами.

Оскільки Конституція України проголосила особисту участь народу у відправленні правосуддя через народних засідателів і присяжних (ст. 124), то в сучасних умовах в країні формується законодавча база, що регламентує порядок організації суду присяжних і процедуру його діяльності. Вирішення цієї проблеми буде успішним за умови усвідомлення соціального призначення і правової природи суду присяжних, способу його організації та механізму діяльності.

Уявляється, що для вирішення цієї проблеми необхідно провести дослідження еволюції суду присяжних, яке має включати його ретрос-

¹ Bloomstain M. J. Verdict. The jurisystem. - N. Y., 1968. - P. 3.

² Кондрагчик А. А. Английский суд присяжных: исторические корни и эволюция // Советское государство и право. - 1991. - № 6. - С. 133.

³ Захожий А. А., Пошивайлова А. В. Теоретические модели суда присяжных (на Западе и в России). - Владивосток: Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 2000. - С. 5.

⁴ Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1995. - С. 10.

пективну оцінку, а також сучасний критичний аналіз законодавства і практики його діяльності в країнах, де він існує. Причому при аналізі існуючих форм журі присяжних важливими є «дослідження їх історичних коренів, причин і умов, що викликали появу цього інституту і визначили шляхи його подальшого розвитку»¹, а також систематизація наукових розробок і результатів узагальнення практики суду присяжних для визначення умов, завдяки яким цей суд може бути корисним для національної судової системи, встановлення й усунення недоліків в організації та діяльності інституту присяжних².

Генеза суду присяжних передбачає, на наш погляд, дослідження п'яти основних етапів розвитку інституту присяжних в історії людської цивілізації.

Першим етапом слід вважати зародження журі присяжних у країнах Західної Європи та поступове трансформування його в суд присяжних.

На *другому етапі* суд присяжних стабільно і поступально розвивається протягом багатьох століть у «надрах» англосаксонського права. У процесі рецепції англійського процесуального права багато які з колишніх домініонів і колоній Об'єднаного Королівства сприйняли практично в незмінному вигляді й англійський суд присяжних. На сьогодні не тільки в Англії, а й у США, Австралії, Ірландії, Канаді та Новій Зеландії успішно діє англійська модель суду присяжних³. Тому аналіз процесуальних особливостей організації та діяльності суду присяжних у країнах англосаксонської правової системи становить безсумнівний інтерес.

Відправним пунктом *третього етапу* в розвитку суду присяжних можна вважати прийнятий у 1808 р. Кримінально-процесуальний кодекс Франції, в якому було здійснено спробу створити у Франції особливий, континентальний варіант суду присяжних. За справедливим зауваженням Ф. М. Решетнікова, «наполеонівський КПК істотно вплинув на законодавство багатьох країн різних континентів»⁴. Держави, що входили до складу Французької імперії або перебували в політичній залежності від неї, такі, наприклад, як Португалія, Швейцарія, Греція, Нідерланди, Люксембург, пішли шляхом створення суду

¹ Кондратчик А. А. Английский суд присяжних: исторические корни и эволюция // Советское государство и право. - 1991. - № 6. - С. 133.

² Мокринский С. П. Суд присяжних. - Петербург: Право, 1914. - С. 4.

³ Правовые системы современности / Отв. ред. А. Я. Сухарев. - М.: НОРМА, 2001. - С. 234.

⁴ Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира: Справочник. - М.: БЕК, 1993. - С. 211.

присяжних. Як у Франції, так і в більшості цих країн паралельно з процесом трансформації суду присяжних у суд шефенів відбулася відмова від інституту присяжних. Тому досвід цих країн у сфері організації та діяльності суду присяжних можна розглядати лише в історичному аспекті, що звичайна річ має певний науковий і практичний інтерес.

Четвертий етап у розвитку суду присяжних слід пов'язувати з Указом імператора Олександра II про затвердження Статуту кримінального судочинства Російської імперії від 20 листопада 1864 р., що заснував суд присяжних у Російській імперії, до складу якої входила й Україна. Російський варіант суду присяжних, скасований у 1917 р., не був сприйнятий жодною державою, в тому числі й СРСР. Більше того, правовою доктриною в СРСР відкидалася будь-яка соціальна і практична цінність такого суду, хоча і визнавалася його позитивна роль у Російській імперії під час прийняття рішень у деяких кримінальних справах (наприклад, справа Віри Засулич).

У грудні 1991 р. СРСР як держава і суб'єкт міжнародного права припинив своє існування. Після його розпаду в деяких пострадянських державах, в тому числі й в Україні, законодавчо було проголошено створення суду присяжних. Тому зараз уже можна говорити про новий, *п'ятий етап* у розвитку суду присяжних.

Відтворюючи суд присяжних, Україна має прагнути сприйняти все краще, що було розроблено в ході реалізації перших чотирьох етапів.

Історико-правова генеза англійського суду присяжних

Навряд чи можна однозначно стверджувати, що «суд присяжних виник у Франції в часи судових реформ 829 р. нашої ери, у період правління короля Луї Піуса»¹. Очевидно, що суд присяжних - це колективно створений правовий інститут людської цивілізації. Більшість дослідників суду присяжних дійшли висновку про «нормандське походження журі присяжних, занесеного звідси в зародку до Англії і там під впливом місцевих умов розвиненого в завершений інститут»². Тому історія виникнення і розвитку англійського журі присяжних

¹ Юзікова Н. С. Суд присяжних в Україні, Росії та США у контексті демократичних засад правосуддя (порівняльний аналіз) // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи.- К.; Х.: Юрінком Ін-тер, 2002.-С. 116.

² Чельцов-Бебутов М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах.- М.: Юрид. лит., 1957.- С. 218.

може дати ключ до розуміння різних аспектів цього інституту в сучасних правових системах.

У літературі проведений великий теоретичний аналіз діяльності суду присяжних в Англії¹. Предметом дослідження даної роботи є лише основні риси суду присяжних Англії.

Соціальний лад англійського суспільства сприяв розвитку суду присяжних. Сучасні дослідники еволюції англійського суду присяжних зазначають, що найважливіший елемент організації середньовічного англійського суспільства - *система колективної взаємної відповідальності* - стимулював виникнення первісної форми журі - *журі обвинувального*. На думку О. Л. Кондратчика, вже в ранніх актах англосаксонських королів можна натрапити на «паростки» цієї системи, що пізніше охопить усю територію Англії. В законах Етелберта (560 - 616 рр.) містилася норма, що пропонувала покладати виплату викупу за вчинення вбивства на родичів убивці, який переховувався; подібна норма була й у законодавстві Хлотара (673 - 685 рр.)².

З появою в англосаксонському законодавстві норм процесуального характеру общинні зв'язки знаходять у них своє відображення. Найбільш поширений засіб вирішення спорів, що виникали у зв'язку із заподіянням однією стороною збитків іншій стороні, - *очисні присяги*, що вимагали підтвердження з боку так званих співприсяжників. Про очисну клятву співприсяжників згадується ще в законах короля Уїтреда (690 - 725 рр.).

Наприкінці першого тисячоліття в Англії було встановлено адміністративний поділ об'єднаних англосаксонських територій на графства, сотні та громади - фриборги, тидинги (як правило, вони об'єднували по 10 сімей), що були первинною ланкою проведеного поділу. При розгляді справи в суді позивач і відповідач представляли співприсяжників зі своєї громади. За законами короля Едгара (959 - 975 рр.) вільні люди, об'єднані в такий союз, не тільки виступали

¹ Гейнце Р. Очерк английского судоустройства в связи с судом присяжных. - СПб.: Право, 1866. - 184 с.; Зивс С. А. Современный уголовный суд присяжных в Англии. - М.: Юрид. лит., 1948. - 132 с.; Миттермайер К. Европейские и американские суды присяжных. Их деятельность, достоинства, недостатки и средства к устранению этих недостатков. - М.: Право, 1869 - 1871. - Вып. 1 - 2. - 650 с.; Полянский Н. Н. Уголовное право и уголовный суд в Англии. - М.: Юриздат, 1937. - 350 с.; Уолкер Р. Английская судебная система. - М.: Юрид. лит., 1980. - 630 с.; Утин Б. Очерк исторического образования суда присяжных в Англии. - СПб.: Право, 1860. - 124 с.; Радутная Н. В. Суд присяжных: исторические, социальные и правовые аспекты. - М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1991. - 126 с.

² Кондратчик А. А. Английский суд присяжных: исторические корни и эволюция // Советское государство и право. - 1991. - № 6. - С. 134.

на підтримку присяги один одного, а й несли відповідальність за поведінку інших членів (наприклад, разом сплачували штрафи). Сотня (hundred, wapentake) - округ, до якого, як правило, входили 10 громад (тидингів), виступав формою колективної відповідальності. Законодавчо було закріплене правило представлення громадою свого члена до відповідальності перед королівським судом.

Закріплена Капітулом III так званого Уонтаджського кодексу (Wantage Code) короля Етельреда (978 - 1016 pp.) процедура відправлення правосуддя на загальній сходці (gemote) сотні являла собою, по суті, перше в історії Англії обвинувальне журі, що видавало суду членів сотні, які вчинили правопорушення. На думку О. В. Смирнова, цей документ допускає різні тлумачення. З огляду на те, що саме на великих землевласників (хлафордів), до яких належали й англосаксонські дворяни-тани, покладалося особисте поручительство за затримання протягом 12 місяців і з'явлення на суд підозрюваних членів адміністративної одиниці - сотні (handred), їх клятва не приховувати винного і не переслідувати невинного може бути витлумачена як зобов'язання поручителя, а не члена журі. Крім того, у 1017 р. королем Англії став син датського короля Кнуд, під час правління якого в Англії була проведена серйозна правова реформа. Тому логічно припустити, що Уонтаджський кодекс цілком міг зазнати пізніших переробок у нормандському дусі, так що обвинувальне журі (асизи) повністю могло виявитися суто скандинавським продуктом¹. Про це свідчить і той факт, що до самого нормандського завоювання Англії в 1066 р. у жодному документі про цей інститут більше не згадувалося ні слова. Про те, що асизи мають скандинавське походження, прямо говорить датський хроніст XII ст. Саксон Граматик, який писав, що ще в VII ст. Рагнар Ладброк, король датський, перший заснував «думу дванадцяти присяжних»². Дослідники судових органів скандинавських країн також зазначають, що норвезькі, так само як датські та ісландські прообрази судів - *тидинги*, діяли за процедурою, подібною до форм діяльності виниклих пізніше англійських журі, *що* обвинувачують і навіть судять. Так, за твердженням Б. Утіна, у Швеції в кожному з округів діяв суд 12 мужів, рішенням яких обвинувачений міг бути «позбавлений руки, голови, життя, майна або грошей»³.

¹ Смирнов А. В. Модели уголовного процесса.- СПб.: Наука, 2000.- С. 140.

² Карамзин Н. М. История государства Российского: В XII т.- М.: Наука, 1989. - Т. II.- С. 37.

³ Утин Б. Очерк исторического образования суда присяжных в Англии. - СПб.: Право, 1860. - С. 27.

На рубежі IX - X ст. ст. ці судові форми переносяться скандинавами до Нормандії. На думку У. Бернема, «є свідчення появи якоїсь їх подоби в часи правління Людовика Благочестивого в 829 р. нашої ери». Так, у нормандському Збірнику кутюмів, поряд із указівкою про арешт, будь-яке інше питання, котре підлягає суду, може бути передане для вирішення місцевих присяжних людей – *jurata*¹. Їх повинні вибирати судді з людей, які не є ні родичами, ні перебувають у васальних відносинах і не можуть бути запідозрені через будь-які інші підстави в упередженості.

Дослідження нормандських правових документів остаточно встановили, що ще в 1159 р. курія Генріха II Плантагенета постановила при розгляді справ про злочини в місцевих герцогських судах застосовувати розслідування через присяжних. При цьому таке розслідування, на думку М.О. Чельцова-Бебутова, не було в Нормандії нововведенням, оскільки було запропоноване ще Генріхом I в 1133 р. і тільки продовжувало застосовуватися. Дослідженнями доведено також, що в XI - XII ст. ст. присяжні існували в судах баронів, судах світських і духовних.

На початку існування інституту присяжних у Нормандії, як власне і в Англії, для проведення розслідування про встановлення винності була потрібна згода обвинуваченого. М. О. Чельцов-Бебутов, аналізуючи один зі збірників законів, чинних на той час у Нормандії (*Grand Coutumier de Normandie*), описує процедуру встановлення винності обвинуваченого, яка «протікала таким чином: скликалися люди, що могли мати відомості про вчинений злочин. Їх має бути не менше двадцяти чотирьох; вони не повинні бути упереджені через любов або ненависть. Це мають бути найбільш чесні та розумні люди з місцевості, де стався злочин. Суддя (бальї) по черзі допитує їх перед чотирма лицарями і записує їх показання. Потім приводять підозрюваного, представляють йому всіх «присяжних» і запитують, чи не заявляє він проти кого-небудь з них відводу. Потім викликають присяжних усіх разом; сказане ними повідомляється підозрюваному. Вони підтверджують під присягою сказане. І на підставі цього склад суду виносить вирок»².

При цьому закон указує на своєрідне процесуальне становище присяжних. Кожний з них зобов'язується розповісти все, що він знає про життя і вчинки обвинуваченого і що він про них думає. З іншого боку,

¹ Чельцов-Бебутов М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах.- М.: Юрид. лит., 1957. - С. 216-222.

² Чельцов-Бебутов М. А. Указ. труд. - С. 218-219.

вони присягають у тому, що висловлять істину про предмет процесу згідно з тим матеріалом, який їм буде надано. У цій процедурі, як справедливо зазначає М.О. Чельцов-Бебутов, присяжні відіграють подвійну роль: з однаковим правом «можна стверджувати, що вони ще залишилися свідками, або, навпаки, вважати, що вони вже стали суддями»¹.

В Європі ж досвід використання «присяжних, які говорять істину» з різних питань (часто навіть не пов'язаних з кримінальним переслідуванням, а, наприклад, при вирішенні спорів про королівське землеволодіння), що склався в імперії Каролінгів, вмирає з руйнуванням самої імперії, зберігаючись у Нормандії, де центральна влада залишалася сильною².

Сутність процедури полягала в тому, що «добрі мужі», які представляли громаду, зустрічали приїжджаючих з центру суддів і повідомляли під присягою про всі злочини, вчинені на території громади, і про підозрюваних у них осіб. Для цього, як і при общинному дізнанні, докази були необов'язкові, достатньо було розголосу. Питання про винуватість звичайно вирішувалося шляхом застосування *ордалій*, але не поєдинку, що довго зберігався в паралельному обвинувальному суді.

Досвід використання «присяжних, які говорять істину» відомий з часів Карла Великого. Після розпаду його імперії та ослаблення центральної влади він був утрачений. Датські та ісландські тидинги VII - X ст. ст. дуже нагадували за характером своєї судової діяльності асизи³. Разом з норманами ця форма потрапила до Франції, Англії і, можливо, до Росії.

В Англії перші відомості про подібний суд належать до епохи датської експансії проти англосаксів (IX - XI ст. ст.) і після нормандського завоювання її застосування стало ще більш регулярним (спочатку для вирішення земельних позовів, а при Генріхові II Плантагенеті із прийняттям Кларендонських конституцій 1166 р.) - і в кримінальному процесі. Спочатку процедура вирішення справ через місцевих людей називалася цілком на розшуковий манер *inquisitio*, або дослідження, - в імперії франків і *recognatio*⁴, тобто розкриття, дізнання - в Англії, де вона одночасно іменувалася як *асизи* (*assize*) і тільки пізніше, з пере-

¹ Чельцов-Бебутов М. А. Указ. труд. - С. 219.

² Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства. - М.: Право, 1913. - С. 74.

³ Кондратчик А. А. Английский суд присяжных: исторические корни и эволюция // Советское государство и право. - 1991. - № 6. - С. 134.

⁴ Чельцов-Бебутов М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. - М.: Юрид. лит., 1957. - С. 174, 310.

ходом до вирішення питання про винуватість за допомогою вердикту присяжних, одержала назву *журі* (jury). Формально це відбулося після прийняття в 1215 р. Великої хартії вольностей, але практично лише з останньої чверті XIII ст. за короля Едуарда I.

Таким чином, більшість дослідників історичних джерел у суді присяжних дійшли висновку, що англійський суд присяжних зобов'язаний своїм походженням запозиченому в Північній Франції та Нормандії звичаю *розслідування через місцевих людей* [фр. *du pays* (англ. *per pais*) - місцевість, район], який в Англії за часів короля Генріха II Плантагенета став асизами, а потім, після втрати останніми обвинувальної функції, поступово перетворився на *trial per pais, petty jury - суд присяжних, що виносять вердикт*.

Першим актом, з якого почалася судова реформа Генріха II в Англії, були Кларендонські конституції (асизи), в яких, крім окремих обвинувачень, передбачено додаткову процедуру на випадок, якщо «виявляться такі з тих, хто вчинив злочин, що ніхто не побажає або не насмілиться їх обвинувачувати». У цьому випадку 12 повноправних місцевих жителів за вказівкою шерифа присягають перед єпископом, «що вони знайдуть істину відносно цього згідно зі своєю совістю»¹.

Для посилення королівської влади Генріх II передає королівським суддям низку повноважень судів сотень, графств, церковних і баронських судів, законодавчо оформивши це виданням у 1166 р. Кларендонської асизи та в 1176 р. Нортхемптонської асизи, що доповнила її. Обвинувальне журі почало функціонувати повсюдно, проводячи розслідування через 12 повноправних людей сотні і чотирьох повноправних людей села у графствах і сотнях². Журі мало повноваження заарештовувати обвинувачених або віддавати їх на поруки сеньйору. Обвинувачення журі вислуховував роз'їзний суддя, і при ньому обвинуваченого мали піддати випробуванню.

Згідно з цими нормативними актами присяжні виконували функції розслідування, обвинувачення і виступали як свідки (знання обставин справи було обов'язковим для присяжного, у противному разі він міг бути навіть відведений суддею) і почасти як судді, оскільки вони не тільки визначали осіб, яких слід осудити, а й диференціювали їх за формою випробувань, яким ті піддавалися. Цей різновид кримінальної розправи Пітер Арчер називає *обвинувальним журі*³. На думку

¹ Чельцов-Бебутов М. А. Указ. труд. - С. 175.

² Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства. - М.: Право, 1913. - С. 109.

³ Арчер Питер. Английская судебная система. - М.: Изд-во иностр. лит., 1959. - С. 184-185.

О. В. Смирнова, асизи не зовсім коректно ототожнювати з журі, оскільки в останньому присяжні з обвинувачів перетворюються на суддів, а процес завдяки цьому стає змагальним. Саме асизи через журі переросли згодом в англійський суд присяжних¹.

Початок нового етапу в розвитку англійського журі був пов'язаний з руйнуванням колишньої системи доказів. Церква засудила застосування ордалій як одну з форм встановлення істини у справі і заборонила священнослужителям брати участь у їх виконанні. Спочатку судова практика відмовляється від застосування очисної присяги, хоча формально її було скасовано лише в 1833 р. Актом парламенту 1219 р. застосування ордалій скасоване повністю. Це викликало потребу в створенні нових процесуальних форм прийняття рішення у справі, що розглядається. На практиці це не породило значних змін, оскільки саме до 20-х рр. XIII ст. було впроваджено *журі, що судить*. Адже ще в 1194 р. функції вирішення справи надавалися журі, що складалося з 12 лицарів, які звинувачували осіб у вчиненні злочинів, а також розглядали і вирішували кримінальні справи². Практика, що склалася таким чином, очевидно, знайшла своє відображення у Великій хартії вольностей (1215 р.), де було проголошено *право на суд рівних*.

На початку існування суду присяжних мале журі (що судить), будувало своє рішення, по-перше, на поданнях великого журі (що обвинувачує), по-друге, на заявах сторін і, по-третє, на власних пізнаннях.

Поділу двох колегій присяжних і корпусу свідків передував тривалий період. Спочатку присяжні, що обвинувачують, нерідко переходили в ранг присяжних, що судять, хоча між виконанням цих двох обов'язків лежали повторна присяга і можливість відводу з боку відповідача. У 1351 р. світ побачив статут, в якому зазначалося, що участь у великому журі (що обвинувачує) є безперечною підставою для відводу присяжного при включенні його до малого журі (що судить). До початку ж XV ст. (період правління Генріха IV) з'являється журі, яке в основному функціонує в прийнятих сучасних формах.

Проте до складу великого і малого журі входили особи, обізнані у фактичних обставинах справи. Процес залучення в судочинстві додаткових свідків факту (крім включених до складу журі) починається в середині XV ст. (період правління Едуарда I). У 1457 р. законодавчо встановлюється положення про те, що кожний може повідомляти в суді про будь-яку обставину справи. Слід визнати, що до XV ст. суд

¹ Смирнов А. В. Модели уголовного процесса. - СПб.: Наука, 2000. - С. 140.

² Кенигсон А. В. Очерк происхождения и исторического развития суда присяжных в делах уголовных. - Витебск: Изд-во УТИНА, 1871. - С. 34.

присяжних остаточно сформувався як орган, який виявляє фактичну сторону справи.

Сучасної форми англійський суд присяжних набув тільки в кінці XVII ст. У рішенні судді Вогана у справі Пенна і Міда відносно присяжного Бушеля (1670 р.) було сформульовано, по-перше, положення про неможливість сполучення функції свідка і присяжного і відповідно вилучення свідків зі складу колегій (присяжний, який має відомості про справу, повинен заявити про це суду і бути приведеним до присяги як свідок); по-друге, заборону піддавати відповідальності присяжного засідателя за виправдання обвинуваченого. Завдяки цьому рішенню суд присяжних став незалежним і неупередженим органом. Присяжні перестали бути свідками у справі і не могли бути притягнуті до відповідальності за винесений вердикт, що дозволило їм дотримуватися своєї думки з питань, які стосувалися фактичної сторони справи. Це означало повну зміну в позиції присяжних у судовому процесі в порівнянні з тим, заради чого створювалися в X - XII ст. ст. мале і велике журі¹.

Крім того, прийнятий в Англії в 1679 р. Habeas Corpus Act зміцнив повноту судової влади, Білль про права 1689 р. виключив створення надзвичайних судів, а Акт про спадкоємність престолу 1701 р. встановив незмінюваність суддів.

У 1792 р. в Англії було прийнято закон про наклеп у пресі (Закон про лейбели), який «остаточно встановив за присяжними право вирішувати питання не тільки про сам факт опублікування інкримінованого твору, а й про загальний зміст його і питання про винність»².

До початку XVIII ст. для суду присяжних стала характерною практика винесення рішення у судовій справі виключно на підставі тільки тих доказів, що стосуються справи, яка розглядається, і пред'явлених у судовому засіданні доказів. У 1816 р. цей процес загалом було завершено. Палата лордів прийняла рішення про те, що присяжний повинен приймати вердикт, заснований на доказах, пред'явлених і досліджених у судовому засіданні (рішення лорда Елленборо).

Наприкінці XIX - на початку XX ст. залишки асиз можна знайти в англійському процесі в інституті великого журі (grand jury), яке може здійснювати публічне обвинувачення - presentment, тобто «безпосередньо без попереднього дослідження і скарги, засудити обвинуваченого

¹ Чельцов-Бebutov М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах.- М.: Юрид. лит., 1957.- С. 296.

² Полянский Н. Н. Уголовное право и уголовный суд в Англии.- М.: Юриздат, 1937.- С. 114 -115.

за особисто відомий йому злочин»¹. Згодом інститут великого журі перестав заслуговувати права на існування. Пояснення цьому знаходимо в такому: «...таємне й одностороннє судочинство, як воно проводиться у великому журі, де допитують тільки свідків з боку обвинувачення, причому часто поверхово, а підсудного не допитують узагалі, не залишаючи останньому дійового засобу захисту. Тим більше що перед цим судом свідки можуть давати неправдиві показання, які неможливо перевірити. Фактично велике журі перестає функціонувати після прийняття в 1933 р. Закону про відправлення правосуддя й остаточно скасовується Законом 1948 р. про кримінальне правосуддя»².

Зараз в Англії велике журі не застосовується, лише в деяких штатах США воно ще зберігається.

Отже, на початковому етапі становлення суду присяжних в Англії присяжні були своєрідними свідками і підтверджували відомі їм до суду обставини. Суддями присяжні стали тільки в XII ст. після того, як одержали право вислуховувати показання свідків та інші докази і вирішувати на їх підставі справу своїм вердиктом (лат. *vere dictum* - справедливе покарання). Виникнення інституту присяжних з обізнаних осіб знайшло відображення в англійському процесі у вигляді положення про те, що присяжні судять тільки про факт, а коронні судді - про право³.

У сучасній Англії суд присяжних розглядає як кримінальні справи, так і цивільні спори. Порядок організації та діяльності суду присяжних регулюється такими законодавчими актами, як: Закон про здійснення правосуддя 1970 р. (*Administration of Justice Act, 1970, ch. 31, P. J. A.*); Закон про суди 1971 р. (*Court's Act, 1971, ch. 23, P. J. A.*), що передбачає створення суду Корони і наділяє останній (замість низки колишніх судових установ) правом розгляду справ по першій інстанції, в тому числі за участю присяжних; Закон про присяжних 1974 р. (зі змінами 1984, 1988 рр.) (*Juries Act, 1974, ch. 23*); Закон про кримінальне право 1977 р. (*Criminal Law Act, 1977, ch. 45*); Закон про Верховний Суд 1981 р. (*Supreme Court Act, ch. 54*); Закон про поліцію і докази у кримінальних справах 1984 р. (*Police and Criminal Evidence Act, 1984, ch. 60*); Закон про державних обвинувачів 1985 р. (*Prosecution of Offences Act, 1985, ch. 23*); Закон про суди і правове обслуговування 1990 р. (*Courts and Legal Service Act, 1990*,

¹ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т.- СПб.: Альфа, 1996.-Т. 1.- С. 28.

² Уолкер Р. Английская судебная система.- М.: Юрид. лит., 1980. - С. 273.

³ Радутная Н. В. Суд присяжных: исторические, социальные и правовые аспекты.- М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1991.- С. 11.

ch. 41); закони про кримінальне правосуддя і громадський порядок 1994 р. (Criminal Justice and Public Order Act, 1994, ch. 330); Закон про кримінальний процес і розслідування 1996 р. (Criminal Procedure and Investigations Act, 1996, ch. 25) та ін.

До 1971 р. присяжні брали участь при розгляді справ у четвертних сесіях графств, судах асизів, відділенні Королівської лави або Центрального кримінального суду¹. Створений у 1971 р. суд Корони регулярно проводить засідання у шести округах, центри яких розташовані в найбільших містах Англії та Уельсу, і розглядає по першій інстанції за участю присяжних такі категорії справ: 1) державна зрада і піратство; 2) тяжке і просте вбивство; 3) геноцид; 4) видача державної таємниці; 5) дітовбивство; 6) зґвалтування; 7) статеві зносини з неповнолітньою; 8) заклик до заколоту, заколот; 9) порушення правил руху транспорту, що спричинили смерть потерпілого; 10) нанесення ран або умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; 11) насильницьке вторгнення в нічний час до чужого приміщення; 12) грабіж; 13) злочини, передбачені законом про відповідальність за підробку документів; 14) підбурювання, замах і змова з метою вчинення вищевказаних злочинів і т. ін.

Присяжні в Англії, за образним висловлюванням М. М. Полянського, вважаються «суддями факту», тобто вони не вирішують питань права². Більше того, за англійським законодавством вони можуть бути відсторонені на час розгляду судом суто юридичних питань. Так, під час обговорення в судовому засіданні питань про законність методів одержання доказів присяжні підлягають виведенню із залу засідання³. Утім, «норми права не відділені глухою стіною від питань факту, оскільки існують певні правові норми, що встановлюють порядок, якого слід дотримуватися, вирішуючи питання факту, а також передбачають ті докази, що вимагаються для винесення рішення»⁴.

За Законом про розгляд справ у суді (1981 р.) вердикт виноситься присяжними більшістю голосів (10 з 11 або 12; 9 з 10), однак суддя може вимагати винесення одноголосного вердикту⁵. За рішенням

¹ Шишкін В. І. Судові системи країн світу: Навч. посібник: У 3 кн. - К.: Юрінком Інтер, 2001.- Кн. 1.- С. 34-36.

² Полянський Н. Н. Уголовное право и уголовный суд в Англии.- М.: Юриздат, 1937.- С. 319-320.

³ Мышленко И. Ф. Проблемы допустимости доказательств в уголовном процессе Англии и США.- М.: Юрид. лит., 1988.- С. 58.

⁴ Арчер Питер. Английская судебная система. - М.: Изд-во иностр. лит., 1959.- С. 26.

⁵ Апарова Т. В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия.- М.: Триада, 1996.- С. 55.

судді допускається повторне обговорення вердикту за умови, якщо, на його переконання, присяжні радилися недостатньо довго. Ніхто не має права вимагати від журі мотивації вердикту про винність. Більше того, той, хто спробує проникнути в таємницю дорадчої кімнати, може бути покараний у кримінальному порядку.

При винесенні присяжними обвинувального вердикту питання про міру покарання вирішує суддя у вирокі. Причому вирок може бути винесено суддею за кілька днів і навіть місяців після вердикту, протягом яких чиновники служби пробації з'ясовують умови життя, виховання, роботи підсудного, встановлюють інші випадки його конфліктів із законом. Одержавши цю інформацію, яка, звичайно, не може бути доказом винності особи, суддя призначає покарання, тобто приймає рішення на основі кримінального закону¹.

Оскарження у формі апеляції можливе тільки у разі винесення обвинувального вердикту присяжних. Право на апеляцію має тільки за-суджений. За Законом про апеляцію у кримінальних справах (1966 р.) апеляція надсилається до кримінального відділення Апеляційного суду, де вона підлягає розгляду колегією з трьох суддів-професіоналів. Практика апеляційного суду свідчить, що найчастіше підставами скасування вердикту присяжних є явні порушення процесуального порядку розгляду справи, а також неправомірна поведінка судді або присяжних. Так, рішення про новий розгляд справ апеляційним судом приймалися у випадках, коли присяжні виносили вердикт шляхом жеребкування; коли вони упереджено ставилися до однієї зі сторін, не вислухавши докази іншої сторони; коли суд було введено в оману адвокатом і коли суддя заважав одній із сторін проводити перехресний допит². До того ж виправдувальний вердикт присяжних був остаточним і оскарженню не підлягав.

На початку ХХ ст. погляд на суд присяжних як на непорушний і священний судовий інститут змінився: його значення як суду в англійському судочинстві зменшилося. На думку дослідників суду присяжних, «основними причинами цього явища були ослаблення прерогатив королівської влади в сфері правосуддя, швидке збільшення обсягу цивільних позовів і ще більш стрімке зростання сумарної юрисдикції (тобто спрощених процедур) у кримінальних справах»³. Лунають і слова критики на адресу присяжних за їх

¹ Пашин С. А. Судебная реформа и суд присяжных. - М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1994.- С. 51.

² Уолкер Р. Английская судебная система. - М.: Юрид. лит., 1980.- С. 417.

³ Боботов С. В., Чистяков Н. Ф. Суд присяжных. История и современность. - М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1992.- С. 43.

«надмірну чутливість до риторики і за відсутність досвіду при оцінюванні доказів»¹.

У той же час в Англії не ставиться під сумнів саме існування суду присяжних. Навпаки, англійська правова доктрина високо оцінює діяльність цього суду². Присяжних у кримінальних справах визнають бар'єром, що відокремлює народні свободи від прерогативних повноважень корони, а суд присяжних - основою конституційної свободи, на якій тримається все правосуддя. «Нехай ніхто не думає, що народ якоюсь мірою настроений проти судового розгляду за допомогою присяжних. Протягом надто тривалого часу присяжні були оплотом наших свобод, щоб будь-хто з нас намагався це змінити. Коли людину обвинувачують у серйозному злочині, тоді суд присяжних не має собі рівних»³.

Таким чином, унаслідок розвитку суспільства, становлення англійської державності журі присяжних було остаточно оформлено як правову субстанцію, діяльність якої спрямовувалася на захист громадян від сваволі влади, і тим самим журі розглядалося як необхідний державно-правовий демократичний інститут⁴.

Історико-правова генеза суду присяжних США

Англосаксонська модель суду присяжних майже повністю запозичена США, а також багатьма англійськими колоніями, які формували основи свого права під впливом англійського законодавства. За справедливим зауваженням С. І. Добровольської, розбіжності між англійським судом присяжних і судами присяжних у цих країнах викликані не його модернізацією, а скоріше національними та соціально-політичними умовами життя, що склалися в цих країнах⁵.

Право людини, обвинуваченої у вчиненні злочину, бути судимою рівними їй за соціальним станом розглядається як фундаментальний елемент правосуддя в Сполучених Штатах. Американське коріння права на суд присяжних бере початок від Великої хартії вольностей

¹ Шишкін В. І. Судові системи країн світу: Навч. посібник: У 3 кн. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - Кн. 1. - С. 44-45.

² Уолкер Р. Английская судебная система. - М.: Юрид. лит., 1980. - С. 274.

³ Уолкер Р. Вказ. праця. - С. 412.

⁴ Суд присяжных в Европе и Америке: юридико-политическое издание / Под ред. П. Ламанского. - Петербург: Право, 1865. - Т. 1. - С. 28.

⁵ Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1995. - С. 34.

1215 р. як основи британських конституційних свобод. Подальший розвиток законодавства США відбувався багато в чому самостійно.

Створюючи Конституцію США, її засновники вважали за необхідне включення суду присяжних до системи кримінального правосуддя, оскільки, і не безпідставно, гадали, що суд присяжних зможе стати останнім захистом для тих, хто вважав себе обмеженим унаслідок незаслужених утисків або очевидної несправедливості¹.

Право бути судимим судом присяжних міститься в розд. 2 ст. II Конституції Сполучених Штатів, де говориться, що «за винятком імпічменту, той, хто вчинив злочин, має судитися судом присяжних». У Шостій поправці до Конституції Сполучених Штатів також сказано: «При всякому кримінальному переслідуванні обвинувачений має право на швидкий і публічний суд безсторонніх присяжних...». Гарантії, надані розд. 2 ст. II і Шостою поправкою до Конституції, є обов'язковими для всієї федеральної судової системи США і забезпечують право на суд неупереджених присяжних «у всіх кримінальних справах». Однак Верховний Суд США прийняв більш вузьке тлумачення конституційного права на суд присяжних. Зараз суд присяжних гарантований стосовно до всіх небезпечних і менш небезпечних злочинів. Злочин вважається небезпечним, якщо припустиме за кримінальним кодексом покарання за його вчинення перевищує шестимісячний строк тюремного ув'язнення. Суд за участю присяжних не надається у разі, коли злочин класифікується як дрібний і за його вчинення може бути призначене покарання у вигляді шестимісячного строку ув'язнення або більш м'яке покарання (рішення Верховного Суду США в справі «Шефф проти Шнаккен-берга», 1966 р.)².

Крім федеральної судової системи штати створили власні судові органи. Права обвинуваченого в суді штату не застерігаються ні в ст. II розд. 2, ні в Шостій поправці. Тому спочатку обов'язковість суду присяжних для федеральних судових органів не вважалася такою, що стосується кримінальних справ, розглянутих судами на рівні штатів. Суди штатів обґрунтовували це Чотирнадцятою поправкою до Конституції США. Однак Верховний Суд США вирішив, що гарантоване Конституцією США право бути судимим судом присяжних є «основним для американської системи правосуддя» і реалізація закладеного в Чотирнадцятій поправці до Конституції США положення про те, що «жоден штат не може... позбавити будь-яку особу життя, волі або влас-

¹ Мідор Д. Суди в Сполучених Штатах.- Сент-Пол, Мінесота: Вест Паблішинг К°, 1991.- С. 12.

² Суд присяжных в уголовном процессе // Материалы международной конференции, май 1999 года.- Кн. 2.- С. 2 – 44.

ності без належної правової процедури, має здійснюватися саме через суд присяжних» (рішення Верховного Суду США в справі «Дункан проти штату Луїзіана», 1968 р.)¹. Право на суд присяжних дозволяє «враховувати норми моралі та поєднати правосуддя з милосердям, коли докази свідчать про те, що обвинувачений винний у злочині або причетний до нього»². З того часу і донині право бути судимим судом присяжних гарантоване Конституцією США в кримінальному судочинстві як на федеральному рівні, так і на рівні штатів.

У цивільному судочинстві право на розгляд справи судом присяжних гарантується Сьомою поправкою до Конституції США. У свою чергу право на суд присяжних у цивільних справах має бути закріплене в конституції відповідного штату США. Сьому поправку тлумачать таким чином: право на процес у суді присяжних поширюється тільки на «*позови за законом*», але не на «*позови по праву справедливості*»³. Звичайно цей термін означає, що процеси в судах присяжних не проводяться у справах, котрі вимагають особливих засобів судового захисту. Так, право на суд присяжних відсутнє у разі подання позову на одержання судової заборони, або на розлучення, або на порядок регулювання особливих умов контракту. Однак право на суд присяжних існує в справах із заподіяння тілесних ушкоджень або заподіяння майнової шкоди, а також на випадки порушення контракту, що тягнуть за собою істотні фінансові втрати, тощо. В сучасних умовах у судах першої інстанції США фактичні аспекти судових справ вирішуються судом присяжних або ж сторони відмовляються від цього права. Є особливості також у тому, що в різних штатах існують свої відмінності щодо того, чи зобов'язане одне журі присяжних дотримуватись раніше винесеного рішення іншого журі того ж суду. Коли різними журі приймаються суперечливі рішення з одного й того самого питання, такий конфлікт вирішується його переглядом у Верховному Суді штату.

В юридичній літературі було проведено серйозний теоретичний аналіз інституту суду присяжних у Сполучених Штатах Америки⁴.

¹ Суд присяжных в уголовном процессе // Материалы международной конференции, май 1999 года.- Кн. 2.- С. 2 – 44.

² Джинджер Э. Ф. Верховный суд и права человека в США.- М.: Юрид. лит., 1981.- С. 244.

³ Бэрнем У. Суд присяжных заседателей.-М.: МНИМП, 1995.- С. 7.

⁴ Мидор Д. Суды в Сполучених Штатах.- Сент-Пол, Міннесота: Вест Паблішинг К°, 1991.- 84 с.; Бэрнем У. Суд присяжных заседателей.-М.: МНИМП, 1995.- 128 с.; Гуценко К. Ф. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1979.- 224 с.; Гуценко К. Ф. Основы уголовного процесса США.- М.: БЕК, 1994.-200 с.; Карлен Д. Американские суды: система и персонал. Организация правосудия в США.- М.: Юрид. лит., 301

У цьому дослідженні розглядатимуться лише основні організаційні риси інституту суду присяжних США у порівнянні з Англією.

Американському судочинству відомі дві форми залучення присяжних до розгляду судових справ - *велике* і *мале журі*. Велике журі називається так за традицією, бо раніше складалося з більшої кількості присяжних, ніж мале журі. До його складу входить від 15 до 23 присяжних, а до малого - завжди не більше 12 осіб.

Основною функцією великого журі є перевірка обґрунтованості обвинувальних актів прокурора. В той же час його ефективність як складова механізму захисту від незаконного обвинувачення, за оцінкою американських юристів, досить слабка. За даними статистики, за результатами попереднього слухання справи в суді припиняється від 5 до 15% справ, у той час як після розгляду справи великим журі - від 3 до 8%¹. Це призводить до обмеження сфери діяльності великого журі. Так, згідно з Правилами кримінального судочинства в районних федеральних судах затвердження обвинувального акта великим журі обов'язкове лише тоді, коли йдеться про злочин, що карається смертною карою (п. 7 а, в).

Журі присяжних, що розглядає справу по суті, прийнято назвати малим журі через те, що його склад не повинен перевищувати 12 осіб, але не може бути меншим 6 (рішення Верховного Суду США в справі «Беллю проти штату Джорджія», 1978 р.)². Правила кримінального судочинства в районних федеральних судах установлюють таке: «Присяжних має бути 12, але в будь-який момент до винесення вердикту сторони можуть застерегти в письмовій формі за згодою суду, що журі складатиметься з будь-якого числа, меншого від 12» (правило 23-13). Тут простежується аналогія із сучасним англійським правом, за яким вердикт може виноситися не 12, а 11 або 10 присяжними.

До функцій малого журі входять оцінювання доказів і винесення вердикту з питань факту, тобто встановлено чи ні подію злочину і винність підсудного.

У федеральних судах і в більшості окружних судів штатів залишається класичне уявлення про присяжного, як про «суддю факту». Присяжні у своєму вердикті лише вирішують питання про винність або невинність особи, а професійний суддя визначає міру покарання.

1972.- 168 с.; Миттермайер К. А. Суд присяжных в Европе и Америке.- СПб.: Право, 1865.- 405 с.; Николайчик В. М. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1981.-192 с.; Уайнреб Л. Отказ в правосудии. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1985.- 190 с.; Филимонов Б. А. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1974.- 192 с.

¹ Бэрнем У. Суд присяжных заседателей.- М.: МНИМП, 1995.- С. 18 - 22 .

² Суд присяжных в уголовном процессе // Материалы международной конференции, май 1999 года.- Кн. 2.- С. 2 - 44.

Проте за законодавством деяких штатів США присяжні у своєму вердикті повинні також вирішувати питання покарання (наприклад, про застосування смертної кари та ін.).

Слід зазначити, що в судовому процесі головуючий (професійний суддя) має процесуальні можливості впливати на присяжних, особливо у федеральних судах. Так, він має право не тільки керувати ходом судового засідання, а й рекомендувати присяжним, як їм слід оцінювати ті чи інші докази в справі, радити, який вердикт (обвинувальний чи виправдувальний) їм слід винести.

На відміну від Англії, де виправдувальний вердикт присяжних не підлягає перегляду, в США закон допускає, що суд може призначити новий судовий розгляд в «інтересах правосуддя», якщо винесений вердикт присяжних не відповідає розглянутим доказам або закону.

Англосаксонську модель суду присяжних крім США було сприйнято також в Ірландії, де справи за участю присяжних розглядають Центральний кримінальний суд (Вищий Суд Ірландії) і Окружний суд Ірландії. Суд присяжних в Ірландії розглядає по першій інстанції кримінальні справи про всі серйозні злочини, переслідувані за обвинувальним актом, крім справ про вбивство, зраду і піратство. Вердикт про винність виноситься 12 присяжними одногolosно.

За законодавством Канади обвинувачений має право вимагати, щоб його справу було розглянуто по першій інстанції в суді графства за участю присяжних, якщо тільки вчинений ним злочин не переслідується в сумарному порядку і не входить до виключної компетенції магістратських судів. Журі присяжних у кримінальних справах складаються з 12 осіб, і при винесенні вердикту, як правило, потрібна їх однастайність. Суд присяжних діє також у верховних судах кожної з 10 провінцій Канади.

З обов'язковою участю присяжних розглядає справи про кримінальні злочини, переслідувані за обвинувальним актом, Верховний Суд Нової Зеландії. У розгляді кримінальних справ також беруть участь 12 присяжних.

5.1.2. Історико-правова генеза континентальної (європейської) моделі суду присяжних.

Історико-правова генеза суду присяжних Франції

Для континентальної (європейської) системи судочинства класичним є французький тип судочинства¹. За образним висловлюванням

¹ Радутная Н. В. Суд присяжных в континентальной системе права // Российская юстиция.- 1995.- № 1.- С. 8-10.

О. В. Смирнова, якщо англійський процес можна назвати «fantasy» у світі юстиції, то французький тип - це класика судової справи¹. Французький тип судочинства має в сучасному світі найбільше поширення і послужив вихідною моделлю для побудови юстиції в таких країнах, як Бельгія, Італія, Іспанія, Португалія, у державах Латинської Америки, в Люксембурзі, Нідерландах, Алжирі, Тунісі, Японії, у країнах Індокитаю і франкомовних африканських державах. Вона вплинула на законодавство більшості держав Східної Європи, в тому числі України. Саме в історії французького судочинства кореняться багато проблем побудови і діяльності суду присяжних. Отже, без його аналізу вирішення цих проблем може бути дуже ускладнене.

Вивчення системи суду присяжних, що існувала у Франції в минулому столітті, ще тим більш важливе для України сьогоднішньої, оскільки російська модель суду присяжних за Статутом кримінального судочинства Російської імперії від 20 листопада 1864 р. увібрала в себе все те краще, що було в англійському і французькому підходах до суду присяжних.

Здійснювана в Україні кримінально-правова реформа свідчить про все більше зміщення вітчизняного кримінального процесу в бік країн системи загального права. Це відображається у характері змагального процесу, у зниженні ролі суду у витребуванні доказів, у наданні сторонам права визначати порядок дослідження доказів, у фактичному поділі свідків на свідків обвинувачення і захисту, у наданні суду права на арешт тощо.

Суд присяжних Франції є прикладом видозмінення його протягом значного часу, що обумовлено перш за все змінами у кримінальному процесі цієї держави. Історично в розвитку французького суду присяжних можна виділити кілька етапів.

Перший етап - франкський (VI - VIII ст.). Розгляд справ за обвинуваченням у вчиненні злочину здійснювався з використанням ордалій - так званим *малбергом*. Як правило, його очолював граф, якого призначав король, і до його складу входили також «судні мужі» - рахімбурги, або скабіні. Інститут *рахімбургів* певною мірою аналогічний інституту *шефенів* - старому німецькому судовому інституту. В сучасній французькій судовій системі цей інститут застосовується під евфемізмом «суду присяжних». Однак в юридичній літературі справедливо зазначається про те, що не можна визнавати це результатом безпосереднього впливу на сучасний французький процес давніх німецьких форм, оскільки КПК Франції 1958 р. у цій частині явно запозичив німецький юридичний досвід XX ст.

¹ Смирнов А. В. Модели уголовного процесса. - СПб.: Наука, 2000. - С. 158.

На *другому етапі* (приблизно з IX до XIII ст.) діяв «суд рівних», або «суд перів». У середньовічному французькому суспільстві розвинуті васальні відносини породили складний соціальний організм, у якому зв'язок «сильних» міг бути тільки зв'язком «рівних». Стаючи васалом, особа ніби обдаровувалася сюзереном заступництвом і ставала йому рівним. За це васал віддячував сюзерену відповідним «дарунком» - відданістю і службою. Крім того, зв'язки «рівних» склалися не тільки по вертикалі, а й по горизонталі, залежно від того, яким ремеслом займався васал (громади, цехи та гільдії, корпорації, чернечі та лицарські ордени, середньовічні університети і т. д.)¹.

Судочинство в цей період здійснюється «судом рівних» гласно і з елементами змагальності, бо кожна вільна людина має право бути судимою лише рівними собі. На думку О. В. Смирнова, «суд рівних» не поширювався на кріпаків сервів, відносно яких їх власник чинив кримінально-адміністративну розправу. До початку XIII ст. «суд рівних» у такому вигляді вже застосовується рідко і на зміну йому приходять інститут *enqueste du pays* - *розслідування через місцевих людей*. Цей інститут, очевидно, впроваджено у Франції, як і в Англії, норманами. Хоча задля справедливості слід зазначити, що за короля Карла Великого у Франції було введено *інститут королівських посланців* (*missi dominici*), основною функцією яких була перевірка діяльності місцевої влади. Втім, посланці могли опитувати під присягою представників місцевих громад про підозрюваних у злочинах і тим самим нагадували роз'їзних суддів. Ця судова форма називалася *inquisitio*. Здійснювалася вона нерегулярно і скоріше була не результатом власної правотворчості франків, а запозиченням уже наявного судового досвіду норманів².

Таким чином, середньовічна французька форма «суду рівних» надалі мала своє продовження. Трансформувавшись у процедуру *enqueste dupays* («розслідування через місцевих людей»), вона пізніше повернулася з Англії до Франції вже наприкінці XVIII ст. у формі класичного суду присяжних.

Третій етап у розвитку суду присяжних історично можна пов'язати з Францією часів Наполеона Бонапарта. Низку найважливіших положень Декларації прав людини і громадянина 1789 р. було закріплено в прийнятому в 1808 р. Кримінально-процесуальному кодексі Франції (дотримання певних прав обвинуваченого при таємній письмовій процедурі досудового провадження у справі і введення змагальної

¹ Чернышев А. Средние века // Всемирная история. Энциклопедия. - М.: БЕК, 1993. - с. 206-207.

² Смирнов А. В. Состязательный процесс. - СПб.: Альфа, 2001. - С. 157 - 177.

процедури судового розгляду з властивими їй принципами усності та безпосередності), що також містив норми, котрі регламентували порядок відправлення правосуддя за участю присяжних¹.

В юридичній літературі того часу відмічалось, що «гуманний французький закон, побудований на тому принципі, що краще виправдати винного, ніж засудити невинного, знайшов в інституті присяжних гарантію правосуддя, якому доступне почуття милосердя, людяності і співчуття, діяння людини він хоче судити по-людському»².

З метою розвитку КПК Франції в 1853 р. було прийнято Закон «Про створення суду присяжних», який встановлював, що присяжним може бути особа віком від 30 до 70 років, яка користується правами політичними, цивільними і сімейними і не є особою, нездатною до обіймання посади присяжного, до яких належали особи, засуджені до тілесного покарання, до покарання за вчинення злочину, і всі особи, що перебувають у в'язниці три і більше місяців (ст. 2).

Обов'язки присяжного визнавалися також несумісними зі званням міністра, президента Сенату, президента Державних зборів, члена Державної Ради, помічника Державного секретаря, судді, прокурора, службовця поліції, священика, військовослужбовця (ст. 3). Не могли бути присяжними домашні слуги, особи, які не вміли читати і писати по-французьки, а також божевільні (ст. 4).

Складалися загальні й річні списки присяжних (ст. 6). За Законом 1853 р. у складанні списків присяжних засідателів брала широку участь адміністрація, але це викликало невдоволення у громадян. Тому в 1870 р. порядок складання списків було змінено і цю справу доручили виборним від кантону³. За 10 днів до відкриття суду ассизів проводилося жеребкування в публічному засіданні, де з річного списку вибиралися прізвища 36 присяжних, що склали список членів засідання (ст. 17).

Одна з найважливіших умов правильного складання лави присяжних засідателів полягала також в усуненні з неї осіб, які не відповідали визначеним вимогам або були нездатними з якоїсь причини безперешкодно вирішити дану справу. Відвід присяжного без оголошення причин відбувався гласною заявою сторін після того, як головуєчий виймав з урни білет із прізвищем присяжного. Обвинуваченню і захисту надавалося рівне право за кількістю присяжних, що відводилися, однак якщо їх було непарне число, то підсудний мав

¹ Решетников Ф. М. Правовне системи стран мира: Справочник.- М: Б9К, 1993.- С. 211.

² Севен Ф. Законодательство Наполеона I.- СПб.: Право, 1870.- С. 17.

³ Духовской М. В. Русский уголовный процесс.- М.: Право, 1905.- С. 93.

право відвести на одного присяжного більше (ст. ст. 394, 399, 401 КПК Франції). Право відводу, яке надавалося сторонам, припинялося, коли залишалось не більше 12 присяжних. У Франції, так само, як і в США, якщо у справі брали участь кілька підсудних, кількість відводів, що припадали на сторону захисту, просто ділилася між ними порівну (ст. ст. 400, 402 КПК Франції). За кодексом 1808 р. компетенція *журі* і *професійних суддів* чітко розмежовувалася. Журі самостійно вирішувало всі питання факту, встановлюючи наявність чи відсутність вини і визначаючи характер пом'якшуючих обставин. Зі свого боку суддями вирішувалися виключно питання права на підставі норми закону відповідно до вердикту присяжних¹.

Сутність взаємостосунків коронних суддів і журі дуже добре була підмічена І. Я. Фойницьким. Він писав: «В організації присяжного суду помітні дві колегії: коронна і народна; вони повністю ізольовані одна від іншої, навіть більше - при французькому окресленні цього інституту вони перебувають у ворожих одна до іншої стосунках: присяжні, пасивні слухачі судового слідства і безсловесні свідки при поставленні запитань, наділені завидним для коронних суддів правом безконтрольного вирішення останніх; у свою чергу, судді коронні, до яких законодавець ставиться недовірливо, забороняючи їх голові навіть заявляти свою думку щодо справи, і які оголошуються усунутими від оцінки її фактичної сторони, насправді справляють на неї неабиякий вплив питаннями, що ставляться присяжними, оскільки, вводячи сюди або не вводячи певні фактичні ознаки, вони перешкоджають присяжним в оцінці їх»².

Згідно зі ст. 337 КПК Франції 1808 р. питання, що впливало з обвинувального акта, мало бути сформульоване перед присяжними таким чином: «Чи винний підсудний у вчиненні такого-то вбивства, такої-то крадіжки або будь-якого іншого злочину з усіма обставинами, викладеними у висновку обвинувального акта?» По суті ця стаття надавала присяжним право обговорення юридичної кваліфікації діяння, а отже, вирішення правових питань, оскільки вона вимагала не того, щоб присяжні сказали, чи вчинив підсудний щось, а чи винний він³. Вирішення правових питань відбувалося у присяжних тільки «для себе», оскільки ст. 342 КПК Франції встановлювала, що присяжні

¹ Боботов С. В., Чистяков Н. Ф. Суд присяжных. История и современность. - М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1992. - С. 36.

² Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т. - СПб.: Альфа, 1996. - Т. 1. - С. 127 – 128.

³ Чебышев-Дмитриев А. И. Русское уголовное судопроизводство по судебным уставам 20 ноября 1864 года. - СПб.: Право, 1869. - С. 511.

мають звернути всю свою увагу тільки на факти, вони порушують свій обов'язок, коли, подумавши про покарання, що накладаються кримінальним законом, почнуть приймати до роздумів ті наслідки для підсудних, що настануть від оголошення ними свого вироку. В цьому - відмінна риса континентального суду присяжних. Але із самого факту вирішення присяжними правових питань не випливає, що суд присяжних у Франції того періоду перетворювався на суд шефенів.

Практика, ґрунтуючись на деяких інших статтях КПК Франції 1808 р., прагнула обмежити присяжних галуззю чистих фактів і вилучити з їх відання, наскільки це можливо, вирішення будь-яких правових питань. Якщо ж станеться, що присяжні вирішать і правове питання у своїй відповіді, оскільки повне відокремлення фактичних питань від правових неможливе, то це не є приводом до касації, але і суд не звертає уваги на подібну відповідь, ніби її зовсім не існувало¹. У дорадчій кімнаті рішення з кожного поставленого питання приймалося більшістю голосів. У разі поділу голосів порівну рішення виносилося на користь обвинуваченого (ст. ст. 344- - 347 КПК Франції).

Проте вердикт присяжних про винність підсудного можливо було «припинити», а справу передати на новий розгляд колеґії присяжних, якщо суд був переконаний, що присяжні хоча і дотрималися усіх форм, однак помилилися в самій суті справи (ст. 352 КПК Франції).

Законодавець приділяв особливу увагу механізму вираження волевиявлення присяжними. Якщо Закон від 16 - 29 вересня 1791 р. та від 3 березня 4 року Республіки та Кодекс кримінального розслідування у своїй першій редакції робили голосування серед членів лави присяжних відкритим, то Закон від 9 вересня 1835 р. встановив таємне голосування через подання бюлетенів. Цей новий метод був закріплений та уточнений Законом від 13 травня 1836 р.

Наступним значним кроком у трансформованні суду присяжних став Закон від 19 червня 1881 р., який скасував резюме - заключне слово головуючого у процесі. Підставою для скасування стало невдоволення суспільства тенденційністю заключного слова головуючого у процесі, яке впливало на оцінку доказів самими присяжними. При цьому до уваги бралось перш за все особливе становище головуючого суду присяжних, відмінне від становища його радників - головуючий був фігурою у судовому розгляді, мав дискреційні повноваження, які дозволяли йому використовувати усі засоби щодо відшукування істини. Вжиті заходи були спрямовані на незалежність вердикту присяжних від впливу з боку професійних суддів.

¹ Чебышев-Дмитриев А. И. Русское уголовное судопроизводство по судебным уставам 20 ноября 1864 года. - СПб.: Право, 1869. - С. 514 – 515.

Четвертий етап пов'язаний із трансформацією суду присяжних у Франції, де уся історія розвитку цієї інституції є постійним пошуком оптимальної форми суду. В цілому загальна тенденція французького законодавства протягом двох століть зводилася до поступового обмеження компетенції суду присяжних і, як наслідок, до його реформування. Цей процес йшов за двома напрямками: по-перше, скорочувалося коло справ, підсудних присяжним; по-друге, обмежувалися права лави присяжних.

Так, Законом від 10 грудня 1908 р. з метою зменшення кількості виправдувальних вироків, що виносилися присяжними, було введено право головуючого в супроводі секретаря і представників сторін відвідувати дорадчу кімнату, щоправда, «на прохання самих присяжних». Головуючий міг звернутися до присяжних з напутнім словом, попередити їх про можливі наслідки вердикту, іншими словами, вплинути на їх внутрішнє переконання і в кінцевому підсумку на їх рішення. Це було явне обмеження незалежності присяжних, оскільки підсилювався вплив професійного судді на результат наради журі присяжних¹.

Ще більше підсилив контроль професійних суддів над журі присяжних Закон від 5 березня 1931 р., яким було реорганізовано процесуальний порядок винесення вироку в суді присяжних. Присяжні засідателі окремо від професійних суддів вирішували питання про винність підсудного, а потім, у разі винесення ними обвинувального вердикту, разом із професійними суддями вирішували питання про призначення покарання. Формально вважалося, що цей Закон розширює повноваження присяжних, надаючи їм право вирішувати питання про міру покарання. Фактично ж суть Закону зводилася до того, щоб зменшити можливість винесення виправдувальних вердиктів присяжних через їх побоювання, що підсудному загрожує надто жорстоке покарання.

Суд присяжних у Франції почав перероджуватися у нову форму, і цей процес завершився Законом від 24 листопада 1941 р. під час фашистської окупації, коли суд присяжних перетворився на суд, близький до шефенського. Зокрема, було скасовано дві окремі колегії (присяжних засідателів та професійних суддів) і вирок виносився судом в одній колегії у складі шести присяжних і трьох професійних суддів². Цю фактичну ліквідацію суду присяжних юридично було оформлено Ордонансом від 25 квітня 1945 р. після визволення Франції.

¹ Боботов С. В., Чистяков Н. Ф. Суд присяжных. История и современность. - М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1992. - С. 37.

² Боботов С. В. Вступительная статья к Уголовно-процессуальному кодексу Франции. - М.: Юрид. лит., 1967. - С. 5.

Вплив професійних суддів на перебіг процесу став вирішальним, аж до того, що обвинувальний вирок нав'язувався присяжним усупереч думці більшості. Про таку практику красномовно свідчать цифри. Так, якщо в 1929 р. кількість виправдувальних вироків, винесених судом присяжних, становила 38%, а в 1938 р. вона скоротилася до 25%, то в 1951 р. становила лише 9% від загальної кількості винесених вироків¹.

Прийнятий у 1958 р. новий КПК Франції остаточно відмовився від інституту самостійного журі присяжних. Стаття 356 КПК Франції передбачає: «Суд і журі радяться, а потім голосують за допомогою подачі бюлетенів» і далі в ст. 362 КПК: «У разі позитивної відповіді щодо питання про винність суд невідкладно обговорює питання про міру покарання». Як видно з тексту Закону, суд присяжних у його класичному розумінні в сучасній Франції відсутній.

Історико-правова генеза суду присяжних Німеччини

Серед країн, що опинилися під впливом КПК Франції 1808 р., необхідно відзначити Німеччину, яка запозичила саме французьку модель суду присяжних.

Слід зазначити, що умови, за яких у Німеччині вводився суд присяжних, були несприятливими для з'ясування значення цієї установи. Прихильники суду присяжних, які піклувалися про введення його в окремих державах Німецького союзу, мали на увазі виключно французьку модель суду присяжних з його рішучими односторонніми заходами². У цілому громадська думка, а також законодавство того часу, на жаль, уявляли собі цей інститут ізольованим, не враховуючи тієї обставини, що *суд присяжних тільки тоді може діяти ефективно, коли він спирається на кримінально-процесуальну форму, яка кореспондується із сутністю та потребами цієї установи*. Більше того, законодавчий орган Німеччини обмежився тільки виданням положень про присяжне судочинство, не скасувавши старого порядку інквізиційного і таємного проведення слідства. Залишилися без змін і деякі статті про порядок судоустрою, які не тільки не відповідали потребам нового судочинства, а й навіть суперечили їм. Значно обмежував суд присяжних і старий кримінальний кодекс. Внаслідок цього діяльність нового суду не давала істотної користі.

¹ Боботов С. В., Чистяков Н. Ф. Суд присяжных. История и современность.- М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1992.- С. 37.

² Духовской М. В. Русский уголовный процесс.- М.: Право, 1905.- С. 87.

До того ж переважна більшість чиновників вважали цей інститут непотрібним. Їх думку поділяла і певна частина юристів, які вбачали у створенні суду присяжних образу по відношенню до суддівської гідності, недовіру до професійних суддів.

Дослідження еволюції суду присяжних у Німеччині дає можливість виділити декілька періодів його становлення.

Перший період (1848 - 1852 рр.) характеризувався тим, що в 1849 р. пройшла низка судових процесів за участю присяжних, у яких вони виправдали представників революційного руху 1848 р., в деякій мірі співчуваючи їм і поділяючи їх переконання. Проте серед населення, особливо найбільш консервативної його частини, існувала думка, що в таких виправдувальних рішеннях присяжних існує загроза суспільству.

Другий період (1853 - 1858 рр.) - це період, одним із гасел якого стала ліквідація суду присяжних.

Третій період - продовження становлення суду присяжних. Період бере свій початок у 1859 р., коли більшість населення країни поступово все-таки усвідомила значення і переваги цього правового інституту. Розпочався процес формування процедури і діяльності суду присяжних з огляду на надання йому більшої самостійності.

Четвертий період характеризується відходом від класичної форми суду присяжних і переродженням його на суд шефенів.

Крім Німеччини, серед країн, що запозичили багато судоустроєних і судочинних положень КПК Франції 1808 р., у тому числі і суд присяжних, були Нідерланди (суд присяжних існував у цій країні в період французького панування з 1810 до 1813 рр.), Люксембург (суд присяжних діяв у цій країні з 1848 до 1868 рр., розглядаючи кримінальні справи про політичні злочини і порушення законів про пресу), Греція (система судів присяжних діяла в цій країні з 1834 до 1968 рр. і була замінена колегією спільно функціонуючих суддів і присяжних)¹.

Як видно із досвіду Франції та інших держав, суд присяжних у його класичному розумінні в деяких державах континентальної системи права був нестабільним і почав швидко перероджуватися, поступово віддаляючись від класичної форми суду присяжних аж до суду шефенів.

Однак це не виключає, що в конкретній країні континентальної системи права одночасно не можуть існувати суд присяжних у його

¹ Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира: Справочник. - М: Б9К, 1993. - С. 70; Морщакова Т. Г. Психологические истоки судебных ошибок // Эффективность правосудия и проблема устранения судебных ошибок / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. - М.: Юрид. лит., 1975. - С. 30 - 54.

класичному варіанті і суд шефенів. Прикладом цього може бути сучасна Австрія¹.

Історико-правова генеза суду присяжних у Росії

Історичні дослідження про виникнення та існування суду за участю представників народу в Російській імперії спираються на старі юридичні джерела. Перші згадування про суд за участю народних представників містяться в положеннях «Руської правди», де йдеться про общинні суди та кінні суди, що існували на заході Росії. Це були давні народні суди сільських громад. Саме так зароджувалася судова система Російської імперії з її невід'ємним атрибутом - **представниками народу**.

С. І. Вікторський, розглядаючи участь народу в кримінальному судочинстві, описав форми судів, що існували в минулому. Найбільш давньою формою народного суду, на його думку, були **народні збори**, наприклад, Псковське і Новгородське віче. Їм на зміну прийшли суди за участю *судних мужів*, яких змінили *станові суди*, що з'явилися за часів Петра I і отримали свій розвиток за правління Катерини II. Подальшою формою участі народного представника у відправленні правосуддя, на думку вченого, були *суди з присяжними засідателями*².

В. О. Ключевський вважав прообразом майбутнього суду присяжних вищу судову інстанцію давнього Новгорода, до якої справи надходили на вирішення чи ревізію від посадника, намісника князя і розглядалися *посадником* або *намісником князя* або їх *тіунами* разом з десятьма представниками народу по боярину і «життєму від кожного кінця»³.

Аналіз Судебників 1497 і 1550 рр. дозволяє цілком погодитися з вищевказаною думкою В. О. Ключевського. До цього слід додати, що інститут участі представників народу в суді намісників як присяжних був також закріплений у Двинській статутній грамоті 1397 р. (ст. 1). Це положення потім перейшло й у Судебник 1497 р., де в ст. 12 представники народу - *цілувальники* - уже розглядалися як прообраз присяж-

¹ Бутов В. Н. Уголовный процесс Австрии.- Красноярск: Изд-во Красноярск, унта, 1988.-202 с.; Бутов В. Н. Суд присяжных в Австрии // Советская юстиция.- 1992.-№ 2.- С. 8 - 12.

² Викторский С. И. Русский уголовный процесс- 2-е изд., испр. и доп.-М.: Право, 1912.- С. 29.

³ Ключевский В.О. Курс русской истории: Ч. 1 - 2.- М.: Юрид. лит., 1911.- С. 54.

них, оскільки мета їх участі в судовому засіданні полягала в контролі за дотриманням тіунами і волостителями статутних грамот¹.

Спочатку право утримувати в суді цілувальника надавалося як привілей, оскільки обрані представники народу забезпечували для підсудних більше гарантій, ніж «кращі люди». Так, Великий новгородський князь, бажаючи захистити від утисків намісників і тіунів, дозволив у 1533 р. жителям Новгорода обирати від усіх вулиць 48 цілувальників, з яких кожний місяць четверо судили разом з тіунами.

Подібний привілей було надано у 1510 р. і Пскову. В обов'язки цілувальників входило «у суді сидіти, правди стеречи». Судебник 1550 р. уточнив процедуру участі в процесі судних людей. Так, для того щоб захистити місцеве населення від можливих зловживань з боку намісників та їх людей, вводилося обов'язкове ведення протоколу судового засідання, що писався земським дяком, засвідчувався «кращими людьми», старостою і цілувальниками і зберігався у намісника на випадок спору. Копія цього документа переписувалася слово в слово, скріплювалася печаткою і подавалася «кращим людям». При розгляді справи вищою інстанцією староста і цілувальники могли свідчити про фактичну сторону справи.

Не встановлюючи кількості судних мужів, які могли брати участь у судовому засіданні, Судебник усе-таки визначав їх категорії. Це - двірський, староста і цілувальники. Якщо в тій чи іншій місцевості двірського не було, то участь старості і цілувальників була обов'язковою. Вони мали забезпечувати інтереси сперечальників не тільки з тих же місцевостей, що і останні, а ще й від кожної сторони. Наприклад, при позовах волосних з місцевими на суді мали бути присутніми двоє соцьких і місцевих людей. Таким чином, судні мужі зобов'язувалися здійснювати судочинство відповідно до волі законодавця.

Починаючи з постанови Боярської Думи від 28 лютого 1549 р., інститут представників населення в суді - намісників - законодавчо закріплювався в загальноросійському масштабі. Це положення оформилося як норма про необхідність повсюдного обрання представників населення в намісницькому суді в ст. 68 Судебника 1550 р.

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. - 7-е изд. - Петербург; К.: Право, 1915. - С. 194; Носов Н. Е. Становление сословно-представительских учреждений в России: Изыскание о земской реформе И. Грозного. - Л.: Юриздат, 1969. - 252 с.; Дмитриев Ф. М. История судебных инстанций и гражданского судопроизводства от судебного до учреждения о губерниях. - М.: Право, 1859. - 354 с.; Романов Б. А. Судебник Ивана Грозного: Исторические записки. - М.: Юрид. лит., 1949. - С. 29.

Зазначені представники були зобов'язані брати участь у намісницьких судах за позовами, які пред'являли жителі цих волостей. У разі, якщо сторони належали до різних волостей, на суді мали бути присутніми старости і цілувальники від кожної волості, які іноді утворювали цілу колегію.

Поступово, з розвитком суспільства і формуванням станів, у державі почали поширюватися *станові суди* - суди рівних для дворян, суди з привілеями для міст та ін. Започаткував такі суди в Росії Петро I, а свій розквіт станові суди одержали за часів Катерини II, коли було видано «Учреждение губерний 1775 года». У проектах про перетворення судової системи Росії 1767 р. пропонувалося зробити судовий процес змагальним, гласним, установити незмінюваність суддів і створити суди присяжних.

У 1803 р. в «Записці про улаштування судових і урядових закладів Росії», підготовленій М. М. Сперанським, було зроблено спробу відокремити суд від поліції, створити суд присяжних і ввести публічність судочинства¹.

Ідея поділу в Росії судової та адміністративної влади і створення суду присяжних формулювалася декабристами в проектах про перебудову суспільства. На думку М. М. Розіна, в історії Росії була епоха, коли народні суди здійснювали судову владу майже у всій губернії і не залежали від уряду. Проте при цьому необхідно підкреслити, що в російському суспільстві тривалий час панувала доктрина про неспроможність російського народу належним чином здійснювати правосуддя через присяжних засідателів².

В подальшому цю ідею сформулював С. Є. Десницький, який у своїй праці «Уявлення про заснування законодавчої, судової та карної влади у Російській імперії» вказував, що «для більшої обачності при осудженні винуватих і для наявної справедливості суду не є занадто... обрання із сорока чоловік сторонніх п'ятнадцяти свідків на допомогу та виправдання суддям при дослідженні справ кримінальних; такі люди можуть довільно за розсудом суддів обиратися на будь-який суд з усіх пересічних громадян у містах, де суд вчинятися може, і тільки на той час, доки суд скінчиться»; присяжні мають «під присягою

¹ Мокринский С. П. Суд присяжных. - Петербург: Право, 1914. - С. 15; Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство: Пособие к лекциям. - 3-е изд., пересмотр. - Петербург: Право, 1916. - С. 134-135.

² Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство: Пособие к лекциям. - 3-е изд., пересмотр. - Петербург: Право, 1916. - С. 137; Викторский С. И. Русский уголовный процесс. - М.: Право, 1912. - С. 43; Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. - М.: Право, 1890. - С. 404-405.

сказати за наслідками дослідження усієї справи винен підсудний чи ні»¹.

Таким чином, у Російській імперії поступово формувалися, закладалися основи майбутнього суду присяжних з його характерними класичними рисами як найбільш досконалої форми участі народного представника в судочинстві. І наслідком цього розвитку було проведення судової реформи 1864 - 1865 рр., що знаменувала собою зрілість російської реальності для впровадження цивілізованих правових інститутів. Суд присяжних засідателів було введено Указом царя Олександра II від 20 листопада 1864 р. про затвердження «Учреждения судебных установлений Российской Империи» (далі - «Учреждение») і Статуту кримінального судочинства Російської імперії (далі - Статут).

За основу було взято теорію буржуазного судоустрою та судочинства, яка передбачала наявність суду присяжних як необхідного атрибута судочинства та судового процесу. Значну роль у дослідженні моделей судоустрою за участю суду присяжних Франції, Бельгії, Німеччини, Італії а також Англії та Америки відіграв статс-секретар Державної ради С. І. Зарудний, який розглядав судочинство, як:

1) суворе застосування раніше визначеного, зрозумілого та усім відомого закону;

2) розшукування та визначення спірної події, до якої має бути застосований закон.

Вирішення другого питання, на його думку, є спірним і «через це сам склад суду повинен паралізувати можливі обурення».

Досягнення загальної довіри до рішень судових місць повинно стати головним завданням при утворенні судів, особливо кримінальних. «Умовами, які пробуджують загальну довіру, є:

1) численність суду;
2) вирішальне право обвинуваченого відводити суддів;
3) склад суду повинен бути подвійним: постійним та змінним, судді, які відводяться, не повинні належати до постійного складу суду;
4) судді, які відводяться, не повинні зовсім належати до складу не тільки судових, а й будь-яких урядових установ;

5) застосування закону має бути надане постійним суддям, а вирішення спору про подію - суддям, які відводяться або змінювані;

6) неупередженість суду»².

С. І. Зарудний вказував: «Більша частина вчених нині визнає, що суд присяжних є ні що інше, як судовий метод, як найбільш вірний

¹ Десницкий С. Е. Избранные произведения.- М.: Спарк, 2001.- Т. 1.- С. 303.

² Зарудный С. И. Общие соображения о составе уголовного суда // Работы о преобразовании судебной части в России.- СПб., 1862.- 256 с.

та надійний шлях до правильного вирішення справ кримінальних, як особлива форма організації суду, і її встановлення в жодній мірі не повинно змішуватися з політичним устроєм держави»¹.

Юридична література і практика тих часів відображали життєвість ідеї введення суду присяжних у період судової реформи 1864 - 1865 рр.². Згодом вона стала панівною у правовому житті держави, хоча підтримувалася не всіма вченими і юристами того часу³.

Основне заперечення проти суду присяжних полягало в тому, що суд присяжних вводився в Росії через сліпе наслідування іноземних зразків, хоча ідея створення в Росії суду присяжних не була результатом наслідування європейських інститутів, а була розумним застосуванням загальних засад, вироблених юридичною наукою. Укладачі судових статутів наполягали на суто юридичних, а не на політичних мотивах заснування суду присяжних. З огляду на праці німецьких юристів можна зазначити, що вони визнавали за необхідне надати присяжним засідателям право вирішувати тільки питання про винність, яке вони як люди, обізнані з дійсністю життя, вирішать краще за коронних суддів, людей кабінетних. Питання ж про покарання має вирішуватися судьями-юристами⁴.

Положення щодо шляхів перетворення суду в Росії широко обговорювалися, про що свідчило внесення низки відповідних зауважень, з деякими з них не можна було не погодитися. Так, колезький асесор В. Соболев висловлював стурбованість з приводу станової роз'єднаності членів суду присяжних, незнання іноземних виразів частиною населення та існування звичаю висловлюватися по-іноземному у вищих верствах суспільства, що, на його думку, дає підстави до упередженого ставлення селян відносно їх колишніх власників⁵.

Деякі пропозиції з огляду на сьогодення сприймаються як курйозні. Наприклад, Астраханський губернський прокурор, колезький

¹ Зарудный С. И. Общие соображения о составе уголовного суда // Работы о преобразовании судебной части в России. - СПб., 1862. - С. 2, 6.

² Кони А. Ф. О суде присяжных и о суде с сословными представителями // Кони А. Ф. Собрание сочинений: В 8 т. - М.: Юрид. лит., 1967. - Т. 4. - С. 262 – 292; Дейтрих В. Ф. О суде присяжных: вопрос о его реорганизации // Журнал Министерства юстиции. - 1895. - № 6. - С. 32-46.

³ Розин Н. Н. Уголовное судопроизводство: Пособие к лекциям. - 3-е изд., пересмотр. - Петербург: Право, 1916. - С. 137; Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. - М.: Право, 1890. - С. 404-405.

⁴ Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. - М.: Право, 1890. - С. 440.

⁵ Работы о преобразовании судебной части в России. - Т. 2 – 3. - СПб., 1862. - С. 79-88.

асесор Фукс висловлював побоювання щодо неможливості введення суду присяжних на національних окраїнах Росії: «Калмики не можуть бути присяжними через незнання російської мови, а, крім того, через погляди на злочини, які виправдовують крадіжки худоби». Він також рекомендував: «Корисним було б відкриття судів присяжних здійснювати взимку, оскільки влітку найбільш напружена пора»¹.

У чому ж полягали сутність і особливості суду присяжних у Російській імперії? Що дає підстави розглядати його як якісно новий крок в історії розвитку інституту суду присяжних?

Основним принципом організації суду присяжних було те, що участь присяжного в роботі суду була його громадським обов'язком, а не правом. Причому обов'язком, що не мав жодного зиску для окремої людини, а навпаки, часто поєднувався із певними витратами. Однак суспільство мало дорожити заснуванням суду присяжних заради суспільного блага і заради любові до своєї країни².

На думку сучасників, діяльність присяжних «може бути успішною тільки тоді, коли доступ до неї матимуть усі, здатні виконувати її. Через те вироблення умов, що дають, з одного боку, право бути присяжним, а з іншого - позбавляють його, має серйозне значення»³.

Законодавство Російської імперії передбачало складання загальних і чергових списків присяжних засідателів. На першому етапі загальний список присяжних засідателів складався тимчасовою комісією, що призначалася повітовими земськими зборами. Вона повинна була також перевіряти загальні списки поточного року, виключаючи з них померлих або таких, що втратили право бути присяжними засідателями, і вносячи тих, котрі отримали це право (ст. ст. 89, 91 «Учреждения»).

На другому етапі тимчасові комісії складали черговий список присяжних з осіб, що відповідали вимогам і повинні були призиватися для участі в судових засіданнях у наступному році (ст. 98 «Учреждения»). До чергового списку присяжних складався також список запасних присяжних засідателів (ст. 101 «Учреждения»). Дослідники практики тимчасових комісій зазначали, що робота цих комісій йшла дуже погано і нерідко «...люди, які цілком задовольняють вимогам, що ставилися до присяжних, але не бажають відірватися від своїх особистих

¹ Работы о преобразовании судебной части в России.- Т. 2 – 3. - СПб., 1862. - С. 173-174.

² Владимирова Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств.- Х.: Университ. типогр., 1873.- С. 51.

³ Духовской М. В. Русский уголовный процесс.- М.: Право, 1905.- С. 9.

справ, умудряються цілими десятиліттями не потрапляти до списків, хоча і проживають безвідлучно в одному й тому ж місці»¹.

Нарешті, за три тижні до відкриття судових засідань із присяжними засідателями з чергового списку жеребкуванням призначалися 30 засідателів для присутності протягом усього періоду засідань». Ще призначалися у тому ж порядку шість запасних засідателів з особливого списку (ст. 550 Статуту). Про проведене жеребкування складався протокол, а обраних присяжних засідателів запрошували до суду повістками.

За свідченням сучасників, значна кількість людей не бажали виконувати обов'язки присяжних². Передбачаючи це, законодавці заздалегідь готували відносно велику кількість запасних присяжних засідателів (1/5 від основного складу), а також передбачали штраф від 10 до 100 рублів за першу неявку і від 20 до 200 рублів за другу неявку присяжного до суду за викликом без законних на те підстав (ст. 651 «Учреждения»).

На завершення список із прізвищами 30 присяжних роздавався обвинуваченню і захисту. «Складанню списку присяжних,- писав І.Я. Фойницький,- передують дії частково суду, частково сторін, спрямовані для подальшого очищення складу їх від осіб, що не відповідають усім вимогам здібного і неупередженого судді, і неспроможних з особистих причин брати участь у судовому розгляді. Суд усуває неправоздатних і звільняє тих, що мають законні причини до виходу. Сторони відводять присяжних, яким вони не довіряють, вважаючи їх підозрілими для себе суддями»³. Обидві сторони мали право немотивованого відводу шістьох присяжних. Однак у Росії, на відміну від Франції та США, допускалося право переходу немотивованих відводів від обвинувачення до захисту, якщо обвинувачення відводило менше шістьох присяжних (ст. 656 Статуту). Такий шлях вирішення цього питання видається більш демократичним.

Право відводу без зазначення причин належало обвинувачу і підсудному. Практика визнавала таке право і за захисником як представником підсудного. Проте список присяжних подавався не захиснику, а підсудному, який міг передати його захиснику. Якщо підсудний категорично виражав незгоду з думкою захисника, то суд повинен був задовольнити прохання підсудного⁴.

¹ Викторский С. И. Русский уголовный процесс. - 2-е изд., испр. и доп.-М.: Право, 1912.- С. 13.

² Кони А. Ф. Присяжные заседатели // Советская юстиция.- 1993.- № 17. - С. 17.

³ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т.- СПб.: Альфа, 1996.-Т. 1.- С. 380.

⁴ Радутная Н. В. Зачем нам нужен суд присяжных? - М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1995.- С. 30-31.

Папірці з прізвищами 18 присяжних, відібраних таким чином, вкладалися в ящик для жеребкування, після чого з 12 осіб, чії прізвища виймалися за жеребом, формувалася лава присяжних, а також називалися прізвища двох запасних присяжних (ст. 658 Статуту). Після закінчення процедури формування лави присяжних з останніх брали присягу і вони зі свого складу обирали старшину, який через особливий статус і особливі обов'язки, що покладалися на нього законом, мав бути освіченою та інтелектуально розвиненою людиною¹.

Присяжних засідателів до присяги приводив священик. Присяга мала такий урочистий зміст: «Обіцяю і присягаю, що по справі, по якій я обраний присяжним засідателем, докладу усю силу свого розуміння до ретельного розгляду як обставин, що викривають підсудного, так і обставин, які його виправдовують, і подам рішучий голос відповідно до того, що побачу і почую на суді, за істиною правдою, за переконанням моєї совісті, не виправдовуючи і не засуджуючи невинуватого, пам'ятаючи, що я у всьому цьому повинен дати відповідь перед законом та перед Богом на страшному суді його». Коли на місці засідання суду не виявлялося духовної особи неправославного віросповідання, то присяжних приводив до присяги голова суду (ст. 688 Статуту).

Далі голова суду пояснював присяжним їх права та обов'язки в процесі. При судовому слідстві присяжні засідателі мали рівне із суддями право як на огляд слідів злочину, речових доказів, так і право ставити допитуваним особам запитання. Присяжні також мали право просити голову суду роз'яснити їм зміст прочитаних на суді документів, склад злочину та інші незрозумілі їм питання. Під час судового засідання присяжним засідателям дозволялося робити письмові нотатки (ст. ст. 672 - 674 Статуту).

Присяжні не мали права виходити із залу судового засідання, контактувати з особами, які не належали до складу суду, не одержавши на те дозволу голови. Присяжним також заборонялося збирати будь-які відомості щодо справи поза судовим засіданням (ст. 675 Статуту). За порушення зазначених правил присяжний засідатель усувався від подальшого розгляду справи і на нього накладався штраф у розмірі від 10 до 100 рублів (ст. 676 Статуту); стягнення на таку ж суму накладалося за порушення таємниці дорадчої кімнати (ст. 677 Статуту).

На період виконання своїх обов'язків у суді присяжні ставали суддями, і цей факт визначав їх права та обов'язки в процесі².

¹ Арсеньев К. Предание суду.- СПб.: Право, 1890.- С. 232.

² Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т.- СПб.: Альфа, 1996.-Т. 1.- С. 391.

Головне питання, яке мали вирішити присяжні,- наявність в інкримінованому діянні складу конкретного злочину, а також рішення щодо винності чи невинності особи (ст. 755 Статуту). З характеру цього питання видно, що російський кримінальний процес сприйняв як англійське ставлення до присяжного (присяжні - це судді факту і повинні встановити, чи мала місце подія злочину і чи вчинив його підсудний), так і суто французьке (постановка питання про винність підсудного в тому злочинному діянні, що є предметом обвинувачення).

Таке вирішення проблеми видається найбільш оптимальним з таких причин. Англійська модель суду присяжних була більш привабливою для російських законодавців, проте існуюча в Англії система прецедентного як матеріального, так і процесуального права, в якій присяжним важливо встановити сам факт діяння, винність особи і кваліфікацію злочину,- це справа вже професійних суддів, добре обізнаних із законом і прецедентами.

У Франції, як і в Росії, діяв кримінальний кодекс, що чітко визначав ознаки діяння, яке є кримінальним злочином. Через введення до закону поняття «склад злочину» суд повинен встановити наявність у конкретному діянні особи всіх елементів складу злочину. Тому присяжним необхідно не тільки встановити сам факт діяння, а й вирішити питання про винність підсудного (як питання про наявність усіх елементів складу злочину).

Після вручення старшині присяжних головою суду запитального листа останній проголошував напутнє слово, в якому пояснював присяжним істотні обставини справи і закони, що стосуються визначення властивості злочину, який розглядається, а також загальні юридичні судження про силу доказів, наведених проти і на користь підсудного (ст. 801 Статуту). Закінчував своє пояснення голова суду нагадуванням присяжним засідателям, що вони повинні визначити винність або невинність підсудного за своїм внутрішнім переконанням, заснованим на обговоренні в сукупності всіх обставин справи. У разі засудження підсудного вони можуть, якщо знайдуть достатні до цього підстави, визнати його таким, що заслуговує на полегшення (ст. 804 Статуту).

Присяжні засідателі мали привести свою думку до одностайного рішення. Якщо цього важко було досягти, це не виходило, то рішення приймалося більшістю голосів. Коли ж думки розділялися порівну, то рішення приймалося на користь обвинуваченого. Втім, на практиці виникали такі випадки, коли присяжні відмовлялися виносити вердикт. У літературі, як приклад, наводиться справа австралійського підданого Кара (розглянута 30 березня 1902 р.), де присяжні засіда-

телі заявили, що не можуть дійти до будь-якого рішення і просять суд повернути справу на додаткове розслідування. Як наслідок, справу надіслали до Московської Судової Палати¹.

Що ж стосується професійних суддів, то вони не завжди мали погоджуватися з думкою присяжних. Так, якщо вони одностайно вирішували, що за рішенням присяжних було засуджено невинного, то справа передавалася на розгляд нового складу присяжних, рішення яких у всіх випадках було остаточним (ст. 818 Статуту). До того ж вирок, ухвалений за участю присяжних, визнавався остаточним і міг бути оскаржений лише в касаційному порядку.

Виправдання судом присяжних у 1878 р. Віри Засулич викликало нову хвилю нападок на суд присяжних². Деякі сучасники навіть вимагали повного скасування цього суду³.

Першим кроком судової контрреформи став перегляд компетенції суду присяжних. 9 травня 1878 р. цар затвердив закон «Про тимчасову зміну підсудності і порядку провадження справ щодо деяких злочинів». Цей закон вилучив з підсудності присяжних засідателів такі злочини проти порядку управління, як опір розпорядженням уряду, непокоря властям, а також справи про вбивство і замах на вбивство посадових осіб. Закон від 12 лютого 1887 р. обмежив принцип гласності кримінального судочинства, а закон від 7 липня 1889 р. ще більше скоротив юрисдикцію суду присяжних.

Однак діяльність судів присяжних у Російській імперії була досить значущою. Це підтверджують наведені статистичні дані. Так, до 1/3 кримінальних справ розглядалося судом присяжних, а 2/3 менш значних справ було віднесено до компетенції мирових суддів. Кількісно це більше, ніж в Англії, Франції та Німеччині того часу. Крім того, замість очікуваного посилення судових репресій у судах присяжних склалася зовсім інша картина: вони виправдовували у XIX ст. до 40% підсудних. У подальшому в ході проведення судової контрреформи цей показник вдалося скоротити до 25%. Цікаво порівняти ці дані з практикою сучасних професійних суддів, де показник виправдувальних вироків становить у середньому лише 0,2% від усіх розглянутих справ⁴.

¹ Михайлова Т. Рассмотрение уголовных дел с участием присяжных заседателей // Законность. - 1994. - № 3. - С. 48.

² Суд присяжных в России: Громкие уголовные процессы 1864 - 1917 гг. / Составитель С. М. Казанцев. - Л.: Лениздат, 1991. - С. 281 - 316

³ Ларин А. М. А. Ф. Кони - судебный деятель. - М.: Юрид. лит., 1988. - С. 24-25.

⁴ Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1995. - С. 60 - 61.

Сучасний суд присяжних у Російській Федерації не скопійовано сліпо із зарубіжного зразка та суду присяжних Російської імперії¹. Про це свідчать такі обставини.

По-перше, зберігається змішана форма процесу, коли попереднє слідство організоване інквізиційним чином, ведеться негласно і без ознайомлення обвинуваченого з усіма доказами до завершення всіх слідчих дій; у суд обвинувальна влада перепроводжує справу, де подаються матеріали як за, так і проти обвинуваченого; зрозуміло, свідки та експерти виступають як об'єктивні джерела доказів, не будучи «на стороні обвинувачення або захисту».

По-друге, російський судовий розгляд, на відміну від англосаксонського, не розпадається на два, відділених один від одного кількома місяцями етапи: оголошення вердикту і винесення вироку; покарання визначається суддею в тому ж процесі, хоча і без участі присяжних засідателів.

По-третє, обвинувачений може вибирати між традиційним провадженням, коли справа розглядається професійними суддями, і судом присяжних; право вибору мають і підсудні в англосаксонських країнах, але, як правило, воно пов'язується із визнанням вини (той, хто уклав угоду з органом кримінального переслідування, постає перед суддею, який призначає покарання після нетривалого слухання, а той, хто заперечує свою вину, переносить спір на засідання з присяжними).

По-четверте, присяжні у своїх висновках не обмежені жорстко напутнім словом головуючого, оскільки вирішують лише питання факту і винності (невинності в розумінні Кримінального кодексу).

Навпаки, американські присяжні отримують докладну інструкцію з викладом тонкощів кримінального закону і відповідають на єдине загальне запитання про винність у злочині певного типу. Зрозуміло, розібратися з тим, «чи винний N у вбивстві другого ступеня», можна лише безмежно довіряючи суддівському тлумаченню закону. В той же час російські професійні судді пояснюють присяжним засідателям зміст кримінального закону, але питання для їх вирішення формулюються докладно, з описом фактичної сторони обвинувачення. У напутньому слові підсумовуються докази і коротко викладаються позиції сторін - обвинувача, потерпілого, захисника, підсудного.

Відомо, що на правильно сформульоване запитання будь-яка розсудлива людина здатна знайти адекватну відповідь. З урахуванням

¹ Пашин С. А. Судебная реформа и суд присяжных. - М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1994. - С. 69.

цього формулюються основні, допоміжні та окремі питання, що підлягають вирішенню колегією присяжних засідателів.

Згідно з ч. 1 ст., 339 КПК РФ щодо кожного з діянь, у вчиненні яких обвинувачується підсудний, ставляться такі три основних питання, що визначають головний зміст вердикту:

- 1) чи доведено, що діяння мало місце;
- 2) чи доведено, що діяння вчинив підсудний;
- 3) чи винний підсудний у вчиненні цього діяння.

Висновки присяжних не можуть ґрунтуватися на припущеннях, перед ними не можуть ставитися питання про ймовірність винності підсудного у вчиненні діяння. Крім того, у запитальному листі недопустимою є постановка питань про винність інших, крім підсудного, осіб.

Викладена вище характеристика розвитку суду присяжних не претендує на повний аналіз усієї генези цього правового інституту. Разом з тим метою цього розділу було показати рівень розвитку світової думки в галузі суду присяжних аж до сьогодення. Це видається дуже важливим, оскільки підґрунтям сучасним українським законодавцям для розробки моделі суду присяжних в Україні був саме досвід цих країн.

5.2. Правова характеристика суду присяжних в Україні

5.2.1. Соціально-правова природа суду присяжних як форми участі народу в судочинстві.

Після екскурсу в історію виникнення суду присяжних у країнах загального права і країнах європейського (континентального) права логічним буде розглянути питання про становлення суду присяжних в Україні.

Ще в XIX ст. деякими вченими було помічено, що немає суду присяжних взагалі, а є суд присяжних англійський, французький, американський, бельгійський та інші, однак будь-якому суду присяжних властиві конститутивні характеристики, що відрізняють його від інших судів¹. Конкретна ж модель суду присяжних залежно від країни, в якій він діє, має специфічні особливості.

Перша відмітна риса суду присяжних полягає в тому, що рішення про винність або невинність підсудного приймається самостійно

¹ Миттермайер К. А. Европейские и американские суды присяжных. Их деятельность, достоинства, недостатки и средства к устранению этих недостатков. - М.: Д. Дриль, 1869 - 1871. - Вып. 1 - 2. - С. 508.

колегією непрофесійних суддів. На думку Л. М. Карнозової, це «ядро процесуальної конструкції, навколо якого розгортаються всі інші особливості - процесуальні, організаційні, психологічні»¹.

Друга відмітна риса суду присяжних полягає в тому, що він є «сукупною» моделлю правосуддя за участю як народного, так і професійного представників, роль кожного з яких конститує суд присяжних як ціле. Отже, *не замість суддів, а разом із суддями розглядають справи присяжні*.

Конституція України, встановивши загальні положення реалізації судової влади, передбачила участь у здійсненні правосуддя представників народу через народних засідателів і присяжних. Аналіз положень, які містяться в ст. 127 Конституції України про те що правосуддя здійснюється професійними суддями, а у визначених законом випадках - народними засідателями і присяжними, дозволяє зробити висновок про відокремлення професійних суддів від присяжних і тим самим про запровадження в Україні англо-американської моделі суду присяжних². Додаткове підтвердження цього можна знайти в ст. 129 Конституції України, яка встановлює, що «судочинство здійснюється суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних». На жаль, законопроектні роботи, виконані на розвиток конституційних положень, особливо в сфері кримінально-процесуального права, «фактично повністю відкидають накопичений світовий досвід функціонування суду присяжних, перетворюючи його на кількісно розширену колегію народних засідателів радянських часів»³.

Закріпивши можливість участі народу у відправленні правосуддя, Конституція тим самим вказала на один із напрямків реформування судочинства. Таким чином, у сучасних умовах розвитку України як правової держави нагальною є проблема формування суду присяжних і створення відповідного законодавства, яке б регламентувало широкий спектр питань організації корпусу присяжних, а саме: встановлювало порядок добору кандидатів у присяжні, процедуру оформлення результатів добору присяжних; визначало орган, відповідальний за добір присяжних; регулювало умови залучення присяжних у судочинство і, нарешті, закріплювало правила безпосередньої участі присяжних у здійсненні правосуддя.

¹ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 27-28.

² Фудей Б. Становлення правової держави: Україна 1991 - 2001 роки.- К.: Юрінком Інтер, 2001.- С. 64-65.

³ Лисенков С. Суд присяжних в Україні // Вісник прокуратури.- 2001.- № 3.- С 77.

Для правильного розуміння особливостей суду присяжних, властивих йому рис, механізму діяльності та способу його організації необхідно ретельно вивчити й узагальнити досвід про таку установу в країнах, де існує інститут присяжних; критично проаналізувати відповідне законодавство, узагальнити результати судової практики та наукові розробки; дослідити причини недоліків інституту присяжних і визначити умови, завдяки яким він може бути корисним для вітчизняної судової системи¹.

Багатомісячний досвід функціонування суду присяжних у країнах загального права і європейського (континентального) права, півстолітній досвід його діяльності в Російській імперії та десятилітній досвід у сучасній Росії свідчать про те, що колегія присяжних при вирішенні питань про доведеність діяння і винності підсудного в його вчиненні за своєю надійністю перевершує традиційну судову колегію.

Це монографічне дослідження започатковує спробу проаналізувати законодавство і практику організації та діяльності суду присяжних у зарубіжних державах і накреслити деяке коло проблем у цій сфері для України. Дослідження фокусується на взаємодії професійних суддів і присяжних, оскільки саме це конститує суд присяжних як правову установу.

Критика суду присяжних, стрижнем якої є твердження про неспроможність «людей вулиці» відправляти правосуддя, ігнорує ідею суду присяжних як «сукупної» моделі правосуддя з поділом компетенції між професійними та непрофесійними суддями, в якій професійним суддям відводяться другорядні ролі. Ми згодні з Л. М. Карнозовою у тому, що у вердикті присяжних відображуються не тільки «забобони людей вулиці», а й не меншою мірою забобони і праворозуміння професійних юристів². І аж ніяк не «спритність» і «красномовство» сторін стоять тут на першому місці³. Вважаємо, що міф про те, що суд присяжних - це «суд вулиці», відвертає увагу критиків і аналітиків від справжніх проблем правосуддя.

З огляду на досвід держав, які у сучасний період реанімували суд присяжних (Іспанія, Росія та ін.), поява в Україні суду присяжних

¹ Мокринский С. П. Суд присяжних. - Петербург: Право, 1914. - С. 4; Владимиров Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств. - Х.: Университ. типогр., 1873. - С. 5.

² Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления. - М.: NOTA BENE, 2000. - С. 9.

³ Зыков В. Суд присяжных: напрасные ожидания // Российская газета.-1999. - 22 сент.

вимагає проведення постійного моніторингу діяльності таких судів присяжних із залученням провідних процесуалістів.

Для цього доцільно створити науково-практичні лабораторії з вивчення практики суду присяжних в таких юридичних центрах, як Київ, Львів, Одеса, Харків. Лабораторії мають стати методичними комплексами з дослідження організаційних і процедурних проблем суду присяжних та з підвищення кваліфікації і професійного рівня юристів, які беруть участь у процесі¹.

Результатом діяльності таких лабораторій має бути видання літератури, яка б розглядала теоретичні та практичні проблеми, пов'язані зі становленням нового інституту, і містила методичні розробки, спрямовані на їх вирішення, і, крім того, створення відеофільмів з розгляду справ у суді присяжних. Діяльність судів присяжних має відобразитися в «Літописі суду присяжних», який повинен періодично видаватися і надходити до судів, що мають журі присяжних. Це якоюсь мірою впливатиме на судову практику, що формується, через опис зразків діяльності судів присяжних і поступово дозволить внести в неї певну одноманітність.

Бажано, щоб при лабораторіях діяв регулярний методологічний семінар з проблем права і судової реформи. На ньому доцільно обговорювати питання професіоналізму суддів та інших юристів, особливо юристів, які беруть участь у роботі судів присяжних.

Дослідження проблем суду присяжних у Російській Федерації свідчать, що він виявився надзвичайно складним інститутом для професійних юристів. Так, створеною у Російській Федерації (1997 р.) комплексною групою Громадського центру «Судово-правова реформа» з аналізу діяльності суду присяжних (Л. М. Карнозова, І. А. Краснопольський, С. А. Насонов) було вивчено в трьох зрізах - процесуальному, психологічному та етичному - поведінку суддів за професією в суді присяжних. У результаті виявлено, що суд присяжних розцінюється як суд професіоналів (мається на увазі провідна роль «професійного елемента»). Подібне, на нашу думку, спостерігатиметься і в Україні. Тобто судова практика може деформувати задум реформаторів, що призведе до розриву між духом законів про суд присяжних і практикою його втілення. Корені цього явища лежать у традиціях, що збереглися в процесуальній практиці ще з радянських часів.

¹ Карнозова Л. М. К проекту исследовательской инфраструктуры судебных инноваций // Состязательное правосудие. Труды научно-практических лабораторий. Вып. 1. Ч. I - II / Отв. редакторы: С. А. Пашин, Л. М. Карнозова.- М.: НОРМА, 1996. - С. 7 - 21.

Результати отриманих у Росії досліджень досить обґрунтовано дозволяють констатувати, що «сьогодні в судових залах у «мантіях нового процесу» відтворюються старі настанови, ціннісні орієнтації, узвичаєння та стереотипи, проти яких форма суду присяжних і була спрямована. І в цьому сенсі недоліки суду присяжних виникають, головним чином, не з того, що судять непрофесіонали, а навпаки, зі старого професіоналізму професіоналів»¹. Статистичні дані свідчать про те, що помилки, які потягли за собою скасування вироків, частіше допускалися не присяжними засідателями, а професійними суддями, що головують у справах, обвинувачами, захисниками та в основному слідчими органами, які порушують вимоги кримінально-процесуального закону при збиранні доказів².

Закріплені в Конституції України 1996 р. **презумпція невинуватості** і **принцип змагальності**, процесуальні гарантії яких визначено в кримінальному судочинстві, **мають реально реалізуватися саме в суді присяжних**. Це в якомусь сенсі стане приводом і стимулом для реформування професійної правосвідомості правозастосовувачів. Однак зміни в законодавстві самі по собі ще не здатні швидко і кардинально змінити професійні стереотипи і способи діяльності суддів, прокурорів, адвокатів. Адже нові форми діяльності завжди натикаються на «корпоративний опір фахівців, чий професійні навички сформовано в інших ідеологічних умовах, що визначили психологічні механізми, які детермінують індивідуальні стилі діяльності»³. Отже, одним із завдань цієї роботи є виявлення й усунення перешкод на шляху становлення суду присяжних.

Порівняльно-правові дослідження цього інституту за кордоном дозволяють відтворити проблемну картину реального стану справ і накреслити орієнтири для його вдосконалення. Гадаємо, що доводи прибічників неприйняття суду присяжних вичерпали себе через їх подальшу неконструктивність, оскільки конституційна реальність вимагає створення і функціонування в Україні суду присяжних. І це об'єктивна реальність, яку слід враховувати.

Зазвичай, у сучасному правосудді в Україні сталися позитивні зміни. З'явилися професійні судді, для яких принцип змагаль-

¹ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 14.

² Шурыгин А. За пять лет суд присяжных дошел до девяти регионов // Российская юстиция.- 1998.- № 12.- С. 5; Мельник В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе.- М.: Дело, 2000.- С. 40-64.

³ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 35.

ності процесу став парадигмою справжнього правосуддя. Однак професіоналізм, що формується, вступає в суперечність із застарілою в цілому системою праворозуміння інших суддів, детермінованою не стільки індивідуально-психологічними характеристиками окремих суддів, скільки особливостями професійної спільності, її мисленням, цінностями, настановами, а також традицією і контекстом діяльності. «Радянський процес» продовжує діяти, суд присяжних - усього лише маленьке екзотичне утворення» правової реальності¹.

Це означає, що суд присяжних цікавить нас ще й з погляду проблем кримінального судочинства в частині, що стосується професійного суддівського менталітету - мислення, цінностей, настанов. У юридичній літературі досить серйозно дискутується проблема цінності судової влади², у тому числі через підвищення професіоналізму і ціннісних настанов юристів³, серед них - юристів, які здійснюватимуть діяльність у суді присяжних⁴.

Опір новаціям - доволі поширений феномен. Однак його не можна зводити лише до психологічних причин. Чинять його не тільки люди, чинить «система». Імплементация в неї принципово нового елемента викликає системні ефекти відторгнення або перекручування. Одним із напрямків цього дослідження є організаційно-правові та психологічні процеси, що відбуваються між професійними суддями і присяжними, включеними в судову діяльність.

Для виокремлення проблемних ситуацій, що виникають при організації суду присяжних, можна застосувати підхід, запропонований Л. М. Карнозовою і С. А. Насоновим⁵, який полягає в тому, що, *по-перше*, за точку відліку приймаються сутнісні властивості суду присяжних як форми судочинства і, *по-друге*, суд присяжних - це елемент перетворюючої діяльності суспільства і держави, продукт та інструмент судової реформи⁶. В останньому випадку підставою для виділен-

¹ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 15.

² Марочкин И. Е. Судебная власть как социальная ценность // Матеріали наукової конференції «Конституція України - основа модернізації держави та суспільства» / Упорядники Ю. М. Грошевий, М. І. Панов.- Х.: Право, 2001.- С 336 - 337.

³ Зеленецкий В. С. Компетентность специалиста (О теоретической компетентности практиков и практической компетентности теоретиков) // Весы Фемиды.- 2000.- № 4 (16).- С. 47 - 58.

⁴ Клеандров М. И. Статус судьи.- Новосибирск: Наука, 2000.- С. 37 -94.

⁵ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 25, 82.

⁶ Пашин С. А. Судебная реформа и суд присяжных.- М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1994.- 104 с.; Пашин С. А. Законодательство о суде присяжных как средство

ня характеристик суду присяжних є загальні цілі, завдання і функції зміни кримінального судочинства в Україні в конкретній історичній ситуації. При цьому мають ся на увазі його характеристики, необхідні як засіб зміни кримінального судочинства, оскільки наявність в одній державі провадження у кримінальних справах у суді присяжних ще не означає, що це має застосовуватися в кожній державі.

Суд присяжних як правова інституція, як процесуальна конструкція в дійсності є соціальним інститутом лише за умов включення у контекст оновленої судочинної діяльності. До того ж наявність у законі норм, що регламентують порядок організації та процедуру діяльності суду присяжних, загалом не гарантує справедливого правосуддя. Крім цього, реформуванню мають бути піддані праворозуміння професійних суддів, а також правосвідомість усього суспільства.

Отже, суд присяжних не можна ввести до судочинства України, не торкнувшись суті останнього, оскільки його діяльність базується на доктрині, радикально відмінній від радянської, і передбачає іншу правозастосовну практику¹. Звідси призначення суду присяжних як власне і відповідь на запитання, чи потрібний Україні суд присяжних, визначається цілями реформування судочинства і перетворення професійного суддівського мислення. Є очевидним, що суд присяжних для «застарілого» кримінального судочинства, мислення і професіоналізму, безумовно, поганий. Мало сенсу й в обговоренні питання про те, чи дозріла Україна для введення суду присяжних. На нашу думку, обговорювати слід проблеми, що мають вирішуватися в Україні з уведенням цього інституту.

Суд присяжних - це породження судово-правової реформи, здійснюваної в Україні, орієнтованої на автономізацію судової влади в житті суспільства. Така автономізація і є реальне, а не декларативне утвердження самостійної судової влади, заснованої на принципах верховенства права, неупередженості, незалежності, змагальності, презумпції невинуватості, публічності та ін.² Основне питання реформи стосується механізмів їх реалізації: за рахунок чого зазначені принципи можуть бути переведені з рангу теоретичних та ідеоло-

судебной реформы // Советская юстиция.- 1993.- № 11.- С. 2.; Пашин С. А. Закон о суде присяжных как средство судебной реформы// Советская юстиция.- 1993.- № 24.- С. 3.

¹ Тарасов А. А. Единоличное и коллегиальное в уголовном процессе: правовые и социально-психологические проблемы. - Самара: Изд-во «Самарский университет», 2001.- С. 294.

² Соколов А. Н. Правовое государство: от идеи до ее материализации.- Калининград: Янтарь, 2002.- С. 389.

гічних постулатів у практичні і впроваджені в національну судову практику? Для цього, з одного боку, потрібна була їх нормативізація, а з іншого - специфічний орган судочинства, що перешкоджає девальвації новацій. Суд присяжних і є процесуальною конструкцією, якій усі ці характеристики «властиві»¹. У цьому відношенні *призначення суду присяжних у сучасній Україні полягає в тому, щоб бути органом становлення незалежного, змагального правосуддя*. У суді присяжних має процедурно відпрацьовуватися технологія змагального процесу, яка відповідно до Конституції України повинна бути реалізована й в інших формах судочинства. Одночасно формується правова ідеологія, що базується на процесуально гарантованій презумпції невинуватості. Саме цю обставину нерідко обходять критики суду присяжних, зміщуючи акцент з аналізу проблем соціальної і правової сутності суду присяжних до обговорення його зовнішньої характеристики - чи добре судять присяжні у порівнянні з професійними суддями².

Становлення суду присяжних завжди відбувається в умовах гострої полеміки його прихильників і супротивників. Якщо прихильники введення суду присяжних наводять теоретичні аргументи, нагадуючи, для вирішення яких проблем він уводиться³, то противники наводять реальні факти помилкових рішень суду присяжних. Такими фактами є в основному велика кількість виправдувальних вердиктів присяжних⁴. Крім того, діяльність суду присяжних породжує безліч загальносоціальних проблем. Саме нерозв'язаність багатьох організаційних і процедурних питань, що іноді вимагають законодавчих рішень, породжує у суспільстві дискусії про неприйнятність цього інституту, його безцільність⁵.

¹ Пашин С. А. Судебная реформа и суд присяжных.- М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1994.- С. 12.

² Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 51.

³ Ларин А. М. Иного пути для нас нет. Открытое письмо противникам суда присяжных // Российская юстиция, 1999.- № 2.- С. 8 - 10.

⁴ Зыков В. Суд присяжных: напрасные ожидания // Российская газета. - 1999. - 22 сент.; Красникова В. Следствие после приговора // Огонек.- 1996.- № 39. - С. 31-32; Кислов А. Присяжные оправдатели // Известия.- 1998.- 15 окт.; Кислов А. Финансовая петля для суда присяжных // Российская юстиция.- 1999.- № 5.- С. 5 - 7; Суд присяжных. Пять лет спустя. Дискуссии / Под ред. Л. М. Карнозовой.- М.: Общественный центр содействия реформе уголовного правосудия МЮ РФ, 1999.- 210 с; Суд продажных // Версия.- 2001.- № 42 (166).- С. 16.

⁵ Карнозова Л. М. Суд с участием присяжных заседателей // Судебная реформа: проблемы и перспективы.- М.: НОРМА, 2001.- С. 182 - 195.

Зазначимо, що Конституція України, закріпивши в ст. 124 положення про те, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних, проголосила тим самим створення в Україні суду присяжних.

Саме ця конституційна вимога про створення суду присяжних в Україні породила в юридичній теорії чимало дискусій. На наш погляд, це пов'язано з тим, що жодний інститут судової реформи не посягнув як суд присяжних на традиції радянського кримінального процесу і особливо на професійну юридичну свідомість.

На жаль, суспільство не залучено до обговорення проблем суду присяжних. І хоча на перший погляд суспільству ніби байдуже, який у нього суд, але, як показує практика діяльності судів присяжних у Російській Федерації, кількість клопотань обвинувачених про розгляд їх справ судом присяжних з кожним роком зростає¹.

Цікавим з сучасних позицій є спір про неможливість існування суду присяжних у Російській імперії. Так, В. Фукс зазначав, що ця революційно-демократична форма суду несумісна з існуючою в Росії формою правління². Йому заперечував М. П. Чубинський, вважаючи, що цей довід спростовується благополучним існуванням суду присяжних протягом уже багатьох років в англійській, австрійській, іспанській, німецькій та інших монархіях. Тим більше, що суд присяжних «був зустрінутий з палким співчуттям представниками науки і періодичної преси і потім дуже швидко здобув величезну популярність серед російського суспільства»³. На думку О. Ф. Коні, суд присяжних «поєднав у собі як у фокусі усі загальні начала, внесені Судовими Статутами у відправлення кримінального правосуддя»⁴. «У малограмотній країні, - пише І. Л. Петрухін, - народи якої мали вкрай слабке уявлення про правову культуру, це було чудом, у яке багато хто не вірив. Пророкували розвал правосуддя, велику кількість жорстоких, некомпетентних вироків, втрату довіри народу до суду. Ці прогнози не виправдалися. Суд присяжних посів гідне місце в російському суспільному житті»⁵.

Сучасні спори про доцільність уведення суду присяжних, що іноді виливаються в досить жорстке протистояння прихильників

¹ Рассмотрение дел судом присяжных: Научно-практическое пособие / Отв. ред. В. М. Лебедев. - М.: Юрид. лит., 1998. - С. 4-5.

² Фукс В. Суд и полиция. - М.: Право, 1891. - С. 119.

³ Чубинский М. П. Современная борьба взглядов за и против суда присяжных и реформаторские попытки в этой области. - К.: Юрист, 1897. - С. 14.

⁴ Коні А. Ф. Судебная реформа и суд присяжных // Коні А. Ф. Собрание сочинений: В 8 т. - М.: Юрид. лит., 1967. - Т. 4. - С. 201 - 222.

⁵ Петрухин И. Л. Правосудие: время реформ. - М.: Наука, 1991. - С. 21.

і противників цього судового інституту, поступово увійшли в конструктивне русло. Висловлені в сучасній літературі критичні погляди про суд присяжних можна звести до двох груп. До *першої групи* можна включити критичні дискусії, що стосуються переважно психологічного, соціологічного і морально-етичного аспектів суду присяжних. Ставилася під сумнів можливість присяжних розв'язати питання про винність підсудного через їх непрофесіоналізм, неспроможність належним чином оцінити докази, досліджувані в суді, залежність присяжних від соціальних та ідеологічних стереотипів суспільства, вороже настроєного до будь-якого підсудного, і т. ін.¹

До *другої групи* дискусійних питань належать: відсутність правових традицій та низький рівень правосвідомості членів суспільства, які потенційно можуть бути присяжними, різка соціально-економічна диференціація усередині соціуму; низький рівень економічного розвитку суспільства і держави².

Виділені групи питань тісно пов'язані і їх ефективне вирішення можливе лише при системному підході.

Оскільки в Україні суд присяжних перебуває на етапі становлення, то дискусійний процес має бути більш конструктивним і пов'язаним з акцентуванням уваги на обговоренні проблем не тільки формування суду присяжних, а й процесуальних аспектів його діяльності.

Розглянемо деякі критичні висловлювання на адресу суду присяжних, активно обговорювані в юридичній літературі.

1. Суд присяжних критикують як «відживаючий інститут англосаксонського прецедентного права», не властивий країнам континентальної правової системи внаслідок культурного фундаменту, що склався, і традицій права³.

Навряд чи з цим можна погодитись. У ст. 129 Конституції України змагальність визнана принципом судочинства. А в країнах з розвинутим змагальним процесом «суд присяжних є не єдиною або переважною формою, а інститутом, що визначає систему правосуддя

¹ Басков А. Д. Третья власть в России. Книга вторая - продолжение реформ.- М.: Юрлитинформ, 2002.- С. 98.

² Гаврилин Г. Г. Объективизация доказательств как фактор повышения эффективности суда присяжных: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Екатеринбург, 2000. - С. 5.

³ Абдрахманов Р. Не поторопились ли мы? // Российская юстиция.-1995.-№12.- С. 12; Садыков Ф. Я против суда присяжных // Российская юстиция.- 1997.-№1.- С. 5-6.

в цілому, задаючи їй якість і гарантуючи громадянам право на розгляд їх справи присяжними при відповідній підсудності»¹.

Порівняльні дослідження свідчать, що у Великій Британії справді останніми роками знизилася кількість справ, які розглядаються судом присяжних. За даними, наведеними Л. М. Карнозовою, в Англії та США суд присяжних розглядає в середньому близько 3-9% справ². Але це аж ніяк не свідчить про зменшення його ролі. У країнах з розвинутим змагальним процесом суд присяжних оцінюється не як переважаючий суд, а як інститут, що гарантує кожному право на розгляд його справи присяжними при дотриманні підсудності³.

Критика ж, якої у цих країнах часом зазнає суд присяжних, скоріше свідчить про розвиненість громадянського суспільства і про силу судової влади, ніж ставить під сумнів саме існування цього інституту.

На думку У. Бернема, критичні зауваження «щодо суду присяжних... або спрямовані проти відносної неефективності і високої вартості процесів за участю присяжних, або ставлять під сумнів здатність присяжних - групи аматорів - приймати належні рішення у справах»⁴.

Дійсно, судові процеси за участю присяжних забирають більше часу, ніж процеси, проведені суддями. Багато часу вимагає чітке застосування правил щодо доказів⁵. Як обвинувач, так і захисник повинні бути переконані, що присяжні повністю розуміють суть справи, яка розглядається, і їм доводиться виступати більш докладно. Присяжні не мають професійної підготовки «слухачів», як, наприклад, судді, а тому втомлюються і частіше виникає необхідність у перервах.

Слід також зазначити, що процес прийняття рішень присяжними триває довше. У результаті одного з досліджень судів Манхеттена в Нью-Йорку підраховано, що процес суду присяжних потребував приблизно на 40% більше часу, ніж процес, проведений суддями. І хоча втрата ефективності видається великою, необхідно нагадати, що понад 90% справ, за якими починаються розслідування, взагалі не потрапляють до суду присяжних у зв'язку з досудовим врегулюванням справи або її вирішенням у порядку спрощеного судочинства. У той же час

¹ Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования.// Государство и право.- 1997.-№ 10.- С. 55.

² Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования.// Государство и право.- 1997.-№ 10.- С. 55.

³ Рустамов Х. У, Безнасюк А. С. Судебная власть.- М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.- С. 212.

⁴ Бэрнем Уильям. Суд присяжных заседателей.-М.: МНИМП, 1995.- С. 9.

⁵ Гаврилин Г. Г. Объективизация доказательств как фактор повышения эффективности суда присяжных: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.-Екатеринбург, 2000.- С. 12-16.

автор наведеного дослідження, підраховуючи «продуктивність» роботи суду присяжних, виявив, що його скасування вимагає додаткового збільшення кількості суддів у міському суді Нью-Йорка в 1,6 рази, або суддям доведеться присвятити роботі по два тижні від тримісячної літньої відпустки. На підставі проведених порівнянь було зроблено висновок, що суд присяжних коштує суспільству зовсім недорого¹.

Існування суду присяжних впливає на процедуру судочинства. У США так звана «угода про визнання», у результаті якої вирішуються понад 90% усіх кримінальних справ, стала можливою саме завдяки наявності суду присяжних, жорсткі стандарти якого змусили формувати альтернативні способи вирішення кримінальних справ. Адже якщо розглядати суд присяжних як правову модель, то вона включає передбачену законодавством і діючу на практиці процедуру, правила поведінки та прийоми, використовувані в ній юристами. Суд присяжних України, очевидно, поєднуватиме в собі риси, властиві сучасному зарубіжному кримінально-процесуальному законодавству, вітчизняній дореволюційній процедурі і радянському кримінальному процесу з властивим йому обвинувальним ухилом.

Насамперед суду присяжних суперечитимуть інститут повернення справи для проведення додаткового розслідування, правило про неможливість самостійного, крім органів розслідування, збирання доказів захисником, процедура дослідження доказів, що не передбачає чіткого розмежування подання доказів обвинуваченням і захистом, що ускладнюватиме сприйняття досліджуваних доказів присяжними. З урахуванням історичних фактів і сучасної соціально-політичної обстановки навряд чи буде сприйнято в українському кримінальному процесі усічену процедуру судового розгляду в разі визнання підсудним своєї вини, яка існує в англійському та американському процесах. Адже сучасна українська кримінально-процесуальна доктрина базується на тому постулаті, що визнання підсудним своєї вини не завжди відповідає реальним обставинам справи. Таким чином, **суд присяжних - це інститут, що змінює кримінальний процес і зачінає правову систему України.**

Деякі автори згадують випадки, коли присяжні діяли з порушенням закону і приймали рішення в свавільному порядку². Виникає питання: наскільки серйозна ймовірність невірного вирішення справи судом присяжних? Чи дійсно, як стверджують критики, суд присяжних може бути введений в оману солодкомовними адвокатами, які наво-

¹ Бэрнем Уильям. Суд присяжных заседателей.-М.: МНИМП, 1995.- С. 16-17.

² Кислов А. Присяжные оправдатели // Известия.- 1998.- 15 окт.; Суд продажных // Версия.- 2001.- № 42 (166).- С. 16.

дять емоційні докази на користь своєї сторони? З цією метою у ході дослідження, проведеного в 1966 р., було перевірено припущення про те, чи відрізняються рішення присяжних від рішень суддів у конкретних справах. У результаті було визначено, що в 78% кримінальних справ судді були згодні з вердиктами присяжних, у 19% справ присяжні винесли виправдувальний вердикт, у той час як суддя виніс би обвинувальний, а в 3% випадків вердикт присяжних був обвинувальним, тоді як суддя виправдав би. При розгляді цивільних справ думки суддів і присяжних не збігалися приблизно в 22% випадків, однак різниця в розбіжності була невеликою. У той час як присяжні висловлювалися за позивача, а суддя приймав сторону відповідача в 12% випадків, незгода присяжних із суддею, який вирішував справу на користь позивача, простежувалася в 10% справ¹.

Можливо, таке ж велике значення, як і відсоток збігу рішень суддів і присяжних засідателів, має додаткова інформація про розбіжність їх думок у 20% справ. На основі оцінок суддів судові справи класифікувались як «очевидні» і як «половинчасті», тобто як такі, що можуть обґрунтовано вирішуватися по-різному. Для «половинчастих» справ відсоток розбіжностей (40%) був набагато вищим, ніж для «очевидних» справ (9%).

Крім того, психологічні дослідження показують, що у разі розбіжності між суддею і присяжними існує певна підстава гадати, що висновки присяжних могли бути більш точними, оскільки у порівнянні з рішеннями, прийнятими окремими особами, групові рішення є більш вірними внаслідок динаміки, властивої їх прийняттю.

Зокрема, у США було проведене одне з показових досліджень ефекту групової динаміки в ситуації, дуже схожій на ту, яка характерна для судового процесу. В рамках дослідження проводилося тестування силогічної здатності студентів коледжу формулювати підставу для винесення рішення, причому порівнювалося, яким чином з цим завданням справлялися окремі найкращі студенти, і як з ним справлялися групи, що складаються із найслабкіших студентів. Кращі студенти індивідуально показали менш задовільні результати, ніж групи, що склалися зі слабких студентів. Дослідження дозволило прояснити, що окремих кращих студентів захоплювали їх власні емоції. З іншого боку, наявність у членів групи різних емоційних реакцій дозволила виправити тих, над ким починали брати гору некоректні емоції, або збалансувати їх реакцію іншою емоційною реакцією².

¹ Уразильдеев Л. Присяжные в уголовном судопроизводстве Англии и США // Советская юстиция. - 1990. - № 2. - С. 21 - 23.

² Бэрнем У. Суд присяжных заседателей. - М.: МНИМП, 1995. - С. 19-20.

При оцінюванні спроможності суду присяжних виносити об'єктивні рішення слід пам'ятати про те, яких саме суб'єктів установлення фактів ми порівнюємо. Навіть якщо були підстави допустити, що середній суддя перевершує середнього присяжного, порівнюється не цей чинник. Порівнюються, з одного боку, суддя, а з іншого - весь повний склад колегії присяжних в сполученні зі сприянням і контролем з боку цього судді, у результаті чого в судді є засоби захисту від явно помилкових рішень суду присяжних.

Формуванню в присяжних у процесі групової дискусії правильного внутрішнього переконання з питань про винність особи сприяє багато чинників, найважливішими з яких є: віковий склад колегії присяжних; різнорідний особовий склад колегії присяжних, її кількісний склад; особистісні особливості присяжних, їх визначальна здатність швидко й ефективно психологічно включитися в діяльність присяжного¹.

Виступаючи у вирішенні в справі «Дункан проти штату Луїзіана» (1968 р.) про доцільність існування в США суду присяжних, Верховний Суд США зазначив, що критики суду присяжних запевняють, начебто «присяжні засідателі нездатні оцінити вагомість доказів і фактів у справі, а також що вони непередбачувані, романтично настроєні і ненабагато надійніші від простого жереба». Вивчивши матеріали, що документально підтверджують компетентну роботу судів присяжних, суд визначив, що «присяжні спроможні оцінити докази і прийняти грамотні рішення в більшості з поданих їм справ». Виходячи з того, що кожний судовий розгляд ведеться відносно подій, що мали місце в минулому, правосуддя неспроможне з абсолютною точністю встановити факти, тому воно є не більше ніж спробою винести найбільш оптимальне рішення, наскільки це в людських силах, про те, що знати неможливо. У пошуках рішення, максимально наближеного до істини, основну роль відіграють здоровий глузд і життєвий досвід. Інститут присяжних припускає саме використання цих здібностей при винесенні рішення про винність чи невинність обвинуваченого.

Право бути судимим судом присяжних не тільки виходить з достатньої компетентності непрофесіоналів для оцінки фактів у справі, а й ґрунтується на переконанні, що присяжні багато в чому перевершують суддів у такій оцінці. Обрані або призначені судді можуть бути менш об'єктивними стосовно до обвинуваченого. Суд присяжних згідно з висновком Верховного Суду США відображає «небажання наділяти одного суддю або групу суддів владою над життям і волею

¹ Мельник В. В. Коллегия присяжных заседателей как субъект коллективного решения вопросов о виновности (социально-психологические аспекты) // Государство и право.- 2000.- № 1.- С. 27.

громадянина» і «в серйозних кримінальних справах охороняє від випадковості в застосуванні закону».

Упередженість судді може бути викликана підсвідомістю, а не свідомістю. Судді нерідко призначаються з числа прокурорів. Навіть претендуючи на неупередженість, особа, що посіла суддівську посаду, може несвідомо, на основі багаторічної звички, не довіряти показанням підсудного і покладатися на дані розслідування. Навіть головування на численних процесах може породжувати скептичне ставлення до слів обвинуваченого про несправедливе і незаслужене обвинувачення. Професіоналізм у суддівстві нерідко може стати перешкодою, а не підмогою.

Крім сумніву в тому, що професійні третейські якості неодмінно, нехай більшою чи меншою мірою, є гарантією виявлення істини, суд присяжних сприяє усвідомленню громадськістю єдності системи кримінального правосуддя. Суд з колегією присяжних означає, що рішення про винність приймається представниками різних верств суспільства, а не суддею, якому платить те саме державне відомство, яке переслідує обвинуваченого. Такий процес легітимізує остаточний вердикт як продукт зваженого підходу суспільства, а не свавільне розпорядження держави¹.

Що ж стосується Європи, то тут ситуація в різних країнах є різною: в деяких країнах суд присяжних діяв, а потім був замінений на суд шефенів. В Австрії він діє дотепер у класичній формі, а в Іспанії введений у 1995 р. Російська історія, як відомо, теж знайома з судом присяжних, і саме завдяки судовій реформі 1864 р. функції суду були відокремлені від адміністративних. Нагадаємо, що введення тієї чи іншої конструкції слід оцінювати, виходячи не тільки з її власних властивостей, а й з більш далеких цілей, заради яких це робиться. Самі ж цілі і засоби їх реалізації, безумовно, зобов'язані докладно обговорюватися.

Звичайно, питання про традиції та новації в праві потребує спеціальних досліджень. Але в загальному вигляді, на нашу думку, правомірність перенесення «давніх» правових інститутів цілком укладається в уявлення про правовий процес: ми не могли б сьогодні говорити про романо-германську правову сім'ю, якби свого часу в Європі не відбулося рецепції давнього римського права.

2. Суд присяжних критикують і з позицій, згідно з якими «народ не готовий до того, щоб справедливо вирішувати питання про винність чи невинність людини, оскільки в суспільства немає правових тради-

¹ Лебедев В. М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития. - СПб.: Лань, 2001. - С. 174 – 185.

цій; немає загальних моральних засад, занадто сильною є соціально-економічна диференціація в суспільстві». Це досить обґрунтована, але не безспірна критика суду присяжних. В основі цієї критики лежить визнання суду присяжних як природного «суду вулиці», «суду натовпу». Дійсно, журі присяжних характеризується непереборною двоїстістю. У ньому одночасно присутні людська свобода (і в цьому сенсі - сваволя) і обмежуюча її правова форма, але не суд натовпу¹.

Як писав О. Ф. Коні, перед судовою реформою 1864 р. у Російській імперії такі впливові законодавці, як Блудов, Корніюлін-Лінський і навіть Спасович виходили з припущення «про нездатність російської людини відрізнити закон від розпорядження начальства, злочинця від нещасного, справедливості від милосердя і служіння потребам держави від особистих почуттів і настроїв»². Однак багатовікова практика діяльності суду присяжних свідчить про те, що людське суспільство не може відмовитися від форми суду, яка є, на думку О. Ф. Коні, «зразком безкорисливої праці та усвідомлення своєї службової повинності й моральної відповідальності перед суспільством. Серед безлічі справ, розглянутих за участю присяжних, рідко видавалися рішення, з якими можна було не погоджуватися з суто юридичної точки зору, але які ставали зрозумілими з погляду життєвої правди і неупередженого ставлення до судового матеріалу, розгорнутого свідками, сторонами й експертами перед суддями громадської совісті, для яких «вчинив» і «винний» не могли бути синонімами»³.

Крім того, опоненти суду присяжних вважають, що присяжні, вирішуючи питання про винність підсудного в конкретному злочині без достатнього уявлення про такі юридичні поняття, як злочин, вина, співучасть свідомо приречені на судові помилки і вердикти, які суперечать закону. Дійсно, існуюча в кримінальному законі юридична конструкція форми вини може призвести до помилки, коли присяжні визнають особу винною в учиненні злочину при вчиненні нею лише об'єктивної сторони злочину, хоча із суб'єктивної сторони в її діях присутній юридичний казус. У зв'язку з цим можна згадати роман Л. М. Толстого «Воскресіння», в якому описано випадок засудження головної героїні судом присяжних у Російській імперії за вчинення об'єктивної сторони злочину, хоча в судовому засіданні було встанов-

¹ Карнова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования. // Государство и право. - 1997. - № 10. - С. 54.

² Коні А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе // Коні А. Ф. Собрание сочинений: В 8 т. - М.: Юрид. лит., 1967. - Т. 4. - С. 51.

³ Коні А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе // Коні А. Ф. Собрание сочинений: В 8 т. - М.: Юрид. лит., 1967. - Т. 4. - С. 54.

лено, що в неї не було наміру позбавити життя потерпілого, оскільки вона тільки хотіла його приспати і, даючи таблетки, думала, що дає снодійне. Таким чином, у її діях була відсутня суб'єктивна сторона злочину, оскільки вона не знала, не могла знати і не повинна була знати, що дає потерпілому отруту. За кримінальним законодавством Російської імперії в наявності юридичний казус¹.

Проте присяжні засудили підсудну за схемою: «винна, оскільки її дії призвели до смерті потерпілого».

Н. В. Радутна зазначає, що присяжні вважаються суддями факту і «в їх обов'язки входить прийняття рішення про винність або невинність особи, яку віддано до суду»². Висновок про винність або невинність є підставою для кримінально-правової оцінки дій та кваліфікації конкретного діяння за відповідною статтею кримінального закону. Без достатнього знання правової процедури прийняття рішень судом присяжних можна припуститися помилкового судження про те, що ми віддаємо вирішення основного питання судочинства особам, не здатним судити про юридичну природу діяння, досліджуваного судом. Безпосередня участь присяжних у правосудді як громадського судді заснована на тому, що кожний громадянин незалежно від його соціального стану, освіти, статі та інших характеристик повинен бути здатним оцінювати обставини справи, що є предметом судового дослідження. Інакше втрачається сенс гласності суду, виховної ролі правосуддя.

Функція професійного судді стає новою і визначальною у процесі з присяжними. У загальному вигляді перед суддею постає завдання у кожній конкретній справі створити зі звичайних людей діючу «машину правосуддя» ad hoc (для даного випадку), здатну прийняти рішення, вирішивши конкретну справу. Серйозність ролі головуючого в суді присяжних підкреслює методологічний підхід А. М. Бобрищева-Пушкіна, який розглядав рішення присяжних про винність як «думки про правове питання», а правосвідомість присяжних - як механізм породження права, у певному сенсі відтворюючий природничо-історичний механізм виникнення правових норм (не тотожних закону)³.

У цьому відношенні професіоналізм судді, який працює в суді присяжних, не можна порівняти за складністю з традиційним про-

¹ Бобрищев-Пушкин А. М. Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных. - М.: Право, 1896 - 676 с.

² Радутная Н. В. Зачем нам нужен суд присяжных. - М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1995. - С. 35.

³ Бобрищев-Пушкин А. М. Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных. - М.: Право, 1896 – С. 34-44.

фесіоналізмом. У суді присяжних головуючий не просто керує процесом, він ніби, за образним висловом Л. М. Карнозової, «надягає» на себе правову форму і демонструє її в дії¹, оскільки не тільки кожне його юридично значуще рішення, а й форма поведінки, способи спілкування з учасниками процесу, а також власне процесуальна діяльність знаходяться під пильною увагою присяжних, які зіставляють усе це з власним сприйняттям процесу². Так само незмірно більш високу планку професіоналізму ставить суд присяжних перед обвинуваченням і захистом: оскільки в радянському кримінальному процесі практично не було змагальності, тепер сторони змушені освоювати нові методики реалізації своїх прав у судовому розгляді³.

У зв'язку з цим, на наш погляд, річ зовсім не в тому, що «народ не готовий», а в тому, що професійне товариство юристів чинить опір змінам у власній діяльності. Це опір цілком природний і зрозумілий. Спосіб діяльності в інквізиційному процесі не перетворюється плавно в новий професіоналізм у процесі змагального, і замість того, щоб робити основний акцент на підготовці і перепідготовці юристів до роботи в нових умовах, проблема вуалюється розмовами про неготовність населення.

Навпаки, дослідники суду присяжних у Російській Федерації зазначають, що побоювання агресивності «суду вулиці», яка проявиться у вердиктах присяжних, не виправдалися. Суд присяжних проводить більш вдумливе і скрупульозне судове слідство, він здатний до прийняття нестандартних рішень. Порівняльні статистичні дані в різних державах вказують на досить високий (у порівнянні з середнім рівнем по країні) відсоток виправдувальних вироків, які виносяться судами присяжних, що викликає надмірне занепокоєння з боку органів обвинувачення⁴.

Не можна говорити про необгрунтований «виправдувальний» ухил суду присяжних, серед його вердиктів є й такі, що потягли за собою

¹ Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования // Государство и право. - 1997. - № 10. - С. 55.

² Магун А. В., Краснопольский И. А. Судья-профессионал в суде присяжных (социально-психологическая характеристика) // Состязательное правосудие. - 1994. - Вып. 1. - Ч. 2. - С. 393 - 420.

³ Погодин С. Б. Обвинение в суде присяжных в российском уголовном процессе: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. - Саратов, 2001. - 24 с.; Защитник в суде присяжных / Отв. ред. Н. В. Радутная. - М.: ИГП РАН, 1997. - 150 с.

⁴ Мельник В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе. - М.: Дело, 2000. - С. 40 - 52; Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования // Государство и право. - 1997. - № 10. - С. 55.

покарання у вигляді смертної кари. Досить високий відсоток виправдувальних вироків фахівці (навіть настроєні проти суду присяжних) пояснюють насамперед низькою якістю досудового розслідування, а відтак, слабкістю доказової бази обвинувачення. У суді присяжних головує зобов'язаний виключати з розгляду докази, одержані з порушенням закону, що в традиційній формі процесу декларовано, але процедурно не розгорнуто.

Про це свідчать і дані соціологічних досліджень, проведених В. Мельником. Опитані судді, які мають досвід роботи в суді присяжних, вважають, що в них набагато частіше, ніж у звичайних судах, виносять виправдувальні вирoki з таких причин:

а) суди присяжних висувають підвищені вимоги до якості попереднього слідства, якості доказів, на яких ґрунтується обвинувачення, їх достовірності, допустимості і достатності для формування правильного внутрішнього переконання у питаннях про винність (так вважають 72,7% опитаних);

б) присяжні засідателі і професійні судді в суді присяжних більш послідовно керуються презумпцією невинуватості і процесуальними правилами оцінки доказів, що впливають з неї (33,3%);

в) процесуальна форма суду присяжних надійніше захищає підсудного від обвинувального ухилу професійних і непрофесійних суддів (22,7%);

г) на внутрішнє переконання присяжних засідателів у питаннях про винність не впливають недопустимі докази, одержані з порушенням вимог Конституції РФ і КПК, оскільки такі докази виключаються з розгляду на стадії попереднього слухання (19,6%)¹.

Отже, низька якість роботи професійних юристів подається як некомпетентність присяжних. Присяжні ж реально демонструють адекватність цієї форми суду цілям судової реформи, оскільки досить відчутно реагують на необґрунтованість обвинувачення.

На наш погляд, серйозною замовчуваною підставою критики введення суду присяжних у деяких пострадянських державах є положення про те, що суд присяжних набагато менш керований, ніж суд, до складу якого входять професійні судді. Дійсно, «коли рішення про факт вчинення злочину і про винність підсудного повинні приймати присяжні засідателі, коли внутрішнє переконання суду (колегії присяжних засідателів) незалежне від юридичних стереотипів, виникла загроза руйнування солідарності носіїв обвинувальної позиції,

¹ Мельник В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе. - М.: Дело, 2000.- С. 46.

у судочинство імплантовано елемент, що перешкоджає колишній передбачуваності»¹.

Колегія присяжних уперше починає здійснювати правосуддя в системі *ad hoc* (для конкретної справи), а тому не несе на собі відбитка «конвеєра судочинства», зберігаючи свою особистісну природу.

3. Опоненти суду присяжних зазначають також, що правосуддя в державі, тим більше вирішення питання про винність чи невинність підсудного, повинні здійснювати не дилетанти, до яких належать присяжні, а професійні юристи. Прихильники цієї позиції вважають, що «сам процес доказування в суді присяжних не узгоджується з їх правом вирішувати питання про винність підсудного. Відповідно до принципу презумпції невинуватості «кожний обвинувачений в учиненні злочину вважається невинним, доки його винність не буде доведена в передбаченому... законом порядку і встановлена вироком суду, що вступив у законну силу. В кримінально-процесуальному законі передбачена процедура доказування вини суб'єкта... відповідно до якої «доказування повинні здійснювати професійні юристи - судді і посадові особи правоохоронних органів. Об'єктивність рішення про винність залежить від детального знання процесу доказування, розуміння суті доказів і уміння працювати з ними. Присяжні засідателі не мають відповідної підготовки»².

Ми поділяємо критику цієї позиції, дану Л. М. Карнозовою, суть якої полягає в тому, що «відповідно до принципу змагальності... суд не зобов'язаний здійснювати доказування»³. Більше того, у наведеному висловлюванні фактично злиті зовсім різні процедури - доказування й оцінювання доказів, що згідно із законом здійснюється за внутрішнім переконанням⁴.

Внутрішнє переконання як спосіб оцінювання доказів є елементом «професійної технології судді. Звідси зміст внутрішнього переконання являє собою проекцію уявлень, що панують у професійному товаристві»⁵. Професіоналізм припускає формування певних стереотипів унаслідок накопиченого професійного досвіду і характеризується фе-

¹ Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования // Государство и право.- 1997.- № 10.- С. 56.

² Абдрахманов Р. Не поторопились ли мы? // Российская юстиция.-1995.- № 12.- С. 12.

³ Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования.// Государство и право.- 1997.- № 10.- С. 52.

⁴ Воскресенский В. Участие прокурора в формировании коллегии присяжных заседателей // Законность.- 1994.- № 3.- С. 19 - 20.

⁵ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 50.

номеном так званого професійного старіння, Що «характеризується несприйнятливістю нового, канонізацією и універсалізацією власного досвіду, використанням стереотипів, тобто досягнень минулого, відсутністю зростання, закритістю для професійного розвитку...»¹.

Присутність у суддівській свідомості певних стереотипів призводить у кінцевому підсумку до професійної деформації судді. Негативні риси характеру і властивості особистості, протипоказані професійній діяльності судді, проявляються у відсталому стереотипі як в одній з форм вираження професійної деформації.

Відсталий стереотип у психологічному плані виявляється в тому, що він створює в судді настроєність на безумовну правильність тільки його оцінок і небажання співвідносити своє рішення з конкретною ситуацією, що виникає у кримінальній справі. Відсталий стереотип у пізнавальній діяльності, по суті, підмінює дискурсивне міркування здогадами, а прогалину у системі доказів заповнює попереднім досвідом. На адекватність оцінок судді впливають укорінені судження і шаблони, які заважають йому правильно сприймати доказову інформацію, що позначається на об'єктивності формування суддівського переконання й обумовлює суб'єктивізм у висновках².

Так, шаблон радянського кримінального судочинства, згідно з яким суд - це орган боротьби зі злочинністю, фактично призвів до зрощення функції обвинувачення з функцією правосуддя і породив проблему обвинувального ухилу в кримінальному процесі³. Теоретичні дослідження такої професійної деформації суддів, як обвинувальний ухил або обвинувальна настанова, досить великі⁴. Обвинувальний ухил відображує односторонню спрямованість поведінки і дій судді, настанову на обвинувачення - перевагу при проведенні дослідження даним, що викривають підсудного у вчиненні злочину або обтяжують його відповідальність. Зокрема, він проявляється в недооцінці аргументів підсудного і його захисника, спрямованих на звільнення від відповідальності або пом'якшення цієї відповідальності, і, навпаки, переоцінці значущості для правосуддя позиції прокурора, який підтримує обвинувачення в суді; у перевазі версії, поданої в обвинуваль-

¹ Маркова А. К. Психология профессионализма. - М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1966. - С. 152.

² Зивс С. А. Современный уголовный суд присяжных в Англии. - М.: Юрид. лит., 1948. - С. 47.

³ Басков А. Д. Третья власть в России. Книга вторая - продолжение реформ. - М.: Юрлитинформ, 2002. - С. 101.

⁴ Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования. // Государство и право. - 1997. - № 10. - С. 55.

ному висновку. Стосовно до особи судді обвинувальний ухил може виражатися в «стереотипі, шаблоні поведінки в судовому дослідженні, що проявляється, з одного боку, в привнесенні свого досвіду щодо розгляду подібних справ на вирішення долі особи, притягнутої до справи за аналогією (шаблоном), з іншого - у повторенні в суді спрямованості і методів дослідження доказів, використаних на попередньому слідстві. У цих випадках не враховується або ігнорується факт унікальності, неповторності кожної справи»¹.

Причому аналіз, проведений низкою авторів, свідчить, що не можна розглядати обвинувальний ухил тільки як ненормативний феномен, визначений виключно звичаями правозастосовної практики або «несвідомістю суддів»², а й існуванням у законі «процесуальної конструкції, що закріплює обвинувальну концепцію кримінального судочинства»³. Виходить, що «дотримуючись процесуальних правил, передбачених законом, судді вже непомітно для себе ніби втягуються в ідейну позицію обвинувача, потрапляючи при цьому до своєї «пастки»⁴.

При аналізі обвинувального ухилу виділяються дві тенденції. Перша полягає «у вказівці на об'єктивний характер обвинувального ухилу з погляду дії психологічних законів - законів дії установки, що детермінує вибірковість і схильність до певного типу рішень. Обвинувальна установка породжується професійним досвідом, що, у свою чергу, формується в дуже конкретних умовах, які пред'являють професіоналу параметри успішної та неуспішної діяльності»⁵. Дійсно, визнання виправдувальних вироків браком у роботі, тиражування судами першої інстанції судових помилок вищих інстанцій об'єктивно формують обвинувальну настанову суддів.

З іншого боку, обвинувальна тенденція в судовій практиці характеризується як ухил, а сукупність відповідних якостей судді - як деформація, хоча фактично йшлося про деяке відхилення практики

¹ Алексеева Л. Б., Радутная Н. В. Предупреждение судебных ошибок, обусловленных обвинительным уклоном в деятельности судов первой и кассационной инстанций: Пособие для судей.- М.: МЮ СССР, 1989.-С. 45.

² Резник Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств.- М.: Юрид. лит., 1977.- С. 96.

³ Вицин С. Е., Куцова Э. Ф., Ларин А. М. и др. Концепция уголовно-процессуальной законодательства Российской Федерации // Государство и право. - 1992. - № 8.- С. 26 - 32.

⁴ Мизулина Е. Б. Независимость суда еще не есть гарантия правосудия // Государство и право.- 1992.- № 4.- С. 59.

⁵ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 56.

і діяльності окремих суддів від спрямованості системи в цілому на боротьбу зі злочинністю¹. Тому не можна визнати це ні ухилом, ні деформацією, це було професіоналізмом. Звідси в умовах реформування кримінального судочинства «уникнути зміцнення настанови на обвинувачення можна за допомогою послідовного дотримання таких принципів судочинства, як презумпція невинуватості, змагальність, різнобічність, повнота й об'єктивність дослідження Доказів, забезпечення обвинуваченому права на захист»², але при неодмінній «нормативній регламентації процедур, що реалізують дані принципи, і відповідно контролю за їх дотриманням з боку вищих інстанцій»³.

Тому *відсутність юридичного професіоналізму в присяжних дозволить реально розділити досудове слідство і судовий розгляд і повністю реалізувати принцип безпосередності й усності процесу*. Апріорні юридичні знання, стереотипи і шаблони, що існують у свідомості професійного судді, обізнаного з матеріалами справи до початку судового процесу, «формують не тільки його настанову, а й саме рішення фактично до судового розгляду, і за відсутності традиції змагальності роблять судовий розгляд наперед визначеним і фактично безглуздим»⁴. Така упередженість призводить до несправедливого розгляду кримінальної справи.

Крім обвинувальної установки судді, що формується в процесі професійного досвіду і стосується не конкретної справи, а обвинуваченого взагалі, упередженість професійного судді може бути викликана його обвинувальним упередженням, що сформувалося після ознайомлення з матеріалами досудового розслідування кримінальної справи. Причому суддівська упередженість не є зловмисною, а скоріше несвідомою. На це звертав увагу Л. Є. Владимиров, на думку якого «читання актів попереднього слідства упереджують суддю. Мимо своєї волі він складає собі певне переконання про справу. Такий суддя мимоволі розглядатиме судове слідство не як самостійне дослідження істини, а тільки як повторення, перевірку слідства попереднього. Вимагати від судді іншого погляду - означає вимагати неможливого. Примусити себе

¹ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 58.

² Алексеева Л. Б., Радутная Н. В. Предупреждение судебных ошибок, обусловленных обвинительным уклоном в деятельности судов первой и кассационной инстанций: Пособие для судей.- М.: МЮ СССР, 1989.-С. 7.

³ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 67.

⁴ Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования.// Государство и право.- 1997.-№ 10.- С. 53.

зовсім відсторонитися від вражень, залишених читанням актів, неможливо. Таким чином, суддя не може мати певного переконання про справу, коли він приступає до судового слідства»¹. Звідси обвинувальне упередження судді, обізнаного з матеріалами справи до судового розгляду,- це «природна психологічна продукція, психологічна норма, а не відхилення»². Звичайно, «усвідомлення суддею своєї ролі в здійсненні правосуддя сприяє появі психологічної настанови незв'язаності свого висновку по суті кримінальної справи з висновками органів попереднього розслідування. Така психологічна настанова сприяє критичному ставленню до результатів попереднього розслідування, допомагає розкрити допущені при розслідуванні помилки або порушення закону»³. Однак «питання в тому, які перешкоди внутрішнього характеру він повинен при цьому подолати, і які для цього мають бути зовнішні умови. Одного закону для цього недостатньо, оскільки професійні норми й індивідуальні психічні регулятори діяльності не висчерпуються положеннями законодавства»⁴.

У процесуальній літературі обговорювалися проблеми, пов'язані з наявністю психологічних перешкод реалізації принципів правосуддя і визнавалося, що «проголошена в законі незалежність волевиявлення суддів як один з основних принципів здійснення правосуддя з психологічної точки зору далеко не завжди може бути реально досяжна»⁵.

Вирішення цієї проблемної ситуації нерідко намагаються знайти в наївному психологізмі та ідеологізмі такого типу: «Для нейтралізації негативного впливу психічної настанови необхідно, щоб вона була досить гнучкою або рухливою. Але це вже багато в чому залежить від самої людини, від її інтелекту, інших якостей особистості, котрі, якщо вона сама не розкриє в собі, ніхто за неї цього не зробить»⁶. Можливий і такий варіант: «Упередження перешкоджає суддям знайомитися з фактами, спонукає їх бачити те, що вони хочуть бачити, або спотворювати факти відповідно до своїх бажань. Подібна діяльність суддів, безумовно, не повинна мати місця при відправленні правосуддя»⁷.

¹ Владимиров Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств.- Х.: Университ. типогр., 1873. - С. 61.

² Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 53.

³ Васильев В. Л. Юридическая психология.- Л.: Изд-во ЛГУ, 1974.- С. 16.

⁴ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000.- С. 53.

⁵ Романов В. В. Юридическая психология.- М.: НОРМА, 1999.- С. 471.

⁶ Романов В. В. Юридическая психология.- М.: НОРМА, 1999.- С. 474.

⁷ Бохан В. Ф. Формирование убеждений суда.- Минск: Изд-во БГУ, 1973. - С. 87.

Не можна заперечувати й існуючий феномен негативного ставлення суддів до процесуальної форми. Докладний аналіз цього явища подано в дослідженні Т.Г. Морщакової¹. На думку С. А. Пашина, порушення процедури розгляду кримінальних справ є умовою й елементом судової технології. У протилежному разі неможливо упоратися з тим навантаженням, що є в районного судді; в абсолютному вигляді форма не дотримується в 99% випадків². У той же час саме цінність належної правової процедури як способу судового пізнання, що одночасно гарантує права людини і справедливість прийнятого рішення, і була однією з підстав перетворень нашого кримінального процесу.

Ось що писав із приводу дотримання процедури І. Я. Фойницький: «Досвід показує, що участь суддів народних у формі самостійної колегії служить для коронного суду кращим спонуканням до ретельного дотримання всіх запропонованих законом форм провадження. Основні начала безпосередності, усності, гласності і рівноправності сторін в останньому втрачають свою живучість, перетворюючись на порожні обрядовості незначного практичного значення, оскільки безприсяжний суд у дорадчій кімнаті може знайомитися з письмовим провадженням і навіть, як іноді й робиться, доповнювати те, про що дізналися на судовому слідстві, бесідами зі сторонами»³.

Отже, уведення народного представника, на думку Л. М. Карнозової, зміцнює власне юридичне начало у відправленні правосуддя. Причому відбувається це і щодо самого судового розгляду, і щодо попереднього розслідування кримінальних справ. Оскільки присяжні не професіонали і неспроможні дати власне юридичну оцінку доказів, то ця функція потрапляє в компетенцію професійного судді, який зобов'язаний виключити всі докази, зібрані незаконним шляхом, щоб подати присяжним тільки ті, які звичайна людина може оцінити на основі свого життєвого досвіду, здорового глузду, совісті, праворозуміння. Звідси більш суворі вимоги до дотримання процедури і на досудових стадіях⁴. **Присяжні є одним з чинників зниження впливу**

¹ Морщакова Т. Г. Психологические истоки судебных ошибок // Эффективность правосудия и проблема устранения судебных ошибок / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. - М.: Юрид. лит., 1975. - С. 36-37.

² Пашин С. А. Возможности и пути сокращения тюремного населения // Человек и тюрьма. - М.: Общественный Центр содействия реформе уголовного правосудия МЮ РФ, 1999. - С. 34.

³ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т. - СПб.: Альфа, 1996. - Т. 1. - С. 348.

⁴ Карнозова Л. М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления. - М.: NOTA BENE, 2000. - С. 76.

професійних суддів на підсумкові рішення у кримінальній справі¹. Вони «як люди, не обізнані з актами попереднього слідства, засновують свій вердикт виключно на результатах усного судового розгляду. У засіданні суду вони особисто переконуються у правильності й обґрунтованості кожного з доказів, усуваючи пропонованими питаннями всякий сумнів і оцінюючи кожне почуте ними висловлювання»².

Таким чином, український суд присяжних необхідно розглядати не тільки як елемент судової системи, а й як інструмент судової реформи³. **Призначення українського суду присяжних у рамках судової реформи - служити засобом розвитку змагального правосуддя і нової правосвідомості в кримінальному судочинстві.**

Суд присяжних - правова школа не тільки для населення, а й насамперед для професійних юристів. Хочеться сподіватися, що правосуддя України, як і правосуддя інших країн континентальної Європи, які зберегли або відродили класичну форму суду присяжних, усуне такі *недоліки кримінально-процесуальної діяльності професійних суддів: по-перше*, професійну деформацію суддів при сприйнятті обставин справи; *по-друге*, ігнорування процедури розгляду кримінальної справи, осмисленість дотримання якої за наявності непрофесійних суддів стає не просто формальною вимогою, а нагальною потребою; *по-третє*, недоліки в дослідженні доказів, ігноровані через відсутність спеціальної процедури виключення недопустимих доказів⁴; *по-четверте*, недоліки професійного внутрішнього переконання, що формується з обвинувальним ухилом. Врахування цих недоліків має скорегувати суддівську позицію, залежну від кримінальної політики держави, підвищити особистісну відповідальність професійних суддів за прийнятті в судовому розгляді рішення⁵.

¹ Осипова Н. П. Соціальні фактори підвищення ефективності правосуддя // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. - К., Х.: Юрінком Інтер.- С 137.

² Миттермайер К. Европейские и американские суды присяжных. Их деятельность, достоинства, недостатки и средства к устранению этих недостатков.- М.: Право, 1869 - 1871.- Вып. 1 - 2.- С. 516.

³ Онищук Н. Судебно-правовая реформа: будут ли даны ответы на вызовы времени // Голос Украины.- 2003. -№ 59.- 27 марта.

⁴ Алиев Т. Т., Громов Н. А., Макаров Л. В. Уголовно-процессуальное доказывание.- М.: Книга сервис, 2002.- С. 10.

⁵ Карнозова Л. М. О суде присяжных (психологические аспекты реформирования) // Становление судебной власти в обновляющейся России.- М.: ИГП РАН, 1997. - С. 34.

Досить актуальним для характеристики правової природи суду присяжних є питання про місце цього суду в судовій системі України та його юрисдикції¹.

Згідно зі ст. 31 Закону України «Про судоустрій» суди присяжних діють у загальних апеляційних судах. До прийняття цього Закону обговорювалася можливість уведення суду присяжних не тільки в апеляційних судах, а й у місцевих судах, що завдало б серйозної шкоди розвитку інституту суду присяжних в Україні. Ця ідея критикувалася в пресі і нарешті була відкинута парламентом при прийнятті Закону від 07.02.2002 р.². У той же час при подальшому вдосконаленні судової системи України ця проблема може виникнути знову. Адже навіть вбивство, вчинене на побутовому ґрунті, вимагає виклику до суду великої кількості свідків. Що ж тоді говорити про більш складні справи, слухання яких у суді забере тривалий час. Участь присяжних у такому процесі пов'язана передусім із серйозними технічними труднощами через відсутність пристосованих для цього залів засідань. Але крім суто організаційних причин, існує значно важливіша проблема - правова підготовленість суддів місцевих судів до розгляду справи за участю присяжних. Формування високопрофесійного суддівського корпусу - це одне із найскладніших завдань. Вирішити його протягом кількох років навряд чи вдасться.

Друга, не менш важлива проблема, що впливає з положення суду присяжних у судовій системі, пов'язана з підсудністю кримінальних справ цьому суду. Визначення підсудності справ суду присяжних пов'язане з вирішенням низки найбільш значущих питань. Сюди можна віднести питання територіального обмеження діяльності суду присяжних, родової підсудності справ такому суду, а також питання про вплив підсудного на формування колегії присяжних.

Сучасні реформатори, спираючись на досвід Російської Федерації, виступають за поетапне введення в Україні суду присяжних, коли на першому етапі пропонується його створення лише в регіонах, близьких до центру України, а потім поширення його на всій території країни. На їх думку, поетапне введення в Україні суду присяжних має стати чимось на зразок правового експерименту. В разі його успіху можна буде ввести суд присяжних на всій території України, а у разі

¹ Футей Б. Роль суду присяжних за Конституцією України (в аспекті порівняльного аналізу) // Становлення правової держави: Україна 1991- 2001 роки. - К.: Юрінком Інтер, 2001.- С 61 - 68.

² Сибилева Н. В., Хотенец В. М. Первый закон диалектики или сколько нужно проектов для принятия одного закона о судоустройстве // Закон и бизнес- 1998. - 10 дек.

провалу - відмовитися від суду присяжних взагалі. Така ж думка висловлювалася і про долю суду присяжних у Росії¹.

Подібний експериментальний характер уведення в Російській Федерації суду присяжних став предметом гострої критики як противників суду присяжних², так і його прихильників, що вважають необхідним заснувати суд присяжних у всіх регіонах Росії³. За своєю суттю ця ідея, як вважає Конституційний Суд РФ, порушує одну з найважливіших конституційних гарантій прав особистості - норму про рівність усіх перед законом і судом⁴.

Тому, на наш погляд, **в Україні доцільно вводити елемент поетапності у підсудності справ суду присяжних**. Так, наприклад, на першому етапі можна було б обмежитись лише справами про злочини проти особи, що передбачають довічне позбавлення волі, але вводити цю норму не в порядку експерименту в окремих областях, а на всій території України. І це принципово. Надалі можна піти шляхом розширення предметної підсудності справ суду присяжних. При такому варіанті суд присяжних із красивої експериментальної «іграшки» перетворився б на реально діючий механізм захисту прав особистості. Розширюючи (або звужуючи) предметну підсудність суду присяжних, можна створити найбільш сприятливі умови для його діяльності. Тому досить *важливим видається* такий аспект предметної підсудності, як *визначення кола злочинів, що повинні розглядатися судом присяжних*.

У літературі висловлювалася думка про те, що широка предметна підсудність справ суду присяжних повинна послужити зміцненню позицій суду присяжних і дещо згладити негативний ефект від відмови від суду присяжних на рівні місцевих судів.

З такою позицією важко погодитися. Конституційний принцип рівності кожного перед законом і судом вимагає диференційованого підходу до системи гарантій прав людини. Так, якщо людині, обвинуваченій у вчиненні злочину, може загрожувати покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 10 років, то ступінь гарантії винесення правосудного вироку має бути безумовно вище, ніж якби

¹ Демичев А. А. Перспективы российского суда присяжных // Государство и право.- 2002.- № 11.- С. 101 - 104.

² Ершов В. Административное судопроизводство: первые шаги // Советская юстиция.- 1993.- № 4.- С. 4; Темушкин О. П. Очередной популистский трюк // Российская юстиция.- 1994.- № 1.- С. 35.

³ Петрухин И. Л. Состязательность и правосудие // Государство и право.-1994.- № 10.- С. 136.

⁴ Российская газета.- 1999.- 10 февр.

людина обвинувачувалася в злочині, за який може бути призначене покарання на один або три роки позбавлення волі.

Суд присяжних - це дорога гарантія. Але вона необхідна, коли вирішується питання про тривалі (понад 10 років) строки позбавлення волі. У той же час справи про злочини, за вчинення яких може бути призначене покарання до 10 років позбавлення волі, можуть бути розглянуті без участі присяжних.

Зважаючи на вищесказане, на наш погляд, *доцільно встановити в кримінально-процесуальному законодавстві предметну підсудність справ суду присяжних*, залишивши в його віданні тільки розгляд справ про злочини, за які за законом може бути призначене довічне позбавлення волі. При цьому слід враховувати досвід діяльності судів присяжних у Російській імперії, де показник виправдувальних вироків у справах, що мали «політичний відтінок», перевищував 40% (наприклад, справи про злочини проти порядку управління, насильницькі дії проти посадових осіб)¹.

Останнє - це питання про необхідність клопотання обвинуваченого як єдиної підстави для розгляду його справи судом присяжних. При вирішенні цієї проблеми слід врахувати досвід інших держав. Так, згідно з п. 2 ч. 2 ст. 30 КПК Російської Федерації суд присяжних утворюється при обласних, крайових і прирівняних до них у компетенції судах. Порівняльний аналіз статей КПК показує, що російський законодавець обрав метод простого перелічення статей КПК, що передбачають відповідальність за вчинення злочинів, кримінальні справи про які віднесені до відання зазначених судів. Розгляд цих справ по першій інстанції здійснюється: а) одноособово федеральним суддею; б) у складі трьох федеральних суддів; в) у складі федерального судді та 12 присяжних засідателів. Причому суд присяжних утворюється і розглядає по першій інстанції кримінальні справи тільки за наявності клопотання обвинуваченого.

Слід зазначити, що схожі норми містяться в англійському й американському кримінально-процесуальному законодавстві. В Англії, наприклад, якщо особа обвинувачується у вчиненні фелонії (тяжкого злочину, що підлягає розгляду в суді присяжних) і не бажає, щоб її справа розглядалася судом присяжних, вона має право клопотати про передачу справи на розгляд суду без участі присяжних.

Аналогічна норма міститься й в американському кримінальному процесі. Фактично ж участь присяжних у розгляді конкретної справи залежить не тільки від відповідної вказівки закону. Вона залежить, як правило, від позиції обвинуваченого у конкретній справі. Якщо

¹ Немытіна М. В. Российский суд присяжных. - М.: БЕК, 1995. - С. 10.

обвинувачений визнає свою вину, то його справа розглядається в спрощеному порядку постійним суддею. справа розглядається без присяжних, якщо проти цього заперечує обвинувачений. Однак закон установлює щодо певних категорій справ обов'язкову участь присяжних, наприклад у справах, за якими обвинувачений не має захисника, справах про небезпечні злочини, що караються смертною карою, тощо¹.

Аналіз Закону України «Про судоустрій» дозволяє зробити висновки, згідно з яким українське кримінально-процесуальне законодавство має закріпити таке положення: якщо особа обвинувачується у вчиненні злочину, справа про який підсудна апеляційному суду, або у вчиненні декількох злочинів, з яких хоча б один підсудний апеляційному суду, вона має право на розгляд її справи судом присяжних. Надане право обвинувачений реалізує, заявляючи клопотання про розгляд його справи судом присяжних. Таке клопотання має бути заявлене при оголошенні обвинуваченому про закінчення досудового слідства і пред'явленні для ознайомлення всіх матеріалів справи. Надалі клопотання про розгляд його справи судом присяжних не може прийматися. Обвинуваченому також має надаватися право відмовитися від заявленого клопотання, однак така відмова не приймається, якщо клопотання було підтвержене в ході попереднього розгляду справи суддею.

Така альтернативна підсудність справ суду присяжних відповідає вимогам ч. 1 ст. 124 Конституції України і має низку переваг. *По-перше*, сам обвинувачений одержує право обирати найбільш прийнятну для себе форму судочинства - це може бути як суд присяжних, так і колегія з трьох професійних суддів. *По-друге*, істотною перевагою такої підсудності є можливість подальшої відмови обвинуваченого від заявленого клопотання про розгляд його справи судом присяжних. Це досить демократична норма, оскільки вона дає обвинуваченому певний проміжок часу на обмірковування наслідків заявленого клопотання, фактично відтягує процес прийняття рішення у часі.

Поряд із зазначеними вище перевагами така умовна підсудність справи суду присяжних таїть у собі і негативні моменти. Так, якщо обвинуваченому закон надає право вибору порядку провадження у справі шляхом заявлення клопотання про розгляд його справи судом присяжних, то закон не зобов'язує органи слідства навіть повідомляти потерпілого про обраний порядок судочинства. Таким чином, вихо-

¹ Правовые системы современности / Отв. ред. А. Я. Сухарев.- М.: НОРМА, 2001.-С. 605-617; Гуценко К. Ф., Головкин Л. В., Филимонов Б. А. Уголовный процесс западных государств.- М.: Зерцало, 2001.- С. 245 - 268.

дить, що посилення захисту прав обвинуваченого відбувається за рахунок обмеження прав потерпілого від злочину¹. Звичайно, не слід говорити про надання потерпілому, так само, як і обвинуваченому, права вибору порядку провадження у справі. Але потерпілому має бути повідомлено про обраний обвинуваченим порядок провадження у справі, щоб підготуватися до процесу належним чином.

Наступна проблема, пов'язана з можливістю обрання обвинувачуваним процедури провадження у справі,- це проблема правової захищеності обвинуваченого від тиску з боку слідчих органів. Після заявлення клопотання про розгляд справи судом присяжних (момент ознайомлення з матеріалами кримінальної справи) до попереднього розгляду справи суддею (останній строк, коли можна або підтвердити своє клопотання, або відмовитися від нього) обвинувачений може потрапити під тиск слідчого з приводу заявленого ним клопотання. Це відбувається тоді, коли слідчий не дуже впевнений у повній доведеності пред'явленого обвинувачення. Безперечно, суд присяжних більш об'єктивний і безсторонній, і тому погано розслідувана кримінальна справа, особливо в частині доказів, зібраних з порушенням закону, легко «розвалиться» у суді присяжних. Цю проблему можна зняти, якщо схилити підсудного відмовитися від його права на суд присяжних. Через те надання обвинуваченому права вибору порядку провадження у справі є, безперечно, гуманною нормою, але без створення спеціальної, добре продуманої системи процесуальних гарантій це може призвести до протилежного результату - право перетвориться на безправ'я.

Англійська й американська системи судочинства виключають можливість розгляду справ присяжними у разі визнання обвинуваченим (підсудним) своєї вини. При цьому логіка такої законодавчої вимоги проста: якщо підсудний визнає свою вину в учиненні злочину, то чи можна ставити суддів від суспільства перед вибором: «винний чи не винний»?

Проте російські, як дореволюційна, так і сучасна, процедури передбачають розгляд справи судом присяжних незалежно від визнання підсудним своєї вини в учиненні злочину. *В умовах України суд присяжних - засіб, здатний зруйнувати обвинувальний ухил у системі кримінального судочинства.* Визнання обвинуваченим (підсудним) своєї вини в умовах нинішнього кримінального судочинства, коли слідчий найчастіше робить на це ставку у своїй роботі, зовсім не означає її фактичної наявності.

¹ Бойков А. Д. Идеология и реалии судебно-правовой реформы // Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. - 1993. - №144. - С. 23-41.

Якщо розглядати право на суд присяжних як право обвинуваченого (підсудного), то його вільне волевиявлення не тільки слід враховувати при формулюванні цієї процесуальної норми, а й поширити його далі: більше застосовувати усічену процедуру судового розгляду у разі визнання підсудним своєї вини; надалі, можливо, слід ввести угоди про визнання вини, що досить часто застосовуються в англосаксонському праві, а їх аналоги - і в континентальному праві¹.

5.2.2. Проблеми нормативного регулювання вимог, що ставляться до присяжних.

Справедливість правосуддя, здійснюваного судом присяжних, певною мірою залежить від вимог, за якими обираються кандидати в присяжні, і від процедури їх залучення до відправлення правосуддя.

З урахуванням вимог ст. 127 Конституції України, яка чітко розмежує дві форми участі народу в судочинстві (народні засідателі та присяжні), і положень Закону України «Про судоустрій», що передбачає існування в нашій державі двох історичних типів судів -суду шефенів (народних засідателів) і суду присяжних,- необхідно розглядати інститут присяжних як самостійний, відокремлений процесуальний інститут, що потребує законодавчого регулювання. Викладена концепція може бути покладена в основу регламентації процесуального статусу присяжних і процедури розгляду справ судом присяжних у новому кримінально-процесуальному законодавстві України.

У кримінальних справах, що мають підвищену суспільну значущість, при вирішенні питань про винність у нестандартних морально-конфліктних ситуаціях суд присяжних покликаний захищати права і свободи підсудного й інтереси суспільства від обвинувального ухилу професійного судді, що часом має місце. Про це значення суду присяжних слушно висловлювався Л. Є. Владимиров: «Тільки в суді присяжних підсудний убезпечений від безсердечності судді, якому нечутливість дуже часто заважає розглянути істину»².

Колегія присяжних має підвищену моральну й інтелектуальну чутливість для правильного і справедливого вирішення питань про винність у нестандартних морально-конфліктних ситуаціях не як сукупність окремих суб'єктів, а як група, що виробляє в процесі групової

¹ Головки Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве.- СПб., 2002.- С. 178-204.

² Владимиров Л. Е. Уголовный законодатель как воспитатель народа.- М.: Право, 1903.- С. 96.

дискусії погоджене колективне рішення про винність підсудного. Для об'єктивної оцінки потенціалу колегії присяжних особливо важливе значення має врахування таких *соціально-психологічних чинників*: 1) віковий склад; 2) різнорідний особовий склад колегії; 3) кількісний та якісний склад; 4) рівень соціально-психологічного розвитку колегії присяжних¹.

Віковий склад колегії присяжних забезпечує її формування з числа осіб, які мають достатню соціальну, моральну й інтелектуальну зрілість та емоційно-вольову стійкість, достатній запас здорового глузду, життєвої мудрості, багатий життєвий досвід, що дозволяє правильно судити про факти справи та винність підсудного. Як правильно зазначав С. І. Вікторський, «для вирішення питань, що стосуються фактичної сторони і винності, найголовніше - вміння логічно мислити і життєвий досвід, а в присяжних не можна відняти першої з цих якостей, на другу ж вони багатші, ніж коронні судді, обставини життя яких набагато одноманітніші, як у людей одного й того самого складу занять»².

Ще в XIX ст. російські дослідники суду присяжних звертали увагу на важливе значення **різнорідного особового складу** колегії присяжних для вироблення якісного, погодженого колективного рішення з питань про винність підсудного³. Колегія присяжних завдяки різнорідному особовому складу перевершує професійних суддів за багатством життєвого досвіду, розмаїтістю знань про навколишню дійсність за тим, що необхідно для правильного і справедливого вирішення питань про винність⁴.

Психологи стверджують, що групи з неоднорідним особовим складом, зі значними індивідуально-психологічними розбіжностями учасників справляються зі складними проблемами і завданнями краще, ніж однорідні, які складаються з осіб із приблизно однаковою системою якостей, що мають значення для сенсу спільної діяльності. Розбіжності в досвіді, підходах до справи, точках зору, мисленні, особливостях сприйняття, пам'яті тощо дозволяють учасникам групи з різних сторін підходити до вирішення завдань. Це сприяє активізації

¹ Мельник В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе. - М.: Дело, 2000.- С. 64.

² Викторский С. И. Русский уголовный процесс- 2-е изд., испр. и доп.- М.: Право, 1912.- С. 35.

³ Палаузов В. Н. К вопросу о форме участия народного элемента в уголовной юстиции.- Одесса: Книжный дом, 1876. - С. 35.

⁴ Судебная власть / Под ред. И. Л. Петрухина.- М.: ТК «Велби», 2003.- С. 450

колективного мислення, а в результаті збільшуються кількість ідей, кількість різних варіантів рішень і, отже, зростає ймовірність ефективного виконання поставленого завдання¹.

Неоднорідний склад колегії присяжних благотворно впливає на вироблення якісного колективного рішення з питань про винність ще й тим, що сприяє зменшенню в колегії конформності, психологічного тиску на членів групи думки більшості².

Формуванню різнорідного особового складу колегії присяжних можуть сприяти такі організаційні та процесуальні моменти: *по-перше*, положення про те, що списки присяжних складаються окремо по кожному району і місту області на основі списків виборців шляхом випадкової вибірки встановленого числа громадян; *по-друге*, положення про те, що кількість осіб, які включаються до списків присяжних громадян, які постійно проживають у районах і містах області, має приблизно відповідати в існуючій пропорції кількості жителів кожного району і міста області; *по-третьє*, положення про те, що включені до списків присяжних кандидати відбираються для участі в розгляді справи шляхом випадкової вибірки; *по-четверте*, положення про те, що з відібраних кандидатів шляхом жеребкування утворюється колегія присяжних. За справедливим зауваженням В. В. Мельника, остання процесуальна вимога забезпечує формування не тільки різнорідного, а й оптимального кількісного складу колегії присяжних, що також сприяє виробленню якісного, погодженого колективного рішення з питань про винність підсудного³.

На наш погляд, ці положення необхідно закріпити в судоустрійному і кримінально-процесуальному законодавстві України.

Дослідження у сфері сучасної соціальної психології показують, що людина як суб'єкт діяльності особливо має потребу в інших людях при виробленні відповідальних рішень, що зачіпають інтереси оточуючих людей і суспільства. Саме **групові рішення** в багатьох випадках є більш ефективними і відповідальними, ніж індивідуальні⁴. **Кількісний склад групи** деякою мірою сприяє підвищенню якості вироблюваного групового рішення. Зі збільшенням групи підвищується її здатність зібрати, переробити й оцінити за той самий час більшу кількість інформації, що збільшує ймовірність прийняття оптималь-

¹ Немов Р. С. Психология.- М.: Владос, 1994. - С. 177 - 178

² Кричевский Р. А., Дубовская Е. М. Психология малой группы: теоретические и прикладные аспекты.- М.: Из-во МГУ, 1991.- С. 87.

³ Мельник В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе.- М.: Дело, 2000.- С. 66.

⁴ Андреева Г. М. Социальная психология.- М.: Аспект - Пресс, 1996.- С. 226.

них рішень¹. Однак соціально-психологічними наслідками збільшення кількісного складу групи може бути як поліпшення, так і погіршення її діяльності та якості прийнятого нею колективного рішення. Зі збільшенням групи її ефективність зростає, але лише до певного рівня: при досягненні деякого «критичного значення» кількість членів групи перестає впливати на ефективність її діяльності, а потім - при подальшому збільшенні - ефективність знижується (занадто велика чисельність групи призводить до того, що люди починають заважати один одному)². Тому важливе теоретичне і практичне значення має проблема оптимального розміру групи, у тому числі колегії присяжних. У дослідженнях із психології оптимальним визнається розмір колективу, який з урахуванням змісту групової діяльності забезпечує ефективне вирішення її функціональних завдань³.

У літературі справедливо підкреслюється, що в судовій колегії сприятливі *соціально-психологічні умови*, які допомагають прийняттю оптимального якісного рішення з питань про винність, можуть виникнути лише тоді, коли кількість людей, які входять до складу судової колегії, не дуже мала (як у суді шефенів - 2 - 3 особи), оскільки при надто малій кількості членів групи вони не взаємозбагачують один одного насамперед за різноманітністю життєвого досвіду, широтою і глибиною соціальної компетентності, за ступенем розвитку природної логічної здатності. Негативні наслідки можуть настати й тоді, коли кількість людей, які входять до складу судової колегії, дуже велика (як, наприклад, у суді геліастів у Стародавній Греції - до 2001 судді), оскільки надто велика кількість суддів ускладнює можливість ефективного використання духовного потенціалу кожного судді, знижує почуття особистої відповідальності при вирішенні справи⁴.

Поступово, дослідним шляхом (методом спроб і помилок), людство дійшло висновку, що у складних справах для прийняття оптимального якісного рішення з питань про винність найбільш прийнятною є колегія, яка складається з 12 народних представників. На розвиток цієї тези стверджується, що 12 присяжних не тільки доповнюють один одного за запасом знань про навколишню дійсність, а й не піддані впливу конформізму, тобто схильності без достатнього самостійного

¹ Майерс Д. Социальная психология.- СПб.: Питер, 1997.- С. 427.

² Ломов Б. Ф. Социальная психология: История. Теория. Эмпирические исследования.- Л.: Изд-во ЛГУ, 1979.- С. 133.

³ Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив.- М.: Политиздат, 1982.- С. 75 - 76.

⁴ Мельник В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе.- М.: Дело, 2000.- С. 68.

осмислення, пасивно, некритично приєднуватися до думки більшості або авторитетів, формальних чи неформальних лідерів¹.

Навряд чи з цим можна погодитись. Так, у США історично визнаний склад колегії присяжних з 12 осіб. Крім цього, завжди вважалося, що обвинувальний вердикт колегія присяжних повинна виносити одноголосно. Ця вимога, як і раніше, виконується федеральною судовою системою. У штатах допускається прийняття федеральної судової моделі або її модифікація залежно від потреб конкретного штату.

У справі «Уільямс проти штату Флорида» (1970 р.) Верховний Суд США підтримав закон, прийнятий у штаті Флорида, який передбачає склад колегії присяжних тільки з шести осіб, виключивши з їх юрисдикції тільки злочини, за які може бути призначено смертну кару. В рішенні за цією справою Верховний Суд відзначив, що кількісний склад колегії був «історично випадковий», число 12 саме по собі не є «необхідним для здійснення цілей інституту присяжних і не має абсолютно ніякого значення, «за винятком містичного». Мета колегії присяжних полягає в «запобіганні небезпеки тиску з боку держави», для чого кількість присяжних не має вирішального значення. Для досягнення цієї мети присяжним приділяється роль:

1) групи непрофесіоналів, що уособлює здоровий глузд і знаходиться поміж обвинуваченим і обвинувачем;

2) групи представників громадськості, що вирішує питання про винність і невинність і розділяє відповідальність із професійними судьями за прийняття справедливого рішення.

Якщо штат вирішує комплектувати колегію присяжних менше ніж з 12 осіб, то ця кількість повинна бути достатньою для:

■ забезпечення нормального процесу обговорення усіх питань, що виникли у справі;

■ забезпечення представницького «зрізу» суспільства у своєму складі;

■ запобігання засиллю держави;

■ просування ідеї участі громадян у правосудді.

Допускаючи зміни кількісного складу колегії присяжних, Верховний Суд США ґрунтувався на дослідженнях, що демонстрували ефективність функціонування колегій із шести присяжних у порівнянні з вдвічі більшим складом. При аналізі схем винесення вердиктів і міркувань присяжних про свій досвід Верховний Суд зумів розробити основу, на якій будується практика штатів у створенні колегій присяжних із шістьма членами в складі, причому без обмеження

¹ Воскресенский В., Коньшева Л. Количество склонно переходит в качество // Российская юстиция. - 1996. - № 12. - С. 11 - 12.

конституційних гарантій Шостої конституційної поправки. З іншого боку, на процесі «Беллью проти штату Джорджія» (1978 р.) Верховний Суд визнав неконституційним запропонований у штаті законопроект про введення колегій з п'яти присяжних. У процесі «Берн проти штату Луїзіана» (1979 р.) Верховний Суд ухвалив, що штати можуть мати колегії присяжних із шести членів тільки у разі додаткової вимоги про одноголосність вердиктів, що виносяться такими колегіями.

Чинне судоустрійне законодавство України не встановлює кількісного складу колегії присяжних. Очевидно, це питання буде вирішено у кримінально-процесуальному законодавстві. У зв'язку з цим виникає проблема про кількість присяжних, що розглядають конкретні справи, а також про кількість запасних присяжних. На наш погляд, враховуючи соціально-економічне становище України, оптимальним є склад колегії з такою кількістю: семеро основних присяжних і двоє запасних. Склад такої колегії вже пропонувався в проекті Закону України «Про судоустрій» (2000 р.) і пропонується в ст. 427 проекту Кримінально-процесуального кодексу України № 1233 від 13.12.2007 року.

Слід зазначити, що це найбільш оптимальний кількісний склад колегії присяжних, який створює сприятливі соціально-психологічні умови для їх продуктивного колективного мислення, винесення ними якісного колективного рішення з питань про винність лише тоді, коли сформовано якісний склад колегії¹.

Формування якісного складу колегії присяжних забезпечується за допомогою організаційних і процесуальних заходів, спрямованих на добір осіб, здатних до швидкої та ефективної діяльності².

Соціально-психологічні дослідження показують, що максимальна психологічна включеність людини в діяльність, яка передбачає використання її внутрішніх резервів, стає практично можливою лише при достатньо високому рівні її зосередженості на предметі діяльності. А це припускає, у свою чергу повне виключення з свідомості особистості всіх інших як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, що могли б деформувати її ставлення до діяльності³.

Аналіз судової практики показує, що до колегії присяжних повинні входити розсудливі, добропорядні, неупереджені особи, здатні

¹ Радутная Н.В. Зачем нам нужен суд присяжных. - М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1995. - С. 21.

² Мельник В. В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе. - М.: Дело, 2000. - С. 77.

³ Парыгин Б. Д. Социальная психология: Проблемы методологии, истории и теории. - СПб.: ИГУП, 1999. - С. 206, 215.

повноцінно виконувати обов'язки присяжного, свідомо брати участь у виробленні колективного рішення, враховуючи вимоги присяги, досліджені в суді докази, зміст промов сторін і напутнє слово головуючого¹.

Тому *однією з найважливіших є проблема законодавчого регулювання вимог, що ставляться до кандидатів у присяжні, і створення механізму, який забезпечує добровільне і старанне виконання кожним громадянином України цього обов'язку.*

Причому вирішувати цю проблему треба з урахуванням досвіду роботи в Україні з народними засідателями, а також досвіду інших країн, де практикується залучення представників народу до відправлення правосуддя.

Порівняльно-правові дослідження цієї проблеми дозволяють сформулювати низку пропозицій щодо вдосконалення її законодавчого регулювання.

В Англії, наприклад, порядок добору присяжних і процедура їх участі в розгляді цивільних і кримінальних справ закріплені в Законі про присяжних (1974 р.). Згідно з пунктами «а» та «б» ст. 1 цього Закону присяжним може бути будь-яка особа віком від 18 до 70 років (у Шотландії - до 65 років), включена до виборчих списків по виборах до парламенту або місцевих органів влади, яка постійно проживає в цій країні не менше 5 років, починаючи з 13-річного віку. До Закону також додається перелік категорій осіб, які за своїм соціальним статусом не можуть виконувати обов'язки присяжних:

по-перше, це особи, які не можуть бути включені до списків присяжних (Persons Ineligible). До них належать судді, адвокати, судові клерки, службовці системи пробації, поліції, коронери, судові експерти, юристи, священнослужителі, а також психічно хворі особи, якщо вони перебували або перебувають на стаціонарному чи амбулаторному лікуванні у відповідних медичних установах;

по-друге, це особи, які підлягають безспірній дискваліфікації як присяжні (Persons Disqualified). Так, позбавляються права бути присяжними засідателями особи, які будь-коли були за вироком суду позбавлені волі на строк п'ять і більше років або на менший строк, але протягом останніх десяти років перед занесенням до списків присяжних відбували покарання в місцях позбавлення волі, а також особи, котрі перебували в місцях ув'язнення той строк, що залежить від розсуду королеви, міністра внутрішніх справ або губернатора Північної Ірландії;

¹ Настольная книга прокурора. - М.: НИИ проблем укрепления законности и правопорядка; Изд-во «Эксилит», 2002. - С. 684.

по-третє, це особи, «що виключаються по праву», тобто ті, які мають право відмовитися від ролі присяжних засідателів (Persons Excusable as of Right). До них належать члени парламенту, державні службовці, військовослужбовці, медичні працівники та представники духовництва.

Всі інші особи, якщо немає поважної причини відмовитися від участі як присяжних засідателів в здійсненні правосуддя, зобов'язані виконувати цей громадський обов'язок¹. При цьому вони забезпечуються певною платнею і компенсацією за втрачені доходи.

У США законодавчі вимоги, що ставляться до присяжних, багато в чому схожі до вимог, існуючих в Англії. Однак американське законодавство більш вимогливе до кандидатів у присяжні, ніж англійське.

Так, згідно з § 1865 розд. 28 Зводу законів США присяжним у федеральних судах може бути особа, яка є громадянином Сполучених Штатів Америки; досягла 18 років на момент запрошення як присяжний; проживає на території даного району не менше одного року; здатна читати, писати і розуміти англійською мовою у мірі, достатній, щоб задовільно заповнити форму для присяжного; не хвора на психічну або фізичну неповноцінність, а також якщо відносно неї будь-яким судом штату чи федеральним судом не порушено кримінального переслідування або вона не була засуджена за вчинення злочину, який карається позбавленням волі на строк більше одного року².

У судах штатів перелік вимог, що ставляться до присяжних засідателів, може бути дещо іншим. Наприклад, у штаті Нью-Йорк присяжним може бути громадянин США, який досяг на момент запрошення його як присяжного 21-річного віку, але не старше 70 років, постійно проживає в одному з графств штату, є власником або чоловіком чи дружиною власника майна вартістю не менш ніж 250 доларів, володіє «природними здібностями» і не є «немічним і старезним». Крім того, особа повинна мати інтелект, перебувати в здоровому розумі, мати добру репутацію, бути добре проінформованою, свідомо читати і писати англійською. Особа також не повинна бути засуджена за злочин, що «морально згальбив її».

Присяжними не можуть бути священники, лікарі, фармацевти, особи, які займаються бальзамуванням трупів, дантисти, онтометристи,

¹ Шишкін В. І. Судові системи країн світу: Навч. посібник: У 3 кн. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - Кн. 1. - С. 45.

² Соединенные штаты Америки: конституция и законодательные акты. - М.: НОРМА, 1999. - С. 222.

аторнеї, військовослужбовці, пожежні, командний склад флоту, льотчики, співробітники видавництв і журналісти¹.

При зіставленні англійського й американського законодавства видно, що в Англії відсутнє посилання на англійське підданство (потрібно тільки постійне проживання), посилання на вміння читати, писати, говорити і розуміти англійською мовою, а в США ці положення сформульовано як нормативні вимоги, що ставляться до присяжного. На думку С. І. Добровольської, в умовах США, де проживає багато емігрантів з інших країн, ці застереження відстороняють багатьох осіб від виконання функції присяжних засідателів.

Крім того, закон наділяє федеральний суд правом виключати з числа присяжних осіб, які, на його думку, можуть виявитися нездатними здійснювати функції присяжних, або «якщо їх участь у розгляді справи спричинить надмірні труднощі, виняткову незручність, серйозну перешкоду або тяганину у відправленні справедливого і неупередженого правосуддя»².

У Франції в 1853 р. було прийнято Закон «Про створення суду присяжних», який встановлював, що присяжним може бути особа віком від 30 до 70 років, котра користується «правами політичними, цивільними та сімейними» і не є особою, не здатною до обіймання посади присяжного через засудженість до тілесних покарань, до покарання за вчинення злочину, а також всі особи, що знаходились у тюрмі три і більше місяців (ст. 2 Закону)³.

Обов'язки присяжного визнавалися також несумісними зі званням міністра, президента Сенату, президента Державних зборів, члена Державної Ради, помічника Державного секретаря, судді, прокурора, поліцейського, священника, військовослужбовця (ст. 3).

Не могли бути присяжними хатні слуги, особи, що не вміли читати і писати по-французьки, а також божевільні (ст. 4 Закону).

При вдосконалюванні сучасних законодавчих вимог, що ставляться до присяжного в Україні, певним орієнтиром можуть також служити правові положення російської судової реформи 1864 р. їх аналіз, на думку Н. В. Радутної, показує, що формування складу присяжних поділялося на процедури судоустрійні та судочинні. Судоустрійна процедура регулювала критерії добору присяжних, складання і затвердження списків присяжних, а судочинна - ком-

¹ Douglas W. We are the judges.- N. Y., 1996, P. I. - P. 390.

² Гуценко К. Ф., Головки Л. В., Филимонов Б. А. Уголовный процесс западных государств.- М.: Зерцало, 2001.- С. . 251 – 252.

³ Устав уголовного судопроизводства Франции / Пер. М. А. Неклюдова. - СПб.: Право, 1860. – С. 25-30.

плектування лави присяжних у суді для розгляду конкретної справи¹.

Законодавство Російської імперії визначало зовнішні і внутрішні умови, яким мусить відповідати особа, що рекомендується присяжним засідателем. Зовнішні умови включали певний вік (від 25 до 70 років), проживання у певному місці, володіння майном; внутрішньо визначений рівень розвитку особи, освіту, заслужену довіру, добру моральність. Ці якості становили необхідні умови самого права бути присяжним. Унаслідок соціального стану не могли бути присяжними засідателями міські голови, працівники суду, прокуратури, нотаріату, священнослужителі, ченці, військові, вчителі народних шкіл, працівники транспорту, прислуга та ін.

При підготовці законопроектів передбачалося ввести для присяжних майновий (наявність нерухомості, доходу від капіталу та ін.) і освітній цензи для того, щоб виключити участь у правосудді осіб бідних і осіб без освіти. Однак було введено лише службовий ценз, що дає право бути присяжним як за «наявної служби, так і колишньої служби» особам, що працювали в сільській місцевості. Наявність освіти було замінено загальним формулюванням, щоб присяжні мали «певний ступінь розвитку тямущості і досвідченості в житті».

У сучасній Росії згідно з ч. 1 ст. 80 розд. 5 Закону РФ «Про судову устрій» (далі - Закон) присяжними засідателями є громадяни Російської Федерації, включені до списків присяжних засідателів і призвані у встановленому законом порядку до участі в розгляді справи судом. Цим же Законом встановлено чотири групи умов відсторонення осіб від виконання обов'язків присяжного засідателя. *Перша група* включає умови, згідно з якими певні особи не включаються до списків присяжних. До них належать: 1) особи, не внесені на попередньому складанні списків присяжних засідателів, на виборах або всенародному голосуванні (референдумі) до списків виборців або громадян, що мають право брати участь у референдумі; 2) особи, які не досягли до моменту складання списків присяжних засідателів 25-річного віку; 3) особи, що мають не зняту або не погашену судимість; 4) особи, визнані судом недієздатними або обмежені судом у дієздатності (ч. 2 ст., 80 Закону).

До *другої групи* належать умови виключення головою суду або головуючим суддею певних осіб за їх письмовою заявою зі списків присяжних засідателів (ч. 4 ст. 80 Закону). Це: 1) особи, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство в даній місцевості; 2) німі, глухі, сліпі та інші особи, які є інвалідами; 3) особи, не здатні через

¹ Радутная Н. В. Зачем нам нужен суд присяжных.- М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1995.- С. 25.

свої фізичні або психічні вади, підтвержені медичними документами, успішно виконувати обов'язки присяжних засідателів; 4) особи, що досягли віку 70 років; 5) керівники і заступники керівників органів представницької та виконавчої влади; 6) військовослужбовці; 7) судді, прокурори, слідчі, адвокати, нотаріуси, а також особи, що належать до керівного й оперативного складу органів внутрішніх справ і державної безпеки; 8) священнослужителі.

Третя група включає умови звільнення головою суду або головуючим суддею від виконання обов'язків присяжних засідателів таких осіб: 1) підозрюваних або обвинувачених у вчиненні злочину; 2) осіб, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство, при незабезпеченості в суді синхронного перекладу; 3) німих, глухих, сліпих та інших осіб, що є інвалідами, за відсутності організаційних або технічних можливостей їх повноцінної участі в судовому засіданні; 4) осіб, зазначених у ч. 4 ст. 80 цього Закону, на їх прохання, заявлене до закінчення їх відбору для виконання обов'язків присяжних засідателів у конкретній справі (ч. 5 ст. 80 Закону).

До *четвертої групи* належать умови звільнення головою суду або головуючим суддею від виконання обов'язків присяжних засідателів за їх усною або письмовою заявою таких осіб: 1) старше 60 років; 2) жінок, які мають дітей віком до трьох років; 3) осіб, що через свої релігійні переконання вважають для себе неможливим брати участь у здійсненні правосуддя; 4) осіб, відволікання яких від виконання службових обов'язків може спричинити істотну шкоду суспільним і державним інтересам (лікарі, вчителі, пілоти авіаліній та ін.); 5) осіб, які мають поважні причини для неучасті в судовому засіданні (ч. 6 ст. 80 Закону).

У конкретній справі від виконання обов'язків присяжного засідателя головуючий суддя звільняє кожного, чия об'єктивність викликає сумніви внаслідок: справляння на цю особу незаконного впливу; наявності в неї упередженої думки; знання нею обставин справи з непроцесуальних джерел; з інших причин (ч. 7 ст. 80 Закону).

Кримінально-процесуальне законодавство додатково встановлює умови відсторонення особи від виконання обов'язків присяжного, якщо ця особа є у розглянутій справі потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, свідком, експертом або якщо є інші обставини, котрі дають підставу вважати, що кандидат прямо або побічно зацікавлений у цій справі і підлягає мотивованому відводу (ст. ст. 61 і 63 КПК РФ).

За законодавством Англії і США суд і сторони можуть вплинути на формування неупередженого складу колегії присяжних, реалізуючи

своє право на немотивований відвід присяжних. Аналогічний порядок виключення зі списку присяжних передбачався за законодавством Російської імперії. У сучасній юридичній літературі вже зазначалося, що це положення досить вразливе для критики і потребує коригування¹.

Таким чином, порівняльний аналіз законодавства інших країн дозволяє зробити висновок про те, що, як правило, до присяжного ставиться мінімальний набір вимог, які доповнюються спеціальними цензами. Крім *інституту вимог*, у законодавстві багатьох країн існує *інститут виключення* зі списків осіб, які за законом можуть бути присяжними, але через певні обставини не допускаються до здійснення правосуддя, а також *інститут відсторонення* цих осіб від відправлення правосуддя у конкретній справі.

Особливістю України є те, що згідно зі ст. 127 Конституції в нашій державі передбачається існування двох історичних типів судів: суду шефенів (народних засідателів) і суду присяжних англосаксонського типу. З урахуванням конституційних вимог у законодавстві має бути відображено порядок формування судів присяжних і судів за участю народних засідателів, а також прописано процедури розгляду ними справ.

У юридичній літературі культивуються уявлення про присяжних за аналогією з народними засідателями². Ці уявлення знаходять своє відображення в Законі України «Про судоустрій», який передбачає однакові вимоги до народних засідателів і присяжних. Згідно зі ст. 68 цього Закону присяжними визнаються громадяни України, які у випадках, передбачених процесуальним законом, залучаються для відправлення правосуддя, забезпечуючи конституційну вимогу про участь народу в здійсненні правосуддя.

Стаття 69 Закону конкретизує, що присяжними можуть бути громадяни, які досягли 30-річного віку. Крім того, Закон вимагає і наявності громадянства України. Ця законодавча вимога присутня в законодавстві практично всіх держав, де діють суди присяжних. Винятком є Англія, де відсутнє посилання на англійське підданство і потрібне тільки постійне проживання в цій країні не менше п'яти років, починаючи з 13-річного віку.

Практично у всіх країнах присяжними можуть бути тільки особи, що є в списках виборців. На нашу думку, в Україні необхідно ввести це положення до Закону «Про судоустрій» і конкретизувати його. Суть

¹ Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук.- М., 1995.- С. 72-81.

² Клеандров М. И. Статус судьи.- Новосибирск: Наука, 2000. - С. 170 – 175.

цієї конкретизації має полягати в тому, що в основу списків присяжних повинно бути покладено списки виборців, складені для виборів народних депутатів України. Списки присяжних затверджуються на сесії представницького органу місцевого самоврядування.

Віковий ценз, що ставиться до присяжних, - це також традиційна вимога законодавства у всіх країнах. В Англії та у федеральних судах і в більшості штатів США нижній віковий бар'єр для присяжного - 18 років. В окремих штатах США, наприклад у штаті Нью-Йорк, присяжним може бути громадянин США, який досяг на момент запрошення як присяжний віку 21 рік, але не старше 70 років.

У сучасній Росії (як, власне, й у Російській імперії) присяжним може бути особа, яка досягла 25 років. У Франції за КПК 1808 р. цей бар'єр було встановлено у 30 років. У сучасній Австрії за Законом «Про реєстр присяжних і шєфєнів» також передбачено, що для виконання обов'язків присяжних можуть бути залучені особи, які досягли 30 років. З наведеного вище короткого огляду законодавства видно, що нижня вікова межа осіб, які потенційно можуть бути присяжними, різна. З урахуванням реалій життя України вважаємо, що встановлений в українському законодавстві 30-річний вік є найбільш оптимальним. При його досягненні особа дійсно починає розуміти важливість покладеного на неї обов'язку присяжного і, крім того, досягає певного становища у своєму житті (завершує навчання, починає постійно проживати у певній місцевості тощо).

У законодавстві України нічого не говориться про таку важливу вимогу для присяжних, як *ценз осілости*. Постійне проживання на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду, передбачене в Законі як вимога, що висувається лише до народних засідателів. На нашу думку, у Законі України «Про судоустрій» необхідно вказати, що присяжними можуть бути особи, які не менше двох років постійно проживають у населених пунктах, що знаходяться в межах територіальної юрисдикції апеляційного обласного і прирівняного до нього судів.

Історично суд присяжних в Англії виник як суд 12 представників громади, що найчастіше були і свідками події. Сучасне законодавство зарубіжних країн передбачає обов'язкове постійне проживання присяжного в місцевості, де він запрошується до здійснення правосуддя¹. Англійський Закон 1974 р. про суд присяжних закріплює положення про те, що кожна людина може виконувати обов'язки присяжного, якщо вона постійно проживає в Сполученому Королівстві, на остро-

¹ Радутная Н. В. Суд присяжных: исторические, социальные и правовые аспекты.- М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1991.- С. 10-11.
366

вах Ла-Маншу або на острові Мен протягом будь-якого періоду, але не менше принаймні п'яти років по досягненні 13-річного віку (ст. 1)¹. Звід законів США встановлює, що присяжним може бути особа, яка проживає на території даного району не менше одного року (§ 1865 розд. 28). Вимогу проживання не менше двох років було закріплено в «Учреждении судебных установлений Российской Империи» (п. 3 ст. 81).

В юридичній літературі того часу позитивно оцінювалось вищезазначена вимога російського законодавства². Мотиви цієї вимоги зрозумілі: з одного боку, тільки ці особи можуть знати місцеві умови, з іншого - ценз осілості дозволяє відбирати в колегію присяжних людей безсумнівної моральності, відомих з цієї сторони місцевому населенню³.

Особа, яка знає особливості взаємостосунків серед місцевих жителів, зможе точніше розібратися в обставинах справи, більш відповідально ставитиметься до виконання обов'язків присяжного. Крім того, сам підсудний більше довірятиме особі, яка добре знає територію, де вчинено злочин, людей, які проживають на цій території, та місцеві умови.

Тому включення в систему вимог, що ставляться до присяжного в Україні, необхідності проживання особи на території юрисдикції суду присяжних не менше двох років є досить доцільним. З одного боку, за такий час особа встигне ознайомитися з місцем проживання, з іншого - уведення цензу осілості дозволить уникнути непотрібної роботи з включення до списків присяжних осіб, які постійно змінюють місце проживання.

У зв'язку з визнанням Конституційним Судом України інституту прописки таким, що не відповідає Конституції України, виникає проблема з'ясування поняття «постійне проживання особи», оскільки раніше це поняття пов'язувалося з пропискою особи на відповідній території⁴.

На наш погляд, місце реєстрації особи необхідно визнавати місцем постійного проживання. Для реалізації цієї вимоги при складанні списків присяжних комісія, яка їх складає, повинна через орган реєстрації перевірити тривалість проживання особи, котра включається до списку присяжних.

¹ Уолкер Р. Английская судебная система.- М.: Юрид. лит., 1980.- С. 273.

² Духовской М. В. Русский уголовный процесс.- М.: Право, 1905.- С. 91-92.

³ Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т.- СПб.: Альфа, 1996.-Т. 1.-С. 367 – 368.

⁴ Офіційний вісник України.- 2001.- № 2.- С. 48.

У сучасній правовій доктрині обговорюється проблема законодавчого закріплення такої вимоги, як наявність у присяжних певного рівня освіти. Справедливими уявляються пропозиції щодо включення в закон цієї вимоги до присяжного¹. На наш погляд, це має бути середня або вища освіта.

Ця проблема не нова. Ще в проектах судових статутів Російської імперії передбачалося, що присяжним могла бути особа, яка має вищу або середню освіту. Як вказував І. Я. Фойницький, у 1862 р. цю пропозицію було відкинуто Державною радою Російської імперії з таких міркувань: *по-перше*, щоб не перекривати доступу до суду присяжних сільському населенню, найбільш численному, без якого суд присяжних не був би судом представників усього суспільства; *по-друге*, щоб у кожному складі присяжних перебували люди, які знають звичаї та спосіб життя того суспільного середовища, до якого підсудний належить; *по-третє*, щоб уведенням освітнього цензу не скоротити надмірно кількість осіб, які виконують обов'язки присяжних, і тим самим не зробити вкрай тяжкими через необхідність частого запрошення одних і тих самих осіб, які через це з тимчасових суддів перетворилися б на постійних; *по-четверте*, хоча «освіта взагалі і юридична особливо найбільше сприяє правильному визначенню як сили доказів, що наводяться у кримінальній справі, так і ступеня винності підсудного, але до тієї ж мети можуть привести й інші засоби: проникливий і спостережливий розум, природна здорова логіка суджень і знання місцевих звичаїв і розпоряду життя»².

Закон Російської імперії від 28 квітня 1887 р. передбачав знання присяжними російської мови і вміння читати по-російськи (п. 2 ст. 81). Однак правова доктрина і юридична практика розуміли це положення закону не просто як уміння присяжних читати по-російськи, а як наявність у них освіченості, певного ступеня розумового розвитку, тямущості і досвідченості в житті. Важливо те, щоб у журі присяжних було декілька освічених або щонайменше декілька розвинутих людей³.

У зв'язку з цим цікаві результати отримано в ході проведеного нами опитування громадян (556 осіб) з приводу того, чи зможуть вони розібратися у справі, коли братимуть участь у її розгляді як присяжні.

¹ Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1995. - С. 67.

² Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т. - СПб.: Альфа, 1996. - Т. 1. - С. 393 – 394.

³ Духовской М. В. Русский уголовный процесс. - М.: Право, 1905. - С. 92 – 95.

Лише 26% опитаних висловили впевненість у своїй спроможності розібратися у справі будь-якої складності і прийняти рішення; 21% респондентів заявили, що зможуть розібратися, якщо справа буде нескладною; 12% - що скоріше за все не зможуть розібратися у справі будь-якої складності; 11% - про свою нездатність розібратися в суті справи і прийняти рішення і 30% респондентів сказали, що їм важко відповісти на поставлене запитання. Отримані відповіді певної мірою свідчать про інтелектуальний рівень осіб, що потенційно можуть бути присяжними.

У сучасній юридичній практиці характер справ, що розглядаються судом присяжних (очевидно, що спочатку це будуть злочини, санкція за які передбачає покарання у вигляді довічного позбавлення волі, а в майбутньому, можливо, й інші особливо тяжкі злочини), вимагає наявності в присяжних певних знань і життєвих навичок. Тому доцільно доповнити Закон України «Про судоустрій» положенням, що передбачає введення для присяжних освітнього цензу у вигляді наявності в них середньої або вищої освіти.

Частина 2 ст. 69 Закону України «Про судоустрій» відсилає до ст. 66, котра закріплює положення про те, які особи не підлягають включенню до списків присяжних. Українське законодавство закріплює більш широке визначення кола осіб, які *не підлягають включенню до списків присяжних за станом здоров'я*. По-перше, до них належать громадяни, визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними, і, по-друге, особи, які мають хронічні психічні або інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного.

Така заборона дозволить уникнути труднощів у судовому процесі при спілкуванні з психічно неврівноваженими людьми і, найголовніше, винесення неправосудного вердикту. Законодавство Російської імперії передбачало, що присяжними засідателями не можуть бути всі особи, позбавлені розуму (ст. 82 «Учреждения»). Звичайно ж особа, хвора на психічне захворювання, яка перебуває на обліку в психоневрологічному диспансері, але не визнана судом недієздатною, об'єктивно неспроможна виконувати обов'язки присяжного. Виходячи зі змісту «Учреждения», важливо, щоб не ця особа доводила, що наявне в неї хронічне психічне захворювання не дозволяє їй «успішно» виконувати обов'язки присяжного, і на доказ цього надавала відповідну довідку, а органи, що складають списки присяжних, установлювали таких осіб.

Для практичної реалізації цього положення необхідно зобов'язати психоневрологічні диспансери надавати органам, що займаються складанням списків присяжних, інформацію про осіб, які перебувають на обліку в диспансері. У той же час з метою захисту конституційних

прав громадян, слід зобов'язати ці органи не розголошувати відомості, що становлять лікарську таємницю.

Що ж стосується осіб, хворих на психічні захворювання, то їх безумовно необхідно звільнити від виконання обов'язків присяжних. З цією метою видається за доцільне доповнити закон нормою, згідно з якою особи, які захворіли на душевну хворобу після складання списків присяжних, підлягають безумовному звільненню від обов'язків присяжного в суді з подальшим виключенням зі списків присяжних.

Зовсім інший підхід має бути до осіб, хворих на хронічні хвороби, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного. Неконкретність закону очевидна, оскільки поряд із хронічними захворюваннями необхідно вказати на фізичні вади, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного.

Сучасне законодавство США передбачає положення про те, що присяжний може мати фізичні вади, але вони не повинні заважати йому виконувати обов'язки присяжного. Однак при цьому необхідно враховувати, що не всі фізичні вади можуть бути настільки усунуті або достатньо згладжені, щоб особа могла на рівні з іншими повноправно брати участь у судовому засіданні.

В юридичній літературі обговорюється проблема про допуск до розгляду справ як присяжних німих, глухих, сліпих, а також інших осіб, що є інвалідами, оскільки це ускладнює або перешкоджає виконанню ними обов'язків присяжного. Так, К. Ф. Гуценко і С. І. Добровольська вважають, що безумовне відсторонення від виконання обов'язків присяжних цих осіб є необґрунтованим. Як аргумент наводиться положення про те, що сучасний розвиток спеціальної техніки дозволяє особам з фізичними вадами виконувати обов'язки присяжних¹.

Уявляється досить проблематичним участь у судовому засіданні сліпих. Ці люди не можуть бачити виразу обличчя людини, яка дає показання, речові докази, залучені до матеріалів кримінальної справи, тобто фактично вони не можуть повноцінно виконувати обов'язки присяжних. Участь у здійсненні правосуддя таких осіб, на наш погляд, суперечить принципу безпосередності (ст. 257 КПК України). Тому більш доцільним видається безумовне звільнення таких громадян від виконання обов'язків присяжних. Хоча не може бути виключена можливість того, що згодом, при відповідному рівні розвитку техніки, ця категорія осіб може бути допущена до виконання обов'язків присяжних.

¹ Куценко К. Ф., Добровольская С. И. Требования, предъявляемые к присяжным заседателям // Советская юстиция.- 1993.- № 10.- С. 14 - 15.

Складніше ситуація з німими та глухими. Саме цим громадянам необхідні спеціальні умови для повноцінного спілкування - слухові апарати, перекладач для глухонімого і т. д. При виконанні цих умов глухі та німі можуть успішно виконувати обов'язки присяжних.

Так само, як і у випадку участі в процесі осіб, що не знають мови, якою ведеться судочинство, участь інвалідів у процесі пов'язана з технічними труднощами. Однак треба відчувати різницю між особами, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство (це можуть бути й емігранти, котрі прийняли українське громадянство і постійно проживають в Україні), й українцями, що мають фізичні вади (ті ж глухі), для яких українська мова є рідною. Адже мова - не просто слово, це частина національної культури, і для інвалідів вона так само є рідною, як і для фізично здорових людей. Недаремно ж, за законодавством США присяжним може бути особа, яка добре знає англійську мову і в той же час така людина може мати фізичні вади, що не заважають їй виконувати обов'язки присяжного.

Розумним видається рішення українського законодавця *не включати до списків присяжних громадян, відносно яких проводиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи, або таких, що мають не зняту або не погашену судимість.*

Чинна норма закону дозволяє лише тимчасово виключати обвинувачених, підозрюваних і підсудних з числа потенційних присяжних. Якщо згодом щодо них буде припинено кримінальне переслідування або вони будуть виправдані судом, то такі особи можуть бути присяжними.

У Російській імперії також не допускалися до виконання обов'язків присяжних особи, «які перебувають під слідством і судом» (п. 1 ст. 82 «Учреждения»). Містив подібне обмеження й Статут кримінального судочинства Німецької імперії 1877 р.¹ Звід законів США передбачає процедуру виключення зазначених осіб зі списків присяжних засідателів (п. «б» § 1865 розд. 28).

Особливо слід зупинитися на становищі осіб, що мають не зняту або не погашену судимість. Таке обмеження безумовно необхідне. Однак важливим уявляється сам факт наявності судимості. Слід погодитися з С. І. Добровольською в тому, що «якщо людина вчинила злочин і за це її засуджено, то її соціально-психологічний підхід до органів правосуддя докорінно змінився, і тут не має значення зняли їй судимість, погасили її або ж ні»². Тому більш доцільно закріпити

¹ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т.- СПб.: Альфа, 1996.-Т. 1.- С. 357 – 360.

² Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук.- М., 1995.- С. 63.

в законі норму про те, що не підлягають занесенню до списків присяжних раніше засуджені особи. Подібна норма міститься в законодавстві Австрійської Республіки. Вона була в КПК Франції 1808 р. і «Учреждении судебных установлений Российской Империи» (ст. 82). До списків присяжних не включаються також депутати всіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.

Аналізуючи цю норму українського закону, слід вказати на її подібність до англо-американського варіанта вирішення цієї проблеми. Так, за англійським Законом про присяжних 1974 р. члени парламенту можуть бути звільнені від обов'язків присяжних на їх прохання. В. М. Ніколайчик зазначав, що законодавство штатів, деталізуючи норми федерального законодавства США, передбачає близько 70 видів діяльності (в тому числі й у системі державної служби), які мають право на звільнення від виконання обов'язків присяжних¹.

Згідно зі Зводом законів США звільнення від виконання обов'язків присяжних посадових осіб органів законодавчої, виконавчої та судової влади Сполучених Штатів або штату, району, округу здійснюється самим судом, якщо останній вирішить, що виключення цієї посадової особи має бути здійснене в суспільних інтересах (п. 6. § 1863 розд. 28).

В умовах стабільної демократії таке вирішення питання є оптимальним. Однак у сучасній Україні - країні, де демократія ще тільки народжується, де відбувається становлення нової демократичної, правової держави і всі соціально-політичні орієнтири зміщено, таке вирішення питання видається несвоєчасним. Реальною є небезпека того, що суд може перетворитися з інституту правосуддя на політичне шоу для якого-небудь політика, котрий вибрав судовий процес як театр своїх дій. Таку можливість не можна скидати з рахунку. Тому, на наш погляд, більш доцільно віднести цю категорію громадян до тих, хто не підлягає включенню до списків присяжних.

Традиційним є обмеження бути присяжними юристам, які працюють судьями, прокурорами, державними службовцями апарату суду, працівниками органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокатами і нотаріусами. У літературі вже вказувалося на необхідність безспірного звільнення цієї категорії громадян від виконання обов'язків присяжних². Подібне обмеження закріплено в

¹ Ніколайчик В. М. Уголовный процесс США. - М.: Юрид. лит., 1981. - С. 159.

² Куценко К. Ф., Добровольская С. И. Требования, предъявляемые к присяжным заседателям // Советская юстиция. - 1993. - № 10. - С. 14 – 15; Радутная Н. В. Суд присяжных в зарубежных правовых системах // Советская юстиция. - 1993. - № 4. - С. 4 - 5.

англійському законодавстві¹ та існувало в законодавстві дореволюційної Росії². Адже участь у роботі колегиї присяжних юристів-професіоналів робить її професійною і тим самим перекреслюється значення суду присяжних як суду непрофесіоналів.

Однією з проблем застосування цієї підстави в Україні буде визначення кола осіб, які є працівниками правоохоронних органів, оскільки чинне законодавство не містить переліку цих органів. Видається, що поряд із судьями, прокурорами, адвокатами, нотаріусами, державними службовцями апарату суду, працівниками органів внутрішніх справ до цих осіб слід відносити працівників Служби безпеки України, податкової служби, митних органів, органів прикордонної охорони, державної виконавчої служби, органів державної охорони.

Крім того, одна й та ж особа не може бути одночасно включена до списку народних засідателів і до списку присяжних.

У законі має бути зроблено спеціальне застереження про те, що означене вище коло вимог, котрі ставляться до присяжних, розширеному тлумаченню не підлягає. Ніякі інші підстави невиключення громадян до списків присяжних не допускаються.

Особливістю чинного українського судоустрійного законодавства є те, що крім певної категорії громадян, які не можуть бути присяжними, існує перелік осіб, котрі включені до списків присяжних, але за їх заявою підлягають звільненню від виконання обов'язків присяжних.

Згідно зі ст. ст. 67 і 70 Закону України «Про судоустрій» розпорядженням голови суду **підлягають звільненню від виконання обов'язків присяжного на їх прохання такі особи:**

- 1) громадяни старше 65 років;
- 2) жінки, які перебувають у відпустці в зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною, а також мають дітей дошкільного або молодшого шкільного віку, дітей-інвалідів, інших хворих або членів сім'ї похилого віку;
- 3) керівники і заступники керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- 4) особи, які не володіють державною мовою;
- 5) особи, які за своїми релігійними переконаннями вважають для себе неможливим брати участь у здійсненні правосуддя;
- 6) інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються.

¹ Гуценко К. Ф. Основы уголовного процесса США.- М.: БЕК, 1994.- С. 61; Николайчик В. М. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1981.- С. 159.

² Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т.- СПб.: Альфа, 1996.-Т. 1.- С. 370.

Перелічені особи повинні подати заяву про звільнення від виконання обов'язків присяжного щодо конкретної справи до залучення їх для виконання цих обов'язків.

Ознаками, котрі поєднують всі ці категорії громадян, є те, що:

- усі ці особи включені до списків присяжних;
- рішення про їх звільнення від виконання обов'язків присяжних приймається безпосередньо головою апеляційного суду;
- звільнення від виконання обов'язків присяжних є тимчасовим і не впливає на можливість подальшої участі цієї особи як присяжного.

Право безспірної відмови від виконання обов'язків присяжного належить особі, що досягла віку 65 років. За часом така відмова може відбутися як на стадії складання списків присяжних (за письмовою заявою), так і в суді - на прохання, заявлене до закінчення добору осіб для виконання обов'язків присяжних у конкретній справі.

Більшість громадян України ідуть на пенсію у віці 60 років. Як показує практика, у них з'являється вільний час, і пенсіонери в цьому віці в цілому повні сил і охоче йдуть до судів для виконання обов'язків народних засідателів. Можна передбачити, що також добре вони виконуватимуть свій громадянський обов'язок і як присяжні. Разом з тим до 65 років серед них з'являється чимало осіб з ослабленим здоров'ям і розумовими здібностями. Тому **в законодавстві України слід установити граничний вік присяжного - 65 років**. При його досягненні особи не включаються до списків присяжних. З урахуванням існуючого в Україні рівня життя необхідно також передбачити інститут звільнення від обов'язків присяжного осіб віком від 60 до 65 років. Це буде гуманним кроком, спрямованим на врахування прав осіб літнього віку, загальний стан здоров'я яких часом перешкоджає їм виконувати ці обов'язки.

Порівняльні дослідження законодавства інших країн показують, що в них по-різному вирішується проблема граничного віку присяжного. Наприклад» ст. 81 «Учреждения судебных установлений Российской Империи» чітко обмежувала вікові вимоги, що ставилися до присяжного. Це мали бути особи віком від 25 до 70 років, в Англії - від 18 до 65 років, у США - від 21 до 70 років, у Франції - від 50 до 70 років і в сучасній Австрії - до 60 років¹. За КПК РФ підлягають безумовному звільненню від виконання обов'язків присяжних у суді за їх заявою особи віком 60 років.

Особливо хотілося б сказати про жінок, які перебувають у відпустці в зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною, а

¹ Радутная Н. В. Суд присяжных в зарубежных правовых системах // Советская юстиция. - 1993. - № 4. - С. 4 - 5.

також мають дітей дошкільного або молодшого шкільного віку, дітей-інвалідів, інших хворих або членів сім'ї похилого віку. Вагітним жінкам навіть фізично доволі важко знаходитися в процесі по декілька годин поспіль, а матері, у яких є малолітні діти, діти-інваліди, або інші особи, у яких є хворі або члени сім'ї похилого віку, фізично не можуть залишити їх без догляду. У той же час було б непродуманим однозначно не включати цю категорію громадян до списків присяжних. Індивідуальний підхід у кожному конкретному випадку міг би забезпечити право на безумовне виключення зі списків присяжних таких осіб згідно із зробленою ними заявою. Аналогічно вирішується ця проблема в законодавстві США¹.

Розпорядженням голови апеляційного суду за їх письмовою заявою підлягають звільненню від виконання обов'язків присяжного керівники і заступники керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. В умовах нестабільної соціально-політичної обстановки в сучасній Україні таке вирішення питання видається непродуманим. Тому доцільно віднести цю категорію громадян до тих, хто не підлягає включенню до списків присяжних. У цій частині Закон України «Про судоустрій» слід відкоригувати.

Особливо необхідно торкнутися проблеми **виконання обов'язків присяжного особою, яка не володіє мовою судочинства.**

Слід зазначити, що в жодній країні світу, де успішно діє суд присяжних, особи, котрі не розуміють і не знають мови, якою ведеться судочинство, не можуть виконувати обов'язки присяжних. Ця норма повинна мати безспірний характер і в українському законодавстві.

Згідно зі ст. 10 Закону України «Про судоустрій» судочинство в Україні провадиться державною мовою. Особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою судочинства, забезпечується право на повне ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача і право виступати в суді рідною мовою. Однак це положення не поширюється на суб'єктів, що здійснюють правосуддя (професійних суддів, народних засідателів і присяжних), оскільки згідно з принципом безпосередності вони повинні самі сприймати все, що відбувається в судовому засіданні при розгляді кримінальної справи (ст. 257 КПК України). Звичайно ж, якийсь фрагмент судового засідання, наприклад допит учасника, що не володіє мовою судочинства, вони можуть сприймати через перекладача, але не розгляд усієї справи, оскільки їх внутрішнє переконання в справі має формуватися шляхом безпосереднього сприйняття кожним з них усього, що відбувається в судовому засіданні. Переклад (нехай навіть і високоякісний)

¹ Николайчик В. М. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1981.- С. 159.

не може передати емоційного настрою, мовної інтонації. Але ж найчастіше істина відкривається інтуїтивно¹. Одне лише припущення про те, що присяжний, який не володіє мовою судочинства, неадекватно сприймає те, що відбувається в залі, і осмислюватиме досліджувані факти опосередковано, через перекладача, породжує недовіру до справедливості вердикту, у винесенні якого бере участь присяжний.

У Російській імперії присяжними засідателями не могли бути особи, які не знали російської мови (п. «б» ст. 82 «Учреждения»). У сучасному законодавстві США закріплено норму, яка передбачає, що присяжний повинен уміти читати, писати, говорити і розуміти англійською. Якщо виявиться, що відібраний за жеребом присяжний не знає англійської мови, то він підлягає безперечному видаленню суддею зі списку присяжних (розд. 28 § 1865 Зводу законів США).

Увляється, що в п. 4 ч. 1 ст. 67 Закону України «Про судоустрій» має бути закріплене положення, внаслідок якого особи, які не володіють мовою судочинства, підлягають звільненню від обов'язків присяжного за рішенням голови апеляційного суду незалежно від їх прохання. Цікавим за своїм соціальним значенням є обмеження, передбачене п. 5 ч. 1 ст. 67 Закону України «Про судоустрій», відповідно до якого **від обов'язків присяжного за їх письмовою заявою звільняються особи, які за релігійними переконаннями вважають для себе неможливим брати участь у здійсненні правосуддя**. За законодавством багатьох країн (наприклад, Англії, Російської Федерації та ін.) до категорії громадян, які не можуть виконувати обов'язки присяжних за релігійними переконаннями, належать тільки священнослужителі. На наш погляд, в українському законодавстві доцільно віднести священнослужителів до категорії громадян, що не підлягають включенню до списків присяжних.

Соціально продуманим слід також вважати підхід законодавця у питанні звільнення осіб від обов'язків присяжного за релігійними мотивами. Такий підхід дозволяє кожній особі з огляду на релігійні переконання вважати себе вільною від участі у здійсненні правосуддя. Безумовно, при реалізації цієї підстави виникатимуть проблеми, оскільки досить важко визначити критерії, за якими голова відповідного суду повинен буде звільнити цих осіб від обов'язків присяжних. Законодавець передбачив звільнення від обов'язків присяжних й інших осіб, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються. При реалізації цього нормативного положення важливо, щоб з боку голів відповідних судів не було захоплення помилковою в даному випадку ідеєю максимального врахування інтересів осіб,

¹ Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук.- М., 1995.- С. 68 – 69.

які залучаються до виконання обов'язків присяжних. Ще в XIX ст. Н. Д. Сергієвський писав, що слід дивитися на виконання посади присяжного не як на право громадян, а як на громадську повинність, від виконання якої не може ухилитися жоден член суспільства, здатний нести її. У той же час всі особи, на його думку, нездатні виконувати обов'язки присяжних, повинні бути звільнені від цієї повинності¹. Такий підхід є актуальним і зараз. Максимальне врахування інтересів осіб, що залучаються до виконання обов'язків присяжних, враховуваний українським законодавцем, позитивний до певних меж, оскільки істотно ускладнює процедуру добору присяжних. Тому перелік підстав, що дають право на звільнення за бажанням особи від виконання обов'язків присяжних, може і повинен бути конкретизований.

У літературі таку позицію поділяють декілька авторів. Так, К. Ф. Гуценко і С. І. Добровольська виступають за те, щоб не підлягали залученню в імперативному порядку до виконання функцій присяжних, наприклад, особи певних професій: лікарі (особливо швидкої допомоги), пожежники, викладачі, члени екіпажів повітряних, річкових і морських суден, диспетчери, члени локомотивних бригад, водії комунального транспорту та ін. Тривала відсутність на роботі цих осіб може завдати істотної шкоди відповідним видам соціально корисної діяльності - нормальній роботі транспорту, закладів охорони здоров'я, шкіл, судів та інших установ².

Як поважна причина звільнення від виконання обов'язків присяжного у конкретній справі повинна фігурувати об'єктивність, що викликає обґрунтовані сумніви внаслідок здійсненого на цю особу незаконного впливу, наявності в неї упередженої думки, знання нею обставин справи з непроцесуальних джерел, а також з інших причин. Найбільшу складність при відборі присяжних становить виявлення такої підстави відводу, як наявність у них упереджених думок про винність обвинуваченого. Подібні упереджені думки властиві, наприклад, таким типам людей:

а) особам, що самі (або їх родичі, близькі їм люди) постраждали від злочину, аналогічного тому, що розглядатиметься;

б) особам, підданим впливу негативних стереотипів суспільної свідомості, різним соціальним забобонам.

Для виявлення в присяжних обвинувальних настанов при їх виклику до суду для розгляду конкретної справи їм можна запропонувати відповіді в письмовій формі на такі запитання:

¹ Сергіевский Н. Д. О суде присяжных. - М.: Право, 1875. - С. 45.

² Куценко К. Ф., Добровольская С. И. Требования, предъявляемые к присяжным заседателям // Советская юстиция. - 1993. - № 10. - С. 14 - 15.

Хто з вас постраждав від злочину, подібного до того, в якому обвинувачується підсудний?

У кого з вас постраждали від такого злочину родичі або близькі?

У кого з вас склалося враження про винність підсудного після ознайомлення з інформацією про злочин із засобів масової інформації?

Хто з вас негативно ставиться до представників певної національності або расово-етнічної групи?

Усі перелічені вище категорії громадян мають право зробити заяву в суді про звільнення від виконання обов'язків присяжних. Таку заяву можна зробити до закінчення відбору кандидатів для виконання обов'язків присяжних у конкретній справі. Подібна заява може бути як мотивованою, так і ні, але в будь-якому випадку вона підлягає безумовному задоволенню. Рішення про задоволення заяви приймається головою апеляційного суду (ч. 1 ст. 70 Закону України «Про судоустрій»).

У деяких державах законодавство передбачає виключення зі списків присяжних військовослужбовців. Так, п. 6 ч. 4 ст. 80 Закону РФ «Про судоустрій» передбачено, що правом на виключення зі списків присяжних засідателів за їх заявою наділяються військовослужбовці. У цьому проглядається явна аналогія з нормою англійського Закону про присяжних 1974 р., що передбачає право військовослужбовця на виключення зі списків присяжних за його заявою. Звід законів США, так само як і керівники держапарату, розглядає військовослужбовців як осіб, що лише умовно можуть бути присяжними. Звичайно, не можна сліпо копіювати англо-американську систему. Там інша історія, інша правова свідомість й інша ситуація¹. На думку російських учених, найбільш оптимальним вирішенням даної проблеми буде закріплення в законі положення про внесення військовослужбовців до списків присяжних поряд з наданням їм права за їх заявою безумовно бути звільненими від обов'язків присяжного².

Чинне законодавство передбачає створення судів присяжних у загальних апеляційних судах, у тому числі й в апеляційних військових судах. У зв'язку з цим до списків присяжних цих судів вносяться військовослужбовці, що відповідають встановленим у законодавстві вимогам і рекомендовані зборами військових частин і військових установ військових гарнізонів, розташованих на території, на яку поширюється юрисдикція апеляційного військового суду.

¹ Ершов В. А. Альтернативное судопроизводство: первые шаги // Советская юстиция. - 1993. - № 2. - С. 3.

² Демичев А. Военный суд присяжных // Законность. - 1997. - № 8. - С. 56-58.

Проведений аналіз вимог, що ставляться до присяжних, дозволяє зробити висновок про те, що закладена в українському судоустрійному законодавстві система вимог, котрі висуваються до присяжного, й умови звільнення громадян від виконання обов'язків присяжних не дозволяють визнати бездоганними формальні критерії відбору присяжних.

Доцільніше в Законі України «Про судоустрій» виділити самостійну главу «Участь присяжних у відправленні правосуддя», в якій, поряд з іншими питаннями, необхідно передбачити умови, що є підставами виключення особи зі списків присяжних, або підставами звільнення її від обов'язків присяжного. При цьому як виключення зі списків, так і звільнення особи від участі в суді присяжних може бути здійснене в одних випадках за її волевиявленням, в інших - незалежно від такого волевиявлення.

До першої групи слід віднести умови, за яких особа не включається в списки присяжних. **До списків присяжних не включаються громадяни:**

- 1) не внесені до списків виборців на виборах народних депутатів України, що передували складанню списків присяжних;
- 2) які не досягли до моменту складання списків присяжних віку 30 років;
- 3) які досягли 65-річного віку;
- 4) визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними;
- 5) щодо яких проводиться дізнання, досудове слідство або судовий розгляд кримінальної справи або ті, які мають судимість;
- 6) депутати всіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим; керівники і заступники керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- 7) судді, прокурори, слідчі, адвокати, нотаріуси, народні засідателі, а також особи, що належать до керівного й оперативного складу органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, податкової служби, державної виконавчої служби, митних органів;
- 8) священнослужителі.

Крім того, у законі мають бути зазначені умови, за яких особа звільняється від виконання обов'язків присяжного головою відповідного апеляційного суду. Одна група умов враховується незалежно від того, чи надійшла від особи заява, інша група має значення лише за наявності такої заяви.

За ініціативою голови апеляційного суду від обов'язків присяжних звільняються:

- 1) особи, підозрювані або обвинувачені у вчиненні злочину;

2) особи, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство;

3) німі, глухі, сліпі та інші особи, що є інвалідами, за відсутності організаційних або технічних можливостей їх повноцінної участі в судовому засіданні.

За усною або письмовою заявою громадянина головою суду **можуть бути звільнені від обов'язків присяжного:**

- особи віком від 60 до 65 років;
- жінки, які мають дітей віком до трьох років;
- особи, які через свої релігійні переконання вважають для себе неможливим брати участь у здійсненні правосуддя;
- особи, відволікання яких від виконання службових обов'язків може заподіяти істотну шкоду суспільним і державним інтересам (лікарі, вчителі, пілоти авіаліній та ін.);
- інші особи, що мають поважні причини для неучасті в судовому засіданні.

Від виконання обов'язків присяжного у конкретній справі головуєчий суддя повинен звільняти будь-кого, чия об'єктивність викликає обґрунтовані сумніви внаслідок здійсненого на цю особу незаконного впливу, наявності в неї упередженої думки, знання нею обставин справи з непроцесуальних джерел, тенденційності складу колегії присяжних, нездатної винести об'єктивний вердикт, а також з інших причин¹.

¹ Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. В. М. Лебедева. - М.: Спарк, 2002. - С. 559 - 604. 380

РОЗДІЛ 6.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ

6.1. Організаційно-правові проблеми складання списків присяжних

Під *організацією суду присяжних* слід розуміти діяльність і процедури, відповідно до яких, *по-перше*, здійснюється відбір громадян для виконання функцій присяжних; *по-друге*, перевіряється відповідність цих осіб вимогам, встановленим у законі щодо присяжних; *по-третє*, присяжні викликаються для відправлення правосуддя. Крім того, у це поняття включаються всі інші організаційно-правові аспекти, що виникають у період виконання ними своїх обов'язків (надання послуг і приміщення для присяжних, використання часу присяжних, компенсація витрат присяжним, забезпечення безпеки присяжних).

Присяжні відіграють важливу роль у системі правосуддя України. Ці громадяни привносять в суд життєвий досвід і ціннісні орієнтації суспільства в цілому. Функції присяжних одночасно є почесними і повчальними. Для багатьох осіб ці функції часто є першим знайомством із системою правосуддя. Через те існує потреба в розробленні науково-практичних методів роботи з присяжними, які враховували б як питання, що цікавлять присяжних особисто, так і вимоги, що ставляться законом до присяжного. Ефективна організація суду присяжних дозволить знизити витрати, пов'язані з розглядом справ цим судом і значною мірою сприятиме при цьому підвищенню авторитету судової влади в суспільстві.

У даному монографічному дослідженні пропонується розробити два типових документи, що можуть прийматися обласною і прирівняною до неї радою з урахуванням територіальних, національних та інших особливостей. Перший документ має назву «План організації суду присяжних», другий - «Керівництво з організації суду присяжних». У додатках 11 і 12 містяться пропоновані типові структури цих документів. Нижче буде подано загальний опис і короткий огляд кожного з них.

Організація суду присяжних повинна починатися з процесу відбору присяжних. **Процес відбору присяжних** містить у собі декілька етапів.

На *першому етапі* голова апеляційного суду відповідної області складає список на підставі списків виборців. В Україні, на відміну

від інших країн, немає необхідності використовувати які-небудь інші списки, наприклад, реєстрацію осіб, що одержали права водія, оскільки історично активність виборців завжди була високою і найбільш повними списками осіб, які проживають на відповідній території, є списки виборців.

На *другому етапі* комісія з уповноважених представників суду, органів юстиції і відповідної ради, склад якої затверджується головою Верховної Ради Автономної Республіки Крим, головою обласної ради, Київським та Севастопольським міськими головами, формує список присяжних.

На *третьому етапі* список присяжних затверджується рішенням відповідної ради - Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної ради, Київської і Севастопольської міських рад.

Списки присяжних апеляційних військових судів за поданням голів цих судів формуються з числа військовослужбовців, рекомендованих зборами військових частин та військових установ військових гарнізонів, розташованих на території, на яку поширюється юрисдикція апеляційного військового суду.

Від кожного гарнізону до списку присяжних включаються від 15 до 20 військовослужбовців, які відповідають вимогам ст. 69 Закону України «Про судоустрій». Список присяжних апеляційного військового суду затверджується рішенням відповідної ради, на території якої розташовано гарнізон.

Списки присяжних затверджуються не пізніше одного місяця з дня одержання подання голови суду і в той же строк надсилаються до суду, а також публікуються в друкованих засобах масової інформації відповідної місцевої ради.

Списки присяжних затверджуються строком на чотири роки і переглядаються кожні два роки (ст. 68 Закону України «Про судоустрій»).

Серед *найбільш гострих проблем, пов'язаних зі складанням списків присяжних*, слід виділити:

- складання списків присяжних і проблему обчислення необхідної кількості присяжних;
- формування найбільш оптимальної системи органів, що здійснюють складання списків присяжних;
- порядок складання списків присяжних;
- порядок подання і розгляду заяв громадян щодо виявлених у списках присяжних помилок;
- визначення форми даних у списках присяжних.

Цікавим для вдосконалення сучасної процедури складання списків присяжних є досвід Франції часів Наполеона. Французьке законо-

давство передбачало щорічне складання загальних і запасних списків присяжних засідателів. Так, департаментський список містив від 400 до 600 присяжних (по одній особі на 500 жителів), а департамент Сени - 3000 осіб. Таким чином, закон встановлював точну кількість осіб, що підлягали внесенню до списків, а не віддавав вирішення цього питання на відкуп суддівському корпусу.

Однак найбільш прийнятною моделлю складання списків присяжних може бути модель, закладена в «Учреждении судебных установлений Российской Империи». Російське законодавство XIX ст. передбачало складання як загальних, так і чергових (річних) списків присяжних. Поряд з черговими списками присяжних закон також вимагав складання запасних списків.

Згідно із «Учреждением» до загальних списків присяжних вносилися особи, що відповідають вимогам, які ставляться до присяжних. Щорічно на основі загальних списків присяжних складалися чергові списки. До чергового списку присяжних вносилися по містах Москві і Санкт-Петербургу з їх повітами 1200 осіб, по повітах, у яких понад 100 тис. жителів, - 400 осіб, а по повітах, де менше 100 тис. жителів, - 200 осіб. Одночасно зі складанням чергового списку комісія складала **особливий список запасних присяжних**. До цього списку вносилися тільки особи, що проживають в тих містах, в яких відкривалися засідання суду за участю присяжних. До списку запасних присяжних вносилися по містах Москві і Санкт-Петербургу 200, по інших містах - 60 осіб (ст. ст. 99 - 102 «Учреждения»).

Такий же поділ списків присяжних було закладено і в Статуті кримінального судочинства Німецької імперії, згідно з яким повинні були складатися загальні списки (первинні списки і списки рекомендаційні), річні списки і сесійні списки. Порядок складання цих списків докладно описав І. Я. Фойницький¹.

У сучасних зарубіжних правових системах процедура формування списків присяжних, аналогічна російській дореволюційній, діє в Австрії. Згідно із Законом про реєстр присяжних і шефенів, муніципальна комісія складає список на 4 роки. З нього районна комісія відбирає найбільш придатних осіб і подає список цих осіб голові суду першої інстанції. Затверджений ним реєстр стає початковим реєстром. На базі початкового реєстру комісія при Вищому Суді потім формує річний реєстр, що складається з головного і додаткового списків (в останній включаються особи, які проживають у найближчих околицях суду). Шляхом жеребкування річний реєстр

¹ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т. - СПб.: Альфа, 1996. - Т. 1. - С. 360 - 361.

розбивається на реєстр присяжних (для кожної сесії) і два реєстри для шефенів (місячні)¹.

Перевага цієї моделі очевидна: по-перше, немає необхідності складати явно завищені за кількістю осіб річні списки присяжних. У разі недостатності присяжних у річному списку можна поповнити його із загального. По-друге, голові суду не потрібно займатися плануванням кількості присяжних на наступний рік.

Своєчасне виявлення осіб, не здатних швидко й ефективно включитися в діяльність колегії присяжних, і виключення їх з числа кандидатів у присяжні з метою формування якісного складу колегії з числа соціально зрілих, морально добropорядних і розсудливих осіб забезпечуються за допомогою спеціальних організаційних заходів, насамперед шляхом складання списків присяжних згідно з вимогами ст. ст. 66, 67, 69 і 70 Закону України «Про судоустрій» і перевірки апаратом суду відповідності вимогам Закону кандидатів, включених до списків.

При складанні списків присяжних, створюваних окремо по кожному району або місту області, до якого включаються тільки громадяни, які постійно проживають у місці знаходження суду присяжних, кандидатури присяжних відбираються шляхом випадкової вибірки зі списків виборців, складених до останніх виборів народних депутатів України по районах або містах області. Слід зазначити, що до кандидатів у присяжні ставляться набагато більш суворі вимоги, ніж до виборців. До списків присяжних не включаються особи, не внесені до списків виборців на виборах, що передували складанню списків присяжних, а також особи, які не досягли до моменту складання списків присяжних віку 30 років, особи, котрі мають не зняту або не погашену судимість, визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними.

Соціальний контроль за дотриманням цих вимог до кандидатів у присяжні повинен забезпечуватися такими організаційними заходами:

- 1) списки публікуються в місцевій пресі для відома населення;
- 2) громадяни, представники підприємств, установ і організацій мають право звертатися до комісії із заявами про незаконне включення або невключення конкретних осіб до списку або про виключення їх зі списку, про інші помилки у списку;
- 3) комісія повинна розглядати заяви, що надійшли, і приймати рішення, які можуть бути оскаржені в суді у порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством;

¹ Бутов В. Н. Уголовный процесс Австрии.- Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1988.- С. 34.
384

4) комісія зобов'язана регулярно перевіряти і за необхідності змінювати списки присяжних, виключаючи зі списків осіб, що втратили право бути присяжними, і включаючи тих, які були відібрані за поданням голови апеляційного суду додатково.

Закон України «Про судоустрій» зобов'язує громадян, посадових осіб державних органів, підприємств, установ і організацій подавати комісії за її запитом інформацію, необхідну для складання списків присяжних. За умови неподання такої інформації, а також подання неправдивої інформації зазначені посадові особи і громадяни несуть відповідальність, передбачену законодавством про адміністративні правопорушення.

Згідно із ст. 70 Закону **зі списку присяжних виключаються** за письмовою заявою особи, не спроможні швидко й ефективно включитися в діяльність колегії присяжних з розгляду складних кримінальних справ і вироблення якісного (правильного і справедливого) колективного рішення з питань про винність, а саме: особи, що не володіють мовою, якою ведеться судочинство в даній місцевості; німі, глухі, сліпі та інші особи, які є інвалідами; особи, не спроможні через свої фізичні або психічні вади, підтверджені медичними документами, успішно виконувати обов'язки присяжного; особи, що досягли віку 65 років; священнослужителі; керівники і заступники керівників органів представницької та виконавчої влади; судді, прокурори, слідчі, адвокати, нотаріуси, а також особи, що належать до оперативного складу органів внутрішніх справ і державної безпеки та інших правоохоронних органів.

Оскільки ці категорії осіб не спроможні швидко й ефективно включитися в діяльність колеги присяжних з об'єктивних причин, що обмежує їх здатність якісно виконувати обов'язки присяжного, то, як уже зазначалося, в інтересах правосуддя їх взагалі не варто включати до списків присяжних. Навряд чи виправдано вирішувати питання про включення їх до списків залежно від того, чи захочуть вони звернутися з письмовою заявою про виключення їх із цих списків.

Особливо це стосується осіб, що страждають на психічні вади, підтверджені медичними документами, оскільки такі вади можуть перешкодити їм критично оцінити свої можливості повноцінно реалізовувати права й обов'язки присяжного. Річ у тому, що будь-яка психічна вада так чи інакше пов'язана з певними аномаліями в тих сферах психіки, що утворюють інтелектуальний, емоційний, вольовий і моральний потенціал особистості, і тим самим обмежує суб'єкта, який має таку ваду, у здатності бути особистістю, що надійно виконує таку важливу соціальну роль, як присяжний.

У кожному апеляційному суді має бути план організації колегії присяжних, в якому описується порядок відбору присяжних. У плані має міститися посилання на відповідний законодавчий акт, що є правовим джерелом, яким керується суд при відборі присяжних.

Крім того, у плані зазначається, хто з апарату суду зобов'язаний здійснювати процедуру випадкового відбору присяжних, а також містяться: рекомендації щодо порядку здійснення цієї процедури; джерела висування кандидатур, які включаються до списків присяжних; порядок складання і ведення списків присяжних; порядок перевірки відповідності кандидатів у присяжні вимогам закону; порядок виклику і призначення присяжних для здійснення їх функцій, а також інші адміністративні аспекти діяльності присяжних.

Суди можуть звертатися до цього плану в процесі розробки планів організації суду присяжних в апеляційних судах.

Короткий загальний зміст плану наведено нижче.

Складання списків присяжних

1. Відповідальність за складання списків

Згідно зі ст. 67 Закону України «Про судоустрій» відповідальність за складання списків присяжних несуть комісії, що діють на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду. Списки оновлюються один раз на два роки. Чисельність кандидатів по кожному зі списків визначається головою відповідного апеляційного суду і представляється головою відповідної ради з огляду на зразкову кількість присяжних, які, за оцінкою суду, будуть потрібні для роботи в процесах у кримінальних справах за участю присяжних протягом наступного року. Після цього голова відповідної ради встановлює і повідомляє головам міських і районних рад про чисельність тих кандидатів, яких кожний з них має представити йому з метою складання представницького централізованого списку присяжних.

При складанні списків необхідно, щоб у них було пропорційно представлене населення кожної адміністративно-територіальної одиниці (району, міста тощо), що знаходиться на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду.

2. Складання списків

Кандидатури присяжних, що включаються до списку, відбираються методом випадкової вибірки зі списків виборців по кожній адміністративно-територіальній одиниці. Після складання списку з

нього виключаються особи, які не відповідають вимогам ст. ст. 68 і 69 Закону України «Про судоустрій». Список присяжних затверджується рішенням обласної та прирівняної до неї ради на сесії.

Потім списки необхідно опублікувати в місцевій пресі з метою ознайомлення з ними громадськості, а також для того, щоб надати можливість у разі потреби оскаржити неточності, допущені в списках присяжних. Комісія в п'ятиденний строк повинна розглянути заяву, що надійшла, і прийняти за нею рішення, причому відмова в задоволенні вимог може бути оскаржена у суді.

3. Запасний список

Крім загального списку, на нашу думку, слід складати запасний список присяжних. Порядок відбору кандидатів для включення до запасного списку і ознайомлення з ним громадськості аналогічний порядку, який діяв відносно загального списку, з тим лише застереженням, що кандидати, які включаються до списку, повинні постійно проживати в обласному центрі або в іншому постійному місці знаходження апеляційного суду.

4. Передача списків до суду

Після завершення зазначених процедур комісія представляє суду остаточний загальний і запасний списки присяжних.

Списки присяжних згідно з ч. 6 ст. 68 Закону України «Про судоустрій» затверджуються на строк чотири роки і переглядаються кожні два роки. Для реалізації цих законодавчих вимог необхідно розпорядженням Президента України затвердити «Рекомендації про порядок складання списків присяжних». Судова адміністрація повинна їх видати і надіслати головам обласних рад і головам апеляційних судів, тобто тим, хто безпосередньо відповідає за складання списків присяжних. Правила складання списків присяжних, встановлені в «Рекомендаціях», в основному мають спиратися на норми закону, конкретизувати й доповнювати його.

Крім якомога більш широких і доцільних умов для вибору в присяжні важливо також, щоб, з одного боку, складання списків здійснювалося належним чином, тобто щоб до їх складу включалися особи, дійсно здатні виконувати функції присяжного, а з іншого - щоб усі спроможні несли цю повинність і не ухилялися від неї. Значною мірою правильне здійснення цього залежить від установи, якій доручається складання списків. Бона має складатися насамперед з осіб, які знають місцеве населення¹. Визначення і створення найбільш оптимальної

¹ Духовской М. В. Уголовный процесс- М.: Право, 1908.- С. 94.

системи органів, що здійснюють формування списків присяжних,- це проблема, на яку хотілося б звернути більшу увагу.

Ці органи можуть бути представлені адміністрацією, місцевим самоврядуванням і судом. Жоден з названих органів не може взяти складання загальних і чергових списків на себе. Ця місія настільки важлива, як і належне заміщення вищих кримінальних судилищ, вимагає спільної участі всіх їх, узгодженого служіння спільній меті¹.

Сучасний український законодавець пішов саме таким шляхом. Згідно зі ст. 68 Закону України «Про судоустрій» список присяжних за поданням голови апеляційного суду формується на підставі списків виборців комісією, склад якої затверджується відповідно Головою Верховної Ради Автономної Республіки Крим, головою обласної ради, головами Київської і Севастопольської міських рад. До складу комісії повинні входити уповноважені представники суду, органів юстиції і відповідної ради. До списків присяжних включаються громадяни, які постійно проживають на території відповідної області і відповідають вимогам ст. 69 цього Закону. Список присяжних затверджується рішенням відповідної ради.

Український закон у цій частині багато в чому сприйняв положення «Учреждения судебных установлений Российской Империи» і французького Закону 1853 р. «Про створення суду присяжних».

Обидва ці акти покладали на спеціально створювані комісії (в Росії - це комісії, створювані земськими повітовими зборами; у Франції - комісії, що діють під керівництвом префекта або його помічників) обов'язок зі складання загальних і річних списків присяжних.

Країни загальної системи права, на відміну від континентальної, практично не знають такої процедури, як складання спеціальними комісіями загальних, чергових і запасних списків присяжних. За словами Р. Локвуда, глави 17-го адміністративного округу штату Флорида, списки присяжних засідателів як такі не складаються. Дані зі списків виборців про громадян, що проживають у підвідомчому йому окрузі і відповідають вимогам, котрі ставляться до присяжних засідателів, заносяться в комп'ютер, який на основі спеціальної програми добору присяжних друкує для розсилання анкети (форми) можливим кандидатам у присяжні. За діями комп'ютера стежать секретарі суду або самі судді. За результатами анкетування кандидати в присяжні запрошуються в суд². Аналогічну систему виклику кан-

¹ Фойницький И. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т.- СПб.: Альфа, 1996.-Т. 1.- С. 356 -357.

² Локвуд Р. Без компьютера как без рук // Советская юстиция.- 1993.-№ 19. - С. 25.

дидатів у присяжні до суду закладено і в англійському законодавстві про присяжних.

Ще одна проблема - визначення порядку складання списків присяжних. Списки присяжних формуються шляхом випадкової вибірки на основі списків виборців останніх виборів. У «Рекомендаціях» слід запропонувати проводити випадкову вибірку або арифметично (наприклад, заносити в присяжні кожного 50-го або 70-го), або з використанням комп'ютерної програми. Причому для проведення випадкової вибірки присяжних з використанням комп'ютера можна використовувати комп'ютерні програми, засновані на різних математичних методах. Оптимальними, на наш погляд, є комп'ютерні програми добору присяжних, що розроблені С. І. Добровольською і використовуються в Російській Федерації¹. Зараз Україні важко відмовитися від традиційної моделі складання списків присяжних. Однак надалі, при масовому оснащенні судів комп'ютерною технікою, до цієї ідеї буде доцільно повернутися.

Поставлена проблема є дуже життєвою. Наприклад, у США «відсутність однаковості в способах добору осіб, які можуть виконувати обов'язки присяжних, призводить до того, що деякі громадяни викликаються для виконання функцій присяжних регулярно, кожні 2-3 роки, а іноді й частіше, інші громадяни взагалі ніколи»².

Як уже зазначалося вище, функції комісії з первинного складання списків можуть бути занесені в комп'ютер. Однак діяльність комісії виявляється необхідною при розгляді заяв громадян з приводу помилок щодо включення до списків присяжних. Згідно зі ст. 70 Закону України «Про судоустрій» після того, як до списків занесено необхідне число громадян, які відповідають вимогам, котрі ставляться до присяжних, має бути вирішене питання про осіб, що мають право на виключення зі списків присяжних за їх заявою. З цією метою про складання загальних списків присяжних комісія повідомляє населення і протягом двох тижнів після цього допускає всіх бажаючих до ознайомлення з ними і розглядає заяви, що надходять. Заяви громадян про включення (або невключення) до списків присяжних повинні розглядатися та задовольнятися, або відхилятися в місячний строк.

За Законом Франції 1853 р. «Про створення суду присяжних» комісія префекта або заступника префекта, що займалася складанням списків присяжних засідателів, протягом 15 днів з дня завершення складання списків повинна була виключити з них усіх тих, хто не

¹ Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности. Дис. ... канд. юрид. наук.- М., 1995.- С. 72 - 84.

² Николайчик В. М. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1981.- С. 159.

відповідав вимогам, що ставляться до присяжних, і включити тих, хто був незаконно виключений зі списків. Російське дореволюційне законодавство також приділяло значну увагу роботі зі списками присяжних. Так, згідно зі ст. 92 «Учреждения» протягом місяця з часу допущення до ознайомлення із загальним списком присяжних кожний мав право заявити про неправильне внесення (або невнесення) кого-небудь до списку з наданням доказів щодо цього. Визнавши зазначені обставини обґрунтованими, комісія виправляла список, а про відхилені заяви робилася позначка в самому списку.

Уточнені загальні списки присяжних повинні складатися за такою формою: 1) номери по порядку; 2) прізвище, ім'я та по батькові; 3) дата народження; 4) місце проживання; 5) місце роботи і рід занять; 6) відомості про стан здоров'я; 7) участь у судовому засіданні.

При цьому графи 1-4 заповнюються комісією відразу при складанні списків, а наступні - судом у міру збирання інформації. Бажано передбачити одну - дві вільні графи для внесення інших відомостей, в яких виникає потреба.

Необхідно також передбачити у формі дві вільні графи для внесення інших відомостей (наприклад, відносно інвалідів, священників, юристів, тобто всіх тих категорій громадян, які мають право брати самовідвід, який обов'язково задовольняється). Повна відсутність відомостей по цих двох графах до суду може зробити роботу колегії присяжних фактично неможливою¹.

Відразу ж виникають дві проблеми: проблема часу заповнення всіх граф форми, а також проблема браку інформації про майбутнього присяжного, що заноситься у форму.

Більш продуманою щодо цього видається американська система. Форма-анкета, що розсилається потенційним присяжним і містить умови для виконання обов'язків присяжного, крім уже переліченого, вимагає вказати расу, освіту, тривалість постійного проживання на території даного судового округу, а також чи повинен кандидат бути виключений з числа присяжних або звільнений від виконання обов'язків присяжного (розд. 28 § 1869 п. 4 Зводу законів США). Найважливішим тут видається той факт, що всі відомості про кандидата в присяжні відомі задовго до судового засідання, а відтак практично виключається можливість накладок при формуванні журі присяжних.

Слід зазначити, що в Російській Федерації в рекомендаціях і посібниках для суддів, які працюють у суді присяжних, пропонується

¹ Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. В. М. Лебедева. - М.: Спарк, 2002. - с. 674 - 675.

розсилати присяжним подібні анкети¹. Однак такі рекомендації не мають сили закону. Здається, що немаловажним кроком на цьому шляху може стати розробка форми, за якою складається список присяжних, і вже принаймні її повне оформлення на стадії складання списків присяжних.

Одночасно зі складанням загальних по районах, містах, областях списків присяжних комісія повинна скласти запасний (по обласному центру) список присяжних, до якого включаються тільки громадяни, що постійно проживають в обласному центрі або іншому постійному місцезнаходженні відповідного суду. До запасного списку присяжних включається не більше однієї чверті від кількості всіх присяжних по області в цілому, що включаються до загальних списків присяжних. При складанні запасного списку присяжних застосовуються ті самі правила, що й при складанні загальних списків присяжних (ст. ст. 69, 70 Закону України «Про судоустрій»).

Аналізуючи процедуру складання списків присяжних, необхідно пам'ятати, що проведений аналіз - багато в чому теоретичний. Остаточний висновок про позитивні риси і недоліки існуючої системи формування загальних і запасних списків присяжних можливо зробити тільки за результатами багаторічної практичної діяльності. Але деякі рекомендації можна дати вже зараз: *по-перше*, видається за доцільне увести модель складання загальних і річних списків присяжних; *по-друге*, наділити комісії повноваженнями як щодо складання списків присяжних, так і щодо вирішення питань неправильного включення (виключення) осіб зі списків присяжних; *по-третьє*, розширити перелік відомостей, що заносяться у форму, за якою вносяться дані до списків присяжних.

Хочеться думати, що в сучасній Україні складеться інша практика, ніж та, яка існувала в Російській імперії щодо діяльності подібних комісій. За твердженням О. Ф. Коні, «у перші п'ятнадцять років існування суду присяжних установлені законом тимчасові комісії діяли настільки недбало, що до загальних списків присяжних, у супереч точній вказівці закону, заносилися божевільні, померлі, сліпі та глухі, ті, хто перебуває під судом, не знає російської мови, старші 70-річного віку і т. ін. І одночасно в багатьох місцевостях зовсім не заносилися до списків представники помісного елемента і купецького стану. А чиновники, внесені до цих списків, потім, потрапивши в списки чергові, до початку судових засідань мали посвідчення начальства про фіктивні, по суті, відрядження або термінові особливі доручення. На-

¹ Суд присяжных: Пособие для судей / Науч. редактор Тэймен С.- М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1994.- С. 12 - 13.

віль по Петербургу ті списки склалися з більшою увагою, ніж у провінції; протягом року, з 1878 по 1879, довелося виключити зі списків, надісланих до петербурзького окружного суду, 5 іноземців, 12 чоловік старше 70 років, таких, що не проживають у Петербурзі, - 106, тих, що померли за кілька років перед занесенням до списків, - 23, визнаних божевільними - 3, таких, що не знають російської мови - 5, сліпих - 2, глухих - 8, тих, що не мають права бути присяжними засідателями, - 18 і тих, що виконали в попередньому році свій обов'язок, - 5. У провінції в більшості випадків становище було ще гірше»¹.

6.2. Методика відбору присяжних для розгляду конкретної справи

За справедливим зауваженням М. В. Духовського, «правильний суд можливий лише при такому складі, в якому осіб, що беруть участь у справі, визнано за суддів неупереджених»².

У свою чергу, можливість формування незалежної і неупередженої колегії присяжних багато в чому залежить від закріпленого в законі механізму відбору присяжних.

Правила відбору присяжних у суді мають бути закріплені в кримінально-процесуальному законодавстві. **При визначенні порядку відбору присяжних і формуванні колегії присяжних у суді слід вирішити такі проблеми:**

1) розробити процедуру складання списку присяжних, що підлягають виклику до суду;

2) визначити час ознайомлення підсудного зі списками осіб, що викликаються до суду;

3) встановити межі і ступінь поінформованості присяжного про сутність справи, що розглядається;

4) передбачити процедуру звільнення осіб від виконання обов'язків присяжних за законом;

5) визначити кількість наданих сторонам невмотивованих відводів і розв'язати питання про нерівність обвинувачення і захисту щодо кількості осіб, котрі відводяться.

Вирішення зазначених проблем має бути продуманим і оптимальним. При цьому не слід нехтувати успішно діючими, перевіреними десятиліттями нормами західного і російського дореволюційного та сучасного законодавства.

¹ Кони А. Ф. Присяжные заседатели // Советская юстиция. - 1993. - № 17. - С. 17.

² Духовской М.В. Русский уголовный процесс. - М.: Право, 1905. - С. 96.

Мета процесу відбору присяжних полягає в досягненні випадкового характеру вибору кандидатів у присяжні, що означає рівну ймовірність вибору кожного з громадян, що відповідають певним вимогам закону. Отже, у застосовуваній системі відбору кандидатів повинні бути використані або ручні, або автоматизовані методи вибірки кандидатів за випадковим принципом. Система має бути побудована таким чином, щоб можна було чітко й обґрунтовано спростувати будь-які обвинувачення в необ'єктивному або упередженому підході до процесу відбору.

Завданнями процесу відбору присяжних для розгляду конкретної кримінальної справи є:

а) максимальне зрівнювання можливості участі у виконанні обов'язків присяжних усіма громадянами області, включеними до списків присяжних;

б) виключення можливості відбору осіб, які не відповідають вимогам, що ставляться до присяжних;

в) забезпечення такого процесу відбору присяжних, який би дозволив у встановленому порядку і на справедливій основі звільняти від виконання обов'язків присяжних осіб, що мають на те поважні причини;

г) опублікування списків присяжних і надання можливості оскарження незаконного включення чи невключення конкретних осіб до списку або виключення зі списку чи виправлення інших помилок у списках.

Перевірка відповідності потенційних присяжних вимогам, що до них ставляться законом, і виклик їх до суду здійснюються апаратом суду. В установлені проміжки часу секретар суду методом випадкової вибірки відбирає із загального списку таку кількість кандидатів, яка необхідна для задоволення потреб суду в присяжних. У кожній групі присяжних, що відбираються зазначеним способом для виклику до суду, число кандидатур, що представляють конкретну адміністративно-територіальну одиницю (область, місто, район), має бути пропорційне їх чисельному представництву в тому списку, з якого вони відбираються, будь то загальний чи запасний список. Таким чином, список відібраних кандидатів відображатиме пропорційне співвідношення для кожної адміністративно-територіальної одиниці, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду.

Особливо гострою може стати проблема, що стосується процедури і строків складання списку присяжних, які підлягають виклику до суду. В день, призначений для відкриття судового засідання, апарат суду відбирає з присяжних, що з'явилися в суд, шляхом випадкової

вибірку визначену постановою судді кількість осіб. При розсиланні повідомлень майбутнім присяжним у кількості більшій, ніж вимагає постанова судді, у день судового засідання суд елементарно може не дорахуватися тієї кількості кандидатів у присяжні, яку було визначено, оскільки люди можуть захворіти, виїхати у відрядження, виїхати в іншу країну і т. ін. У разі ж, якщо в суд з'явилася менша кількість осіб, ніж зазначено в постанові судді, відкриття судового засідання має бути відкладено. У Російській імперії процедура повторювалася знову доти, поки в суді не було необхідної кількості присяжних. Аналіз механізму відбору присяжних засідателів за сучасним законодавством Російської Федерації дозволяє зробити такий висновок: для забезпечення кожного судового процесу апарат суду запрошує не менше 30 - 40 присяжних¹.

Складання списків присяжних в Англії, їх добір, виклик і відвід проводяться спеціальними чиновниками (electoral registration officer), яких призначає лорд-канцлер. Викликаний до суду присяжний може одержати звільнення від участі в суді, якщо доведе, що виконував ці обов'язки протягом двох попередніх років. Решта в списку присяжних відбираються шляхом жеребкування у відкритому судовому засіданні. Загалом до складу присяжних Суду корони і суду графств входить 12 осіб, однак цього правила зараз вже не дотримуються, про що зазначалося у попередніх розділах. У суді графств, як правило, засідають вісім присяжних, причому для прийняття рішення досить семи голосів. У будь-якій цивільній справі ці правила можуть бути пом'якшені за згодою сторін. Відбір присяжних здійснюється судовим службовцем за методом випадкового добору з виборчих списків.

На практиці згідно зі складеним списком певна кількість осіб запрошується в призначений день до судового клерка. Після відбору їх уже як присяжних вносять до списку, що подається судді.

В Англії та Валії представники обвинувачення і захисту можуть відвести деяких кандидатів у присяжні зі списку кандидатів, але вказавши при цьому причину. В Шотландії, крім того, представники обвинувачення і захисту мають право відвести до трьох кандидатів у присяжні, не вказуючи причин. У Північній Ірландії, обвинувачений може відвести без зазначення причин до 12 кандидатів у присяжні. Інша проблема - гласність проведеного жеребкування. Випадкову вибірку з тих, хто з'явився до суду присяжних, в Україні має здійснювати апарат суду. Закон не вимагає гласності проведеної процедури.

¹ Поспеева Л. Г. Рекомендации для работников администрации края, области, района, города и суда по работе с присяжными заседателями // Рассмотрение дел судом присяжных / Отв. ред. В. М. Лебедев. - М: Юрид. лит., 1998. - С. 7.

У дореволюційній Росії жеребкування присяжних мало гласний характер і закон розглядав гласність проведеної процедури як необхідну гарантію прав підсудного¹. **Сучасний український процесуальний закон тільки б виграв від уведення правила гласності для первинного жеребкування присяжних у суди.**

Відповідно до ст. 550 Статуту кримінального судочинства Російської імперії список осіб, що підлягають виклику до суду для виконання обов'язків присяжних засідателів, складався шляхом жеребкування головою суду разом із суддями за три тижні до початку судових засідань. У Німецькій імперії список складався за два тижні, а у Франції - за 10 днів. У будь-якому разі у суду залишався час, щоб вирішити «усі сумнівні випадки, що зустрінуться в підготовчих діях»². Таким чином, якщо з'ясується, що хтось із внесених до списку раптово помер, або сильно захворів, або ж перебуває в тривалому відрядженні, то суд міг ужити заходів щодо його заміни, що практично неможливо зробити, якщо цей факт з'ясується в день відкриття судового засідання.

Важливою є також проблема часу вручення підсудному списку відібраних за постановою судді присяжних. Видається за доцільне доповнити український закон нормою, відповідно до якої **не пізніше ніж за день до відкриття судового засідання підсудному вручають список осіб, яких викликали до суду як кандидатів у присяжні.** Така норма стала б істотною гарантією прав підсудного, що дозволило б йому докладно обміркувати кандидатури майбутніх присяжних, обговорити їх зі своїм захисником і заздалегідь визначитися в їх виборі, а не здійснювати це спонтанно, у ході судового засідання, як це практикується в сучасному російському процесі.

Таким чином, уявляється більш доцільним: *по-перше*, проводити відбір викликаних присяжних не в день відкриття судового засідання, а за тиждень до його відкриття; *по-друге*, проводити такий відбір гласно, за участю підсудного і його захисника, щоб існувала реальна гарантія того, що ці присяжні були відібрані і внесені до списку в установленому порядку; *по-третє*, вручати підсудному список відібраних присяжних не пізніше ніж за день до відкриття судового засідання.

Процедура добору присяжних у суді має вирішальне значення для формування неупередженої, об'єктивної колегії присяжних, що відповідає усім вимогам закону.

¹ Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2 т.- СПб.: Альфа, 1996.-Т. 1.- С. 378 - 379

² Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук.- М., 1995.- С. 65.

Необхідною умовою об'єктивності присяжних є відсутність поінформованості останніх про обставини справи. Суддя повинен з'ясувати в присяжних ступінь їх інформованості про обставини справи, розгляд якої має відбутися в суді. Якщо ж хтось із кандидатів у присяжні виявить свою поінформованість про обставини справи або про це стане відомо з відомостей, наданих іншими особами, то суддя повинен вирішити питання про звільнення присяжного від участі у розгляді справи.

Обґрунтовуючи необхідність цих дій, С. В. Боботов і Н. Ф. Чистяков відзначають: «Присяжним забороняється до суду знайомитися зі справою. У такій забороні закладено глибокий смисл. Річ у тому, що присяжний, ознайомившись зі справою до її розгляду в суді, формує у своїй підсвідомості певну думку про винність або невинність підсудного, отже, він не може бути цілком об'єктивним і безстороннім»¹. Дійсно, якщо кандидат у присяжні читав газетні статті кримінальної хроніки, що майже завжди мають сильне емоційне забарвлення і найчастіше містять оцінку поведінки жертви або підсудного, дивився телевізійну передачу, в якій давали оцінку тому, що сталося, то такому кандидату, якщо він стане присяжним, буде важко відмовитися від того сприйняття справи, яке в нього вже склалося завдяки попередньо отриманій інформації. Однак при цьому необхідно диференційовано підходити до кандидатів у присяжні. «У деяких ситуаціях,- пише В. Воскресенський, - дуже складно знайти присяжних, котрі нічого не знають про обставини справи, що розглядається... Припустимо, присяжний заявляє, що прочитав про даний злочин у газеті. У цьому випадку можливо поставити йому, наприклад, такі запитання: «Що конкретно Ви прочитали про справу в газеті? Наскільки довіряєте повідомленням такого роду в засобах масової інформації, зокрема, у цій газеті?» і т. ін. - щоб на підставі відповідей зробити висновок про упередженість засідателя»².

Подібні питання можуть виходити не тільки від судді, а й від обвинувача і захисника. Однак остаточне рішення залишається за суддею: якщо останній побачить упередженість кандидата в присяжні, та особа підлягає безперечному виключенню з числа присяжних, якщо ж ні, то на цій стадії добору особа зберігає за собою статус присяжного. Згодом, щоправда, її може бути звільнено від виконання обов'язків присяжного в порядку немотивованого відводу обвинуваченням або захистом.

¹ Боботов С. В., Чистяков Н. Ф. Суд присяжных. История и современность. - М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1992. - С. 28.

² Воскресенский В. Участие прокурора в формировании коллегии присяжных заседателей // Законность. - 1994. - № 3. - С. 19.

Цікавим є також досвід США, де склалася судова практика, згідно з якою якщо обидві сторони заявляють про відвід кандидата «через упередженість», суддя, як правило, задовольняє його¹. В Англії обвинувачення має право просити суддю не включати кого-небудь тимчасово в колегію присяжних, посилаючись на його можливу необ'єктивність, що за процедурою, яка існує в англійському суді присяжних, рівнозначна його відводу².

Після того, як це питання вирішено, головуєчий повинен установити наявність передбачених законом причин для звільнення кого-небудь із присяжних від участі в розгляді справи. Громадяни, які з'явилися, мають право вказати на поважні причини, що перешкоджають їм виконувати обов'язки присяжних, а також заявити самовідвід. Кожному з присяжних, що з'явилися, прокурором, а також потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем та їх представниками, підсудним і його захисником може бути заявлено відвід на підставах, передбачених ст. ст. 54 і 55 КПК України. Слід сказати, що в цій частині український законодавець повинен запозичити як російський дореволюційний досвід, так і досвід зарубіжних країн. За Статутом кримінального судочинства Російської імперії відсторонявся судом від засідання присяжний, що мав законні причини до звільнення, як-от: якщо він, його дружина або родичі по прямій лінії беруть участь у справі; якщо він був судовим слідчим, прокурором, свідком, потерпілим; якщо він є опікуном або має позов з однією з осіб, що бере участь у справі (ст. ст. 600, 647). Кримінально-процесуальний кодекс Франції (ст. 399) передбачав також звільнення від обов'язків присяжного за наявності щодо цього законних підстав. Параграф 279 Статуту кримінального судочинства Німецької імперії зобов'язував суд з'ясувати, хто не може бути присяжним і хто заявив самовідвід. Суддя приймає рішення про відвід, що оформляється у вигляді постанови. Ця постанова оскарженню не підлягає.

Незрозумілим видається одне положення: якщо законодавець резонно вважає, що не може бути присяжним особа, підозрювана або обвинувачена в учиненні злочину, бо вона не зможе бути об'єктивною, оскільки «страждає» від правосуддя, то чому особу, яка була чи є потерпілою від злочину, законодавець не відніс до категорії тих громадян, що не можуть бути присяжними? Очевидно, що об'єктивність таких присяжних викликає великий сумнів.

¹ Николайчик В. М. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1981. - С. 161 – 163.

² Уолкер Р. Английская судебная система.- М.: Юрид. лит., 1980.- С. 185.

Поставлена проблема не нова. За твердженням В. Воскресенського, у сучасній практиці США вважається доцільним відвід присяжних, що були жертвами злочинів (особливо аналогічних тим, у вчиненні яких обвинувачується підсудний), оскільки їм нелегко проявити об'єктивність¹. Це досить розумне правило, яке має бути враховане при прийнятті нового кримінально-процесуального законодавства України.

Рішення щодо самовідводу, який конкретно заявляється, має приймати суддя, який розглядає справу. Ця норма закону не є новою. Так, за законодавством США може бути звільнена від виконання обов'язків присяжного окрема особа (або група осіб), якщо вона звільнена судом через труднощі або виключну незручність для неї, на встановлений на розсуд суду строк, по закінченні якого особу має бути знову викликано.

При вирішенні питання про самовідвід необхідно враховувати інтереси як окремих осіб, так і правосуддя. Але в той же час не можна змушувати людей бути присяжними «з-під ціпка». Самовідвід може бути заявлений присяжним також через його невпевненість у своїх здібностях. Зокрема, за даними соціологічного дослідження, що проводилося Інститутом законодавства і порівняльного правознавства при Уряді Російської Федерації, 60% опитаних громадян заявили, що не зможуть розібратися в матеріалах кримінальної справи і тому не погодилися б бути присяжними, а 14% виразили сумнів у своїх здібностях розібратися в кримінальній справі. Чи можна назвати таку причину заявленого самовідводу поважною? Згідно з вимогою закону - ні. Чи повинна бути така особа звільнена від виконання обов'язків присяжного? Безперечно!

Слушно щодо цього висловився В. Воскресенський: «Очевидно прокурору варто скористатися правом невмотивованого відводу для того, щоб усунути від участі в справі особу, яка виразила явне небажання виконувати обов'язки присяжного: не буде нічого доброго від такого «сплячого судді»².

І останнє, на чому хотілося б зупинитися, розбираючи питання про коло осіб, що підлягають звільненню від обов'язків присяжних за законом, це проблема відводу кандидатів у присяжні згідно зі ст. ст. 54 і 55 КПК України.

Особа, яка була слідчим, прокурором у даній справі або яка розглядала справу як суддя (у даному випадку таке можливо, якщо справа

¹ Воскресенский В. Участие прокурора в формировании коллегии присяжных заседателей // Законность. - 1994. - № 3. - С. 18.

² Воскресенский В. Участие прокурора в формировании коллегии присяжных заседателей // Законность. - 1994. - № 3. - С. 19 - 20.

потрапила до суду після проведеного додаткового розслідування), звичайно ж неспроможна об'єктивно оцінити всі обставини, беручи участь у ній як присяжний. Слід сказати, що судова практика США пішла значно далі у цьому напрямку. Так, у цій країні вважається доцільним відвід присяжних, чиї близькі родичі працюють у правоохоронних органах, оскільки на присяжних може бути здійснено тиск. Важко не погодитися з розумністю такого підходу. Напевно, і нашим юристам-практикам доцільно якщо не цілком запозичити американську модель, то принаймні в ході добору членів колегії присяжних активно ставити майбутнім присяжним запитання про рід занять їх близьких родичів і про можливий (нехай навіть не усвідомлений самим присяжним) вплив останніх на сприйняття обставин справи, котра розглядається.

Як видно з проведеного аналізу, механізм звільнення від виконання обов'язків присяжних на підставах, зазначених у Законі України «Про судоустрій», недостатньо опрацьований. З огляду на сказане видається за доцільне, *по-перше*, вирішувати питання про звільнення зазначених осіб від виконання обов'язків присяжних у першу чергу, при цьому питання про відводи, що безперечно задовольняються, і самовідводи присяжних можна вирішувати до судового розгляду при складанні списку осіб, які підлягають виклику до суду за постановою судді; *по-друге*, розширити передбачені в законі підстави для звільнення від виконання обов'язків присяжних.

Коли всі питання, пов'язані зі звільненням присяжних від участі в розгляді справи, а також самовідводи і відводи вирішені суддею, суд приступає до процедури невмотивованих відводів присяжних.

Законодавство різних держав установлює свої процедури залучення громадян до виконання ними свого обов'язку як присяжних. Добір присяжних для розгляду конкретної кримінальної справи здійснюється наугад або за жеребом спеціально уповноваженими чиновниками чи посадовими особами органів місцевого самоврядування. Загальний напрямок, викладений у Конституції США, полягає в тому, що ця процедура повинна забезпечувати представництво в суді різних соціальних верств населення. Якщо сторона вважає, що процедура залучення громадян до виконання обов'язків присяжних була проведена таким чином, що належний зріз суспільства не було забезпечено, вона може оскаржити загальний склад колегії, сформований для розгляду конкретної справи.

Ідеальним є такий присяжний, який не має настроєності до жодної зі сторін у даному процесі, не знайомився до початку процесу з матеріалами справи, не має упередженості щодо сторін, розуміє

свою відповідальність і значення вердикту, що виноситься ним, який повинен бути результатом аналізу допустимих у процесі доказів, а не інтуїції, почуттів, упереджень¹.

Особливості, що характеризують процедуру відводів у судах США, досить докладно описані в літературі². Для відбору до залу запрошуються до 30 кандидатів, хоча за «резонансними» справами можуть бути опитані десятки або навіть сотня кандидатів. Спочатку з'ясовується ступінь поінформованості кандидата про обставини конкретної справи і підсудного. Сторони також мають право ставити додаткові запитання: про зв'язок із працівниками правозастосовних органів, про ставлення до певної расово-етнічної групи і т. ін. Тривалість опитування за нескладними справами звичайно не перевищує години, але може тривати тижнями, особливо у справах з підвищеним суспільним інтересом, для яких характерним є ретельне опитування кандидатів у присяжні³.

Після того як можливі присяжні викликані до суду, починається безпосередньо процедура добору присяжних на конкретний процес, відома як *voir dire* - «бачити й чути». У той час як процедури добору присяжних у різних судових округах та інстанціях можуть відрізнятися в деталях (і навіть залежати від судді), їх можна розділити на дві основні моделі. Відповідно до *першої моделі* кандидати в колегію присяжних опитуються суддею в присутності прокурора і захисника, яким надається можливість до судового процесу запропонувати суду запитання, на які слід відповісти майбутнім присяжним. Суддя потім визначає, які запитання слід залишити.

За *другою моделлю* інтерв'ю з майбутніми присяжними проводять захисники. У деяких випадках суддя залишається в залі засідань для прийняття рішення щодо можливих заперечень. В інших випадках при інтерв'ю присутній судовий клерк або інший службовець суду, який за необхідності запрошує суддю.

І в першому, і в другому випадку захисник може висунути заперечення двох типів для того, щоб відхилити конкретну кандидатуру. Перший тип - *заперечення з обґрунтуванням*. Це означає прохання про відведення кандидатури присяжного на тій підставі, що він не може бути справедливим і безстороннім, наприклад, відвід з обґрунту-

¹ Николайчик В. М. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1981.- С. 165.

² Добровольская С. И. Суд присяжных: Актуальные проблемы организации и деятельности: Дис. ... канд. юрид. наук.- М., 1995.- С. 53; Уайнреб Л. Отказ в правосудии. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1985.- С. 108.

³ Радутная Н. В. Присяжный заседатель в уголовном процессе // Российская юстиция.- 1994.- № 3.- С. 2.

ванням офіцера поліції, навіть якщо цей офіцер аж ніяк не пов'язаний з розслідуванням або обвинуваченням у справі.

Другий тип відводу називається *невмотивованим* і означає відвід кандидатури присяжного без усяких пояснень, тобто для відводу кандидатури непотрібно ніяких доказів можливої упередженості відносно обвинуваченого. Невмотивовані відводи обов'язкові для суду, а тому їх кількість чітко встановлена в законі. Наприклад, відповідно до п. 24(b) Федеральних правил кримінального судочинства обмеження відводів такого типу для кожної сторони не повинне бути більше 20 осіб у тому випадку, якщо в справі може бути винесено смертний вирок. Якщо поставлений у вину злочин загрожує тюремним ув'язненням на строк більше одного року, то кожна сторона може заявити не більше шести відводів. Якщо обвинуваченому загрожує тюремне ув'язнення до одного року або штраф, або і те, й інше, то кількість відводів не може перевищувати трьох осіб для кожної сторони. Якщо в справі проходять декілька обвинувачених, суд може надати обвинуваченим право на додаткові невмотивовані відводи на їх заяву окремо або разом.

Кількість можливих відводів присяжних у судових органах штатів визначається законами штату або процедурних кодексів штатів, однак за прикладом Федеральних правил кримінального судочинства вона визначається серйозністю можливого покарання за вчинений злочин. Раніше (до 1988 р.) право невмотивованих відводів існувало і в Англії. Однак США не тільки зберегли цей інститут, а й істотно розвинули його, збільшивши кількість невмотивованих відводів і встановивши пряму залежність між видом злочину і кількістю можливих немотивованих відводів.

Досить цікавими є дослідження способів збору інформації для заяви відводу присяжним.

Першорядною метою процедури добору присяжних є збір інформації про кандидатів у присяжні для того, щоб шляхом обґрунтованого відводу виключити участь у процесі осіб, справедливість і неупередженість яких викликають сумніви. Тому захиснику й обвинувачу надане право з'ясувати, чи відомо кандидатам що-небудь про цю справу, або вони читали про неї, чи знайомі вони хоча б з однією зі сторін, зі свідками або юристами, що беруть участь у процесі, або якщо в життєвому досвіді кандидатів є щось, не пов'язане з доказами, але здатне вплинути на винесення вердикту.

Величезні фінансові кошти витрачаються на соціальні дослідження імітації судових процесів, почеркознавців, фахівців з мови жестів і рухів тіла та інших аналітиків, що пропонують свої послуги.

Однак кандидат у присяжні нечасто заявляє, що з якихось причин не зможе бути безстороннім у справі і при прийнятті рішення голосувати, керуючись виключно доказами. Саме з цієї причини закон наділяє сторони правом невмотивованого відводу кандидата в присяжні, тобто його відводу без оголошення будь-якої причини і без пояснення нездатності кандидата судити про справу без упередженості. Наявність в американській судовій процедурі такого феномена, на думку деяких дослідників, породила довкола нього безліч чуток і навіть цілу сферу зайнятості, представники якої не тільки визначають, хто з кандидатів настроєний проти того чи іншого учасника процесу, а й стверджують, що мають у своєму розпорядженні надприродні можливості для визначення тих присяжних, які можуть бути настроєні прихильно на користь підсудного або потерпілого, позивача або відповідача.

Так, Клеренс Дерроу пропонує **три основні правила для заяви невмотивованих відводів**. *По-перше*, слід відводити осіб, які внаслідок соціального стану або особистих якостей можуть стати лідерами колегі. Дослідження підтверджують, що, як і в житті, деякі індивідууми домінуватимуть на обговореннях, у результаті чого більшістю може стати голосна меншість. *По-друге*, слід відводити осіб, які володіють «пізнаннями» (тобто будь-яким досвідом) у винесенні рішень відносно подій у житті, що нагадують обставини справи, або просто стикалися у своєму житті з чимось схожим. Річ у тому, що така людина цілком може привнести «свій досвід» у дорадчу кімнату, змушуючи тим самим своїх колег ґрунтуватися в прийнятті рішення на її досвіді, а не на доказах у справі. *По-третє*, найбільш надійним критерієм категоричного відводу є особиста реакція сторони на конкретного присяжного. Якщо реакція на людину, яка має за всіма параметрами викликати тільки позитивне ставлення, негативна, то цьому кандидату має бути заявлено відвід.

Служба відбору присяжних проводить досудове опитування можливих присяжних та складає на них досьє, де зазначено їх партійну приналежність, стосунки в сім'ї, послужний список і точку зору на питання, що мають відношення до судочинства. Так само вчиняють соціологи та психологи, щоб допомогти аторнеям розробити питання, які б дозволили одержати найбільш докладну інформацію від можливих присяжних під час попередньої перевірки допустимості особи як присяжного та приймати цілком свідомі рішення під час виключення присяжного з процесу. На жаль, такі вдосконалені послуги часто є надмірно витратними для малозабезпечених обвинувачених у злочині; відповідно малозабезпечена сторона потрапляє в суді у невігідне становище, оскільки їй бракує коштів, щоб одержати

відомості, необхідні для здійснення свого права виключення присяжного з процесу.

Верховний Суд США у рішенні по справі «Бетсон проти штату Кентуккі» (1986 р.) дещо вдосконалив процедуру невмотивованих відводів, ухваливши, що Конституція США забороняє відвід присяжного адвокатом на підставі його расової або статевій приналежності.

У проєкті КПК № 1233 від 13.12.2007 року передбачено, що прокурор і підсудний мають право на немотивований відвід громадян, що з'явилися для участі в справі в якості присяжних. Кожен із них вправі відвести двох громадян. Підсудний вправі доручити здійснення права на немотивований відвід законному представнику чи захиснику. Немотивований відвід є обов'язковим для головуючого. Якщо у справі до відповідальності притягуються декілька осіб, усі підсудні вправі без наведення мотивів відвести чотирьох громадян. Питання про те, кого з громадян треба відвести, вирішується за їхньою взаємною згодою, а за відсутності такої згоди - шляхом поділу між ними числа громадян, які відводяться, чи, якщо це неможливо, - шляхом жеребкування (ст. 436).

Аналізуючи інститут невмотивованого відводу присяжних, стикаємося з декількома проблемами. У першу чергу це проблема повної рівності між обвинуваченням і захистом при заяві невмотивованих відводів присяжними. «У справі, як правило, бере участь один прокурор, і він може відвести двох присяжних засідателів», - пише І. А. Петрухін¹. З іншого боку, не так вже й рідко в справі є декілька підсудних. Вони або їх захисники можуть відвести чотирьох присяжних на всіх. Однак їхні інтереси щодо відводу конкретних присяжних можуть не збігатися. Явне порушення принципу змагальності і рівності сторін у процесі, що спостерігається в даному випадку, може бути «згладжене» збільшенням числа невмотивованих відводів. Наприклад, Статут кримінального судочинства Російської імперії 1864 р. передбачав право обвинуваченого з 30 присяжних засідателів відвести не більше шести; підсудному, а якщо їх декілька, то усім їм разом надавалося право відвести стільки засідателів, щоб із загального числа 30 залишилося не менше 18 невідведених осіб (ст. 656). Досвід таких країн, як США і Німеччина в цьому контексті був би для українського законодавця також дуже цікавий.

Кримінально-процесуальний кодекс штату Нью-Йорк містить положення, згідно з яким у справах про злочини, що караються смертною карою, потерпіла сторона може заявити до 30 відводів, а у справах про злочини, за які санкція статті передбачає позбавлення

¹ Петрухін І. Л. Состязательность и правосудие // Государство и право.-1994. - № 10.- С. 135.

волі на строк більше 10 років,- до 20 відводів, в решті справ - до 5 відводів. За загальним правилом спочатку виклику в суд підлягають 30 осіб.

Стаття 280 Статуту кримінального судочинства Німецької імперії передбачала, що якщо кількість тих, хто з'явився для добору присяжних, не менше 24, то вона доповнювалася до 30 із запасного списку присяжних. А якщо було більше 30, то зайві присяжні виводилися. Право невмотивованого відводу належало як обвинуваченню, так і захисту порівну. Присяжних могло бути відведено стільки, скільки імен понад 12 знаходилося в урні. Підсудному належало право відводу на одну особу більше, якщо кількість усіх відводів непарна.

У той же час не можна впадати в крайність, надаючи сторонам право на невмотивований відвід великої кількості присяжних (20 - 30 осіб). Це може призвести до серйозної небезпеки формування упередженої колегії присяжних¹. Усвідомлюючи це, О. Ф. Коні виступав проти «надмірного відводу присяжних, що дає привід до штучного підбору складу - то переважно інтелігентного, то простого і безпосереднього, дивлячись на інтереси і цілі того, хто відводить»².

В українському законодавстві «золотою серединою» стало б доведення кількості осіб, що включаються до списку присяжних перед початком невмотивованого відводу, до 25 (при складі колеги присяжних 7 осіб) і надання кожній стороні в процесі права на 5 невмотивованих відводів присяжних.

Об'єднання інституту вмотивованого відводу з інститутом невмотивованого відводу присяжних з наступним жеребкуванням присяжних призведе до реального обмеження всіх трьох вищезгаданих інститутів. Виходячи з вищесказаного, уявляється за доцільне спростити механізм добору присяжних у суді, вивівши (хоча б у безспірних випадках) інститут вмотивованого відводу присяжних за рамки процедури добору присяжних у ході судового засідання і розширивши при цьому право сторін на невмотивований відвід.

6.3. Проблеми організаційного забезпечення діяльності суду присяжних

Відповідно до плану організації суду присяжних після складання списку присяжних секретар суду розсилає поштою всім кандидатам,

¹ Суд присяжных: особенности функционирования и научно-практическое обеспечение: Учеб. - метод. семинар // Государство и право.- 1995.- № 2.-С. 133.

² Коні А. Ф. Судебные речи.- СПб.: Право, 1905.- С. 86.

вказаним у списку, кваліфікаційні анкети присяжних. Зразок такої кваліфікаційної анкети наведено в додатку 14. Після одержання заповнених кандидатами кваліфікаційних анкет поштою секретар обробляє їх з метою виявлення тих кандидатів, що підлягають звільненню, виключенню зі списку відповідно до ст. ст. 68 і 69 Закону України «Про судоустрій», потім складає список таких осіб і передає його на затвердження судді. Після цього секретар поштою повідомляє зазначених осіб про прийняте рішення. У разі виявлення судом обставин, що вимагають виключення особи зі списку присяжних, суд повідомляє про це відповідній раді.

Після складання розкладу судових процесів за участю присяжних кожний із суддів доводить цей розклад до відома секретаря. Це повинно бути зроблено як мінімум за два тижні до призначеної дати суду. Секретар суду, керуючись принципом випадкової вибірки, відбирає зі списку ту кількість присяжних, яка буде потрібна суддям у певні дати, і розсилає цим присяжним повідомлення про з'явлення до суду у відповідні дати. Письмовий виклик має бути вручено присяжному під розписку. У виклику вказуються день, час і місце проведення судового засідання, формулюється пропозиція про з'явлення, а також указується на обов'язок присяжного повідомити суд про причини нез'явлення¹.

Присяжний, викликаний для участі в судовому засіданні, з поважних причин може бути звільнений головою суду від виконання обов'язків присяжного на підставі письмової або усної заяви (ст. ст. 67, 70 Закону України «Про судоустрій»). У майбутньому він може бути викликаний до суду для участі в інших судових процесах. Присяжний, викликаний до суду, але не відібраний для участі в судовому засіданні, може бути згодом знову викликаний до суду для участі в іншому судовому засіданні.

У Законі України «Про судоустрій» не встановлено, скільки разів на рік і який час бере участь присяжний у розгляді справи. Очевидно, що присяжний може брати участь у розгляді не більше однієї справи на рік на весь час розгляду цієї справи.

Після винесення постанови про призначення справи до розгляду суддя дає розпорядження апарату суду про забезпечення з'явлення в дане судові засідання не менш ніж 19 присяжних. Якщо справа привернула увагу засобів масової інформації і широко висвітлюється в газетах і по телебаченню, суддя повинен викликати більше присяжних, ніж звичайно, щоб гарантувати наявність відповідної кількості

¹ Білоусенко В. Г., Пилипчук П. П. Суд присяжних: яким йому бути? // Суд присяжних у кримінальному процесі. - К.: Верховний Суд України, 1999.-С 123.

передбачуваних членів складу присяжних, з числа яких можна вибрати кандидатури для об'єктивного і неупередженого складу суду присяжних.

У день, коли викликані присяжні з'являться в суд, вони зустрічаються із суддею, головуєчим у даній справі для короткої бесіди і проведення добору присяжних відповідно до процедури, що має бути встановлено в КПК України. Якщо після процедури опитування і відводів присяжних залишиться менше семи осіб, головуєчий дає вказівку апарату суду викликати необхідну кількість присяжних із запасного списку і оголошує перерву для їх виклику.

Громадянам слід позитивно ставитися до участі як присяжних у судочинстві; вони повинні також розуміти, що ця діяльність одночасно надає їм права і накладає певні обов'язки. Важливо повідомити новим присяжним, що в їх розпорядження буде надана необхідна їм інформація, що до них буде виявлено повагу й увагу і що вони є найважливішою частиною системи правосуддя. Добре продумане орієнтування має велике значення і дає присяжним необхідну підготовку. Будь-яке орієнтування повинне мати справедливий і безсторонній характер.

Основна інформація, додана до повідомлення про з'явлення в судові засідання, покликана усунути непорозуміння й уникнути зайвих питань, що призводять до невиправданих витрат часу. Це набагато доцільніше, ніж проведення основного орієнтування в суді. У перелік відомостей, що повідомляються, можуть входити такі: пояснення процедури, за допомогою якої їм даного громадянина було обрано для участі в складі присяжних; повідомлення (довідка) для вручення за місцем роботи; час і місце з'явлення; місцезнаходження будинку суду (найкраще додати карту-схему); відомості про розташування автостоянки і про місцевий транспорт, на якому зручніше проїхати до будинку суду; відомості про наявність обладнання для осіб з фізичними вадами або інвалідів; години роботи суду; передбачуваний розклад першого дня засідань; передбачувана тривалість участі в судовому процесі; процедура і підстави звільнення від участі в судовому процесі; відповідальність за нез'явлення без поважної причини за викликом до суду; порядок реєстрації присяжних, що з'явилися в суд для виконання своїх обов'язків; оплата праці присяжного; форма одягу, що допускається; харчування присяжних у процесі виконання ними своїх обов'язків; перелік предметів, які присяжний може приносити із собою в суд (наприклад, книги, журнали і т. ін.); номери телефонів і адреси для одержання додаткової інформації.

Момент прибуття до суду повинен бути обраний зручно для того, щоб працівники суду мали час представитися присяжним. Присяжний

повинен одержати і прикріпити до одягу пізнавальний значок з написом «Присяжний». Після цього присяжним надається усна інформація і відбувається їх ознайомлення з друкованими та відеоматеріалами. Слід мати на увазі, що ефективність орієнтування знижується, якщо воно продовжується менше однієї години.

У видрукуваній брошурі та відеофільмі може міститися інформація про такі аспекти судової процедури: який порядок добору присяжного перед слуханням справи і чому можуть виникнути різні затримки; коли повинен розпочатися судовий розгляд; у чому полягають обов'язки судді і яка функція присяжних; обов'язки співробітників суду; правила поведінки присяжних; роз'яснення заборони спілкування з особами, що не входять до складу суду, без дозволу головуючого, а також заборони не збирати відомості в справі поза судовим засіданням; опис дорадчої кімнати для присяжних і наданих у їх розпорядження зручностей; опис і місцезнаходження кімнати присяжних; правила користування кімнатою відпочинку присяжних; питання забезпечення безпеки (наприклад, місцезнаходження пожежних виходів); визначення необхідних юридичних термінів; відомості про суддю, якому доручено розглядати справу; роз'яснення обов'язків обвинувача і захисника в судовому процесі; опис процедури судового розгляду; знайомство з типовим планом залу суду.

Слідом за ознайомленням присяжних із призначеними для них основними відомостями суддя або працівник апарату суду може виступити перед присяжними зі зверненням, у якому міститься подяка за готовність громадян як присяжних брати участь у судовому розгляді, і особливо наголошується на ролі складу присяжних як найважливішого чинника для встановлення істини. Звернення такого роду звичайно досить коротке, після нього присяжним представляються співробітники суду, до яких кожний із присяжних може звернутися по допомогу, і виділяється якийсь час для того, щоб вони могли поставити запитання співробітникам суду, відповідальним за роботу присяжних.

Після того як присяжні займуть призначені для них місця в залі судового засідання, суддя може попередити їх про те, що вони не мають права обговорювати хід слухання справи з ким би то не було, а також про те, що вони зобов'язані повідомити суду про будь-чий спроби здійснити на них тиск (якщо це матиме місце). Таке коротке звернення покликане роз'яснити присяжним, яким чином вони можуть входити в контакт із суддею та іншими працівниками суду.

Надання присяжним відповідних послуг і приміщень знижує тягар навантажень на них у процесі роботи в складі колеги й одночасно

сприяє збільшенню ефективності роботи. До списку необхідних послуг можуть входити:

по-перше, транспортні послуги. Якщо громадський транспорт не дає можливості присяжним прибути в суд, слід подумати про те, як вони зможуть добратися до нього;

по-друге, місця входу присяжних у будинок суду та їх реєстрації. Кількість людей, що входять до приміщення суду, досить велика. Тому місце з'явлення присяжних має бути чітко позначене і відділене від місць входу публіки. Місце реєстрації має знаходитися поруч із приміщеннями для присяжних і бути достатньо просторим. Необхідно раціонально організувати процедуру реєстрації;

по-третьє, приміщення для очікування і кімната відпочинку присяжних. У приміщенні для очікування слід проводити інформування присяжних тривалістю близько однієї години. У разі, якщо одночасно в суді розглядаються декілька справ за участю присяжних, імовірно, що їм доведеться якийсь час очікувати в кімнаті, коли їх викличуть для участі в процесі. У зв'язку з цим присяжним слід надати низку зручностей і послуг, що повинні бути в приміщенні для очікування: столи і стільці; туалетні кімнати; кімнату для куріння; ізоляцію від публіки та від інших приміщень суду; телевізор;

по-четверте, дорадча кімната для присяжних з гарною вентиляцією і звукоізоляцією, розташована в безпосередній близькості до залу, в якому проходить розгляд справи. У цьому ізольованому приміщенні можуть знаходитися присяжні, що беруть участь у розгляді кримінальної справи. Таке приміщення має бути поруч з кожним залом суду, в якому слухаються справи за участю присяжних. Обстановка в цьому приміщенні має сприяти тому, щоб присяжні виносили об'єктивні рішення. У розпорядженні присяжних повинен бути принаймні один секретар, котрий міг би надавати допомогу присяжним як під час слухання справи, так і в процесі обговорення рішень. Такий секретар має бути готовий негайно надавати послуги, як тільки присяжні висловлять прохання про сприяння, однак він не може мати доступу усередину приміщення під час проведення обговорень. Присяжні повинні переривати обговорення рішення, якщо їм з будь-якої причини дозволено залишити приміщення. Супровід присяжних, які продовжують обговорювати рішення, що виносяться, на обід або в приміщення суду, слід здійснювати за допомогою працівників апарату суду.

Устаткування дорадчої кімнати включає: письмове приладдя; туалетні кімнати; стіл для нарад і стільці; відповідне освітлення для денних і вечірніх годин; прохолодні напої. У процесі проведення наради зовні кімнати, безпосередньо біля її дверей, повинен знаходи-

тися працівник апарату суду, який допомагає вирішити питання, що виникли в присяжних, і повідомляє судді про необхідність пройти до залу суду.

Використання часу присяжних має бути раціональним. Головуючий суддя має встановити час, коли потрібна присутність присяжних. Судді повинні щодня розпочинати судочинство і відпускати присяжних у ці встановлені години, які, коли це можливо, повинні відповідати звичайним робочим годинам у будні дні.

Присяжні не повинні залишатися в залі суду довше за необхідне і їх слід відпускати, коли їхня присутність не потрібна.

Головуючий повинен встановити точний час, коли присяжні зобов'язані з'являтися в залі суду, і цей час має день від дня залишатися незмінним. Робота юристів і суддів з підготовки суду присяжних повинна бути завершена до цієї години, так, щоб час очікування був мінімальним. Присяжні, які знаходяться в залі суду під час заслуховування показань сторін, усвідомлюватимуть, що їм дійсно відведено важливу роль у системі правосуддя, тоді як присяжні, котрі значний період перебувають у чеканні, зроблять висновок про те, що їх присутність не потрібна.

Послуги присяжних повинні компенсуватися. Щоб не допустити помилок або зловживань (наприклад, багаторазова оплата послуг одного присяжного, оплата послуг неіснуючого присяжного та ін.), необхідно розробити систему реєстрації часу прибуття присяжного і тривалості судового процесу.

Реєстрація явки присяжних являє собою першу можливість для перевірки правильності відомостей. Слід зобов'язати кожного присяжного в першій же день участі в роботі суду присяжних пред'явити своє повідомлення про з'явлення в суд, а також здати заповнену інформаційну анкету, надіслану одночасно з повідомленням. Ці документи можна використовувати для реєстрації первинної явки присяжних. Кожному присяжному можна присвоїти номер для зручності обліку їх роботи в суді.

Час оплати послуг присяжних, очевидно, настільки ж важливий для них, як і розмір цієї оплати. Можна вважати, що оплата послуг протягом тижня після останнього дня присутності в суді буде досить швидкою, якщо тривалість перебування присяжного в суді не перевищує десяти днів.

У процесі роботи суду присяжних працівники апарату суду мають бути готовими відповідати на запитання присяжних, що стосуються компенсації їх роботи в суді і можливих проблем за місцем їх основної роботи.

При виконанні своїх обов'язків присяжні повинні бути ізольовані і захищені від публіки. Усі приміщення, призначені для використання присяжними, повинні бути розташовані осторонь, наскільки це можливо, від приміщень для публіки, так, щоб присяжні не мали контактів зі свідками, сторонами в судовому процесі або іншими особами.

Необхідно зобов'язати присяжних носити на одязі добре помітні пізнавальні знаки, що позначали б їх приналежність до складу присяжних, сприяючи запобіганню неумисним контактам зі сторонами в судовому процесі або з іншими особами. Працівники суду також повинні носити легко помітні пізнавальні знаки, щоб присяжні могли звертатися до них для з'ясування наявних питань або для якого-небудь сприяння.

По завершенні судового засідання присяжних слід відпустити, їх необхідно провести через будинок суду в супроводі працівника апарату суду і вивести назовні через вихід, де імовірність зустріти представників публіки буде мінімальною. Свідків і присутню публіку необхідно затримати в залі суду, доки присяжні не залишать будинку суду.

ВИСНОВКИ

Таким чином, при конструюванні оптимальної моделі правового статусу судді слід урахувати такі положення:

по-перше, правовий статус судді є цілісною правовою категорією, що характеризує весь спектр як юридичних можливостей, так і соціально-психологічних якостей людини, на яку покладено функцію здійснення судової влади в державі;

по-друге, правовий статус судді не повинен розглядатися поза зв'язком з конституційним статусом людини і громадянина, змістом та обсягом прав, основних свобод та обов'язків, закріплених у Конституції України, що є основою, фундаментом спеціального правового статусу судді;

по-третє, зміст правового статусу професійного судді визначається метою і завданнями професійної діяльності, виконуваною в суспільстві соціальною функцією і являє собою певну сукупність правових можливостей, певну міру свободи поведінки судді в суспільному житті і професійній діяльності. Даний статус є спеціальним різновидом професійного статусу, оскільки йдеться про виключні правові можливості посадової особи судової влади;

по-четверте, специфіка професійної діяльності судді передбачає деякі обмеження (виключення) свободи вибору поведінки судді в певній сфері правовідносин. Загальним призначенням цих обмежень є запобігання можливому протиправному використанню свого відповідального посадового становища з метою захисту й охорони інтересів інших суб'єктів чи суспільних інтересів.

Фундаментом, вихідними елементами, що складають структуру правового статусу професійного судді, є: а) службові права; б) службові обов'язки; в) повноваження; г) правосуб'єктність судді.

В процесі добору кандидатів для заміщення вакантної посади судді доцільно передбачити конкурсні засади. Актуальною є необхідність затвердження Комплексної державної програми підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації суддів.

Конституційна засада участі народу в здійсненні правосуддя як врегульована чинним законодавством система правоположень, що визначають право представників народу здійснювати судову функцію державної влади шляхом безпосередньої участі в здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних є міжгалузевим принципом, що функціонує в кримінальному та цивільному судочинстві.

Назрілою є потреба запровадження нового порядку формування списків народних засідателів, побудованого на засадах прозорості,

гласності, об'єктивності та контрольованості з боку громадськості, що забезпечить репрезентативність непрофесійної складової судової колегії. Такий механізм має включати повідомлення через ЗМІ про початок добору народних засідателів, уведення системи соціального контролю за складанням списків народних засідателів, залучення представників різних гілок влади до цієї роботи та інші процедурні гарантії своєчасного і законного комплектування судового корпусу представниками народу.

Суд присяжних є колективним правовим інститутом людської цивілізації, діяльність якого історично спрямовувалася на захист особистості від свавілля влади та виступала необхідною державно-правовою демократичною гарантією.

Відродження в Україні суду присяжних обумовлене тенденціями розвитку демократичної, правової держави, які викликали необхідність розвитку юрисдикції, що більш надійно забезпечує права і свободи людини в кримінальному процесі у порівнянні зі звичайними формами судочинства.

Для сучасного українського суду присяжних повинні бути характерні:

- розмежування компетенції між суддями і присяжними (присяжні визначають доведеність діяння, винність підсудного і можливість засудження його з полегкістю, а судді ведуть засідання, вирішують юридичні питання, включаючи призначення покарання);
- організаційне відокремлення колегії присяжних від професійного судді;
- немотивованість вердиктів присяжних та їх юридична (але не моральна) безвідповідальність за зміст рішення;
- непохитність вердикту присяжних, який може бути скасовано у касаційному порядку лише з мотивів порушення процедури його постановлення.

З метою реального забезпечення конституційного права особи, обвинуваченої в учиненні злочину, на розгляд її справи судом присяжних необхідно, по-перше, поширити юрисдикцію суду присяжних на всю територію України; по-друге, звзвити предметну підсудність справ суду присяжних, надавши йому право розглядати тільки ті злочини, за які за законом передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі; по-третє, обов'язково повідомляти потерпілому про обраний обвинуваченим порядок провадження у справі.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Список народних засідателів N-го суду

№ з/п	ПІБ	Дата народження	Адреса, повне найменування основної роботи, посада, № тел.	Адреса місця проживання, № тел.	Примітки

Додаток 2

Календарний план-графік виклику народних засідателів до N-го суду для участі в здійсненні правосуддя

Дата явки народного засідателя до суду	Прізвище, ініціали народного засідателя	Місце роботи (проживання), № тел.	Орієнтовний строк перебування в суді	Примітки

Додаток 3

**Журнал
обліку роботи народних засідателів**

№	Прізвище, ініціали народного засідателя	Дата, час прибуття до суду	Дата, час убуття із суду	№ кримінальної справи	Зміст діяльності (ознайомлення з матеріалами справи, здійснення правосуддя, правове навчання)	Підпис народного засідателя	Підпис секретаря судового засідання	Примітки
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Додаток 4

**ПРИСЯГА
народного засідателя**

Я, _____, беручи на себе
(прізвище, ім'я, по батькові)

обов'язки народного засідателя, урочисто присягаюсь здійснювати правосуддя об'єктивно, чесно й справедливо, за своїм внутрішнім переконанням і совістю, дотримуючись Конституції і законів України; бути уважним до людей, активно й послідовно охороняти їхні права, свободи та законні інтереси; всюди і завжди берегти чистоту високого звання народного засідателя.

“ _ ” ____ 200_ року _____ П.І.Б.народного засідателя
(підпис)

УВАГА ! Шановні жителі N-го району (області) !

Комісія з підготовки списків народних засідателів N-ї місцевої ради запрошує усіх бажуючих, які досягли 25-річного віку та постійно проживають на території N-го району (області) взяти участь у формуванні списку народних засідателів N-го суду на непрофесійній основі. Якщо Вам не байдужі долі ваших співвітчизників, і Ви можете присвятити час виконанню почесного обов'язку участі в здійсненні судочинства як народний засідателю, отримавши за це грошову винагороду, звертайтеся до нас.

Повідомляємо, що відповідно до ч.2 ст. 66 Закону України "Про судоустрій України" не підлягають включенню до списків народних засідателів громадяни:

- 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків народного засідателя;
- 3) щодо яких провадиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають не зняту чи не погашену судимість;
- 4) депутати усіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.

Звертатися за адресою _____

Додаткова інформація за тел. _____ http: _____

Запрошення

Україна
N-й суд
Індекс, м. _____
вул. _____
тел. _____

Гр-нові _____

Шановний _____

Ви запрошуєтеся до N-го суду на ____ год. _____ року для участі в розгляді кримінальної (цивільної) справи як народний засідатель (кімната №)

Орієнтовний строк розгляду справи _____.

При вирішенні всіх питань, пов'язаних з розглядом справи та постановленням судового рішення Ви маєте такі самі права, як і професійний суддя, зокрема право ставити запитання під час допиту свідків, підсудного, призначати експертизу, запитувати інформацію від державних і громадських органів, визначати міру покарання та розв'язувати цивільний позов, вносити подання в державні органи, громадські організації та службовим особам про усунення порушень закону або причин і умов, які сприяли скоєнню злочину, право на окрему думку та інші.

За час присутності в суді Вам буде виплачена винагорода, виходячи із розміру вашого середньомісячного заробітку чи пенсії, але не менше посадового окладу судді відповідного суду. Крім того, Вам буде відшкодовано витрати на проїзд і наймання житла, виплачуватимуться добові.

При здійсненні правосуддя Ви зобов'язані дотримуватися Конституції та законів України, забезпечувати усебічний та об'єктивний розгляд судових справ з дотриманням встановлених законом строків; не розголошувати відомості, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємниці, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян та інші відомості, про які Ви дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийнято рішення про закриті судові засідання; не допускати вчинків та будь-яких дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у Вашій об'єктивності, неупередженості та незалежності. На Вас покладено обов'язок повідомити суд про обставини, що виключають можливість

Вашої участі у здійсненні правосуддя; за наявності передбачених законом підстав подати заяву про звільнення від виконання обов'язків народного засідателя в конкретній справі до залучення Вас для виконання цих обов'язків.

Ви зобов'язані вчасно з'явитися за запрошенням суду для участі в судовому засіданні. При явці до суду Вам необхідно мати при собі паспорт (посвідчення особи). Особи, звільнені за основним місцем роботи на час виконання обов'язків у суді, подають до суду довідку про звільнення від роботи та довідку про розмір середньомісячної заробітної плати за останні два місяці; пенсіонери подають до суду довідку про розмір пенсії, видану органом Пенсійного фонду за місцем проживання; тимчасово непрацюючі подають до суду трудову книжку.

Повідомляємо Вам, що відповідно до ст. 66 Закону України "Про судоустрій України" не підлягають включенню до списків народних засідателів громадяни, які не досягли 25-річного віку та не мають постійного місця проживання на території юрисдикції N-го суду, а також:

- 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;
- 3) щодо яких провадиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають незняту чи непогашену судимість;
- 4) депутати усіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.

Також інформуємо Вас про те, що відповідно до ст. 67 цього Закону підлягають звільненню від виконання обов'язків народного засідателя за розпорядженням голови суду на їх прохання:

- 1) громадяни старші 65 років;
- 2) жінки, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною, а також які мають дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку або утримують дітей-інвалідів, інших хворих або похилого віку членів сім'ї;
- 3) керівники та заступники керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- 4) особи, які не володіють державною мовою;
- 5) особи, які через свої релігійні переконання вважають для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя;

б) інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються.

Якщо Ви належете до зазначених категорій осіб і бажаєте отримати звільнення від виконання обов'язків народного засідателя, Вам необхідно написати заяву про це на ім'я голови суду, додавши до неї копії відповідних документів, що підтверджують наявність підстав для звільнення, та передати її особисто або поштою до канцелярії суду.

Повідомлення

Україна _____ Директорові _____
N-й суд _____
Індекс, м. _____
вул. _____
тел. _____

Шановний _____

N-й суд інформує Вас про те, що згідно із ст.ст. 68-72 Закону України “Про судоустрій України” працівник Вашого підприємства (установи, організації) _____

(ПІБ)

викликається до суду як народний засідатель на _____.
Орієнтовний строк розгляду справи _____

(дата)

Згідно з ч. 4 ст. 71 Закону України “Про судоустрій України” Ви зобов’язані звільнити _____

(ПІБ працівника)

від роботи на час виконання обов’язків у суді.

Відмова у звільненні від роботи чи інше перешкодження явці народного засідателя до суду для виконання покладених на нього обов’язків тягне адміністративну відповідальність за ст.185-5 КУпАП.

Виходячи з п.1 Порядку виплати винагороди та відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов’язків у суді, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 року № 1506, Ви повинні надати _____ на його прохання довідку (ПІБ працівника) про звільнення від роботи та довідку про розмір середньомісячної заробітної плати за останні два місяці, що передують залученню працівника до виконання обов’язків у суді.

Пам'ятка народного засідателя

Народний засідатель є повноправним носієм судової влади в Україні, який на тимчасовій непрофесійній основі здійснює державно-владні повноваження із здійснення правосуддя.

Основним завданням народного засідателя в кримінальному судочинстві є вирішення питання про винність чи невинність підсудного та застосування до нього покарання на основі ретельного й об'єктивного дослідження обставин справи; захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, юридичних осіб і держави.

У цивільному процесі головне призначення народного засідателя полягає в справедливому, неупередженому та своєчасному розгляді й вирішенні цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Передбачені для суддів гарантії незалежності й недоторканності поширюються на народних засідателів на час виконання ними обов'язків із здійснення правосуддя. Народні засідателі під час здійснення судочинства є незалежними, підкоряються тільки законіві й нікому не підзвітні. Ви не зобов'язані давати будь-які пояснення щодо суті розглянутих справ або справ, які знаходяться у Вашому провадженні. Ви не можете бути піддані приводу чи примусово доставлені до будь-якого державного органу в порядку провадження в справах про адміністративні правопорушення, без згоди Верховної Ради України затримані чи заарештовані до винесення обвинувального вироку судом. За вияв неповаги до народного засідателя настає адміністративна відповідальність за ст.185-3 КУпАП, перешкоджання посадовою особою під будь-яким приводом явці до суду народного засідателя тягне відповідальність за ст. 185-5 КУпАП.

При вирішенні всіх питань, пов'язаних із розглядом справи та постановленням судового рішення Ви маєте такі самі права, як і професійний суддя, зокрема право ставити запитання під час допиту підсудного, свідків та інших учасників кримінально-процесуальної діяльності, призначати експертизу, запитувати інформацію від державних і громадських органів, призначати міру покарання та розв'язувати цивільний позов, вносити подання в державні органи, громадські організації і службовим особам про усунення порушень закону або причин і умов, які сприяли скоєнню злочину, право на окрему думку та інші.

За час присутності в суді Вам буде виплачена винагорода, виходячи з розміру вашого середньомісячного заробітку чи пенсії, але не менше посадового окладу судді відповідного суду. Крім того, Вам буде відшкодовано витрати на проїзд і наймання житла, виплачуватимуться добові.

При здійсненні правосуддя Ви зобов'язані дотримуватися Конституції та законів України, забезпечувати ретельний та об'єктивний розгляд судових справ з дотриманням встановлених законом строків; не розголошувати відомості, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємниці, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян та інші відомості, про які Ви дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийнято рішення про закриті судові засідання; не допускати вчинків та будь-яких дій, що порочать звання судді і можуть викликати сумнів у Вашій об'єктивності, неупередженості та незалежності. На Вас покладено обов'язок повідомити суд про обставини, що виключають можливість Вашої участі в здійсненні правосуддя; за наявності передбачених законом підстав подати заяву про звільнення від виконання обов'язків народного засідателя в конкретній справі до залучення Вас до виконання цих обов'язків. Ви маєте попередньо ознайомлюватися з матеріалами кримінальних справ, що розглядатимуться.

Ви зобов'язані вчасно з'явитися на запрошення суду для участі в судовому засіданні. При явці до суду Вам необхідно мати при собі паспорт (посвідчення особи). Особи, звільнені за основним місцем роботи на час виконання обов'язків у суді, подають до суду довідку про звільнення від роботи та довідку про розмір середньомісячної заробітної плати за останні два місяці; пенсіонери подають до суду довідку про розмір пенсії, видану органом Пенсійного фонду за місцем проживання; тимчасово непрацюючі подають до суду трудову книжку.

Згідно ст. 66 Закону України "Про судоустрій України" не підлягають включенню до списків народних засідателів громадяни, які не досягли 25-річного віку та не мають постійного місця проживання на території юрисдикції N-го суду, а також:

- 1) визнані судом обмежено дієздатними або недієздатними;
- 2) які мають хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню обов'язків присяжного;
- 3) щодо яких провадиться дізнання, досудове слідство чи судовий розгляд кримінальної справи або які мають не зняту чи не погашену судимість;

4) депутати усіх рівнів, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, державні службовці апарату судів, працівники органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, адвокати, нотаріуси.

Відповідно до ст. 67 вищевказаного Закону підлягають звільненню від виконання обов'язків народного засідателя в конкретній справі за розпорядженням голови суду на їх прохання:

- 1) громадяни старші 65 років;
- 2) жінки, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною, а також які мають дітей дошкільного чи молодшого шкільного віку або утримують дітей-інвалідів, інших хворих або похилого віку членів сім'ї;
- 3) керівники та заступники керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- 4) особи, які не володіють державною мовою;
- 5) особи, які через свої релігійні переконання вважають для себе неможливою участь у здійсненні правосуддя;
- 6) інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються.

Якщо Ви належете до зазначених категорій осіб і бажаєте отримати звільнення від виконання обов'язків народного засідателя, Вам необхідно написати заяву про це на ім'я голови суду, додавши до неї копії відповідних документів, що підтверджують наявність підстав для звільнення, та передати її особисто або поштою до канцелярії суду.

Згідно зі ст.ст. 54-56 КПК України Ви не можете брати участі в розгляді кримінальної справи та зобов'язані заявити самовідвід за наявності таких обставин:

- 1) якщо Ви є потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем або родичем кого-небудь з них, а також родичем слідчого, особи, яка провадила дізнання, обвинувача або обвинуваченого;
- 2) якщо Ви брали участь у даній справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, особа, яка провадила дізнання, слідчий, обвинувач, захисник або представник інтересів потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача;
- 3) якщо Ви під час досудового розслідування справи вирішували питання щодо проведення обшуку, виїмки, огляду, обрання, зміни чи скасування запобіжних заходів, продовження строків тримання під вартою, або розглядали скарги на затримання чи на постанови про відмову в порушенні кримінальної справи або закриття справи;

4) якщо Ви під час досудового розслідування справи розглядали питання про усунення захисника в порядку, передбаченому статтею 61-1 КПК України;

5) якщо Ви особисто або Ваші родичі заінтересовані в результатах справи;

6) за наявності інших обставин, які викликають сумнів у Вашій об'єктивності.

Якщо Ви брали участь у розгляді кримінальної справи в суді першої інстанції, Ви не можете брати участь в новому розгляді справи в суді першої інстанції в разі скасування вироку або ухвали про закриття справи, винесених з Вашою участю.

Зі змістом Пам'ятки народного засідателя ознайомлений

(дата)

(підпис) ПІБ народного засідателя

Програма правового навчання народних засідателів

Тема 1. Основи правового ладу України

Поняття й ознаки норм права. Форми (джерела) права. Поняття і структура правовідносин. Юридичний факт. Форми реалізації норм права. Конституція України – основний закон держави. Класифікація прав, свобод і обов’язків людини й громадянина.

Тема 2. Судові та правоохоронні органи України

Поняття, система і завдання правоохоронних органів в Україні. Суд як орган судової влади. Конституційні та галузеві принципи судочинства. Система судів загальної юрисдикції. Статус суддів і народних засідателів.

Тема 3. Основи кримінального права

Кримінальний кодекс України. Поняття та ознаки злочину. Кримінальна відповідальність та її підстави. Склад злочину. Обставини, що виключають кримінальну відповідальність. Стадії скоєння злочину. Співучасть у вчиненні злочину. Об’єктивні та суб’єктивні ознаки злочину, передбаченого ст. 115 КК України. Кримінальне покарання та його види. Призначення й звільнення від покарання та його відбування.

Тема 4. Основи кримінального процесу (загальна частина, заняття перше)

Поняття, завдання і стадії кримінального процесу. Кримінально-процесуальний кодекс. Суб’єкти кримінально-процесуальної діяльності. Заходи процесуального примусу.

Тема 5. Основи кримінального процесу (загальна частина, заняття друге)

Поняття та значення кримінально-процесуального доказування. Предмет доказування. Класифікація доказів та їх джерел. Способи збирання, перевірки й оцінки доказів та їх процесуальних джерел. Цивільний позов у кримінальному процесі.

Тема 6. Основи кримінального процесу (особлива частина, заняття перше)

Порушення кримінальної справи. Обставини, що виключають можливість порушення кримінальної справи. Основні положення досудового слідства. Слідчі дії. Притягнення як обвинуваченого. Зупинення та закінчення досудового слідства.

Тема 7. Основи кримінального процесу (особлива частина, заняття друге)

Поняття та види підсудності. Попередній розгляд справи суддею. Загальні положення судового розгляду. Підготовча частина судового засідання. Підстави заявлення відводів і самовідводів, порядок їх вирішення та процесуального оформлення. Судове слідство. Судові дебати та останнє слово підсудного. Постановлення вироку.

Тема 8. Основи адміністративного законодавства

Відносини, що регулюються адміністративним правом. Кодекс адміністративного судочинства України. Загальна характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення. Поняття й ознаки адміністративного правопорушення. Види адміністративних стягнень. Органи (посадові особи), що уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності.

Тема 9. Основи цивільного та сімейного законодавства

Джерела цивільного законодавства. Суспільні відносини, що регулюються цивільним правом. Суб'єкти цивільних правовідносин. Правоздатність і дієздатність. Особисті немайнові права. Майнові права суб'єктів цивільних правовідносин. Право власності. Поняття та види правочинів. Умови дійсності правочину. Особисті та майнові права подружжя. Права й обов'язки батьків і дітей. Опіка та піклування.

Тема 10 Основи цивільно-процесуального законодавства

Цивільний процесуальний кодекс України. Сторони й треті особи в цивільному процесі. Представництво. Доказування в цивільному процесі. Позовне провадження. Наказне провадження. Окреме провадження.

Методичні рекомендації для народних засідателів щодо ознайомлення з матеріалами кримінальних справ

Своєчасне та повне ознайомлення народних засідателів з матеріалами кримінальних справ, що розглядатимуться, є необхідною умовою активності та самостійності народних засідателів, ретельного й об'єктивного дослідження обставин справи.

Під час вивчення матеріалів справи від народного засідателя не вимагається вирішення питання про винність чи невинність підсудного, головне – зосередити увагу на ключових моментах висунутого обвинувачення та зібраних доказах, що його підтверджують чи ставлять під сумнів.

Метою ознайомлення зі справою є насамперед з'ясування обставин, що входять до предмету доказування: події злочину (часу, місця, способу та інших його обставин), винності підсудного у вчиненні злочину та мотивів його суспільно небезпечної поведінки, обставин, що впливають на ступінь і характер відповідальності підсудного, а також обставин, що характеризують особу обвинуваченого, характеру та розміру шкоди, заподіяної злочином (ст. 64 КПК України). Залежно від специфіки справи коло таких обставин значно розширюється.

Необхідним є дотримання послідовності вивчення матеріалів справи. Ознайомлення слід розпочинати з процесуальних документів, що містять найбільш повну й систематизовану інформацію щодо основних питань справи. Насамперед це – обвинувальний висновок, де докладно викладено фактичні обставини вчиненого суспільно небезпечного діяння, їх юридична кваліфікація, відомості про особу підсудного тощо. При цьому не можна обмежуватися тільки вивченням обвинувального висновку, адже у цьому документі обставини скоєного представлені з позицій винності підсудного, не завжди можна повно з'ясувати характер стосунків між основними учасниками процесу, особливості формування особи підсудного тощо. Щоб перевірити обґрунтованість висновків органів досудового слідства, наведених у зазначеному процесуальному акті, народний засідатель має ознайомитися з іншими матеріалами справи.

Спосіб попереднього вивчення справи, як правило, залежить від порядку розміщення документів у матеріалах справи (хронологічний, тематичний тощо). Доцільно відразу ознайомитися з постановою про порушення кримінальної справи, ретельно проаналізувати протокол огляду місця події. Паралельно з цим необхідно звернутися до

відповідних положень законодавчих актів, при потребі – до судової практики.

Значний обсяг інформації про обставини вчиненого міститься в постанові про притягнення як обвинуваченого. Думку обвинуваченого з приводу висунутого проти нього обвинувачення, його версію та ставлення до події злочину можна з'ясувати шляхом дослідження протоколу допиту обвинуваченого. Поряд з цим слід звернути увагу на відомості, зазначені в поданих обвинуваченим і його захисником клопотаннях; співставити викладені на досудовому слідстві обвинуваченим та його захисником показання й заперечення проти висунутого обвинувачення з даними, що були отримані в результаті слідчих дій з іншими суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності (протоколи допитів потерпілих, свідків, очні ставки, пред'явлення для впізнання тощо), обов'язково ознайомитися з висновками експертиз.

Досить важко зберегти в пам'яті всі важливі деталі справи, тому доцільним є конспектування матеріалів справи. Методика конспектування визначається характером і складністю справи; як один з варіантів форми конспекту можна запропонувати такий:

№ п/п	Дата слідчої дії № тому № аркуша	Показання осіб у справі на досудовому слідстві	Які питання необхідно з'ясувати	Показання осіб у справі в судовому засіданні

При надходженні до судового розгляду групової чи багатоепізодної справи доцільно використовувати подвійну систему конспектування, окремо роблячи нотатки щодо кожного обвинуваченого (підсудного) і кожного епізоду, зокрема:

Відомості на обвинуваченого П.

№ п/п	Стислий виклад справи	Докази	№ тому № аркуша	Показання обвинуваченого на досудовому слідстві	№ тому № аркуша	Які питання необхідно з'ясувати	Показання підсудного в судовому засіданні

Відомості за епізодом обвинувачення

№ № п/п	Стислий виклад епізоду	П.І.Б. обвинуваченого, який брав участь у вчиненні злочину	Докази за епізодом	№ тому № аркуша	Які питання необхідно з'ясувати	Показання, що отримані в судовому засіданні

При використанні поданих форм конспектування одночасно формується план здійснення народним засідателем своїх повноважень на стадії судового розгляду, що визначає пріоритети та значно полегшує процес встановлення істини в справі.

Вивчення справи, призначеної на новий судовий розгляд (після скасування вироку), має розпочинатися з ознайомлення з ухвалою касаційної інстанції, після цього – з вироком суду, що визнаний неправильним. Проаналізувавши ці документи, народний засідатель може переходити до вивчення інших матеріалів справи.

План організації суду присяжних

Розробка плану організації суду присяжних

1. Розробка в кожній області та Автономній Республіці Крим формального плану (у письмовому вигляді), який відповідає вимогам закону.
2. Письмовий виклад процедури роботи суду присяжних, включаючи порядок випадкового добору присяжних.
3. Заходи для періодичного перегляду плану, що є складовою частиною розроблюваного документа.
4. Призначення особи, відповідальної за процедуру добору присяжних.
5. Призначення комісії (або особи), у повноваження якої входить схвалення плану або процедури його перегляду.

Складання списків присяжних

1. Складання списку осіб, з якого будуть відбиратися присяжні.
2. Визначення детальної процедури випадкового добору присяжних.
3. Порядок і період часу, протягом якого громадськість може ознайомитися зі списками присяжних.
4. Можливі пункти для включення в план:
 - а) порядок оповіщення населення;
 - б) процедури добору присяжних за методом випадкової вибірки (початковий номер і номер збільшення);
 - в) строки і порядок складання загальних і запасних списків присяжних засідателів;
 - г) використання автоматизованих засобів для добору присяжних;
 - д) що необхідно робити у разі недостатньої кількості присяжних.

Складання загального і запасного списків присяжних

1. Анкети - розсилка й обробка:
 - а) обладнання, необхідне для масового розсилання;
 - б) критерії розробки анкети:
 - простота для читання і розуміння;
 - можливість сканування інформації;
 - податкові проблеми при оплаті послуг присяжних;
 - інформація, що надається присяжним;

в) визначення необхідної кількості присяжних (з урахуванням тих, хто змінив місце проживання або перестав відповідати вимогам, що ставляться законом до присяжних);

г) визначення частоти розсилання анкет;

д) визначення моменту початку розсилання щодо дати проведення суду;

є) подальший контроль:

- присяжні, які не відповіли на будь-які запитання анкети;
- неповернені анкети;
- присяжні, які змінили місце проживання;
- недоставлені анкети.

2. Звільнення присяжних від виконання їх обов'язків згідно зі ст. ст. 68 і 69 Закону України «Про судоустрій». Розробка порядку перевірки прохань про звільнення в зв'язку з поважними причинами:

а) встановлення критеріїв поважних причин;

б) встановлення факту колишньої участі в суді присяжних протягом певного проміжку часу;

в) встановлення порядку звільнення від участі в суді присяжних (тимчасово або постійно):

- документальне підтвердження права бути присяжним;
- повідомлення присяжних про прийняте рішення;
- визначення, хто буде затверджувати рішення про звільнення присяжних від участі в суді;
- добір присяжних та їх виклик до суду.

Тривалість строку участі присяжних у роботі суду

1. Розгляд можливості попереднього добору присяжних для неординарних судових процесів або процесів, що, як очікується, будуть триваліші, ніж типовий строк участі присяжного в судових засіданнях.

2. Визначення частоти залучення присяжних до участі в суді.

Визначення кількості присяжних для виклику до суду

1. Встановлення строків повідомлення про виклик до суду.

2. Заявка суду на виклик присяжних.

3. Визначення необхідної кількості присяжних.

Тривалість судового процесу

1. Кількість судових засідань.

2. Очікувана кількість прохань про звільнення:

- а) у зв'язку зі святковими днями;
- б) у зв'язку з відпустками.
3. Категорії справ, що розглядаються.
4. Використання індивідуального опитування присяжних.

Виклик присяжних до суду

1. Відомості, необхідні для виклику присяжних до суду:
 - а) ім'я, адреса і телефон присяжного;
 - б) ім'я, адреса і телефон керівника підприємства, організації, де працює присяжний;
 - в) індивідуальний номер присяжного;
 - г) довідка про розмір заробітної плати;
 - д) кваліфікаційні відомості;
 - е) освіта;
 - ж) дата заповнення анкети.
2. Інформування присяжного про його майбутню роботу в суді:
 - а) назва суду, адреса і номер телефону;
 - б) дата, час і місце з'явлення до суду;
 - в) реєстраційний номер присяжного;
 - г) відповідальність за нез'явлення;
 - д) рекомендована форма одягу;
 - е) інша корисна інформація для присяжних: план приміщень суду; відомості про автостоянку і про маршрут проїзду; відомості про наявність їдальні; звичайні години роботи суду; розклад першого дня.

3. Довідка про роботу присяжного в суді (для подання за місцем роботи).

4. Спосіб виклику до суду:
 - а) повідомлення поштою;
 - б) повідомлення в засобах масової інформації.
5. Порядок перевірки причин нез'явлення.

Визначення дати початку судового процесу

1. Одержання інформації про судовий процес:
 - встановлення порядку попереднього повідомлення про початок судового процесу.
2. Розподіл судових засідань протягом дня.

Процедура і підстави звільнення присяжних від виконання своїх обов'язків

План «Керівництва з роботи присяжних»

Програми і матеріали для інформування присяжних

1. Інформування присяжних:
 - а) важливість створення взаєморозуміння з присяжними;
 - б) створення образу суду присяжних;
 - в) конкретні відомості.
2. Елементи першого контакту суддів з присяжними:
 - а) порядок випадкового добору;
 - б) підстави для виключення осіб зі списку присяжних;
 - в) звільнення від участі в роботі суду.
3. Питання, пов'язані з участю в роботі суду:
 - а) середня тривалість перебування в суді;
 - б) зайнятість у дні проведення судових засідань;
 - в) відносини із засобами масової інформації.
4. Опис порядку реєстрації.
5. Опис суду, що відбувається в залі:
 - а) на що повинен очікувати присяжний;
 - б) розбіжності між цивільними і кримінальними справами;
 - в) функції судді та присяжних;
 - г) правила поведінки присяжних;
 - д) опис приміщень і обладнання;
 - є) загальні правила проведення наради присяжних;
 - ж) порядок проведення судового засідання;
 - з) приведення до присяги.
6. Обговорення питань оплати послуг присяжного:
 - а) плата присяжному засідателю;
 - б) витрати на транспорт;
 - в) витрати на проживання;
 - г) інші витрати;
 - д) час оплати;
 - є) реєстрація присутності.
7. Більш повне інформування присяжних працівниками апарату суду зменшує час, який витрачає суддя в залі суду на роз'яснення ролі присяжних.
8. Періодичний перегляд процесу інформування присяжних:
 - а) розгляд суддями порядку орієнтування і використовуваних для цього матеріалів;
 - б) одержання короткої і точної інформації від співробітників суду;

- в) забезпечення задовільною інформованості присяжних;
 - г) оцінка ставлення присяжних до своїх обов'язків.
9. Створення довідника для присяжних:
- а) відповіді на запитання, що найчастіше ставляться;
 - б) інформація в друкованому вигляді, що відповідає усному орієнтуванню:
 - огляд законодавчих положень, що захищають трудові права присяжних за місцем їх роботи;
 - одержання від присяжних відгуків про довідник;
 - фільми і відеозаписи (створення фільму для орієнтування присяжних: огляд загальної процедури участі присяжних у роботі суду; місцеві особливості; аналіз існуючих фільмів для орієнтування присяжних).

Планування орієнтування присяжних

1. Коли проводити орієнтування:
- а) розклад першого дня, коли суд і сторони перевіряють відповідність присяжних кваліфікаційним вимогам;
 - б) проблеми фінансування.

Послуги і приміщення для присяжних

1. До участі в роботі суду:
- а) проїзд до приміщення суду;
 - б) автостоянка (якщо вона є).
2. Усередині будинку суду:
- а) робота в будинку суду;
 - б) недопущення до приміщення сторонніх (представників преси, юристів та інших осіб);
 - в) роздільні приміщення для тих, хто палить і не палить;
 - г) питання харчування;
 - д) наявність туалетних кімнат, гардеробу для верхнього одягу;
 - е) телефони для присяжних;
 - ж) система гучномовного зв'язку;
 - з) відповідні меблі;
 - і) приміщення для збору присяжних (освітлення, вентиляція);
 - к) окреме приміщення для присяжних, відібраних для конкретного засідання;
 - л) буфет для присяжних.
3. Зал суду і дорадча кімната (критерії оцінки):
- а) достатність зручних місць для присяжних:
 - присяжні повинні мати можливість усе бачити й усе чути;

- забезпечення можливості робити записи;
- б) окрема дорадча кімната;
- в) простота доступу між залом суду і дорадчою кімнатою;
- г) місце для речових доказів;
- д) місце для перегляду відеозаписів;
- є) забезпечення безпеки;
- ж) звукоізольоване приміщення.

Порядок забезпечення безпеки присяжних

1. Порядок ідентифікації присяжних (наявність пізнавальних значків).
2. Охорона присяжних у залі суду і під час наради.
3. Конфіденційність імен і адрес присяжних.
4. Порядок надання екстреної медичної допомоги.

Визнання заслуг присяжних

1. Видача грамоти-подяки.
2. Заключна оцінна анкета.

Зберігання документів

1. Які документи зберігати:
 - а) розпорядження присяжних;
 - б) пам'ятні записки присяжних;
 - в) звіти присяжних;
 - г) кваліфікаційні анкети;
 - д) анкети попереднього опитування;
 - є) статистичні звіти;
 - ж) звіти урядовим закладам, платіжні документи;
 - з) списки присяжних.
2. Строки зберігання і знищення документів.
3. Доступ до документів:
 - а) порядок надання публічного доступу до документів;
 - б) періодичні ревізії документів співробітниками суду.

Статистична інформація про організацію роботи присяжних

1. Аналіз даних і результатів.
2. Періодичні звіти про роботу присяжних.
3. Методи поліпшення роботи присяжних.

Супровідний лист присяжному

(найменування суду)

(адреса)

(прізвище, ім'я, по батькові присяжного)

(телефон)

Відповідно до ст. 68 Закону України «Про судоустрій України» Ви внесені до загального списку присяжних на 200__рік.

У зв'язку з цим Вам належить відповісти на низку запитань анкети.

Закон вимагає достовірних відповідей на всі поставлені запитання.

Суд гарантує таємницю відомостей, поданих Вами в анкеті.

Прохання заповнювати анкету акуратно, друкованими літерами або на друкарській машинці (комп'ютері). Якщо у Вас виникнуть запитання щодо порядку заповнення анкети, а також інші запитання, пов'язані з відбором присяжних, телефонуйте: _____ або звертайтеся в суд за адресою: _____

Заповнивши анкету, запечатайте її в конверт і надішліть до суду за вказаною адресою не пізніше «_____» _____ 200__р.

Керівник апарату суду _____

Анкета присяжного

§1

1. Прізвище, ім'я, по батькові _____
2. Стать _____
3. Дата народження _____
4. Місце постійного проживання (поштова адреса, номер домашнього телефону) _____
5. Рід занять (професія, посада, місце роботи, номер робочого телефону) _____
6. Чи маєте Ви дітей? Якщо так, укажіть кількість і вік _____
7. Чи маєте Ви судимість? Якщо так, укажіть дату вчинення злочину, дату винесення вироку, найменування суду, що виніс вирок, вид і строк покарання _____
8. Чи виносилося відносно Вас судове рішення про визнання недієздатним або обмежено дієздатним? Якщо так, укажіть дату рішення і найменування суду, що виніс рішення _____
9. Чи є Ви в даний момент підозрюваним, тобто чи затримувалися Ви за підозрою у вчиненні якого-небудь злочину? Чи застосовано до Вас один із запобіжних заходів (підписка про невиїзд, поручительство, застава та ін.)? Якщо так, укажіть найменування правоохоронного органу, що застосував відносно Вас запобіжний захід _____
10. Чи є Ви в даний момент обвинуваченим у вчиненні якого-небудь злочину, тобто чи винесено відносно Вас постанову про притягнення як обвинуваченого? Якщо так, укажіть найменування правоохоронного органу, що виніс таку постанову _____
11. Чи володієте Ви українською мовою? Чи можете Ви нею розмовляти, читати, писати (вказати мову судочинства в даній місцевості) _____
12. Чи є у Вас проблеми зі слухом, зором, мовою, інші фізичні або психічні вади, що перешкоджають успішному виконанню обов'язків присяжного? Якщо так, поясніть це нижче або на окремому аркуші.
13. Чи заповнюєте Ви анкету самостійно чи за Вас це робить хтось інший? Нехай вкаже своє ім'я та адресу і причину, чому він надає Вам

допомогу в заповненні анкети _____

Свідчу, що всі мої відповіді, наскільки мені відомо, відповідають дійсності.

(Дата)

(підпис присяжного)

§2

Згідно зі ст. ст. 67, 70 Закону України «Про судоустрій» за завою можуть бути звільнені від виконання обов'язків присяжних до закінчення добору присяжних у конкретній справі такі громадяни України:

- 1) громадяни старше 65 років;
- 2) жінки, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною, а також мають дітей дошкільного або молодшого шкільного віку, дітей-інвалідів, інших хворих або членів сім'ї похилого віку;
- 3) керівники і заступники керівників органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- 4) особи, які не володіють державною мовою;
- 5) особи, які за своїми релігійними переконаннями вважають для себе неможливим брати участь у здійсненні правосуддя;
- 6) інші особи, якщо голова суду визнає поважними причини, на які вони посилаються.

Якщо Ви належите до однієї із зазначених категорій і бажаєте одержати звільнення від виконання обов'язків присяжного, вкажіть номер відповідної категорії.

§3

У третій частині анкети перелічені категорії громадян, яких суд може, але не зобов'язаний звільнити від виконання обов'язків присяжного:

- 1) особи старше 60 років;
- 2) особи, відволікання яких від виконання службових обов'язків може завдати істотної шкоди суспільним і державним інтересам (лікарі, вчителі, пілоти авіаліній та ін.);
- 3) інші особи, що мають поважні причини (наприклад, хвороба або смерть близької людини, власна хвороба, відрядження, стихійне лихо і неотримання або несвоєчасне отримання запрошення в суд та ін.).

Якщо Ви належите до однієї із зазначених категорій і бажаєте одержати звільнення від виконання обов'язків присяжного, вкажіть номер Вашої категорії і дайте необхідні пояснення. Вкажіть строк, протягом якого виконання обов'язків присяжного буде для Вас неможливим або небажаним _____

Суд повідомить Вас про своє рішення щодо Вашого звільнення від виконання обов'язків присяжного. Ваша заява про неможливість або небажання брати участь як присяжного у судовому засіданні не звільняє Вас від обов'язку з'явитися до суду, якщо суд визнає за необхідне викликати Вас.

Однак суд у міру можливості візьме до уваги Ваші побажання.

Відповідно до ст. _____ Кодексу України про адміністративні правопорушення за нез'явлення без поважної причини за викликом до суду Ви можете бути притягнуті до адміністративної відповідальності.

**Бланк повідомлення суду про звільнення
від виконання обов'язків присяжного**

(найменування суду)

Шановний _____

Суд прийняв таке рішення щодо Вашого виклику в судове засідання для виконання обов'язків присяжного.

Варіант 1. Ваше прохання про звільнення від виконання обов'язків присяжного задоволено.

Варіант 2. Ви тимчасово звільняєтесь від виконання обов'язків присяжного до _____.

Про дату виклику в інше судове засідання Ви будете сповіщені судом.

**Бланк повідомлення суду про відмову в звільненні
від виконання обов'язків присяжного**

(найменування суду)

Шановний _____

Ваше прохання про звільнення від виконання обов'язків присяжного не може бути задоволене.

Суд повідомить Вас про дату з'явлення в судове засідання.

Керівник апарату суду _____

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Нормативно-правові акти та матеріали судової практики

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (із зм. і доп.). - Х.: ПП "ІГВІНГ", 2006. – 64 с.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України. - Х.: "Одіссей", 2006. – 264 с.
3. Цивільний процесуальний кодекс України. – Харків: "Одіссей", 2007. – 192 с.
4. Кодекс адміністративного судочинства України. – Харків: Консум, 2005. – 160 с.
5. Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про судоустрій Української РСР", Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів Української РСР" від 17 червня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 35. - Ст. 508.
6. Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про судоустрій Української РСР" від 24 лютого 1994 року // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 26. - Ст. 204.
7. Закон України "Про державну податкову службу в Україні" від 04.12.1990 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 6. - Ст. 37.
8. Закон України "Про міліцію" від 20.12.1990р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 4. – Ст. 20
9. Закон України "Про зовнішньоекономічну діяльність" від 16 квітня 1991року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 29. – Ст. 377.
10. Закон України "Про прокуратуру" від 05.11.1991р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - № 53. – Ст. 793.
11. Закон України від 23 травня 1991 року № 1060 «Про освіту» // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 34. — Ст. 451.
12. Закон України "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 8. – Ст. 56.
13. Закон України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" від 23 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - № 11. – Ст. 50.
14. Закон України "Про Державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів" від 22 грудня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - № 2. – Ст. 10.

15. Закон України від 15 січня 1998 року № 22/98 – ВР “Про Вищу раду юстиції” // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 25. — Ст. 146.
16. Закон України “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 року (в ред. від 18.03.2004 р.) // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 14. – Ст. 81.
17. Закон України “Про громадянство України” від 18 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 13. – Ст. 65.
18. Закон України “Про внесення змін до Закону України ”Про судоустрій України” від 21 червня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 40. – Ст. 191.
19. Закон України “Про порядок ввезення (пересилання) в Україну, митного оформлення й оподаткування особистих речей, товарів та транспортних засобів, що ввозяться (пересилаються) громадянами на митну територію України” від 13 вересня 2001р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. - № 1. – Ст. 2.
20. Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. // Голос України.-2002.- № 51. – С. 8 – 14.
21. Закон України “Про Військову службу правопорядку в Збройних Силах України” від 7 березня 2002 року // Голос України. - 2002. - № 66. – С. 6-7.
22. Закон України “Про податок з доходів фізичних осіб” від 22 травня 2003 року // Відомості Верховної Ради України . – 2003. - № 37. – Ст. 308.
23. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 року // Голос України. – 2004. - № 73. – С. 5-19.
24. Закон України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
25. Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1564/99 “Про додаткові заходи щодо забезпечення належних умов діяльності суддів та функціонування судів” // Офіційний вісник України. — 1999. — № 50. — Ст. 2433.
26. Указ Президента України “Про Академію суддів України” від 11 жовтня 2002 р. № 918/ 2002 // Офіційний вісник України. — 2002. — № 42. — Ст. 1924.
27. Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 року // Офіційний вісник України. – 2006. - № 19. - Ст. 1376

28. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року “Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» N 311/2008 від 8 квітня 2008 року // Офіційний вісник України. – 2008. - № 27. - Ст. 838.

29. Постанова Верховної Ради України від 2 лютого 1994 року “Про порядок введення в дію Закону України “Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію і дисциплінарну відповідальність суддів судів України” // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - N 22. - ст. 141.

30. Постановление Кабинета Министров Украины от 27 сентября 2000 г. № 1465 “Об утверждении Перечня медицинских психиатрических противопоказаний относительно выполнения отдельных видов деятельности (работ, профессий, службы), которые могут представлять непосредственную опасность для лица, осуществляющего эту деятельность, или окружающих”. Утвержденный // Офіційний вісник України. — 2002. — № 39. — Ст. 1656.

31. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1506 “Про затвердження Порядку виплати винагороди та відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов’язків у суді” // Офіційний вісник України. – 2002. - № 42. – Ст. 1930.

32. Наказ Міністра оборони України від 28 серпня 1995р. “Про затвердження Інструкції про проведення дізнання у Збройних Силах України” / Військове законодавство: Збірник нормативних актів / Під ред. В.І.Кравченка.- К.: Атіка, 1999. – С. 655 – 666.

33. Наказ МВС України № 467 від 23 липня 1997 року “Про створення спеціальних підрозділів міліції для забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їхніх сімей та близьких родичів” // Офіційний вісник України. — 1997. — № 35. — Ст. 155.

34. Наказ МОЗ та СБУ від 13 травня 2002 р. № 174/ 136 “Про затвердження Переліку психічних захворювань (розладів), які можуть завдати шкоди охороні державної таємниці і за наявності яких громадянинові допуск до державної таємниці не надається”// Офіційний вісник України. — 2002. — № 22. — Ст. 1085.

35. Наказ Державної судової адміністрації України № 68 від 27 червня 2006 р. “Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевому загальному суді” // Офіційний вісник України. – 2006. – № 31. – Ст. 2266.

36. О порядке выбора в Киевской, Черниговской и Новгородской – Северской Губерниях, в Дворянские Заседатели, Предводители и в Уездные Судьи от 29.10. 1781 г. // Полное собрание Законов Российской Империи. — Т. XXI. — №15.265. — С. 295 – 297.

37. О присоединении к России отъ Польши Некоторыхъ Областей, и объ учреждении изъ оныхъ Губерній; Минской, Изяславской и Брянской от 23.04. 1793 г. // Полное собрание Законовъ Российской Империи. — Т. XXIII. — №17.112. — С. 417 – 419.

38. Учреждение судебных установлений от 20 ноября 1864 г. / Российское законодательство X – XX веков. В 9-ти томах. т.8 Судебная реформа.- М.: Юрид. лит., 1991. – С. 30 – 116.

39. Положение о Народном суде от 26 октября 1920 года // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных Р.С.Ф.С.Р. — 1920. — № 25. — Ст. 536.

40. Положення про короткотермінові юридичні курси для підвищення кваліфікації судово-прокурорських працівників у Харкові, Києві та Одесі // Постанова РНК УРСР від 7 квітня 1924 року // ЗУ УРСР. — 1924. — № 9. — Ст. 65.

41. Уголовно-процессуальный кодекс У.С.С.Р. С изм. по 1 марта 1925 года и приложением алфавитно-предметного указателя и таблицы сроков. – Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1925. – 116 с.

42. Конституція УСРР: Основний Закон. — Видання офіційне. — Харків: НКЮ УСРР, 1929. — 35 с.

43. Постанова ВУЦВК і РНК УРСР “Про введення у дію Положення про судоустрій УРСР в редакції 1931 року” від 25 вересня 1931 року // Собрание Законов и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1931. - № 35 (26 декабря). – ст. 281.

44. Конституція СРСР, затверджена Постановою Надзвичайного VIII з’їзду Рад Союзу СРСР від 5 грудня 1936 року / Сборник Законов СССР. Т. 1. 1938-1967 гг. – М.: “Известия”, 1968. – 751 с.

45. Закон СРСР від 25 грудня 1958р. “Про затвердження Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік” // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. - № 1. – Ст. 12.

46. Закон СРСР від 25 грудня 1958 р. “Про затвердження Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік” // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1959. - № 1. – Ст. 11.

47. Закон УРСР від 30 червня 1960 р. “Про судоустрій Української РСР” // Відомості Верховної Ради УРСР.-1960. - № 23. – Ст. 176.

48. Положение о выборах районных (городских) народных судов Украинской ССР. Утверждено Указом Президиума Верховного Совета Украинской ССР от 2 ноября 1960 года. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 20 с.

49. Закон УССР о судеустройстве Украинской ССР.- Киев.: Политиздат Украины, 1981. – 30 с.

50. Закон УССР о выборах районных (городских) народных судов Украинской ССР: Принят на 3-й сессии Верхов. Совета Укр.ССР 10-го созыва 5 июня 1981г. - К.: Политиздат Украины, 1987. – 35 с.

51. Закон СРСР “Про статус суддів в СРСР” від 4 серпня 1989 // Ведомости съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. - 1989. - № 9. - Ст. 223.

52. Указ Президії Верховної Ради Української РСР “Про присягу суддів і народних засідателів судів Української РСР” від 15 грудня 1989 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. - 1989. - № 52. - Ст. 692.

53. Наказ Міністерства юстиції СРСР від 16 липня 1975 р. № 18 “Про роботу з народними засідателями” / Сборник приказов, постановлений коллегии, инструкций и указаний Министерства юстиции СССР. - М.: Издательство “Известия”, 1976. – С. 108-120.

54. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. / Международное право в документах: Учеб.пособие / Сост.: Н.Т. Блатова, Г.М. Малков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2002. – С. 117-134.

55. Основні принципи незалежності судових органів, схвалені Генеральною Асамблеєю ООН 13 грудня 1985 р. / Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. / Упоряд. Т. Яблонської. – К.: Сфера, 1999. – С. 28–31.

56. Мінімальні стандартні правила ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (“Пекінські правила”), затверджені Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 р. / Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М.: издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С. 284-305.

57. Ефективні процедури здійснення Основних принципів щодо незалежності судових органів, прийняті ЕКОСОС в 1990 р. / Права человека и судопроизводство. Сборник международных документов. – Вена, 1996. – С. 154-156.

58. Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, прийнята Радою Європи 4 листопада 1950 р. / Конвенція про захист прав людини та основних свобод. Із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11. Офіційний переклад. – К.: Міністерство юстиції України; Українська правнича фундація, 2002. – 24 с.

59. Рекомендація № R (94) 12 Комітету міністрів державам-членам щодо незалежності, дієвості та ролі суддів, ухвалена Комітетом міністрів 13 жовтня 1994 р. // Вісник Верховного Суду України. – 1997. - № 4. – С. 10-11.

60. Уголовно-процессуальный кодекс Франции 1958 года . С изм. и доп. на 1 января 1966 г. - М.: издательство “Прогресс”, 1967. – 323 с.

61. Акт про свободу друку, прийнятий Риксдагом Швеції 7 лютого 1974р. / Швеція. Конституція и законодательные акты. Пер. со швед. - М.: Прогресс, 1983. – С. 66 -100.

62. Немецкий закон о судьях. – Бонн 2: Интернационес, 1993. – 71 с.

63. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Білорусь, прийнятий 16 липня 1999 року // Ведомости Национального собрания Республики Беларусь. - 1999. - N 28-29. – Ст. 433

64. Закон Российской Федерации от 26 июня 1992 года “О статусе судей в Российской Федерации” // Собрание Законодательства Российской Федерации. — 1995. — № 26. — Ст. 2399.

65. Закон Російської Федерації від 2 січня 2000 р. “Про народних засідателів федеральних судів загальної юрисдикції в РФ” // СЗ РФ. - 2000. - № 2. - ст.158.

66. Кримінально-процесуальний кодекс РФ, прийнятий 18 грудня 2001 року // СЗ РФ . - 2001.- № 52 (ч.1). - ст. 4921.

67. Закон Республіки Білорусь від 11 листопада 2002 року № 145-3 “Про внесення змін та доповнень до Закону Республіки Білорусь ”Про судоустрій і статус суддів в Республіці Білорусь” та визнання такими, що втратили силу, окремих законодавчих актів Республіки Білорусь” // Національний реєстр правових актів Республіки Білорусь. – 2002. - № 128. – 2/297.

68. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у 2003 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2004. - № 5. – С. 23 –29.

69. Постанова № 10 Пленуму Верховного Суду України від 18 червня 1999 року “Про застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві” // Законодавство України про судову правоохоронну діяльність: Збірник нормативних актів. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — С. 176 - 180.

70. Постанова № 7 Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року “Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина” // Право України. — 1997. — № 8. — С. 73 - 75.

71. Практика застосування законодавства, що передбачає державний захист суддів, працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у судочинстві // Вісник Верховного Суду України. — 1999. — № 6. — С. 19 - 29.

72. Розгляд судами справ про злочини у сфері обігу наркотичних засобів у 2001-2002 рр. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. — 2003. - № 6. — С. 35 -40.

73. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність // Вісник Верховного Суду України. — 2003. - № 4. — С. 12-35.

74. Сборник постановлений Пленума и определенных коллегий Верховного Суда СССР по вопросам уголовного процесса. 1946 — 1962 гг. — М.: “Юридическая литература”, 1964. — 334 с.

75. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР (1924-1973гг.). - М.: “Известия”, 1974. — 758 с.

76. Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (Российской Федерации) по уголовным делам.- М.: “Спарк”, 1995. — 599 с.

77. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищої ради юстиції про офіційне тлумачення положення частини п'ятої статті 20 Закону України “Про судоустрій України” (справа про звільнення судді з адміністративної посади) від 16 травня 2007 р. № 1-рп/2007 // Вісник Конституційного Суду України. — 2007. — № 3. — С. 5 — 8.

78. Рішення Європейського Суду з прав людини. Справа “Дактарас проти Литви”(Dactaras v.Lithuania) // Право України. — 2001. - № 5. — С. 133 -134.

79. Ле Конт (Le Compte) , Ван Левен (Van Leuven) и Де Мейер (De Meyere) против Бельгии. Судебное решение от 23 июня 1981 г. / Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. Т. 1. — М.: издательство НОРМА, 2000. — С. 340-349.

80. Ремли (Remli) против Франции. Судебное решение от 23 апреля 1996 г. / Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. Т. 2. — М.: издательство НОРМА, 2000. — С. 196 -202.

81. Т'єрс та інші проти Сан-Марино. Судове рішення від 25 липня 2000 р., № 548 / Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2000. - № 3. — С. 223-226.

82. Сигурдссон против Исландии. Постановление от 10 апреля 2003 г. // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. — 2003. - № 9. — С. 23-24.

83. Пескадор Валеро против Испании. Постановление от 17 июня 2003 г. // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. – 2003. - № 11. – С. 17-18.

84. Белилос против Швейцарии. Судебное решение от 29 апреля 1988 г. / Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. Т. 1. – М.: издательство НОРМА, 2000. – С. 568-580.

II. Література

85. Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. – М.: Институт права и публичной политики, 2002. – 160с.

86. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. — М.: Наука, 1980. — 336 с.

87. Аврах Я.С. Участие народных заседателей в осуществлении правосудия по уголовным делам: Дисс... канд. юрид. наук: 12.715. - М., 1960. – 176 с.

88. Австрийская Республика. Конституция и законодательные акты / Пер. с нем.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1985. — 427 с.

89. Алахвердиев С. Д. Воспитательная роль советского правосудия: Автореф. дисс... канд. юрид. наук / ЛГУ имени А.А. Жданова. - Ленинград, 1965. – 21 с.

90. Александров Н.Г. Законность и правоотношения в советском обществе. — М.: Госюриздат, 1955. — 174 с.

91. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. — Т. 2. — М.: Юрид. лит., 1982. — 359 с.

92. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи.- М.: “Статут”, 2000. – 256 с.

93. Алексеева Л. Б., Радутная Н. В. Предупреждение судебных ошибок, обусловленных обвинительным уклоном в деятельности судов первой и кассационной инстанций: Пособие для судей.- М.: МЮ СССР, 1989.- С. 4-45.

94. Аналіз ефективності участі народних засідателів у відправленні правосуддя. Аналітична довідка. – Харків: Апеляційний суд Харківської області, 2005. – 5 с.

95. Андреев С. Бунт вспыхнул там, где его не ждали // Смена. – 2003. - № 17. – С. 7.

96. Анисимова Л. Участие народных заседателей в советском гражданском процессе // Советская юстиция.-1973.- № 11.- С. 22-23.

97. Апарова Т. В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия.- М.: Триада, 1996.- 156 с.

98. Апарова Т.В. Статус судей в Великобритании // Журнал российского права. — №7 - 8. — 1999. — С. 114 - 125.

99. Арапов Н.Т. Проблемы теории и практики правосудия по гражданским делам. – Ленинград: издательство Ленинградского университета, 1984. – 127 с.

100. Ароцкер Л.Е. Тактика и этика судебного допроса. — М.: Изд-во Юрид. лит, 1969. — 120 с.

101. Арсеньев К. Предание суду.- СПб.: Право, 1890.- 352 с.

102. Арчер П. Английская судебная система. – М.: издательство иностранной литературы, 1959. – 266 с.

103. Атаманчук Г.В. Сущность советского государственного управления. — М.: Юрид. лит., 1980. — 256 с.

104. Байдуков В.А. Обеспечение судебной власти в деятельности районного суда: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. — Екатеринбург, 1998. — 215 с.

105. Байтин М.И. Государство и политическая власть. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. — 240 с.

106. Байтин М.И., Яковенко О.В. Теоретические вопросы правовой процедуры // Журнал российского права.- 2000.- № 8. – С. 93 -102.

107. Барак А. Судейское усмотрение. Перев с англ. – М. : издательство НОРМА, 1999. – 376 с.

108. Баранівський В. Вплив демократичного цивільного контролю на кадрову політику в Збройних Силах України // Народна армія.- 2002.- № 121. – С. 6.

109. Безнасюк А.С., Рустамов Х.У. Судебная власть: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. – 455 с.

110. Бельсон Я.М. Суд, прокуратура и тюрьмы в современном буржуазном государстве.- М.: НИИ и РИО Высшей школы МВД СССР, 1972. – 50 с.

111. Березовская Г.Е., Шляхер Е.Ф. Методики исследования личности. — Свердловск: Изд-во Ин-та народ. хоз-ва, 1987. — 153 с.

112. Бернэм У. Суд присяжных заседателей.- М.: издательство Московского независимого института международного права, 1998. – 128 с.

113. Бизюкова И.В. Кадры управления. Подбор и оценка. — М.: Экономика, 1998. — 150 с.

114. Білоусенко В. Г., Пилипчук П. П. Суд присяжних: яким йому бути? // Суд присяжних у кримінальному процесі.- К.: Верховний Суд України, 1999.-С 120-125.

115. Боботов С. В. Вступительная статья к Уголовно-процессуальному кодексу Франции.- М.: Юрид. лит., 1967.- С. 3 - 15.

116. Боботов С.В. Правосудие во Франции.- М.: Издательство "ЕАВ", 1994. – 198 с.

117. Боботов С. В., Чистяков Н. Ф. Суд присяжных. История и современность.-М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1992.- 104 с.

118. Бобрищев-Пушкин А. М. Эмпирические законы деятельности русского суда присяжных.- М.: Право, 1896 - 676 с.

119. Божьев В.П. Первые Основы судостроительства СССР и союзных республик и их значение для становления законодательства о судостроительстве // Вопросы организации суда и осуществления правосудия в СССР. — Вып. 5. — Калининград, 1977. — 156 с.

120. Бозров В. На смену «народным» должны прийти профессиональные судьи // Российская юстиция. — 2000. — № 6. — С. 6, 7.

121. Бойко В.Ф. Про стан правосуддя та реформування судової системи в Україні / Підсумки V з'їзду суддів України // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 5 (33). — С. 7 - 13.

122. Бойко В.Ф. Суддя як центральна фігура в судовій реформі // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 4. — С. 2 - 5.

123. Бойко В.Ф. Судова система: проблеми реформування та розвитку // Вісник Верховного Суду України. — 2000. — № 6 (22). — С. 2 - 5.

124. Бойков А.Д. Третья власть в России. Очерки о правосудии, законности и судебной реформе 1990 – 1996 гг.— М.: Изд-во НИИСЗ, 1997. — 264 с.

125. Боляк В. Что порождает пассивность народного заседателя? // Советская юстиция. – 1988. - № 23. – С. 22-25.

126. Бондаренко М. К независимости суда через финансы // Юридическая практика. – 2006. - № 8. – С. 7.

127. Бородин С.В. Выборность и подотчетность народного суда. - М.: Госуд-е изд-во юридической литературы, 1957. – 63 с.

128. Борьба с преступностью в Украинской ССР. т.1 (1917-1925) / Авт. и сост. Михайленко П.П. - К., 1966. – 832 с.

129. Бохан В.Ф. Формирование убеждений суда.- Минск: изд-во БГУ,1973. – 160 с.

130. Бочкарев Г. Заседатели – не заседатели? // Наше время. – 2003. - № 249. – С. 2.

131. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. — М.: Госюриздат, 1950. — 367 с.

132. Бринцев В. Активізація роботи народних засідателів у відправленні правосуддя в умовах демократизації і гласності // Радянське право.-1988. - № 8. – С. 51-54.

133. Брынцев В.Д. Сочетание единоличной и коллегиальной форм правосудия в уголовном процессе / У кн.: Брынцев В.Д. Мозаика “великой” судебно-правовой реформы Украины (видение судьи, или взгляд изнутри).- Харьков : “Ксилон “, 2001. – С. 83-88.

134. Брынцев В.Д. Народный заседатель – Судья! Сборник нормативных актов и методических материалов. – Харьков: “Ксилон”, 2001. – 220 с.

135. Бринцев В. Шляхи підвищення ефективності професійної підготовки суддів і апарату судів // Право України. — 2001. — № 1. — С. 55 - 60.

136. Бринцев В. Шляхи подальшого реформування судочинства з метою забезпечення належної дії Закону України “Про судоустрій України” // Право України. — 2002. — № 10. — С. 56 - 58.

137. Бринцев В. Нормативне і організаційне забезпечення участі представників народу у здійсненні правосуддя // Право України. – 2004. - № 5. – С. 28-32.

138. Брынцев В.Д. Судебная власть (правосудие). Итоги реформ 1992-2003 гг. на Украине. – Харьков, 2004. – 224 с.

139. Буньков В., Лукманов М., Сумароков И. Судьи работают на износ. В судах нужны кабинеты психологической разгрузки // Российская юстиция. — 2001. — № 8. — С. 75, 76.

140. Бутов В. Н. Уголовный процесс Австрии.- Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1988. - 202 с.

141. В списках – “мертвые души” и американцы // Голос Украины. – 2006. - № 51. – С. 3.

142. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов по спец. “Правоведение”. — М.: Юрид. лит., 1991. — 461 с.

143. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебное пособие. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. — 96 с.

144. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь, ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.

145. Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — 840 с.

146. Венедиктов А.В. О субъектах социалистических правоотношений // Советское государство и право. — 1955. — № 6. — С. 17 - 29.

147. Веснин В. Р. Основы менеджмента: Учебник. — 2-е изд. — М.: Триада, 1997. — 384 с.

148. Ветрова Г.Н. Участие народных представителей в правосудии по уголовным делам // Вестник МГУ сер.11 Право. – 2001. - № 3. – С. 57 – 75.

149. Викторский С.И. Русский уголовный процесс. – М.: Право, 1912. – 402 с.
150. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. – М.: “Юридическая литература”, 1985. – 175 с.
151. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебное пособие для вузов. — М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. — 383 с.
152. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. — М.: Наука, 1979. — 229 с.
153. Витрук Н.В. Статус личности в политической системе общества // Политология: Курс лекций. — М.: Зерцало, 1993. — С. 312 – 334.
154. Владимиров Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств.- Х.: Университ. типогр., 1873.-320 с.
155. Владимиров Л. Е. Уголовный законодатель как воспитатель народа.- М.: Право, 1903.-152 с.
156. Владимиров С. Власть судебная // Знамя. - 2003. - № 69-70. – С. 3.
157. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов н / Д: “Феникс”, 1995. – 640 с.
158. Власов В.А. Советский государственный аппарат. — М.: Госюриздат, 1959. — 374 с.
159. Вовк Ю. Х. Судові органи Української Народної Республіки та Української держави (1917-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2000. — 19с.
160. Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. – М.: издательство Московского университета, 1972. – 299 с.
161. Военная психология / Под ред. В.В. Шеляга, А.Д. Глоточкина, К.К. Платонова. — М.: Военное изд-во, 1972. — 275 с.
162. Возвращение к истокам права: Судебные Уставы. О статусе судей // Законность. — 1994. — № 6. — С. 13 – 18.
163. Воскресенский В. Участие прокурора в формировании коллегии присяжных заседателей // Законность.- 1994.- № 3.- С. 18 - 20.
164. Воскобитова Л.А. Сущностные характеристики судебной власти. – Ставрополь: Ставропольсервис-школа, 2003. – 160 с.
165. Вышинский А.Я., Ундревич В.С. Курс уголовного процесса. Учебник для правовых вузов. т.1.Судоустройство.- М.: государственное издательство Советское законодательство, 1934. – 433 с.

166. Гаврилин Г.Г. Объективизация доказательств как фактор повышения эффективности суда присяжных: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09. - Барнаул, 2000. – 212 с.

167. Галаган В.І. Особливості провадження дізнання у внутрішніх військах МВС України // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. Збірник наукових статей. - 2001.- № 2. – С. 211 -218.

168. Гамбург Л. Реформування полкових судів України 1763 р. в статутній судовій реформі гетьмана К. Розумовського // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — № 2. — С. 175 - 186.

169. Гагинян А.А. К вопросу о понятии правового статуса субъектов общенародного социалистического права и его осуществления // Труды ВЮЗИ, 1967. — С. 5 - 7.

170. Грошевой Ю.М. Судова реформа і проект Конституції України // Вісник Академії правових наук України. — 1993. — № 1. — С. 126 – 135.

171. Гейнце Р. Очерк английского судоустройства в связи с судом присяжных.- СПб.: Право, 1866.- 184 с.

172. Геллерштейн С.Г. К вопросу о профессиональной психологии // История советской психологии труда / Под ред. В.П. Зинченко, В.М. Мунипова, О.Г. Носковой. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — С. 50 – 58.

173. Герасина Л.Н. Социальная эффективность судебной власти: возможности социологического измерения / Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Мат. наук.-практ. конф., 18 – 19 квітня 2002 р., м. Харків / Гол. ред. Сташис В.В. — К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 94 – 98.

174. Глазырин Ф.В. Судебная психология. Общая часть. — Свердловск: Изд-во СЮИ, 1977. — 257 с.

175. Глоточкин А.Д. К вопросу о военно-профессиональном психологическом отборе // Военная мысль. — 1978. — № 11. — С. 62 – 68.

176. Глоточкин А.Д. К вопросу о динамической и функциональной структуре личности. — М.: Прогресс, 1987. — 179 с.

177. Глоточкин А.Д. Психологические вопросы профессионально-го отбора личного состава // Военная мысль. — 1980. — № 3.— С. 59 - 65.

178. Голіна В.В. Судимість: Монографія. – Харків: Харків юридичний, 2006. – 384 с.

179. Головачёв А.А. Десять лет реформ 1861-1871. — СПб: Типография Ф.С. Сущинского, 1872. — 398 с.

180. Головка Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве.- СПб., 2002.- 544 с.

181. Головченко В., Тимошенко В. Удосконалення діяльності народних університетів правових знань // Радянське право.- 1985.- № 11. – С. 61 –62.

182. Голодов А., Ростовский В. Улучшать работу с народными заседателями // Советская юстиция. – 1976. - № 9. – С. 2-4.

183. Голубева Л.М. Участие общественности в осуществлении правосудия. – Фрунзе: издательство "Илим", 1968. – 130 с.

184. Голунский С. А. , Карев Д.С. Учебник по судоустройству. - М.: Юриздат, 1939. – 304 с.

185. Гомьен Д., Харрис Л., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. – М.: изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.

186. Городницька Л.В. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.) Дис...канд. історичн. наук. – Чернівці, 2002. – 222 с.

187. Горшенев В.М., Бенедик И.В. Юридическая деонтология: Учебное пособие. — К.: Изд-во УМК при Минвузе УССР, 1988. — 80 с.

188. Горшкова С.А. Стандарты Совета Европы по правам человека и российское законодательство: Монография. – М.: НИМП, 2001. – 352 с.

189. Государський В.Ф. “Перевіряючи суди, ми бачимо багато незаконних рішень, які вже вступили в законну силу, і нічого не можемо з цим зробити...” // Юридичний журнал. – 2003. - № 12. – С. 8-10.

190. Гравина А. Институт народных заседателей и повышение эффективности правосудия // Советская юстиция.-1987.- № 17. – С. 5-7.

191. Гришин Ю.А. Из истории развития системы досудебного расследования в Украине. Учебное пособие. - Луганск: РИО ЛИВД, 1998. – 146 с.

192. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судьейского убеждения в уголовном судопроизводстве.- Харьков: “Вища школа”, 1975. – 144 с.

193. Грошевой Ю. Проблемы соціальної психології в кримінальному судочинстві // Радянське право. — 1972. — № 8. — С. 78 - 82.

194. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судьейского убеждения в уголовном судопроизводстве. — Харьков: Вища школа, 1975. — 144 с.

195. Грошевой Ю.М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе. – Харьков: Вища школа, 1979. – 143 с.

196. Грошевой Ю.М. Роль профессионального опыта судьи в формировании его убеждения по уголовному делу // Проблемы социалистической законности. — Харьков: Вища школа, 1976. — Вып. 1. — С. 124 - 131.

197. Гуковская Н.И., Долгова А.И., Миньковский Г.М. Расследование и судебное разбирательство дел о преступлениях несовершеннолетних.- М.: Юрид. лит., 1974. — 208 с.

198. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія. — К.: Віра-Р, 2000. — 506 с.

199. Гусаров К.В. Проблемы гражданской процессуальной правосубъектности: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. акад. Украины. — Харьков, 2000. — 201 с.

200. Гуценко К. Ф. Основы уголовного процесса США.- М.: БЕК, 1994.-200 с.

201. Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы: Учебник для юрид. вузов и фак. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Зерцало, 1997. — 368 с.

202. Гуценко К.Ф., Головки Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств.- М.: ИКД “Зеркало-М”, 2001. — 480 с.

203. Давыденко Л.М. Проблемы предупреждения преступности органами прокуратуры. — Дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / НЮАУ им. Я. Мудрого. — Х., 1993.— 393 с.

204. Давыденко Л.М., Каркач П.М., Мычко Н.И., Руденко Н.В. Органы прокуратуры Украины, Российской Федерации и США (сравнительный анализ законодательства) / Под ред. Л.М. Давыденко. — Харьков:Медиагрупа, 1999. — 76 с.

205. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. — Т. 2. — М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. — 780 с.

206. Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2000. — 736 с.

207. Даневский В.П. Сравнительное обозрение некоторых форм народного суда (Суд шеффенов, сословных представителей и присяжных) // Русская мысль. - 1895. - кн.1. — С. 10 -19.

208. Дашутин Н., Гуськова А. На пути к судебнo-правовой реформе// Советская юстиция.- 1989.- № 1. — С. 10-11.

209. Дві третини українців за межею бідності // Закон і бізнес. - 2004.- № 13. — С. 2.

210. Дейтрих В. Ф. О суде присяжных: вопрос о его реорганизации // Журнал Министерства юстиции.- 1895.- № 6.- Апрель.- С. 12 - 36.

211. Декреты Советской власти. 25 октября 1917г. — 16 марта 1918 г. т.1.- М.: государственное издательство политической литературы, 1957. — С. 124-126.

212. Дело Данилова // Сегодняшняя газета. – 2003. - № 142. – С. 4.
213. Деменева А. Прозаседавшиеся // Бизнес-адвокат. – 2003. - № 15. – С. 12.
214. Дементьев А. Подготовка кадров судей — выход есть // Российская юстиция. — 1997. — № 2. — С. 4.
215. Демичев А. А. Перспективы российского суда присяжных // Государство и право.- 2002.- № 11.- С. 101 - 104.
216. Демократические основы советского социалистического правосудия / Под. ред. член.- корр. АН СССР М.С. Строговича.- М.: "Наука", 1965. – 392 с.
217. Державне управління, державна служба і місце самоврядування / Під заг. ред. О.Ю. Оболенського. — Хмельницький: Поділля, 1999. — 568 с.
218. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. - М.: Право, 1890. - 502 с.
219. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування. Пер. з англ. – К.: "Артек", 1997. – 624 с.
220. Джинджер Э. Ф. Верховный суд и права человека в США.- М.: Юрид. лит., 1981.-324 с.
221. Димитров Ю. Судья — носій судової влади // Право України. — 1995. — № 1. — С. 12 - 16.
222. Дмитриев Ф. М. История судебных инстанций и гражданского судопроизводства от судебного до учреждения о губерниях.- М.: Право, 1859.-354 с.
223. Дмитриев Ю.А., Николаев А.М. Система государственной власти в России и в мире: историко-правовая ретроспектива. – М.: "Профобразование", 2002. – 839 с.
224. Добровольская С.И. Суд присяжных: актуальные проблемы организации и деятельности: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09/ МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1995. – 28 с.
225. Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики). - М.: Юридическая литература, 1971. – 198 с.
226. Долежан В.В. Деякі аспекти співвідношення судової і прокуро́рської компетенції // Правова система України: теорія і практика. – К.: ІнЮре, 1993. – С. 383–385.
227. Долежан В., Косюта М. Конституційна реформа і функції прокуратури // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. - № 12. – С. 27 – 32.
228. Дрыга М.М. Отчет о ходе исполнения решений II и III внеочередного съезда судей Украины // Вестник Верховного Суда Украины. — 2000. — № 1. — С. 9.

229. Дубенко С.Д. Державна влада і державні службовці в Україні / За заг. ред. Н.Р. Нижник. — К.: Ін Юре, 1999. — 244 с.

230. Дулов А.В. Основы психологического анализа на предварительном следствии. — М.: Юрид. лит., 1973. — 168 с.

231. Дулов А.В. Судебная психология: Учебное пособие для юрид. инст. и фак. — 2-е изд., испр. и доп. — Минск: Вышэйшая школа, 1975. — 464 с.

232. Дуракова И. Б. Управление персоналом. — М.: Лига-пресс. — 1998. — 196 с.

233. Дюрягин И.Я. Правоприменительная деятельность органов государства. — Свердловск: Изд-во Свердлов. ун-та, 1973. — 148 с.

234. Ем В.С. К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей // Вестник МГУ: Сер. 11. Право. — 1981. — № 1. — С. 56 - 62.

235. Євдокимов В. Запобігання корупції серед суддів: правова проблема // Право України. — 1999. — № 5. — С. 54 - 57.

236. Євдокимов В. Судова влада і корупція // Юридичний вісник України. — 1999. — № 15 (199).— 15 - 21 квіт. — С. 6, 7.

237. Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. - М.: Спарк, 2001. - 767 с.

238. Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность прокурора. Введение в специальность. — М.: БЕК, 1997. — 330 с.

239. Жилин Г.И. Суд первой инстанции в гражданском процессе: Учебно-практическое пособие. — М.: Юрайт-М, 2001. — 328 с.

240. Жуковский А.Г. Закон Украины “О судоустройстве Украины” : комментарий / Под ред. Е.Л. Стрельцова. - Х. : “Одиссей”, 2003. - 232 с.

241. Забара Ю. Высший совет юстиции — самый демократичный конституционный орган // Криминал-ИНФО плюс. — 2001.— № 7. — С. 2.

242. Завадский С., Кубицкий Л. Народный заседатель в уголовном процессе в Польше // Советское государство и право. - 1968. - № 8. - С. 126-133.

243. Загоровский А. Къ вопросу о пересмотре нашего судебного права // Журналъ юридического общества. — СПб., 1896. — Кн.5. — С. 33 - 52.

244. Задерако В.Г. Институт отводов в советском уголовном процессе: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харьковский юридический институт им. Ф.Э. Дзержинского. - Харьков, 1978. - 16 с.

245. Зайчук В. Демократичні принципи діяльності радянського суду.- К.: Видавництво політичної літератури, 1965. - 49 с.

246. Закревский И.П. О настоящем и будущем суда присяжных. Сб. статей.- СПб: тип. П.П. Сойкина, 1897. – 211 с.

247. Заподинская Е. Судья заступилась не за того председателя, или в райсуде Москвы приговоры подписывали.... уборщицы // Закон і бізнес.-2003.- № 17-18. – С. 19.

248. Заровнева Г.С. Проблемы повышения социальной активности народных заседателей (при рассмотрении уголовных дел в районном, городском народном суде): Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харьковский юридический институт имени Ф.Э. Дзержинского. - Харьков, 1981. – 17 с.

249. Зархін В. Військові органи дізнання: проблеми прокурорського нагляду та перспективи розвитку // Вісник прокуратури. - 2001. - № 2. – С. 81-85.

250. Зархін О.О. Проблеми нагляду військового прокурора за розслідуванням злочинів: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. - Харків, 2002. – 20 с.

251. Захожий А. А., Пошивайлова А. В. Теоретические модели суда присяжных (на Западе и в России).- Владивосток: Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 2000.- 78 с.

252. Защитник в суде присяжных / Отв. ред. Н. В. Радутная.- М.: ИГП РАН, 1997.-150 с.

253. Згурська К. Радянський суд - найдемократичніший у світі. - К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1957. – 74 с.

254. Зеленецкий В.С. Конкурирующие потоки судебной информации // Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности в деятельности следственного аппарата. — Харьков: Б.и., 1974. — С. 33 – 50.

255. Зеленецкий В.С. Принятие процессуальных решений в ситуации информационного равновесия // Проблемы социалистической законности. — 1976. — Вып. 1. — С. 117 – 124.

256. Зеленецкий В.С., Куркин Н.В. Обеспечение безопасности субъектов уголовного процесса. - Харьков: Изд-во “Крит Арт”, 2000. - 404 с.

257. Зивс С. А. Современный уголовный суд присяжных в Англии.- М.: Юрид. лит., 1948.- 132 с.

258. Зивс С.Л. Источники права / Отв. ред. Казимирчук В.П. — М.: Наука, 1981. — 239 с.

259. Зудина Л.Н. Организация управленческого труда. — М.: ИН-ФРА, 1997. — 256 с.

260. Ибрагимов М.М., Куличенко В.В., Съедин Б.Г. Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников органов внутренних дел. — Киев: Б.и., 1990. — 378 с.

261. Иваницкий С.А. О модели отечественного суда присяжных // Вісник ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України. - 2002. - № 2. - С.135-144.

262. Іваницький С.О. Окремі аспекти реформування інституту народних засідателів // Вісник ЛАВС МВС імені 10-річчя незалежності України. - 2004. - № 1. - С.101-119.

263. Іваницький С. А судді хто ? // Юридичний вісник України. – 2004. - № 14 (3-9 квітня). - С. 3.

264. Іваницький С.О. Право особи на розгляд її справи незалежним і безстороннім судом у світлі рішень Європейського суду з прав людини // Вісник Верховного Суду України. – 2005. - № 12. – С. 21 - 23.

265. Іваницький С.О. Формування складу народних засідателів у судовій системі України: Монографія. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. – 224 с.

266. Іваницький С.О. Судова влада та правоохоронні органи України: Практикум. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2008. – 192 с.

267. Изард К.Е. Эмоции человека. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — 243 с.

268. Изварина А.Ф. Судебная власть в Российской Федерации: Учебное пособие для юридических вузов и факультетов. – Ростов н / Д: издательский центр “Март”, 2001. – 344 с.

269. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. - СПб.: Питер, 2000. – 508 с.

270. Испания. Конституция и законодательные акты / Пер. с исп.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1982. — 352 с.

271. Истина...и только истина! Пять бесед о судебно-правовой реформе.-М.: Юрид. лит.,1990. – 432 с.

272. История советского суда (1917-1947) / Под ред. И.Т. Голякова. - М.: Юридическое издание Министерства юстиции СССР, 1948. – 186 с.

273. Италия. Конституция и законодательные акты / Пер. с итал.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1988. — 392 с.

274. Каган М.С. Человеческая деятельность. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — 364 с.

275. Каламкарян Р.А. Российско-американский семинар для представителей судов и представителей квалификационных коллегий судей субъектов Российской Федерации «Подбор судей, судейская этика и дисциплина» // Государство и право. — 1999. — № 6. — С. 97 - 119.

276. Капралова О. Народный заседатель несменяем // Юридическая газета. – 2004. - № 8. – С. 14.
277. Карамзин Н. М. История государства Российского: В XII т. - М.: Наука, 1989.- Т. II.- 480 с.
278. Каркач П.М., Курочка М.Й., Иванов С.М. Контроль за додержанням законності в ході дізнання та досудового слідства: Навчальний посібник. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. – 156 с.
279. Кармазин Ю.М. Добір кадрів на посади суддів — одне з головних завдань кваліфікаційних комісій // Вісник Верховного Суду України. — 2001. — № 2. — С. 60, 61.
280. Карев Д.С. Судоустройство / Под ред. член-корр. АН СССР С. А. Голунского. - М.: юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 460 с.
281. Каркач П.М., Курочка М.Й. Конституційні функції прокуратури в діяльності суду. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – 116 с.
282. Карлен Д. Американские суды: система и персонал. Организация правосудия в США.- М.: Юрид. лит., 1972.- 168 с.
283. Карнозова Л.М. Возрожденный суд присяжных. Замысел и проблемы становления.- М.: NOTA BENE, 2000. – 368 с.
284. Карнозова Л. М. Суд присяжных в России: инерция юридического сознания и проблемы реформирования// Государство и право.- 1997.- № 10.- С. 50 - 58.
285. Карпов Д.В. Проблемы конституционно-правового гарантирования правозащитной функции судебной власти в Российской Федерации: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2000. – 29 с.
286. Касимов А. А. Судебная власть : уголовно-процессуальное исследование: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Карагандинский государственный университет. - Караганда, 2001. – 21 с.
287. Кейзеров Н.М. Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий. — М.: Юрид. лит., 1973. — 264 с.
288. Кенигсон А. В. Очерк происхождения и исторического развития суда присяжных в делах уголовных.- Витебск: Изд-во УТИНА, 1871.- 386 с.
289. Кечемян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. — 187 с.
290. Ким Ю. Заседатели на вес золота // Киевские Ведомости. – 2003. – 22 февраля. – С. 11.
291. Кириченко М.Г. Конституционные основы судебной системы в СССР. - М.: Юрид. лит., 1979. – 144 с.

292. Кирьянов А. Четыре урока рассмотрения дела в Европейском Суде по правам человека. Посохов против Российской Федерации // Российская юстиция. – 2003. - № 11. – С. 68 –72.

293. Кислов А. Присяжные оправдатели // Известия.- 1998. - 15 окт.

294. Кислов А. Финансовая петля для суда присяжных // Российская юстиция.- 1999.- № 5.- С. 5 - 7.

295. Кистьяковский А. О задачах и целях наших юридических обществ и отношении их к судебной реформе // Журнал гражданского и уголовного права. — 1881. — Кн.1. — С. 1 – 18.

296. Клеандров М. Нужен федеральный закон о проверке кандидатов в судьи // Российская юстиция. — 2000. — № 11. — С. 51 - 53.

297. Клеандров М.И. Социально-психологические и морально-этические проблемы формирования судейского корпуса // Журнал российского права. — 1999. — № 12. — С. 48 - 57.

298. Клеандров М.И. Статус арбитражных, народных, присяжных заседателей. - М., 2000. – 106 с.

299. Клеандров М.И. Статус судьи: Учебное пособие. – Новосибирск: Наука, сибирская издательская фирма РАН, 2000. – 444 с.

300. Ключевский В. О. Курс русской истории: Ч. 1 - 2.- М.: Юрид. лит., 1911.- 386 с.

301. Книга народного заседателя. – Мн.: «Беларусь», 1974. – 320 с.

302. Кобликов А. Существенная гарантия правосудия // Социалистическая законность. – 1969. - № 10. – С. 35-37.

303. Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы управления. — М.: Политиздат, 1975. — 270 с.

304. Ковальова Я.О. Роль державного обвинувача в забезпеченні прав і законних інтересів потерпілого // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. - 2005. - № 3. - С.144-148.

305. Коваль В. М. Апеляційні суди в Україні: становлення і розвиток. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.10. - Одеса, 2004. – 212 с.

306. Коган В., Панкратов В., Сокольский О. Суд народных представителей // Советская юстиция. – 1988. - № 10. – С. 28-29.

307. Кодекс професійної етики судді. Затверджено V з'їздом суддів України 24 жовтня 2002 року // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 5 (33). — С. 24.

308. Кожухов А. Четыре года Высшему совету юстиции // Юридическая практика. — 2002. — № 4. — С. 2.

309. Козлов А.Ф. Суд первой инстанции как субъект советского процессуального права. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1983. — 165 с.

310. Козлов Ю.М. Органы советского государственного управления. Понятие и конституционная система. — М.: Госюриздат, 1960. — 151 с.

311. Козырев С. В ангарских судах работают психически больные, инвалиды // СМ - Номер один. — 2001. — 12 ноября. — С. 2.

312. Козьяков И.Н. Судостроительство и организация правоохранительных органов: Учебное пособие. — Алчевск: ИПЦ “Ладо”, Донбасский горно-металлургический институт, 1998. — 319 с.

313. Колоколов Н. Институт народных заседателей: отвергнуть или реформировать? // Российская юстиция. — 1998. - № 5. — С. 8-9.

314. Колоколов Н. А. Судебный контроль в стадии предварительного расследования. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. — 238 с.

315. Коментар до Закону “Про судостроїї України” / За заг. ред. В.Т. Маляренка.- К.: Юрінком Інтер, 2003. — 464 с.

316. Комментарий к Положению о военных трибуналах / Под. ред. С.С. Максимова.- М.: Юрид.лит.,1987. — 112 с.

317. Кон И.С. Социология личности. — М.: Политиздат, 1967. — 383 с.

318. Кондратчик А. А. Английский суд присяжных: исторические корни и эволюция // Советское государство и право.- 1991.- № 6. - С. 130 - 138.

319. Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. (Пятидесятилетие Судебных Уставов). 1864 – 20 ноября 1914. — М.: Б.и., 1914. — 294 с.

320. Кони А.Ф. Предельный возраст для судей // Журнал министерства юстиции. — 1895. — № 5. — С. 107 - 131.

321. Кони А.Ф. Нравственные начала в уголовном процессе // Избранные произв. — М.: Госюриздат, 1956. — 678 с.

322. Кони А.Ф. Обвиняемые и свидетели. Свидетели на суде / Избранные произведения: В 2-х т. — М.: Госюриздат, 1959. — Т. 1. — С. 140 – 194.

323. Кони А.Ф. Собрание сочинений в восьми томах. - Т.1. - М., 1966. — 566 с.

324. Кононенко ВЛ. Неупередженість суддів // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 2. — С. 56 - 59.

325. Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л.А. Окунькова — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. — 816 с.

326. Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. В.В. Маклаков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: БЕК, 2000. — 592 с.

327. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. — К.: Укр. правнича фундація. Вид-во “Право”, 1996. — 544 с.
328. Конституційний Суд підтвердив повноваження Вищої ради юстиції // Закон і бізнес. — 2002. — № 16. — С. 1, 2.
329. Конституционный статус личности в СССР. — М. : Юрид. лит., 1980. — 256 с.
330. Концепція судово-правової реформи в Україні від 28 квітня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 30. — Ст. 426.
331. Король В.В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 2002. — 19 с.
332. Король В.В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. - Львів, 2002. — 205 с.
333. Корольков И. В Астрахани правосудие вершили люди с улицы // Известия. — 1997. - № 138. — С. 5.
334. Корупція в Україні — 2004. Аналіз природи та причин проблеми. Підсумковий звіт. — К. : Група міжнародного співробітництва, 2004. — 91 с.
335. Костюков А.Н. Должностное лицо: административно-правовой статус // Правоведение. — 1987. — № 2. — С. 20 – 26.
336. Костюченко О.Ю. Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України: Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2006. — 182 с.
337. Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій. — К.: Вентурі, 1996. — 208 с.
338. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права. — 3-тє вид., змін. й доп. — Тернопіль: Карт-бланш, 2002. — 247 с.
339. Краткий психологический словарь / Сост. Л.А.Карпенко; Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. — М.: Политиздат, 1985. — 431 с.
340. Кретенчук К., Филимонов Г. Работа народных университетов правовых знаний // Советская юстиция.-1990.- № 17. — С. 20.
341. Кривенко В.В. Про виконання Радою суддів завдань органів суддівського самоврядування щодо забезпечення незалежності судів і суддів, про стан фінансування та організаційного забезпечення діяльності судів/ Підсумки V з'їзду суддів України // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 5 (33). — С. 10 – 13.

342. Кримінальний процес України / За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. – Харків : Право, 2000. – 496 с.
343. Кримінально-процесуальний кодекс України. Проект № 3456-Д від 18.11.2005. Підготовлений авторським колективом у складі В.Р. Мойсика, О.М. Бандурки, І.В. Вернидубова та ін. – К., 2005.
344. Кричевский Р. А., Дубовская Е. М. Психология малой группы: теоретические и прикладные аспекты.- М.: Из-во МГУ, 1991. - 288 с.
345. Кряжков В.А. Конституционное правосудие в субъектах Российской Федерации (правовые основы и практика). — М.: Формула права, 1999. — 768 с.
346. Кряжков В.А., Лазарев В.В. Конституционная юстиция в Российской Федерации: Учебное пособие. — М.: БЕК, 1998. — 462 с.
347. Кузнецова Н.В. А судьи кто? // Государство и право. — 1994. — № 8 - 9. — С. 128 - 135.
348. Куйбіда Р.О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 288 с.
349. Кулагин Б.В. Основы профессиональной психодиагностики. — Л.: Медицина. Ленингр. отдел., 1984. — 216 с.
350. Курочка М.Й., Каркач П.М. Прокурорський нагляд в Україні: Підручник / За ред. проф. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – 424 с.
351. Кучинский В.А. Личность, свобода, право. – М.: Юрид. лит., 1978. – 207 с.
352. Кюбарт Й. Цивільний контроль над Збройними Силами // Військо України.-1998.- №5-6. – С. 23.
353. Лавриненко И. Фемида на развалинах // Бизнес. – 2003. - № 13. – С. 36-37.
354. Лавринович О.В. Про стан організаційного, кадрового та матеріально-технічного забезпечення судів і суддів у 2002 р. та підготовки проекту Державної програми розвитку судової системи на 2003-2005 роки / Підсумки V з'їзду суддів України // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 5 (33). — С. 17.
355. Лазарев В.В. Применение советского права. — Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1972. — 200 с.
356. Лазарева В.А. Судебная власть и ее реализация в уголовном процессе. - Самара: Изд-во «Самарский университет», 1999. - 136 с.
357. Лапін О. Відсутність матеріальної бази може заблокувати роботу суду // Закон і бізнес. - 2003. - № 3. – С. 5.
358. Ларин А. М. Из истории суда присяжных в России.- М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1994.- 60 с.

359. Ларин А. М. Иного пути для нас нет. Открытое письмо противникам суда присяжных // Российская юстиция, 1999.- № 2. - С. 8 - 10.

360. Ларін М. Вища рада юстиції стане більш “прозорою” // Юридичний вісник України. — 2001. — 16-22 червня. — С. 3, 4.

361. Лебедев В.М. Судебная власть в современной России: проблемы становления и развития. — СПб.: Лань, 2001. — 384 с.

362. Левицкая Л. Зарботки: мало света, теней много // Голос Украины.-2003.- № 24. — С. 15.

363. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. - Изд. 5-е. — т. 36. — М.: издательство политической литературы, 1981. — 741 с.

364. Леоненко В.В. Судебное производство по делам о преступлениях несовершеннолетних.- К.: ”Наукова думка”, 1987. — 143 с.

365. Леонтович К. Без судової влади держави не буде // Юридичний вісник України. — 2002. - № 5. — С. 7.

366. Лившиц Р.З. Судебная практика как источник права // Судебная практика как источник права. — М.: Изд-во ИГиП РАН, 1997. — С. 3 - 16.

367. Ликас А.Л. Культура правосудия.- М.: Юрид. лит.,1990. — 176 с.

368. Лисак В.Чи “народні” у нас народні засідателі?// Юридичний журнал. — 2003. - № 6. — С. 125.

369. Лисенков С. Суд присяжных в Україні // Вісник прокуратури.- 2001.-№ 3.- С 75 - 78.

370. Лиховая С.Я. Конституционные принципы правосудия в СССР. - К.:”Вища школа”, 1984. — 56 с.

371. Лобода О. Проблемы уголовного судопроизводства // Юридическая практика.- 2003.- № 9. — С. 1, 5.

372. Ломов Б. Ф. Социальная психология: История. Теория. Эмпирические исследования.- Л.: Изд-во ЛГУ, 1979.- 402 с.

373. Ломов Б.Ф. Личность в системе общественных отношений // Психологический журнал. — 1981. — Т.2. — № 1. — С. 4, 5.

374. Лопатина С.Н., Рябцов Ю.А. Совершенствование государственной судебной власти в Российской Федерации // Правоведение. — 2001. — № 5. — С. 108–119.

375. Лукичев Ю.А., Вахмистрова С.И. Правоохранительные органы Российской Федерации: Курс лекций. — СПб.: “Юридический центр Пресс”, 2003. — 377с.

376. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. — 304 с.

377. Магун А. В., Краснопольский И. А. Судья-профессионал в суде присяжных (социально-психологическая характеристика) // Состязательное правосудие.- 1994.- Вып. 1.- Ч. 2. - С. 393 - 420.

378. Маетная Е. Праздник левосудия // Московский комсомолец. - 2003. - № 153. - С. 3.

379. Малько А.В., Субочев В.В. Законные интересы как правовая категория. - СПб.: издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2004. - 359 с.

380. Маляренко В. Т. До питання про участь представників народу в здійсненні кримінального правосуддя // Вісник Верховного Суду України. - 1999. - № 6. - С. 38-47.

381. Маляренко В.Т. Реалізація основних конституційних засад судочинства у кримінально-процесуальному законодавстві України: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. - Харків, 1999. - 19 с.

382. Маляренко В.Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Монографія. - К.: "Ін Юре", 2004. - 544с.

383. Манохин В.М. Правовое регулирование государственной службы // Советское государство и право. — 1968. — №1. — С. 33 - 40.

384. Марков О. Нравственные начала судейской профессии (опыт и размышления) // Российская юстиция. — 2001. — № 11. — С. 43 - 45.

385. Маркова А. К. Психология профессионализма. - М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1966.- 252 с.

386. Марочкін І.Є. Конституційно-правові засади судової влади / Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку. Тези доповідей та наукових повідомлень Республіканської науково-практичної конференції 9 – 11 листопада 1995 р. – Х.: Національна юридична академія України, 1995. – С. 290-293.

387. Марочкин И.Е. Природа судебной власти // Актуальные проблемы государства и права. — Одесса: ОЮА, 1996. — С. 16 - 25.

388. Марочкин И. Е. Судебная власть как социальная ценность // Матеріали наукової конференції «Конституція України - основа модернізації держави та суспільства» / Упорядники Ю. М. Грошевий, М. І. Панов.- Х.: Право, 2001.- С. 336 - 337.

389. Мартинович И. Введение суда присяжных в Республике Беларусь – требование времени // Российская юстиция.- 2001.- № 8. - С. 54.

390. Марцеляк О.В. Конституційно-правий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель: Автореф. дис...докт. юрид. наук: 12.00.02 / Одеська національна юридична академія. - Одеса, 2004. - 36 с.

391. Мамедова Х.А. Институт отводов в советском уголовном судопроизводстве: Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Институт государства и права АН СССР. - М., 1984. - 178 с.

392. Мартынич Е. Основания отвода и самоотвода судей // Советская юстиция.-1972.- № 6. - С. 20-21.

393. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. — 278 с.

394. Матузов Н.И. Правовая система и личность. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. — 293 с.

395. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник. - М.: Юрист, 2001. - 512 с.

396. Мельник В.В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе.- М.: Дело, 2000. - 496 с.

397. Мельник В. В. Коллегия присяжных заседателей как субъект коллективного решения вопросов о виновности (социально-психологические аспекты) // Государство и право.- 2000.- № 1.- С. 26 - 34.

398. Мельников А.А. Правосудие в СССР: сущность, социальные функции, законодательное регулирование // Советское государство и право. - 1981. - № 11. - С. 29 -36.

399. Мідор Д. Суди в Сполучених Штатах.- Сент-Пол, Мінесота: Вест Паблішинг К°, 1991.- 84 с.

400. Миловидова Н. Высший совет юстиции — на страже судейского корпуса // Комсомольская правда в Украине. — 2001. — 16 июня. — С. 3.

401. Миньковский Г. М., Арзуманян Т.М., Звирбуль В. К., Кацук М. И., Шинд В. И. Деятельность органов расследования, прокурора и суда по предупреждению преступлений / Под общ. ред. Н. В. Жогина.- М.: Юрид. лит.,1962. - 279 с.

402. Митермайер К. Европейские и американские суды присяжных, их деятельность, достоинства, недостатки и средства к устранению этих недостатков. Перев. с последн. немецк. издания / Под ред. В.Молчанова.- М.,1871. - 594 с.

403. Миттермайер К. Суд присяжных в Европе и Америке.- СПб.: Право, 1865.- 405 с.

404. Михайленко А.Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. Научно-практическое издание. - К.: Ін Юре, 1999. - 320 с.

405. Михайлов П.Л. Суд присяжных во Франции: становление, развитие и трансформация. – СПб.: издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 428 с.

406. Михайлова Т. Рассмотрение уголовных дел с участием присяжных заседателей // Законность.- 1994.- № 3.- С. 42 - 48.

407. Михайловский И.В. Основные принципы организации уголовного суда.- Томск: Паровая типо-лит. П.И. Макушина, 1905. – 342 с.

408. Михайлянц А.Г. Уголовно-процессуальная деятельность по предупреждению преступлений.-Ташкент.: «Фан»,1975. – 211 с.

409. Михеєнко М.М. Від суду шеффенського до суду присяжних // Радянське право.-1990.- № 10. – С. 67-69.

410. Михеєнко М. М. Засади безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя / Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції (листопад 1997 року). – К., 1997. – С. 313-315.

411. Михеєнко М.М. та ін. Порівняльне судове право: Підручник / М.М. Михеєнко, В.В.Молдован, Л.К.Радзівєвська. - К.: Либідь, 1993. – 328 с.

412. Михеєнко М.М., Шибіко В.П., Дубинський А.Я. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України: за станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 15 серпня 1997р. / Відп. ред. В.Ф. Бойко, В.Г. Гончаренко.- К.: Юрінком Інтер, 1997. – 624 с.

413. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.

414. Мицкевич А.В. Субъекты советского права. — М.: Госюриздат, 1962. — 213 с.

415. Мичко М.І. Прокуратура європейських держав постсоціалістичної системи. - Донецьк: ДІВС, 2001. - 325 с.

416. Мокринский С. П. Суд присяжных.- Петербург: Право, 1914. - 256 с.

417. Монтескье Ш. О духе законов. Избранные произведения. – М., 1955. – 186 с.

418. Морщакова Т.Г. Психологические истоки судебных ошибок и внутреннее убеждение судей / Эффективность правосудия и проблемы устранения судебных ошибок. — М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1975. — С. 3 – 63.

419. Морщакова Т.Г. Разграничение компетенции между Конституционным Судом и другими судами РФ // Вестник Конституционного Суда Российской Федерации. — 1996. — № 6. — С. 22 - 31.

420. Морщакова Т.Г., Петрухин И.Л. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия // Право и социология. — М.: Наука, 1973. — С. 253 - 290.

421. Москвич Л.М. Деякі проблеми добору кандидатів на посаду судді // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. — Вип.15. — С. 156 - 161.

422. Москвич Л.М. Правосуб'єктність судді: сутність та зміст // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. — Вип.17. — С. 122 - 127.

423. Москвич Л.М. Проблеми підбору суддівських кадрів в Україні // Актуальні проблеми держави та права: Збірник наукових праць. — Одеса: ОНЮА, 2001. — Вип.10. — С. 275 - 283.

424. Москвич Л.М. Проблеми статусу судді України // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Мат. наук.-практ. конф., 18-19 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. — К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 178 - 180.

425. Москвич Л.М. Суддя: яким він повинен бути? // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні (До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод): Тези доповідей та наукових повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених / За ред. проф. М.І. Панова. — Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. — С. 187 - 189.

426. Москвич Л.Н. Служебные права судей // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави. — Миколаїв; Одеса: ТОВ Від, 2002. — С. 186 - 192.

427. Москвич Л.М. Організаційно-правові проблеми статусу суддів: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. — Харків, 2003. — 21 с.

428. Москвич Л.М., Подкопасв С.В., Прилуцький С.В. Статус судді: питання теорії та практики: Монографія. — Х.: ВД „ІНЖЕК”, 2004. — 360 с.

429. Муравин А.Б. Уголовный процесс. Учебное пособие. — Харьков: ООО “Одиссей”, 2000. — 400 с.

430. Муравьёв Н.В. По вопросу о кандидатах на судебные должности // Юридическая летопись. — 1890. — № 9. — С. 165 - 184.

431. Мышленко И. Ф. Проблемы допустимости доказательств в уголовном процессе Англии и США. — М.: Юрид. лит., 1988. — 186 с.

432. Назаров І.В. Правовий статус Вищої ради юстиції: Монографія. — Х.: Право, 2006. — 208 с.

433. Народный заседатель // Советская юстиция. – 1990. - № 5. – С. 4-6.
434. Насонов С. А. Судебное следствие в суде присяжных: особенности и проблемные ситуации (теория, законодательство, практика): Дис. ... канд. юрид. наук.- М., 1999.- 220 с.
435. Научная организация труда в управлении производственным коллективом (общепрофессиональные научно-методические рекомендации). — М.: Экономика, 1991. — 120 с.
436. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. — М.: Госюриздат, 1960. — 511 с.
437. Немецкий закон о судьях // Материалы по вопросам политики и общества в Федеративной Республике Германия. — Бонн: Интер-Национес, 1993. — 72 с.
438. Немов Р.С. Практическая психология: Познание себя: Влияние на людей / Пособие для учащихся. — М.: Гуманит.изд.центр ВЛАДОС, 1999. — 320с.
439. Немов Р.С. Социально-психологический анализ эффективной деятельности коллектива / НИИ общей и педагогической психологии Академии педагогических наук СССР. — М.: Педагогика, 1984. — 200 с.
440. Немов Р.С. Психология: В 3 кн. Кн.1. Общие основы психологии. — 3-е изд. — М.: Владос, 1999. — 688 с.
441. Немытина М.В. Российский суд присяжных. Учебно-методическое пособие.- М.: Издательство БЕК, 1995. — 218 с.
442. Немытина М.В. Порепорформенный суд в России: деформация основных институтов Уставов 1864 г. // Правоведение. — 1991. — № 2. — С. 101 - 106.
443. Николайчик В. М. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1981.-192 с.
444. Ничипоренко Т. Кризис института народных заседателей? // Российская юстиция. - 1998. - № 2. — С. 5 – 6.
445. Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. - Т.1 / Укл. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. — К.: "Аконіт", 2001. — 926 с.
446. Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. - Т.2 / Укл. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. — К.: "Аконіт", 2001. — 926 с.
447. Новоселов В.И. Правовое положение граждан в отраслях государственного управления. — Саратов: издательство Саратовского университета, 1977. — 166 с.
448. Носкова О.Г. История психологии труда в России: Учебное пособие для вузов по направлению и специальности "Психология". — М.: Изд-во МГУ, 1997. — 302 с.

449. Носов Н. Е. Становление сословно-представительских учреждений в России: Изыскание о земской реформе И. Грозного. - Л.: Юриздат, 1969.-252 с.
450. Обозов Н.Н. Межличностные отношения. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. — 376 с.
451. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — М.: Юристъ, 1994. — 360 с.
452. Оверчук С.В. Поняття та види підсудності в кримінальному процесі України: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. – Київ, 2005. – 20 с.
453. Овчаренко О.М. Гарантії доступності як принципу організації й діяльності судової влади // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. - 2006. - № 1. - С. 89-101.
454. Огородник А., Колотило О. Кримінально-процесуальний кодекс України слід приймати якнайшвидше // Право України.- 1997. - № 6. – С. 40-42.
455. Ожегов С.И. Словарь русского языка : 70 000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1991. – 917 с.
456. Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М.: Рус. язык, 1987. — 750 с.
457. Омеляненко Г.М. Концептуальні питання судово-правової реформи в Україні / Проблеми державно-правової реформи в Україні. Збірник наук. праць. - Вип. 3. – К., 1997. – С. 139-152.
458. Омеляненко Г. Судово-правова реформа: концептуальні питання // Віче. – 1998. - № 4. – С. 21-31.
459. Організація судової влади в Україні: Перший аналіз нормативного змісту Закону України “Про судоустрій України” / А.О. Селіванов (керівник авт. кол.), Є.В. Фесенко, Н.С. Рудюк та ін.; За наук. ред. А.О. Селіванова. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 112 с.
460. Осипова М. Вклад народных заседателей в укрепление правопорядка // Советская юстиция.- 1983.- № 8. – С. 15.
461. Основан В.С. Основы науки социального управления. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1971. — 258 с.
462. От команды по телефону к команде по мегафону // Известия. — 1990 — 30 мая. — С. 3.
463. Палаузов В.Н. К вопросу о форме участия народного элемента в уголовной юстиции.- Одесса: типография Ульриха и Шульце, 1876. – 168 с.
464. Палаузов В. Н. Постановка вопросов присяжным заседателям по русскому праву - Одесса: Юрист, 1885.- Ч. 1.- 112 с.

465. Паліюк В.П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. – К.: “Фенікс”, 2004. – 264 с.
466. Папкова О.А. Пределы судейского усмотрения в гражданском процессе // Журнал российского права. — 1998. — № 2. — С. 99-107.
467. Парыгин Б.Д. Социальная психология. – СПб. : СПб ГУП, 2003. – 616 с.
468. Пашин С. А. Судебная реформа и суд присяжных.- М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1994.- 104 с.
469. Пашин С. А. Возможности и пути сокращения тюремного населения // Человек и тюрьма.- М.: Общественный Центр содействия реформе уголовного правосудия МЮ РФ, 1999.- С. 28 - 40.
470. Пейсииков В. Обучение судей: международный опыт и российские перспективы // Российская юстиция. — 2001. — № 5. — С.; № 6. — С. 59 - 62.
471. Перевалов В.Д. Вопросы теории социалистической правосубъектности // Правоведение. — 1980. — № 3. — С. 55 - 59.
472. Перлов И.Д. Судебное следствие в советском уголовном процессе. — М.: Госюриздат, 1955. — 278 с.
473. Перлов И.Д. Участие трудящихся масс в осуществлении социалистического правосудия. – М.: издательство «Знание», 1957. – 48 с.
474. Пертцик В.А., Шмайлова Л.П. Реализация конституционных норм // Советское государство и право. — 1979. — № 5. — С. 3 – 10.
475. Петренко В.М. Советские судьи независимы и подчиняются только закону. - М.: государственное изд-во юридической литературы, 1954. – 68 с.
476. Петришин О.В. Статус службової особи: природа, структура, спеціалізація. – К.: НМК ВО при Мінвузі УРСР, 1990. – 76 с.
477. Петришин О.В. Громадянське суспільство – підгрунття формування правової держави в Україні // Вісник Академії правових наук України. – 2003. - № 2-3. – С. 142-161.
478. Петришин А.В. Государственная служба. Историко-теоретические предпосылки. Сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ. — Харьков: Факт, 1998. — 168 с.
479. Петришин А.В. Правовой режим государственной службы: вопросы общей теории: Дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. Украины. — Харьков, 1998. — 383 с.
480. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив.- М.: Политиздат, 1982.-352 с.
481. Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М.: “Наука”, 1979. – 392 с.

482. Петрухин И.Л. Правовое государство и правосудие // Советское государство и право. — 1991. — № 1. — С. 19 - 29.

483. Петрухин И.Л. Правосудие: время реформ. — М.: Наука, 1991. — 208 с.

484. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства.- М.: Право, 1913.- 456 с.

485. Пилипчук П. Долю людини в судовому процесі не можна доручати любителям від права // Закон і бізнес. — 2003. - № 18-19. — С. 1-3.

486. Платонов К.К. Структура и развитие личности / Отв. ред. А.Д. Глотчкин; АН СССР, Ин-т психологии — М.: Наука, 1986. — 258 с.

487. Плескач А.Е. Права и обязанности народных заседателей. — К.: издательство политической литературы Украины, 1982. — 86 с.

488. Погодин С. Б. Обвинение в суде присяжных в российском уголовном процессе: Автореф. дис.... канд. юрид. наук.- Саратов, 2001.- 24 с.

489. Погоріла Н. Довіра населення до політичних та публічних інституцій у порівняльному контексті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. - № 3. — С. 144 — 156.

490. Подкопаев С.В. Дисциплінарна відповідальність суддів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Нац. юрид. акад. України. — Харків, 2003. — 20 с.

491. Познышев С.В. Элементарный учебник русского уголовного процесса. -М.: издательство Г.А. Леман, 1913. — 337 с.

492. Полегайко М. Больше оказывать помощи народным заседателям районных (городских) народных судов // Советская юстиция.- 1970.- № 8. — С. 10-11.

493. Поленов Г.Ф., Кирьян П.Н. Демократические основы организации и деятельности советского суда. - Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. — 35 с.

494. Поляков І.І. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за судовою реформою 1864 року (60-90-ті роки ХІХ ст.): Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого . — Харків, 2002. — 20 с.

495. Поляков М.П. О ценности обрядовой стороны уголовного судопроизводства // Государство и право. — 1999. - № 9. — С. 87-92.

496. Полянский Н. Н. Уголовное право и уголовный суд в Англии. - М.: Юриздат, 1937.- 350 с.

497. Полянський Ю.Є. Судові та правоохоронні органи України: Навч. метод. посібник / Одес. держ. юрид. акад. — Одеса: Астропринт, 1998. — 31 с.

498. Понеделков М.И. Участие народных заседателей в рассмотрении уголовных дел и предупреждении преступлений: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. - М., 1972. - 18 с.

499. Понеделков М.И. Участие народных заседателей в рассмотрении уголовных дел. - М.: "Юрид. лит.", 1978. - 96 с.

500. Порівняльне правознавство: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. В.Д. Ткаченка. - Х.: Право, 2003. - 274 с.

501. Поспеев В.И., Радутная Н.В. Народный суд / У кн.: Суд в СССР / Под ред. Л.Н. Смирнова, А.Я. Сухарева, В.В. Куликова, С. Г. Банникова, В. М. Савицкого, Х. Б. Шейнина. - М.: "Юрид. лит.", 1977. - С. 88-108.

502. Поспеева Л. Г. Рекомендации для работников администрации края, области, района, города и суда по работе с присяжными заседателями // Рассмотрение дел судом присяжных / Отв. ред. В. М. Лебедев. - М: Юрид. лит., 1998. - 288 с.

503. Потапенко В. Судьей ты можешь и не быть... // Юридическая практика. - 2002. - № 20. - С. 3.

504. Похмелкин В. О путях повышения активности народных заседателей // Советская юстиция. - 1969. - № 14. - С. 11-13.

505. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій / Упоряд. Т. Яблонської. - К.: Сфера, 1999. - 342 с.

506. Правовые системы современности / Отв. ред. А. Я. Сухарев. - М.: НОРМА, 2001. - 840 с.

507. Правоохранительные органы стран Балтии: учеб. пособие / Под ред. А.Н. Соколова. - Калининград: ФГУИПП "Янтар. сказ.", 2004. - 424 с.

508. Прибиткова І. Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2002. - № 3. - С. 133 - 142.

509. Приговор выносят судьи, зеки и психи // Вечерний Челябинск. - 2000. - № 143. - С. 1.

510. Прилуцький С.В. Формування корпусу професійних суддів України. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.10. - К., 2003. - 223 с.

511. Притика Д. Деякі аспекти організації діяльності та структури судової системи США // Збірник рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. - 1995. - № 1. - С. 156 - 164.

512. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001р. // Урядовий кур'єр.- 2002. - № 244. – С. 11 – 12.

513. Проблемы судебной этики / Под ред. М.С. Строговича. – М.: "Наука", 1974. – 272 с.

514. Проблемы общей теории социалистического государственного управления / Отв. ред. М.И. Пискотин. — М.: Наука, 1981. — 312 с.

515. Проект Закону України “Про державний судовий устрій”, автор Шишкін В.І. / Матеріали до науково-практичної конференції, присвяченої реформуванню державного судового устрою в Україні. – Харків, 2000. – С. 19 - 26.

516. Проект Закону України “Про судовий устрій”, автор Коновалюк В.І. / Матеріали до науково-практичної конференції, присвяченої реформуванню державного судового устрою в Україні.- Харків, 2000. – С. 27 – 37.

517. Проект Закону України “Про судовий устрій”, автори: Гавриш С., Задорожній О., Ківалов С., Бандурка О. / Матеріали до науково-практичної конференції, присвяченої реформуванню державного судового устрою в Україні.- Харків, 2000. – С. 1 – 18.

518. Проект Закону України № 2071 від 07.09.2006 року “Про внесення змін до деяких законів України (щодо розширення участі народних засідателів у здійсненні правосуддя)”. Автори Б. Губський, В. Федорчук. – К., 2006. – 12 с.

519. Пронякин К. Народ против “нарзасов” // Хабаровский экспресс. – 2003. - № 30. – С. 6.

520. Протасов В.Н. Юридическая процедура.- М.: “Юридическая литература”, 1991. – 79 с.

521. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт – М, 2001. – 346 с.

522. Психодиагностическое обследование кандидатов на должность судьи // Российская юстиция.-2002.- № 10. – С. 7 – 9.

523. Психологическое обследование кандидатов на должность судьи // Российская юстиция. — 2002. — № 10. — С. 7 – 9.

524. Психологія / За ред. Ю.Л. Трофімова. - 3-тє вид. - К.: Либідь, 2001. – 560 с.

525. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — М.: Б.и., 1990. — 576 с.

526. Пунанов Г., Новиков Л. Судей обяжут проходить тест на интеллект // Известия. — 2002. — 11 июня. — С. 4.

527. Пусторослев П.П. Пятидесятилетие несменяемости судей в Российской Империи. — Юрьев: Б.и., 1915. — 102 с.
528. Работы о преобразовании судебной части в России.- Т. 2 – 3. - СПб., 1862.- 224 с.
529. Радутная Н.В. Народный заседатель.- М.: “Юрид. лит.”, 1973. – 120 с.
530. Радутная Н.В. О методике исследования эффективности участия народных заседателей в осуществлении правосудия / В кн.: Эффективность применения уголовного закона. – М.: ”Юрид. лит.”, 1973. – С. 192-207.
531. Радутная Н.В. Условия дальнейшего повышения качества деятельности судей // Советское государство и право. — 1970. — №1. — С. 59 - 67.
532. Радутная Н.В. Народный судья: профессиональное мастерство и подготовка. — М.: Юрид. лит., 1977. — 144 с.
533. Радутная Н.В. О независимости судей // Социалистическая законность. — 1989. — № 11. — С. 9 - 11.
534. Радутная Н. Зачем правосудию народные заседатели // Социалистическая законность. – 1989. - № 2. – С. 64-65.
535. Радутная Н. В. Суд присяжных: исторические, социальные и правовые аспекты.- М.: Рос. правовая академия МЮ РФ, 1991. - 126 с.
536. Радутная Н. Формирование состава народных заседателей // Российская юстиция. – 2000. - № 4. – С. 14-16.
537. Радутная Н. Покушение на неприкосновенность судьи // Российская юстиция. — 2001. — № 12. — С. 11, 12.
538. Рарог А.И. Правовое значение разъяснений Пленума Верховного Суда РФ // Государство и право. — 2001. — № 2. — С. 51-57.
539. Рассмотрение дел судом присяжных: Научно-практическое пособие / Отв. ред. В.М. Лебедев. – М.: Юрид. лит., 1998. – 288 с.
540. Рауль Дж., Ашман А. и др. Американские судьи. — Нью-Йорк: Б.и., 1988. — 248 с.
541. Рачинський А.П. Статус державного службовця в Україні: теоретико-правовий аспект: Автореф. дис... канд. наук з держ. управл.: 25.00.03 / Українська Академія державного управління при Президенті України. - Київ, 2000. – 24 с.
542. Резник Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств.- М.: Юрид. лит., 1977.- 148 с.
543. Резниченко И.М. Психологические вопросы подготовки и судебного разбирательства гражданских дел. — Владивосток: Б.и., 1983. — 342 с.

544. Репешко П. Судова влада Республіки Болгарії // Право України. -1998. - № 12. – С. 124-126.

545. Репешко П.І. До питання реалізації принципу участі народу у здійсненні правосуддя / У кн.: Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. Матеріали наук.- практи. конф., 18-19 квітня 2002 року, м. Харків / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 119-122.

546. Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира: Справочник.- М: БЕК, 1993.-300 с.

547. Ржевский В., Чепурнова Н. Судебная власть в конституционной системе разделения властей // Российская юстиция. — 1997. — № 7. — С. 3, 4.

548. Ржевский В.А., Чепурнова Н.М. Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности. — М.: Юристъ, 1998. — 216 с.

549. Рожнов О.В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2000. – 19 с.

550. Розенфельд В.Г., Старилев Ю.Н. К вопросу о понятии и правовом статусе должностного лица // Правовая наука и реформа юридического образования. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1995. — Вып.1. — С. 84 - 86.

551. Розанова В.А. Психология управления. Учебное пособие. – М.: ЗАО “Бизнес-школа ”Интел-сервис”, 2000. – 384 с.

552. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство.- СПб: “Право”, 1914. – 546 с.

553. Розовский Б.Г. Ненаучные заметки о некоторых научных проблемах уголовного процесса: Эссе.- Луганск: РИО ЛАВД, 2004. – 600 с.

554. Романов Б. А. Судебник Ивана Грозного: Исторические записки.- М.: Юрид.лит., 1949.- 124 с.

555. Романов А.К. Правовая система Англии: Учеб пособие. - 2-е изд., испр.- М.: Дело, 2002. – 344 с.

556. Романов В.В. Юридическая психология: Учебник. — М.: Юристъ, 2000. — 488 с.

557. Рубежов Г.С., Баренбойм П.Д. Психологические вопросы судопроизводства // Психологический журнал. — 1986. — Т.7. — № 3. — С. 90.

558. Руденко М.В. Теоретичні проблеми представництва прокуратурою інтересів держави в арбітражних судах : Автореф. дис... докт. юрид наук: 12.00.10 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. - Харків, 2000. – 36 с.

559. Руденко М.В., Говоруха М.М., Рибалко Г.С. Судова влада та правоохоронні органи України: Підручник для студ. вищих юрид. навч. закладів. — Х.: Харків юридичний, 2007. — 548 с.

560. Румянцев О.Г., Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь. — М.: Инфра-М, 1997. — 377 с.

561. Русанова І.О. Становлення суду присяжних в Україні: деякі міркування // Право України. — 1999. — № 7. — С.71-73.

562. Русанова І. О. Проблеми формування суду присяжних // Проблеми законності. — 1999. — Вип. 37. — С.219-222.

563. Русанова І.О. Проблеми організації суду присяжних в Україні: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.10 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. — Харків, 2003. — 20 с.

564. Русско-украинский словарь терминов по теории государства и права: Учебное пособие / Рук. авт. кол. Панов Н.И.— Харьков: УЮА, 1993. — 165 с.

565. Рустамов Х.У. Профессиональное и народное начала в уголовном судопроизводстве: Дисс....канд. юрид. наук: 12.00.09. — М., 1996. — 150 с.

566. Рыбалка К. К вопросу о понятии иммунитета и индемнитета судей // Юридическая практика. — 2002. — № 24. — 12 июня. — С. 7.

567. С точки зрения народных заседателей // Советская юстиция. - 1990.- № 18. — С. 18-20.

568. Савенко М. Незалежність судді Конституційного Суду України // Вісник Конституційного суду України. — 2001. — № 1. — С. 77, 78.

569. Савенко М. Статус судді Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 1998. — № 2. — С. 54 - 61.

570. Савицкий В.М. Организация судебной власти в Российской Федерации. — М.: БЕК, 1996. — 320 с.

571. Садыков Ф. Я против суда присяжных // Российская юстиция.- 1997.- №1.- С. 5-6.

572. Самостоятельность и независимость судебной власти Российской Федерации / Под ред. В.В. Ершова. — М.: Юрист, 2006. — 493 с.

573. Свенцицкий А.Л. Руководитель: слово и дело. Социально-психологические аспекты. — М.: Политиздат, 1983. — 159 с.

574. Свиридов Б. Суддя і закон // Юридичний вісник України. — 2002. — № 20. — С. 6.

575. Свон Р.Д. Эффективность правоохранительной деятельности и её кадровое обеспечение в США и России. —СПб.: Алетейя, 2000. — 288 с.

576. Севен Ф. Законодательство Наполеона I.- СПб.: Право, 1870. - 250 с.

577. Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М.: “Юридическая литература”, 1982. – 152 с.

578. Сергиенко Л.А. Правовая регламентация управленческого труда. — М.: Наука, 1984. — 141 с.

579. Сергун А.К. Процессуальная правоспособность и правосубъектность (в литературе и ГПК) // Вопросы науки советского процессуального гражданского права: Труды ВЮЗИ. — 1975. — Т. 38. — С. 72 - 103.

580. Сердюк В.В. Військові суди – органи правосуддя у Збройних Силах та інших військових формуваннях України // Вісник Верховного Суду України. - 2000. - № 6. – С. 41-44.

581. Сердюк В.В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.00. - К., 2003. – 200 с.

582. Сергеевский Н.Д. Шеффенгерихт в русской литературе // Юридический вестник.- 1879.- т.1. – С. 303-315.

583. Сергеевский Н.Д. Русское уголовное судопроизводство.- СПб, 1887. – 346 с.

584. Сергеевский Н. Д. О суде присяжных.- М.: Право, 1875.- 70 с.

585. Сибилева Н., Хотенец В. Первый закон диалектики, или Сколько необходимо проектов для принятия закона о судоустройстве // Юридическая практика. - 1998. - № 49. – С. 12-13.

586. Сібільова Н.В. Роль судебной власти в борьбе с организованной преступностью / Правові проблеми боротьби зі злочинністю. Книга 2. — Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. — С. 226 – 229.

587. Симкин Л., Халдеев Л. Подготовка судей во Франции // Рос-сийская юстиция. — 1994. — № 1. — С. 56 - 58.

588. Симонов П.В. Высшая нервная деятельность человека: мотивационно-эмоциональные аспекты. — М.: Наука, 1975. — 375 с.

589. Синягин Ю.В., Гусев В.Е. Аппаратная методика для определения характера общения руководителей с подчинёнными // Вопросы психологии. — 1989. — № 2. — С. 134 - 137.

590. Сірій М. Тенденції розвитку кримінального процесу України // Адвокатура. – 2004. - № 1. – С. 1, 6.

591. Скагун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

592. Слепенков И.М., Аверин Ю.П. Основы теории социального управления. Учебное пособие. — М.: Высш. школа, 1990. — 32 с.

593. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судостройство.- СПб: типография М.М. Стасюлевича, 1891. – 320 с.

594. Смирнов А.В. Состязательный процесс. - СПб.: “Альфа”, 2001. – 320 с.

595. Смоленцев Е. Судебно-правовая реформа и совершенствование правосудия // Социалистическая законность. — 1990. — № 5. — С. 3 – 7.

596. Смоленцев Е. Судебно-правовая реформа и совершенствование правосудия // Социалистическая законность. — 1990. — № 5. — С. 3 – 7.

597. Смоленцев Е.А. Слово о суде // Вестник Верховного Суда СССР. — 1991. — № 1. — С. 4 – 6.

598. Современная психология: Справочное руководство. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 688 с.

599. Соединенные штаты Америки: Конституция и законодательные акты.- М.: НОРМА, 1999.- 650 с.

600. Соколов А. Н. Правовое государство: от идеи до ее материализации.- Калининград: Янтарь, 2002.- 456 с.

601. Сорокотягин И.Н. Юридическая психология. Общая часть. — Свердловск: Изд-во СЮИ, 1986. — 446 с.

602. Сорокотягин И.Н., Сорокотягина Д.А., Иванов Ю.В. Психологические основы юридической деятельности. — Свердловск: Изд-во СЮИ, 1984. — 404 с.

603. Социальная психология. Краткий очерк. / Под общ. ред. Г.П. Предвечного и Ю.А. Шерковина. — М.: Политиздат, 1975. — 320 с.

604. Спроба громадян стати народними засідателями перетворилася в бійку у Печерському районному суді Києва // 5tv.com.ua /newsline /2005/11/21/ 198/0/16928.htm

605. Стадник В.В., Йохна М.А. Менеджмент: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 464 с.

606. Статус судьи: Учебное пособие / М.И. Клеандров. — Новосибирск: Наука. Сибирская изд. фирма РАН, 2000. — 444 с.

607. Степанюк А.Ф. Сущность исполнения наказания. – Харьков: Фолио, 1999. – 256 с.

608. Стефанюк В. Судова влада як основна юридична гарантія захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні // Юридичний вісник України. — 2000. — № 47. — С. 1 - 4.

609. Стефанюк В. Судова система України та судова реформа. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

610. Стецовский Ю.И. Судебная власть: Учебное пособие.-2-е изд.- М.: Дело, 2000. – 400 с.

611. Стріха М. Перепис – 2001: українці на позиції 1950-х! // Українська газета.- 2003.- № 2. – С. 2.

612. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. т.1. - М.: “Наука”, 1968. – 469 с.

613. Суд присяжных в Европе и Америке: юридико-политическое издание / Под ред. П. Ламанского.- Петербург: Право, 1865.- Т. 1.- 484 с.

614. Суд присяжных в России: Громкие уголовные процессы 1864 - 1917 гг. / Составитель С. М. Казанцев.- Л.: Лениздат, 1991.- 512 с.

615. Суд присяжных. Пять лет спустя. Дискуссии / Под ред. Л. М. Карнозовой.- М.: Общественный центр содействия реформе уголовного правосудия МЮ РФ, 1999.- 210 с.

616. Суд присяжных: Пособие для судей / Науч. редактор С. Тэймен. - М.: Рос.правовая академия МЮ РФ, 1994.- 136 с.

617. Суд продажных // Версия.- 2001.- № 42 (166).- С. 16.

618. Судебная власть / Под ред. И.Л. Петрухина. – М.: ООО “ТК Велби”, 2003. – 720 с.

619. Судебная реформа: проблемы и перспективы. – М.: Институт государства и права РАН, 2001. – 207 с.

620. Судебная система России: Учебное пособие. — М.: Дело, 2000. — 336 с.

621. Судебные системы западных государств / Ю.П. Урьяс, В.А. Туманов, С.А. Егоров и др. — М.: Наука, 1991. — 235 с.

622. Судебные системы европейских стран. Справочник / Перев. с франц. Д.И. Васильева и с англ. О.Ю. Кобякова. – М. : Международные отношения, 2002. – 336 с.

623. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложением разсуждений, на коих они основаны. — Санктпетербургъ, 1864. — 690 с.

624. Судейская этика и дисциплина. Подбор судей.: Мат. рос.-америк. семинара. — Белгород: Высш. квалиф. коллегия судей РФ, 1998.

625. Судовий кодекс України (проект) /Авт. Хандурін М.І. // Юридичний вісник України. - 2002.- № 31 (дод.). – С. 17-29.

626. Судоустройство: Учебник / Под ред. А.А. Данилевича, И.И. Маргинович. – Мн.: Амалфея, 2002. – 480 с.

627. Судоустройство СССР и организация работы судов, органов юстиции и прокуратуры : Учебник (Рук-ль авт. колл. – Алексеев В.Б.). - М.: “Юрид. лит.”, 1983. – 224 с.

628. Судьи в зарубежных странах / Законодательство зарубежных стран. Обзорная информация. — М.: ВНИИ советского государственного строительства и законодательства, 1991. — Вып.2 — 49 с.

629. Сулейманов С. Дезертир стратегического назначения // Независимая газета. – 2002. - № 2. – С. 10.

630. Сусло Д.С. Історія суду радянської України (1917-1967).- К.: Видавництво Київського університету, 1968. – 233 с.
631. Сусло Д.С. Розвиток органів правосуддя і їх діяльність в Українській РСР (1918-1972 рр.) Дис...докт. юрид. наук: 12.00.01 і 12.00.08.- К.,1973. – 388 с.
632. Сусло Д.С. Організація судових органів Української РСР в період 1917-1925 рр. — К.: КДУ, 1960. — 88 с.
633. Сухарев І. Мнение практика // Российская юстиция. – 1997. - № 10. – С. 12.
634. Суховий Ю. Работу с народными заседателями – на уровень современных задач // Советская юстиция. - 1982. - № 2. – С. 1-2.
635. Сухонос В.В., Марочкин И.Е., Богуцкий В.В. Организационно-правовые проблемы кадрового обеспечения органов прокуратуры. — Сумы: Слобожанщина, 2000. — 220 с.
636. Сырых В. Методика учебы народных заседателей // Советская юстиция. - 1972. - № 8. – С. 18-19.
637. Тальберг Д.Г. Несменяемость судей во Франции // Юридический вестник. — 1983. — № 1. — С. 3 - 55.
638. Тамаш А. Судья и общество. Диалектика правосознания и правоприменения. — М.: Юрид. лит, 1980. — 144 с.
639. Тарасенко Ф.Г. Советские судебные органы в период развернутого строительства коммунизма. Дисс... докт. юрид. наук. т.1.- К.,1962. – 679 с.
640. Тарасов А.А. Правовые и социально-психологические проблемы сочетания единоличных и коллегиальных начал в уголовном процессе Российской Федерации: Дисс....докт. юрид. наук: 12.00.09. - М., 2001. – 417 с.
641. Тарасов А.А. Институт народных заседателей в реформируемом уголовном процессе России // Российский судья. – 2001.- № 3. – С. 10 - 14.
642. Темушкин О. П. Очередной популистский трюк // Российская юстиция.- 1994.- № 1.- С. 35.
643. Тененбаум В.Э. Государство: система категорий. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1971. — 212 с.
644. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. — М.: Юристъ, 2000. — 771 с.
645. Тетерич О.М. Професійна етика юриста: Навчальний посібник. — Харків: Вид-во Ун-та внутр. справ, 1997. — 56 с.
646. Тимошук Є. Крий, ховай погане, а воно ж таки гляне // Народна армія. - 2002. - № 231. – С. 4.

647. Титаренко Л. Белое рабство и черный капитал // *Голос Украины*. - 2003. - № 54. - С. 3.

648. Тихомиров Ю. Публичное право: Учебник. — М.: БЕК, 1995. — 496 с.

649. Ткач А.Н. Юридические процедуры: от теории – к практике // *Юрист*.-2002.- № 1. – С. 5-9.

650. Ткачев В. Фемида против Фемиды // *Новые известия*. – 2003. - № 20. – С. 3.

651. Толковый словарь русского языка: В 4-х т. — Т.2 / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1938. — 1039 с.

652. Толочко О.М. Європейські стандарти визначення кримінального обвинувачення // Удосконалення норм кримінально-процесуального законодавства України: Спецвипуск «Вісника Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка». - 2008. - № 3. – С. 23-26.

653. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1959. — 86 с.

654. Троллейбусное право // *Известия*. — 1990. — 23 мая — С. 4.

655. Трофименко Н.С. Правовые и психологические вопросы взаимодействия субъектов уголовно-процессуальной деятельности при рассмотрении уголовных дел в суде первой инстанции: Автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. – К., 1989. – 16 с.

656. Тубелец А.К. Рассмотрение уголовных дел.- К: Политиздат Украины, 1984. – 80 с.

657. Туфо В. Участие общественности в отправлении правосудия. Итальянский опыт/ Материалы международного семинара по проблемам суда присяжных (15-16 сентября 1997г.): Сборник докладов.- Ростов н/Д.: РГЭА, 1997. – С. 67 – 87.

658. Тютрюмовъ И.М. Кандидаты на судебныя должности. — С-Пб.: Б.и., 1896. — 60 с.

659. У Раді суддів України // *Вісник Верховного Суду України* — 2001. — № 1 (23). — С. 62, 63.

660. Уайнреб Ллойд Л. Отказ в правосудии. Уголовный процесс в США. - М.: “Юридическая литература”, 1985. – 190 с.

661. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий / Под ред. М.Т. Самаева. - К: Политиздат Украины, 1974. – 543 с.

662. Уголовно-процессуальный кодекс Украинской ССР: Науч. практ. коммент./ Отв.ред. Цупренко П.Г.- К.: Политиздат Украины, 1984. – 595 с.

663. Уголовно-процессуальный кодекс Украины: Научно-практический комментарий / Под. общ. ред. В.Т. Маляренко, Ю.П. Аленина. – Х.: ”Одиссей”, 2003. – 960 с.
664. Уголовный процесс. Учебник / Под ред. И.Л. Петрухина. – М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001. – 520 с.
665. Уманский Л.И. Психология управленческой деятельности. — М.: Наука, 1980. — 231 с.
666. Уолкер Р. Английская судебная система. - М.: “Юридическая литература”, 1980. – 631 с.
667. Утин Б. Очерк исторического образования суда присяжных в Англии. - СПб.: Право, 1860.-124 с.
668. Федеральная Республика Германия. Конституция и законодательные акты / Пер. с нем.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1991. — 627 с.
669. Филимонов Б. А. Уголовный процесс США.- М.: Юрид. лит., 1974.- 192 с.
670. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1980. — 444 с.
671. Философский энциклопедический словарь.- М.: Политиздат, 1983-720 с.
672. Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1989. — 656 с.
673. Фиолевский Д.П. Судебная власть и правоохранительная система Украины: Учеб. пособие. – Донецк: “Донеччина”, 2003. – 272 с.
674. Фирсова С.В. Психолого-педагогические вопросы профессиональной подготовки водителей троллейбуса. — Владимир: Б.и., 1989. — 109 с.
675. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. – СПб: типография товарищества “Общественная польза”, 1912. – т. 1. – 566 с.
676. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства / Переизд. по 3-му изд.; В 2-х т. — Т. 1. — СПб.: Альфа, 1996. — 552 с.
677. Французская республика. Конституция и законодательные акты / Пер. с франц.; Ред. кол.: В.А. Туманов и др. — М.: Прогресс, 1989. — 448 с.
678. Фридмэн Л. Введение в американское право. – М.: издательская группа “Прогресс”, ”Универс”, 1993. – 286 с.
679. Фукс В. Суд и полиция.- М.: Право, 1891.- 320 с.
680. Футей Б. Роль суду присяжних за Конституцією України (в аспекті порівняльного аналізу) II Становлення правової держави: Україна 1991- 2001 роки.- К.: Юрінком Інтер, 2001.- С 61 - 68.

681. Хайде В. Система правосудия Федеративной Республики Германия. —Бонн: германский фонд международного правового сотрудничества, 1995. — 111с.

682. Халдеев Л.С. Судья в уголовном процессе: Практ. пособие. — М.: Юрайт, 2000. — 501 с.

683. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. — М.: Наука, 1974. — 351 с.

684. Хміль Ф.І. Основи менеджменту: Підручник. — К.: Академвидав, 2003. — 608 с.

685. Ходыревский С.М. Суд и судебное управление. - Воронеж : изд-во Воронежского университета, 1976. — 112 с.

686. Чебышев-Дмитриев А. И. Русское уголовное судопроизводство по судебным уставам 20 ноября 1864 года.- СПб.: Право, 1869. - 650 с.

687. Чельцов М.А. Советский уголовный процесс.- М.: государственное изд-во юридической литературы, 1962. — 503 с.

688. Чельцов-Бебутов М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах.- М.: Юрид. лит., 1957.- 840 с.

689. Черданцев А.Ф. Государственная власть и её обоснование // Правоведение. — 1992. — № 2. — С. 5.

690. Черемных Г. Суд и судьи // Известия. — 1989. — 11 апр. — С. 4.

691. Черненко А. Найди себя и не потеряй свой голос // Зеркало недели. — 2004. - № 46. — С. 5.

692. Черниловский З.М. О реформе правосудия // Советское государство и право.-1987.- № 9. — С. 79–86.

693. Четвернин В.А. Понятия права и государства. Введение в курс теории права и государства. — М.: Дело, 1997. — 120 с.

694. Чирков В.И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека // Вопросы психологии. — 1996. - № 3. — С. 116-132.

695. Чубинский М.П. Современная борьба взглядов за и против суда присяжных и реформаторские попытки в этой области (Доклад, прочитанный на заседании Киевского Юридического Общества 22 марта 1897г.). - Киев, 1897. — 34 с.

696. Чупаленков И. Народные заседатели военных трибуналов // Советская юстиция. - 1982. - № 13. — С. 28-29.

697. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. — М.: Юристъ, 1995. — 256 с.

698. Шадриков В.Д. Проблема системогенеза профессиональной деятельности. — М.: Б.и., 1982. — 307 с.

699. Шаповал Ю. Військова дисципліна – категорія правова і повинна досягатися законними методами // Народна армія. - 2002. - № 123-124. – С. 3.

700. Шевцов В.С. Право и судебная власть в Российской Федерации. – М.: БЕК, 2003. – 356 с.

701. Шевчук Ю. Не забудьте проверить списки избирателей // Голос України. – 2004. - № 216. – С. 4.

702. Шибіко В.П. Стан реформування кримінального процесу // Вісник Верховного Суду України. – 2004. - № 12. – С. 42-43.

703. Шишкін В. Правосуддя – це правий суд // Віче. - 1996. - № 10. – С. 12-20.

704. Шишкін В. Система судів загальної юрисдикції в Австрії // Право України. - 1997. - №2. – С. 63-66.

705. Шишкін В. Суб'єкти здійснення правосуддя за Конституцією України (коментар до положень статей 127, 128 Конституції України) // Право України. - 1998. - № 11. – С. 34-37.

706. Шишкін В. Забезпечення прав людини в судочинстві США (організаційні і процесуальні засади). — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 320 с.

707. Шишкін В.І. Судові системи країн світу: Навч. посіб. [У 3-х кн.]. Кн.2: Юрінком Інтер, 2001. – 336 с.

708. Шмавонян Г.А. Конституционное правосудие в системе разделения властей. — М.: МАКС Пресс, 2001. — 172 с.

709. Штефан М.Й., Кочар'янц Р.Г. Конституційні основи правосуддя в СРСР. - К.: Наукова думка, 1982. – 154 с.

710. Штефан М.Й. Цивільний процес. – К.: Ін Юре, 1997. – 608 с.

711. Штогун С.Г. Правові проблеми організації і функціонування місцевих загальних судів в Україні: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.10. – Харків, 2004. – 245 с.

712. Шумак І.О. Громадянські права і свободи людини за Конституцією України: Дис...канд. юрид. наук.- К., 2000. – 184 с.

713. Шурыгин А. За пять лет суд присяжных дошел до девяти регионов // Российская юстиция. - 1998.- № 12.- С. 5 - 6.

714. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864г. на правобережной Украине. – Львов: «Вища школа», 1974. – 189 с.

715. Эбзеев Б.С. Конституция. Правовое государство. Конституционный суд: Учебное пособие для вузов. — М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997. — 349 с.

716. Элькинд П. Воспитательная роль советского суда. – Л.: Изд-во Ленинградского университета им. А.А. Жданова, 1953. – 45 с.

717. Ювенальна юстиція України: проблеми створення, законодавча база, коментарі, судова практика / За заг. ред. В.Д. Бринцева. – Харків: Право, 2004. – 608 с.

718. Юзікова Н. С. Суд присяжних в Україні, Росії та США у контексті демократичних засад правосуддя (порівняльний аналіз) // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи.- К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002.-С. 114-116.

719. Юридический энциклопедический словарь / Гл. ред. А.Я. Сухарева. — 2-е изд., доп. — М.: Сов. энциклопедия, 1987. — 527 с.

720. Юридична деонтологія: Навчальний посібник / За ред. проф. В.М. Горшенюва, В.В. Комарова. — Харків: Основа, 1993. — 189 с.

721. Юридична енциклопедія: В 6 т. Том 4 / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр.енцикл.”, 1998. – 718 с.

722. Юридична енциклопедія: В 6 т. Том 5 / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр.енцикл.”, 1998. – 736 с.

723. Юрков І. Участь народних представників у здійсненні правосуддя // Вісник Академії правових наук України. - 1997. - № 3. – С. 131-139.

724. Юсупов В.А. Правоприменительная деятельность органов управления. — М.: Юрид. лит, 1979. — 136 с.

725. Якименко О. Радянське правосуддя. - К.: вид-во політичної літератури Політвидав України, 1975. – 96 с.

726. Якуб М.Л. Демократические основы советского уголовно-процессуального права. - М.: изд-во Московского университета, 1960. – 171 с.

727. Ямпольская Ц.А. Органы советского государственного управления в современный период. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — 228 с.

728. Bloomstain M. J. Verdict. The juri system.-N. Y., 1968,- P. I - 120p.

729. Borgers v. Belgium judgment of 30 October 1991 Series A, No. 214.

730. Carp R., Stidham R. Judicial process in America. – Firfth edition. – Washington, D.C. : CQ Press A Division of Congressional Quarterly Inc., 2001. – 425 p.

731. De Cubber v. Belgium judgment of 26 October 1984 Series A, No. 86.

732. Douglas W. We are the judges.- N. Y., 1996. - P. I. - 502 p.

733. Hauschild v. Denmark judgment of 24 May 1989 Series A, No. 154.

734. Hodgson J. Suspects, defendants and victims in the French criminal process: the context of recent reform // Intern. a. comparative law quart. – L., 2002. – Vol. 51. - № 4. – p. 781 – 816.

735. Holm v. Sweden judgment of 25 November 1993 Series A, No. 279.

736. Meyer-Gossner, Lutz Strafprozeßordnung: Gerichtsverfassungsgesetz, Nebengesetze und ergänzende Bestimmungen / fortgef. von Lutz Meyer-Gossner. Erl. von Theodor Kleinknecht (22.-35. Aufl) und Karlheinz Meyer (36.-39. Aufl). – 42., neubearb. Aufl. des von Otto Schwarz begr. Werkes. – München: Beck, 1995. - 1856 s.

737. Nortier v. the Netherlands judgment of 24 August 1993 Series A, No. 267.

738. Patrick R. Anderson, Donald J. Newman Introduction to Criminal Justice. -New York, 1993.- 277 p.

739. Piersach v Belgium judgment of 1 October 1982, Series A, No. 53.

740. Roberts P. On method: the ascent of comparative criminal justice // Oxford j. of legal studies. – Oxford, 2002. – Vol. 22. - № 3. – p. 539-561.

741. Sainte-Marie v. France judgment of 16 December 1992 Series A, No. 253.

742. Saravia de Carvahlo v. Portugal judgment of 22 April 1994 Series B, No. 286.

743. Sramek v. Austria judgment of 22 October 1984 Series A, No. 84.

744. Young A.L. Judicial sovereignty and the Human Rights Act 1998 // Cambridge law j. – Cambridge, 2002. – Vol. 61, pt. 1. - p. 53 – 65.

Наукове видання

**Л.М. Москвич, С.О. Іваницький,
І.О. Русанова**

Правовий статус носіїв судової влади в Україні

*(професійні судді, народні засідателі,
суд присяжних)*

Монографія

Видано в авторській редакції
Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Коректор В. В. Лук'янчук
Комп'ютерна верстка і дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 15.12.2008 р.
Формат 60x90 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум.-друк. арк. 25,71.
Тираж 500 прим.

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Вид-вом "ФІНН"
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої діяльності:
серія ДК № 924 від 22.05.2002 р.),
в друкарні ФО-П Білетченко Г. В.
(8-057-758-35-98)